

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI
(Doktora Tezi)**

**MUSTAFA KEMAL ATATÜRK DÖNEMİ DOĞU VE
GÜNEYDOĞU ANADOLU POLİTİKASI (1930-1938)**

**Hazırlayan
Tuğba DOĞAN KORHAN**

**Danışman
Prof. Dr. Abdülkadir YUVALI**

**Eylül 2011
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI**

**MUSTAFA KEMAL ATATÜRK DÖNEMİ DOĞU VE
GÜNEYDOĞU ANADOLU POLİTİKASI (1930-1938)**

**Hazırlayan
Tuğba DOĞAN KORHAN**

**Danışman
Prof. Dr. Abdülkadir YUVALI**

Doktora Tezi

**Eylül 2011
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tuğba Doğan Korhan

YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI

“Mustafa Kemal ATATÜRK Dönemi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikası (1930-1938)” adlı Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi’ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Tuğba DOĞAN KORHAN

Danışman

Prof. Dr. Abdülkadir YUVALI

Prof. Dr. Abdülkadir YUVALI

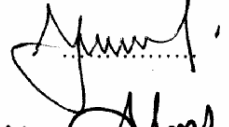
ABD Başkanı

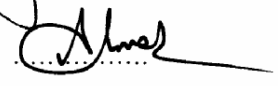
Prof. Dr. Abdülkadir YUVALI danışmanlığında Tuğba DOĞAN KORHAN tarafından hazırlanan “**Mustafa Kemal ATATÜRK Dönemi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikası (1930-1938)**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında **Doktora** tezi olarak kabul edilmiştir.

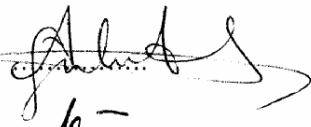
07. /03/ 2011

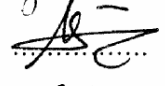
(Tez savunma sınav tarihi yazılacaktır.)

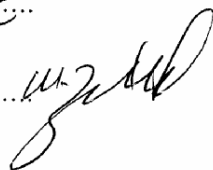
JÜRİ:

Danışman : Prof. Dr. Abdülkadir YUVALI

Üye : Prof. Dr. Ahmet KANKAL

Üye : Doç. Dr. Gülbadi ALAN

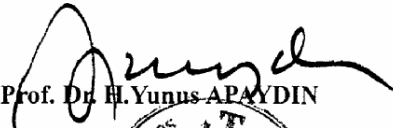
Üye : Yrd. Doç. Dr. Mehmet İcal

Üye : Yrd. Doç. Dr. Mucahit ÖZELİK

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun ...30...Eylül...2011
tarih ve13..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

..30.../09/ 2011

Prof. Dr. H. Yunus APAYDIN
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nden aldığı mirasla ulus-devlet modeli yaratmaya çalışan Türkiye Cumhuriyeti 1930'larda hızlı bir kalkınma ve uluslaşma sürecine girmiştir. Bölgelerarası bütünleşmeyi sağlamak ve dengesizliği önlemek için bir dizi önlem alınmış ve genel bir politika oluşturma çabasına girilmiştir. Araştırma konumuz ile bu uluslaşma sürecinde genç Türkiye Cumhuriyeti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşanan sorunlara yönelik ne gibi tedbirler aldığı idarî, askerî, sosyal ve ekonomik yönden ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Birinci bölümde, 1930'lu yılların Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesine uygulanan politikalarda rolü olan Millî Mücadele ve Cumhuriyet döneminde çıkan isyanlar ele alınmıştır. Özellikle Cumhuriyet döneminde yaşanan isyanların çıkış nedenleri, bastırılışları birinci elden kaynaklarla ve dönemin gazeteleriyle irdelenmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde, incelediğimiz dönemin devlet görevlilerinin gerek bölgede yaptıkları gezilerde tuttukları gerekse Ankara'ya gönderdikleri raporların ve toplantı zabıtlarının ışığında bölgeye yönelik uygulanmaya çalışılan bütünleştirme politikası irdelenmiştir. Uluslaşma çalışmaları ve merkezi devlet yapısına uygun olmayan bölgenin aşiret sistemine yönelik alınmak istenen önlemler vurgulanmıştır.

Çalışmamızın üçüncü bölümünü bölgenin askerî, idarî ve gerektiğinde hukukî sorumluluğunu üstlenen, kalkındırma faaliyetlerini yürüten yani bölgenin merkeze uzaklığından dolayı bir denetim mekanizması gibi çalışan Umum Müfettişliklerinin ülkedeki geçmişi, kuruluşu teşkilatı ve örneklerle çalışmalarına yer verilmiştir.

Aynı bölümde, hem Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne Türk kültürünü hâkim kılmak hem de yurt dışından gelen muhacirleri yerleştirmek için çıkarılan iskân kanunu konu edilmiş. Bu kanunun öncesinde çıkarılan bölgeye yönelik kanunlar gözden geçirilmiş ve iskân kanunu uygulamalarına değinilmiştir. Ayrıca Dersim'den Tunceli'ye geçişi sağlayan Tunceli'nin idaresi hakkındaki kanun ve Tunceli ilinin oluşturulma süreci ele alınmıştır.

Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde ise, bölgenin uluslaşma sürecine hızlı bir şekilde uyum sağlaması için yapılan eğitim çalışmaları, özellikle bu bölgeye yönelik okullaştırma ve Halkevlerinin bölgeye katkıları değerlendirilmiştir. Ayrıca bölge

halkının üretimde daha çok söz sahibi olması ve hayat standardının yükseltilmesi için yapılan kalkındırma faaliyetleri üzerinde durulmuş ve bölge götürülmeye çalışılan sağlık ve ulaşım hizmetleri konu edilmiştir.

Hazırlamış olduğum bu çalışmada yardımını esirgemeyen ve aktardığı birikimle yolumu aydınlatan danışman hocam Prof. Dr. Abdülkadir YUVALI'ya, her zaman verdiği destekten ötürü hocam Doç. Dr. Gülbadi ALAN'a, Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı hocam Prof. Dr. Ahmet KANKAL'a, Erciyes Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde görevli hocam Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖCAL'a ve Erciyes Üniversitesi'ndeki görevinden ayrılmadan yardımlarını gördüğüm hocam Prof. Dr. Bayram BAYRAKTAR'a saygıyla teşekkür ederim.

ATASE ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi çalışanlarına göstermiş oldukları anlayıştan dolayı teşekkür ederim. Kaynak konusunda yardımlarını esirgemeyen kardeşim Arzu DOĞAN, Janset FIRAT ve Damla BAYKALDI'ya teşekkür ederim.

Ayrıca verdiği tüm destekten dolayı sevgili eşim Cahit KORHAN'a, moral desteğinden dolayı oğlum Murat'a ve gösterdikleri sonsuz sabırdan dolayı sevgili Anne ve Babam'a teşekkürü borç bilirim.

Tuğba KORHAN

Kayseri, Eylül, 2011.

**MUSTAFA KEMAL ATATÜRK DÖNEMİ DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU
POLİTİKASI (1930-1938)**

Tuğba DOĞAN KORHAN

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora, Eylül 2011

Danışman: Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI

ÖZET

Anadolu’da Millî Mücadele gerçekleşip, 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra hızlı bir uluslaşma ve merkezileşme sürecine girilmiştir. Bu yönde çalışmalar devam ederken, ülkenin doğusu Nasturi, Şeyh Sait, Ağrı isyanları gibi büyük isyanlara sahne olmuştur.

Ülkeyi yönetenler, hem merkezileşme politikası doğrultusunda hem de bu isyanları önlemek amacıyla bir dizi önlem almış ve bu yönde bir devlet politikası oluşturmaya çalışmışlardır.

Bu tedbirlerden ilki olarak Güneydoğu Anadolu’da kurulmak üzere yakın geçmişte de Olağanüstü Hal Bölge Valilikleri adıyla uygulamaya geçirilen *Umum Müfettişlikleri* kurulmuştur. 1927 yılında Birinci Umum Müfettişliği kurulmuş ardından hem Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun genel kalkınmasını sağlamak amacıyla hem de belgedeki asayişsizliği önlemek için Üçüncü ve Dördüncü Umum Müfettişlikleri kurulmuştur.

Bunun yanında yurtdışından gelen muhacirleri yerleştirmek ve doğuda yaşayan Kürt vatandaşları ülkenin batısına yerleştirerek özdeşliği sağlamak için 1934 yılında *İskân Kanunu* çıkarılmıştır.

1937 yılında bölgede *Dersim İsyanı* olarak tarihe geçen ayaklanma çıkmış ve devlet bu isyanı bastırmak için sert tedbirler almak zorunda kalmıştır. Bu bölgedeki genel durumu iyileştirmek ve kalkınmayı sağlamak için bir program hazırlanmış ve bu doğrultuda *Tunceli Kanunu* çıkarılmış, IV. Umum Müfettişliği kurulmuş ve Tunceli’de genel bir kalkınma hamlesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kürtler, İsyan, Umum Müfettişlikler, İskân, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu.

**EASTERN AND SOUTHEASTERN POLICY OF M. KEMAL ATATURK'S
PERIOD (1930-1938)**

Tuğba DOĞAN KORHAN

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences

Doctorate Thesis, September, 2011

Supervisor: Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI

ABSTRACT

In 1923, after the foundation of Turkish Republic, a period of nationalization and centralization started. While these attempts were being kept, in the east part of the country, some important rebellions such as Nasturi, Şeyh Sait and Ağrı were being seen. Governors took measures and tried to form a policy to deal with these riots and sustain centralization period.

First of these measures are the Public Inspectorships which were established in Southeast Anatolia as Regional States of Emergency Governorships in recent dates. After the foundation of the I. Public Inspectorships, to elicit the progress in East Anatolia and hinder the regional problems III. and IV. Public Internships were founded. Besides these, to settle the immigrants who come from out of the country and to distribute Kurdish people to the west part of the country *Housing Law* was legislated.

In 1937, in the region the uprising called *Dersim Revolt* was lived and the government had to take tough measures. To improve the general standards of the region and to ensure the developments there, a programme was prepared and *Tunceli Law* was legislated. IV. Public Inspectorship was founded and the uprising was put down. After this revolt, in Tunceli a general improvement plan took step.

Key Words: Kurds, Revolt, Public Inspectorship, Housing, Southeast and Eastren Anatolia.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI	ii
ONAY :	iii
ÖNSÖZ.....	iv
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ	1

1.BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE VE CUMHURİYET DÖNEMİNDE DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE ÇIKAN İSYANLAR VE BU İSYANLARA KARŞI ALINAN İDARİ TEDBİRLER

1.1. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE ÇIKAN İSYANLAR VE İSYANLARA YÖNELİK ALINAN TEDBİRLER.....	14
1.2.CUMHURİYET DÖNEMİNDE ÇIKAN İSYANLAR VE İSYANLARA YÖNELİK ALINAN TEDBİRLER	25
1.2.1. NASTURİ İSYANI	25
1.2.2. ŞEYH SAİT İSYANI.....	33
1.2.2.1. İSYANIN NEDENLERİ VE BAŞLAMASI.....	33
1.2.2.2. İSYANIN BASTIRILMASI VE TAKRİR-İ SÜKUN KANUNU	37
1.2.3. KOÇUŞAĞI HADİSESİ	49
1.2.4. AĞRI İSYANLARI	54
1.2.5. DERSİM İSYANI.....	60
1.2.5.1. İSYANIN NEDENLERİ VE ÇIKIŞI.....	60
1.2.5.2. İSYANIN BASTIRILMASI	63

2. BÖLÜM

1930-1938 YILLARI ARASINDA UYGULANAN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NE YÖNELİK İZLENEN POLİTİKALARIN ŞEKİLLENMESİNE ZEMİN HAZIRLAYAN FAKTÖRLER

2.1. ULUSLAŞTIRMA POLİTİKASI.....	72
2.2. MERKEZİLEŞME-TÜRKLEŞTİRME DÜŞÜNCELERİ.....	80
2.3. AŞİRET YAPISINI ŞEKİLLENDİRME DÜŞÜNCELERİ	92
2.3.1. BÖLGEDEKİ TEMSİL SORUNU VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ	99

3. BÖLÜM

1930-1938 YILLARI ARASINDA DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ SORUNLARINA YÖNELİK ALINAN İDARİ TEDBİRLER

3.1.UMUM MÜFETTİŞLİKLERİ	102
3.1.1.KURULUŞU VE İDARİ YAPISI.....	102
3.1.2. ÖRNEKLERLE UMUM MÜFETTİŞLİKLERİNİN ÇALIŞMALARININ DEĞERLENDİRİLMESİ	114
3.2. 2510 SAYILI İSKAN KANUNU	120
3.2.1. İSKAN KANUNU GEREKÇESİ VE KABULÜ	125
3.2.2. İSKAN KANUNU UYGULAMALARI.....	132
3.3. TUNCELİ VİLAYETİ'NİN İDARESİ HAKKINDA 2884 SAYILI KANUN	140

4. BÖLÜM

1930-1938 YILLARI ARASINDA DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLUDA YAPILAN KALKINDIRMA FAALİYETLERİ

4.1. EĞİTİM ALANINDA YAPILAN FAALİYETLER	149
4.1.1. BÖLGEDE HALKEVLERİNİN KURULMASI VE FAALİYETLERİ.....	158
4.1.2. BÖLGEDE TÜRKÇE'Yİ YAYGINLAŞTIRMA ÇALIŞMALARI	166

4.2. EKONOMİ, ULAŞIM VE SAĞLIK ALANINDA YAPILAN FAALİYETLER	169
4.2.1. BÖLGEYE YAPILAN EKONOMİK YATIRIMLAR	169
4.2.2. BÖLGEYE YÖNELİK UYGULANAN ULAŞIM POLİTİKASI VE DEMİRYOLU YAPIMI	178
4.2.3. BÖLGEYE GÖTÜRÜLEN SAĞLIK HİZMETLERİ	183
4.3. 1930-1938 YILLARI ARASINDA DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA YAPILAN YAYIN FAALİYETLERİ VE MATBUAT KANUNU'NUN BÖLGEYE ETKİLERİ	188
SONUÇ.....	195
DİZİN	200
KAYNAKLAR	213
EKLER.....	235
ÖZGEÇMİŞ	342

KISALTMALAR

BCA	:	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
ATASE	:	Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
ABD	:	Amerika Birleşik Devletleri
Bkz,bkz.	:	Bakınız
C.	:	Cilt
Çev.	:	Çeviren
K	:	Klasör
F	:	Fihrist
MEB	:	Millî Eğitim Bakanlığı
Prof.	:	Profesör
S.	:	Sayı
s.	:	Sayfa numarası
No.	:	Numara
vb.	:	ve benzeri
vd.	:	ve devamı
Yay.	:	Yayınları-Yayınevi
TBMM	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
BMM	:	Büyük Millet Meclisi
J.U.K.R.	:	Jandarma Umum Komutanlığı Raporu
U.M.T.Z.	:	Umum Müfettişleri Toplantı Zabıtları
Z.C.	:	Zabıt Ceridesi

GİRİŞ

1. KONU

XV. yüzyıldan itibaren Avrupa, Rönesans ve Reform olarak adlandırdığımız dinde, kültürde, sanatta ve bilimde yaşanan büyük değişimler ve gelişmelerin yanı sıra yeni yerlerin keşfedilmesi ve kapitalizmin ortaya çıkmasıyla başlayan geleneksel toplumsal yapısının değişimiyle günümüzdeki ulus devlet yapılarıyla sonuçlanan bir süreci yaşamıştır. Bu değişim sürecinin ortaya çıkmasında kapitalizmin, hızlanmasında ise Sanayi Devrimi'nin önemli rol oynadığı söylenebilir.

Avrupa'da kapitalizmin ortaya çıkışı ile yaşanan Sanayi Devrimi, toplumsal hayatta bilginin rolünü arttırmış, geniş bir coğrafyada ekonomik bütünleşmeyi sağlamış ve şehirleşmeyi beraberinde getirmiştir. Bunun sonucu olarak kültürel ve demografik yapıda büyük değişiklikler olmuştur. Geleneksel toplumun kapalı yaşamı içindeki kültürel çeşitlilik, sanayi toplumunun ortaya çıkmasıyla kültürel homojenleşmeyi getirmiştir. Sanayi toplumunun ekonomik verimliliği artırmaya yönelik olarak geliştirdiği çağdaş, evrensel, standartlaşmış ve örgün eğitim aygıtı vasıtasıyla yaygın kitlelerin egemen dili kullanarak genel bir formasyon edinmeleriyle başlayan ulus inşa süreci içinde taratılan *kültürel türdeşlik* ulusal bilinci doğurmuştur.

Okur yazarlıkta, sanayileşmede, kitle iletişim araçlarında ve refahta görülen artış o zamana kadar siyaset dışında kalmış olan toplumsal kesimlerin siyasal sisteme girme ve daha nitelikli kamu hizmeti isteklerinde bir artışa yol açmaktaydı. Ulus-devlet bu ihtiyaçlar sonucunda ortaya çıkmış aidiyet, entegrasyon, müştereklik, biz olmayı daha çok milliyetçiliğe dayalı güçlü bir motivasyonla sağlamaya çalışmış, demokratlaşma ve yeni meşruiyet kaynağı bulma ihtiyacını da karar alma ve icra süreçlerinde halka yer vererek gidermeyi başarmış bir siyasî örgütlenme biçimidir.

Uluslaşma süreçlerinin nitelikleri bakımından; İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya gibi ülkelerde klasik burjuva demokratik devrimlerinin iç ivmesiyle olgunlaşan uluslaşma

modelleri ile A.B.D. Latin Amerika, Doğu Avrupa, Asya ve Afrika'da olduğu gibi bağımsızlık hareketlerinden doğan uluslaşmalar olarak sınıflandırabiliriz. Ulusçuluk ve ulus-devlet süreci Avrupa'da yaklaşık iki yüzyıllık bir süreçte gerçekleşmiştir. Kendi iç dinamikleriyle sanayileşememiş ülkelerde uluslaşma süreci, az gelişmişlikten endüstri toplumuna geçiş şeklinde, sancılı bir uluslaşma süreci olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız ulus-devletlere, genellikle bir bağımsızlık savaşıyla geçme durumunda kalan bu ülkelerde, uygarlaşma, savunmacı bir nitelik edinmiş ve giderek geri kalmışlık bilincinin oluşmasıyla daha radikal sosyal ve ekonomik değişimleri içeren bir değişim sürecine dönüşerek gelişmiştir. Batı Avrupa dışındaki, ekonomik, sosyal ve siyasal az gelişmişliğin belirleyici olduğu toplumlarda ulusçuluk, kendisini ilk olarak kültürel alanda ifade ederek gelişmiştir. *Batılılaşma* entelektüel bir zümrenin edebiyat, dil ve tarih alanlarında millî bir bilinç formuyla ortaya koydukları kültürel milliyetçilik çalışmalarıyla kendini göstermeye başlamış ve giderek siyasî bir milliyetçiliğe dönüşmüştür. Bu süreç, nihayet, bir ulus-devlet talebi şeklinde somutlaşmıştır.¹

Millî kimliği oluşturma ya da ulus inşasına yönelik politikalar iki temel kategoride incelenebilir. Birincisi objektif benzerlikler dediğimiz tamamen ırka dayalı olup etnik köken ön planda tutulmakta, topluluğu birbirine bağlayan bağlar olarak; devamlı soy ve kahramanlık mitleri canlı tutulmaya çalışılmakta, çekirdek kültüre ait dil, din, gelenek ve kurumlar yüceltilmekte, eşsiz kolektif geçmişe vurgu ön plana çıkarılmaktadır. İkincisi sübjektif unsurlara bağlı olan bir ülke içerisinde ortak maziye sahip, ülkü birliği yapmış, birlikte yaşama isteğinde bulunan ve o ülkeye dini ve soyu ne olursa olsun vatandaşlık bağı ile bağlı insanların oluşturduğu uluslardır.

Ulus devletlerin önemli özellikleri arasında, devletin ögesi olan milletin, yani toplumun ortak bir ülkeye veya bilince sahip olması vardır. Bu bilinç milleti devlete bağlayan en güçlü bağıdır. Bu bilinçlenme kendini Milliyetçilik olarak gösterir. Milliyetçilik, ulus devletin oluşumunda en belirleyici özelliğe sahiptir. Ulus devlet şeklinde örgütlenen siyasî iktidarın dayandığı meşruiyet ilkesi olan ulus kavramının içeriği, yüklendiği bu işlevi yerine getirecek şekilde milliyetçilik akımı tarafından belirlenmektedir. Ulus devletin bir ulus yaratmaya ve bir topluluğa aidiyet duygusu kazandırmaya çalışması, ortak kültür, simge ve değerler yaratma arzusu, milliyetçiliğe neden olur.

¹ Bülent Tanör; *Kurtuluş Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2003, s. 83.

XIX. yüzyılda yazılı basının gelişimi ve öğretimin kurumlaşması gibi etkenlere bağlı olarak ortak dil, kültür ve değerlerin yaygınlaşmasının önü açılmıştır. Bunlar da ulus devletin oluşumunu hızlandıran etmenlerdir. Ulus ve ulus-devlet oluşumu sürecinde tebaadan yurttaşa, yerelden ulusa, dinselikten laikliğe, feodal toplumdan kapitalist topluma doğru bir dönüşüm yaşanmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda içinde bulunduğu dağılma ve çöküş sürecinde kaybettiği savaşların yanında, Fransız İhtilali'nin doğurduğu milliyetçilik akımının büyük etkisi olmuştur. Milliyetçilik akımının etkisi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içindeki milletler bağımsızlıklarını ilan ederek imparatorluktan kopmuşlardır. 1839'da Yunanistan, 1878'de Sırbistan, Romanya ve Karadağ, 1908'de Bulgaristan ve 1912'de Arnavutluk Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak bağımsız birer devlet haline gelmişlerdir. Milliyetçilik akımı daha sonra imparatorluğun Müslüman azınlıkları olan Araplar üzerinde etkili olmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde özellikle Balkan Savaşları ulusçu düşüncenin kavranması bakımından bir okul oldu. Ulusal bağımsızlık için çarpışan karşı güçlerden gelen kıvılcımlar, Osmanlı ordusunda milliyetçi meşaleleri tutuşturdu. Öylesine ki *savaşa Osmanlı olarak giden Sultanın askerleri, cephelelerden Türklük bilinciyle dönmekteydiler*. Kaybedilen toprakların kısmen veya büyük çapta, Türk olmayanların yurdu oluşu, elde kalan yerlerdeyse Türklerin çoğunlukta olması, uluslaşmanın ve ulusal düşüncenin maddi zeminini hazırladı.

Osmanlı İmparatorluğu, çöküşü engellemek ve değişen siyasi koşullara uyum sağlamak için bazı ıslahat hareketlerine girişti. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile çağdaş anlamda vatandaşlık haklarının teminat altına alınması, kötü yönetime son verilmesi Müslim ve gayri Müslimler arasındaki ayrıma son verilerek Osmanlı Devleti'nin daha çağdaş bir görünüme kavuşturulması amaçlanmıştır.

Balkan topraklarının elden çıkması, *Osmanlılık* ya da *İttihad-ı Anasır* tezlerine de en büyük darbeyi indirdi. Osmanlılık gibi bir başka ulus üstü ideoloji ve politika İslamcılık akımıdır. Nasıl Balkan ve Ermeni ulusçuluğu Osmanlılık görüşünün çıkmazını gösterdiyse, Müslüman halklarını (Arnavutluk, Araplar) saran ulusçuluk arayışları da *İslam Birliği* düşüncesinin iflasını getirdi. Balkan savaşlarından sonra Birinci Dünya Savaşı en keskin dönüm noktası olacaktır.

Birinci Dünya Savaşı yenilgisi ve ağır mütareke koşulları olumsuz ve karanlık bir tablo çizmişti. Ama siyasal ve ideolojik bir devrim için elverişli bir ortam da doğmuştu. Arap topraklarının kaybıyla doğal-ulusal sınırlar doğuvarmış ve ulusal toplum ve ulusal vatan olguları kendilerini göstermişti. İslamcılık, Osmanlıcılık ve Turancılık. Yani son demlerin üç ideolojisi ve siyaseti ile elde kalan ulusal toprakların bir bir işgali söz konusu olduğundan, İngiliz yaranmacılığı ya da Amerikan mandacılığı gibi işbirlikçi ve teslimiyetçi siyasetlerin de zemini çökmüştü.

Bu koşullarda ulusçuluk ve ulusal bağımsızlık, yükselen yeni değerler oldu. Olağanüstü olumsuz koşullar uluslaşma sürecine ve bilincine olağanüstü ivme kazandırdı. Din Birliği duygusunun sağladığı popüler kaynaşma önemli olmakla birlikte, yerel ve ulusal önderler mücadeleyi mukaddes savaş ya da cihat olarak değil, dünyasal ve ulusal kavramlarla meşrulaştırma yolunu seçtiler.

Laiklik, ulusçuluğun en önemli payandası olarak, din egemenliğinden ulusal egemenliğe geçişte kilit rol oynadı. Onun aracılığıyla ki, dinsel kimlik yerine ulusal kimlik öne çıkarıldı. Uluslaşma ile laikleşme arasındaki bağı daha Kurtuluş'un hemen ertesinde Mustafa Kemal şöyle özetliyordu. *Üç buçuk sene evveline kadar cemaat halinde yaşıyorduk. Bizi istedikleri gibi idare ediyorlardı. Cihan bizi, temsil edenlere göre tanıyordu. Üç buçuk senedir tamamen millet olarak yaşıyoruz.*²

Jacques Bainuille'in Fransa için söylediği "Fransa halkı bir ırktan daha fazla bir şey, bir ulustur" nitelendirmesi gibi Gazi Mustafa Kemal Paşa da "Türkiye Cumhuriyeti'ni kuranlara Türk Milleti denir" diyerek ülkesinin çağdaş milliyet tanımını yapmıştır.

Bu tanım doğrultusunda Türkiye Cumhuriyeti hem milletini hem ülkesini inşa etmeye çalışırken, ülkenin doğu ve güneydoğusunda çeşitli ayaklanmalar baş göstermiştir. Bu ayaklanmaların bazıları dış güçlerin teşvikiyle çıkarken bazıları feodal çıkarlar için bazıları ise etnik ve ayrılıkçı karakterdedir.

Cumhuriyeti kuranlar bir taraftan bu ayaklanmaları bastırmak için enerji harcarken diğer taraftan da ülkedeki tüm vatandaşların bütünleşmesini sağlayarak çağdaşlaşma standardını yakalamaya çabalamaktadırlar. Ankara'nın amacı farklı ikincil kimlikleri ortadan kaldırıp herkese etnik milliyetçilik anlayışıyla bir kimlik dayatması yapmak

² Mustafa Kemal Atatürk; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, Cilt 2, s.45.

değil, etnik ikincil kimliklerin etnik olmayan birinci kimliğin yerine geçmesini önlemektir. Bunu sağlamak için de Kürt kimliğinin bir süre göz ardı edilerek gündemden çıkarılması sağlanmaya çalışılmıştır.

Bu resmi politikanın özü, doğudaki sorunları incelerken mevcut paradigma çerçevesinde hareket eden araştırmacıların öne sürdüğü gibi ikincil Kürt kimliğinin inkâr edilmesi değil bu kimliğin açıktan açığa tanınmamasıdır. İnkâr bir olgunun varlığının reddedilmesi iken tanımama ise bir olgunun varlığını onaylamama anlamına gelmektedir.³ Kemal Kirişçi ve Gareth M. Winrow'un kullandıkları terimle *vatandaşlığa dayalı bütünleştirme* bu dönemde uygulanmaya çalışılan politikaların amacını oluşturmuştur.

Vatandaşlığa dayalı bütünleştirme asimilasyondan farklı bir kavramdır. Bu bütünleşmede hedef, etnisitenin görünürde kamusal alandan ayrılacağı ortak bir ulusal, vatandaşlığa dayalı ya da yurt sever bir kimlik oluşturmaktır. Odak noktası topluluklardan çok bireylerin eşit hakları üzerindedir. Diğer yanda etnik asimilasyon ise açıkça farklılıkları yerleşik ya da yeni bir kimlik içinde eriterek ortak bir etnik kimlik yaratmak amacındadır.

Ulus ve devlet inşasında görevli devlet yetkilileri eğitimi standartlaştırmaya ve ortak resmi bir dilin gelişmesini teşvik etmeye mecburdurlar. Fakat bütün bu çabalar, etnik gruplar için bir asimilasyon çabası olarak algılanabilir. Ulus devlet inşası sırasında cumhuriyeti kuranlar da ulusal bir bütünleşme, çağdaş bir standart yakalamaya çalışmışlardır. Türk kimliği etrafında bütünleşmeye bir kültür milliyetçiliği diyebileceğimiz *Atatürk Milliyetçiliği* adını vermişler ve bu doğrultuda merkezi bir yapıya bütünleşme politikası izlemişlerdir.

1930'larda Güneydoğu Anadolu bölgesindeki sorunların çözümüne yönelik dönemin sivil ve asker devlet görevlileri raporlar hazırlamışlardır. Bu raporlar doğrultusunda da Türkiye Cumhuriyeti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu politikası oluşturulmuştur. Bu politikanın amacı uluslaşmadır. Bu amaç için kullanılan yöntem merkezileşme, bütünleştirme ve entegrasyondur. Anılan yıllarda bir devlet politikası haline getirilmeye çalışılan bu maddeler Türkiye'de yaşayan insanların etnik kimliğinden dolayı duyulan rahatsızlıktan değil, bu bölgeleri merkeze bağlamak, merkezi otoriteyi buralarda hâkim kılmak ve en önemlisi de 1930'larda daha sıkı bir şekilde uygulanan uluslaşma sürecine

³ Heper; *Kürtler ve Devlet*, Doğan Kitap, 2010, İstanbul. s. 240.

Kürtleri de katmaktır. Bölgedeki etnik kimliği Türkler lehine çevirerek bu alanda ortaya çıkan kargaşa ve isyan hareketlerinin önlenebileceği devlet görevlileri tarafından hazırlanan raporlarda sıkça söz konusu edilmiştir.

Bir dünya savaşı görmüş ardından da kendi Millî Mücadelesi'ni vermiş olan Anadolu toprakları Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda harabeye dönmüştü yeni kurulan devlet bir taraftan milletini inşa ederken diğer taraftan da ülkesini baştan onarmak zorundaydı. İşte bu doğrultuda ülkenin her yerinde olduğu gibi doğusunda da yoğun bir kalkınma hamlesi başlatılmış bir taraftan cehaletle bir taraftan salgın hastalıklarla mücadele edilirken diğer taraftan da ülkenin üretime geçmesi için çaba harcanmıştır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde, uluslaşma amacı doğrultusunda eğitimi standartlaştırmaya yönelik faaliyetler hem kurulan eğitim kurumları aracılığıyla hem de Halkevleri vasıtasıyla yapılmaya çalışılmıştır.

Ayrıca uluslaşma ve merkezileşme politikasının önünde bir engel de ülkenin doğusunda hâkim olan aşiret yapısıydı. Osmanlı Devleti döneminde merkezi yönetimle ilişkileri daha zayıf olan aşiretlerin yerini Cumhuriyetin kurulmasından sonra insanın hür iradesine dayalı çağdaş yaşam standardı alması gerekiyordu. İşte bu doğrultuda aşiret sistemi kaldırılıp, uygar dünyaya yakışan çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni rejimi oturtulmaya çalışılmış ve bu yönde hem hukuksal hem idari önlemler alınmıştır. Fakat aşiret liderleri kendi çıkarlarına ters düşen bu politikaya karşı koymuşlar ve bu durum bölgede isyanların sıkça karşılaşılan bir durum olmasına sebep olmuştur.

Kısaca özetlemeye çalıştığımız bu sorunlardan yola çıkarak “Mustafa Kemal ATATÜRK Dönemi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikası (1930-1938)” başlıklı tez çalışmamızda cevaplarını aradığımız sorular şunlardır;

1-Türkiye Cumhuriyetini kuranlar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun sorunlarını çözmeye yönelik ne gibi politikalar uyguladılar ve takip edilen politikalarda idari ve hukuksal ne gibi önlemler aldılar?

2- Ulus-Devlet oluşturma sürecinde Bölgede yaşayan Kürt halkına yönelik bir asimilasyon politikası uygulandı mı ve Türk Milliyetçiliği etnisiteye dayalı bir milliyetçilik midir?

3- Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Nasturi, Koçuşağı, Şeyh Sait ve Ağrı İsyanları gibi çok sayıda ayaklanma çıkmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'ni yönetenler incelediğimiz dönemde bu isyanlara yönelik nasıl bir politika izlediler?

4-1930'lu yıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ne gibi kalkındırma faaliyetleri yapıldı ve bu faaliyetlerin amaçları nelerdi?

5- Umum Müfettişlikleri neden kurulmuştur? Bu bölgeye katkıları neler olmuştur?

6- İskân Kanunu neden çıkarılmıştır ve ne gibi uygulamaları olmuştur?

2. ÖNEM

Üç kıtanın birbirine yaklaştığı, Asya ile Avrupa kıtaları arasına bir köprü gibi duran konumuyla stratejik öneme sahip olan Anadolu, tarihin her döneminde iktisadi ve kültürel bakımdan bir geçiş noktası olmuştur. Bu sebepten bir çok medeniyete de ev sahipliği yapmış ve buna bağlı olarak zaman zaman şiddetli mücadelelere de sahne olmuştur. Araştırma konusu olarak seçmiş olduğumuz Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi de bu mücadelelerden nasibini almıştır.

Osmanlı Devleti döneminde Şark olarak adlandırılan bölgenin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri olarak ayrılımları Cumhuriyet'in kurulmasından sonraya rastlar. 06-21 Haziran 1941 tarihleri arasında Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde toplanan Birinci Coğrafya Kongresi Türkiye'yi yedi büyük coğrafi bölgeye ve yirmi iki alt bölgeye ayırmıştır. Bu tasnife göre, Doğu Anadolu Bölgesi'nde on dört il (Ardahan, Kars, Iğdır, Ağrı, Van, Hakkâri, Erzurum, Muş, Bitlis, Erzincan, Bingöl, Tunceli, Elazığ ve Malatya) ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ise toplam sekiz il (Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Şanlıurfa, Siirt ve Kilis) yer almaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi kendi içerisinde dört bölüme ayrılır. Bu bölümler Yukarı Fırat Bölümü, Erzurum Kars Bölümü, Yukarı Murat-Van Bölümü ve Hakkâri Bölümleri olarak isimlendirilirler. Ardahan, Erzurum, Iğdır ve Kars illerini kapsayan *Erzurum-Kars Bölümü* Türkiye'nin en kuzeydoğu ucunu oluşturmaktadır. Bölüm geniş platolara sahip olup çok yüksektir. Deniz seviyesine göre yüksekliği ortalama 2000 metre civarındadır. Karasal iklime sahip yörede kışlar çok soğuk geçmektedir. *Yukarı Murat-Van Bölümü* ise kuzeyde Karasu-Aras Dağları, güneyde, Toros Dağları'nın kuzey yamaçları, batıda Şerafettin Dağları'nın doğu kısmı, doğuda ise Türkiye-İran sınırı ile çevrilidir. Kuzeyde

Erzurum-Kars Bölümü, batıda Yukarı Fırat Bölümü, güneyde Hakkâri Bölümü, doğuda ise İran sınırıyla çevrili olan Yukarı Murat-Van Bölümü bölge içerisinde geniş bir yer kaplamaktadır. *Hakkâri Bölümü* ise batıda Dicle'nin kollarından Pervari Çayı havzasını içine alarak kuzeyde Van Gölü Havzası'na kadar sokulur. Burası yurdumuzun en yüksek ve en engebeli yerini oluşturur. Ağrı Dağından sonra, Türkiye'nin en yüksek dağı olan Buzul ve İkiyaka dağları bu bölümde yer alır. Bu dağların üst kısımlarında çok sayıda buzul gölleri yer alır. Özellikle dağların 2600 metreden yüksek kuzey yamaçlarında küçüklü büyüklü birçok buzul gölü bulunur. Bunlardan Gelyana Sat gölü, Karadağ eteklerinde yer alan Golan, Golaşın, Seyithan en önemlileridir.

Yörenin % 87.6'sı dağlık , % 10.3'ü platoluk, % 2.1'i ovalıktır. Bölümdeki dağlar Zap Suyu, Pervari Çayı ve Botan Suyu tarafından 1000 metreden fazla yarılmıştır. Bölgenin çok engebeli olmasından dolayı, ulaşım ancak dar ve derin yarılmış vadiler aracılığı ile sağlanır.

Anadolu'nun doğusu, coğrafyanın elverdiği şekilde açılan yollarıyla Anadolu'ya hâkim olmak isteyen güçlerin kullandığı bir güzergâh dolayısıyla değişmeyen bir mücadele sahası olarak kalmıştır.⁴

Doğu ve Güneydoğu Anadolu sayesinde Boğazlar, Karadeniz, Suriye, Irak ve İran arasındaki bağlantı sağlanmaktadır. Bunun yanında Çin'den başlayarak Türkistan-İran üzerinden Halep'e ulaşan ve doğu-batı ticaretinin en önemli unsuru olan İpek Yolu, Basra Körfezi boyunca kuzeye ve Akdeniz'e ulaşan ticaret yolu Rusya ve Baltık Ülkeleri ile Ortadoğu'yu birbirine bağlamaktadır.

İran, Irak ve Suriye ile çevrili ulaşımı zor olduğu kadar jeopolitik konumu da önemli olan bölgenin tarihi uzmanlar tarafından M.Ö. IX. binlere kadar götürülmektedir. Sümerlilerin M.Ö. IV. bin yıllarının ortalarında bölgeye gelmelerinden sonra M.Ö. 2000-600 yılları arasında Sümerleri, Hititler, Urartular, Kimmerler izlemiştir. Daha sonra bölge İskit-Pers mücadelesine sahne olmuştur.

M.Ö. 65 yılında bölge Romalıların hâkimiyet alanı olmuş ülkenin ikiye ayrılmasından sonra Doğu Roma sınırları içinde kalmıştır. Bu dönemde de Bizans ve İslam Dünyası arasında mücadele alanı olan bölgeye XI. yüzyıldan itibaren Selçuklu Türkleri ilk akınları başlatmıştır. Çağrı Bey, 1018 yılında Horasan'dan ve Azerbaycan'dan Van Gölü

⁴ Bkz; Abdülkadir Yuvalı; "Fırat Havzası'nın Türk Tarihindeki Yeri", *Türk Kültürü* XXIV/273, Ocak 1986, s. 1 vd.

yöresine kadar gelmiştir. 1048'de Bizanslılara karşı Hasankale zaferini kazanmış ve Bizans'ı kendileriyle siyasî ilişkiler kurmaya mecbur etmiştir. 1062-63 senelerinde Türk akıncıları, Muş, Ahlat, Sivas, Erzurum'u kuşatmış, bu tarihlerden sonra da Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ne yaptıkları akınları hızlandırmışlardır. 1071'deki Malazgirt Zaferi'nden sonra ise bölge tamamen Selçuklu hâkimiyetine girmiştir.

Bölgede Selçuklu Devleti'nin otoritesini sağlamlaştıracığı dönemde Moğol-Harzemşah çatışması çıkmış ve bölge bu durumdan etkilenmiştir. 1243 tarihinde Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğollar tarafından yenilgiye uğratılmasıyla Güneydoğu Anadolu yağmalanmıştır. Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla Anadolu'nun doğusunda da bir siyasî birlik sağlanamamış, Diyarbakır Akkoyunluların denetimine geçerken, Urfa ve çevresi ise Döğer Aşireti'nin denetim alanı olmuştur.⁵

Bölge'nin Osmanlı idaresine girmesi XVI. yüzyılın ilk yıllarından itibaren başlamıştır. 1514'de Erzurum, 1515'de Diyarbakır, 1516'da Malatya, 1518'de Harput, 1534'de Bitlis, Adilcevaz, Erciş ve Ahlat, 1548'de Van ve 1578'de Çıldır Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bu bölgelerin Osmanlı idaresine girmesinden sonra, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da; Diyarbakır, Erzurum, Van, Çıldır ve Kars Beylerbeyilikleri kurulmuş ve teşkilatlandırılmışlardır.

Osmanlı Devleti, idaresi altına aldığı bölgelerde mutlak bir merkeziyetçilik anlayışı gütmemiştir. Her bölgenin siyasî, dinî, coğrafi, ekonomik ve sosyal şartları ve dengeleri hesaba katılmıştır. Bu esnekliğin en bariz örneği her sancak için ayrı ayrı düzenlenen vergi kanunnameleridir. İdari anlayıştaki bu esnek tutum, farklı bölgelerde farklı idari birimlerin görülmesi sonucunu da doğal olarak doğurmuştur. Mesela Kuzey Afrika'daki Mısır, Cezayir, Tunus ve Trablusgarp eyaletleri ile Irak coğrafyasındaki Bağdat ve Basra eyaletleri saliyaneli statüde idi. Kırım tabi bir devlet, Yemen emirliği tabi bir emirlik, Eflak, Boğdan ve Erdel voyvodalık, Kafkasya'daki Güril, Abaza, Dadyan ve Açıkbaş ise melikliklerdi.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Diyarbakır, Van, Erzurum ve Kars Eyaletleri Osmanlı döneminde merkezi yönetim tarafından tayin edilen idareciler vasıtasıyla klasik Beylerbeyilik/eyalet olarak yönetilmişlerdir. Bu eyaletlerin hepsi mîrî rejime dahildir. Yurtluk ve ocaklık sistemiyle yönetilen tüm eyaletlerde, yönetim açısından

⁵ Osman Turan; *Selçuklular Tarihi*, 2008, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 16 vd.

bölgesel farklar yoktu. Diyarbekir, Van ve Erzurum, Karaman, Sivas, Maraş, Trabzon, Halep, Rumeli veya diğer klasik eyaletlerin hepsi aynı sistemle yönetiliyordu.⁶

Osmanlı Devleti'nin zayıflamasından sonra dış ülkeler Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan Ermenilere ve Kürtlere karşı kışkırtıcı ve ayrılıkçılığı destekleyici bir politika sergilemişlerdir. Bu politikaya karşı II. Abdülhamit, Ermenilere karşı bölgenin savunulması açısından bölgede yaşayan Kürtlerle sıkı ilişkiler kurmuştur. İşte bu noktadan, Hamidiye Alaylarının hem kuruluş sebeplerinin hem de kuruluş amaçlarının başında, Vilayet-i Sitte'nin yani Ermenilerin hak iddia ettikleri Doğu Anadolu'nun devlet sınırları içinde kalmasını sağlamak ve dolayısıyla da her ne pahasına olursa olsun, bölgenin Ermeni çetelere karşı savunulması geliyordu.

IV. Ordunun Merkez Karargâhının Erzincan'da bulunması dolayısıyla, Ermeni örgütlerinin Erzurum, Van, Bitlis gibi uzak vilâyetlerde çıkarttıkları olaylara veya isyanlara Osmanlı ordu birliklerinin anında müdahale etme imkânı yoktu. Buna çare olarak, Zeki Paşa'nın, Ermeni saldırılarına karşı Müslüman halkı kendini savunur hale getirmek için, Hamidiye Alayları adı altında aşiretlerden alaylar teşkil edilerek, onların gücünden istifade etme projesi Abdülhamit tarafından kabul edildi. 1891'de de nizamnamesi çıkarılarak uygulamaya geçildi.

Dış ülkelerin, Doğu ve Güneydoğu'da yaşayan Kürtlere karşı kışkırtıcı tutumları Osmanlı Devleti zayıfladıkça daha da şiddetlenmiştir. Rusya, geleneksel sıcak denizlere inme politikası doğrultusunda Osmanlı Devleti'ne karşı yaptığı savaşlarda önceleri, sınırlarda yaşayan Kürtleri çeşitli maddi menfaatler karşılığında kullanmak istemişlerdir. Bu aşiretlerden Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyet gösteren ya da Rus işgallerine sessiz kalanlar olmuşsa da çoğu aşiret Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. XX. yüzyıla gelindiğinde Ruslar, Kürt aşiretlerini sadece savaşta kendilerine yardımcı olmaları için kullanmak istememiş, tıpkı Ermenilere izledikleri politika gibi Kürtlere de bir takım siyasî vaatlerde bulunarak Osmanlı Devleti'ne karşı isyan çıkarmalarını sağlamak istemiştir. Ruslar, ister Ermeniler isterse Kürtler tarafından

⁶ Orhan Kılıç; "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Yeni Türkiye*, Sayı: 31, Ankara, Ocak , 2000, 442-554; Orhan Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Journal of Social Science)*, C. 11, S. 1, Elazığ, Ocak 2001, s. 257-274.

çıkarılsın, her isyan ve olayı bu maksatları için değerlendireceklerdi. Bu yüzden bölgede ıslahatın yapılmasını engellemeye çalışmışlardır. Ermeni ve Kürt unsurları devlete karşı ayaklandırdıkları gibi, Ermenileri Kürtler, Kürtleri de Ermeniler aleyhine kışkırtmışlar, neticede Birinci Dünya Savaşı öncesinde Doğu illerinde istikrarsızlığı hat safhaya taşıyarak işgale hazır hale getirmişlerdir.⁷

İngiltere ise Birinci Dünya Savaşından yenik çıkan Osmanlı Devleti'nin topraklarını terk etmemeye kararlıdır. Bu doğrultuda Irak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yönelik politikalarını hayata geçirmiş ve bu bölgede Kürdistan Devleti kurmak için çalışmalar yürütmüştür. Bu doğrultuda hem Kürt örgütleri kurulmasına destek vermişler hem de istihbarat görevlileri Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde halkı isyana teşvik etmişlerdir.

1923'te Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da İngiltere, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya olan ilgisini dönem dönem yoğunlaştırmak kaydıyla sürdürmüş, özellikle Musul sorununda Kürt kartını kullanmaktan çekinmemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin doğusunun merkeze olan uzaklığı, bölgedeki geleneksel aşiret yapısından kaynaklanan otorite boşluğu, uluslaşmanın aşiret liderlerinin çıkarlarıyla ters düşmesi, bölge halkının devlet geleneğinden uzak oluşu gibi konular Türkiye Cumhuriyeti'ni kuruluş yıllarında uğraştırmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bölgede Nasturi, Koçuşağı, Şeyh Sait İsyanı, Ağrı İsyanları gibi mühim ve hükümetleri uğraştıran isyanlar çıkmıştır. Hem bu isyanlara yönelik tedbir olması açısından hem de 1930'larda Türkiye Cumhuriyeti'nin hızlı bir uluslaşma sürecine girmesinden dolayı ülkenin doğu ve güneydoğusuna yönelik bir dizi önlem alınmış ve bir dizi politika oluşturulmaya çalışılmıştır. Konumuz olan bu politikaların ortaya konulması geçmişten alınacak dersler ve düşülen hataların yeniden yaşanmaması hususunda anlamlıdır.

3. YÖNTEM

A. VERİLERİN TOPLANMASI

Çalışmamızı yaparken geçmişte var olmuş ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekilde tanımlama ve sunma yöntemi olan *tarama yöntemi* kullanılmıştır. Her olayı kendi zaman aralığı içinde ve kendi koşullarında değerlendirmeye yönelik olan bu

⁷ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s.50-51.

yaklaşım ile veriler bulunarak konularına göre sistem içinde sınıflandırılmış ardından bütünleştirilip yorumlanmıştır.

Araştırdığımız dönem ve mekân açısından birincil kaynaklara ve tarafsız gözlemlere ulaşmakta çeşitli zorluklarla karşılaşılrsa da ulaşılması mümkün olan verilere ulaşılmış ve tarafsız bir gözlemle değerlendirilmeye çalışılmıştır. Önem ve sunacağı katkı açısından değerlendirmeye tabi tutulan veriler çalışmada kullanılmıştır.

Çalışmamızda kullandığımız verilere *belgesel tarama* ve *doküman metodu* ile ulaşılmıştır. Öncelikle ulaşılması gereken belgeler tespit edilmiş daha sonra elde edilen bu belgeler tez konusu doğrultusunda değerlendirilmiştir.

Tarama aşamasında Arşiv belgelerine ulaşmaya öncelik verilmiştir. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Merkezi (ATASE) Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, TBMM Arşiv ve Kütüphanesi, Millî Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) vb. kütüphanelerden de yararlanılmıştır. Fakat belirtmek gerekir ki İsmet İnönü Vakfı Arşiv’inden tasnif çalışmaları olduğu gerekçesiyle yararlanılamamıştır. Dönem ile ilgili bilgi için İçişleri Bakanlığı’na ve Nüfus Genel Müdürlüğü’ne resmi başvuruda bulunulmuş fakat olumlu cevap alınamamıştır.

Bunların dışında Umum Müfettişlikleri Rapor ve Tutanakları, Umum Müfettişleri Toplantı Tutanakları, TBMM Zabıt Cerideleri, TBMM Gizli Zabıt Celseleri, TBMM Tutanak Dergilerinden faydalanılmıştır. Ayrıca incelediğimiz dönemin gazeteleri taranmış, bölgede görev yapan asker, devlet adamı vb. kişilerin hatıralarından ve tetkik eserlerden de faydalanılmıştır.

Özellikle Şeyh Sait İsyanı ve İstiklal Mahkemeleri ile ilgili belgeler, gerek ATASE arşivi ve gerekse Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’nde tasnif dışı olduğundan dolayı dönemin gazetelerinden yararlanılmıştır. Ayrıca bu konularda TBMM’nin açık ve gizli tutanakları da incelenerek olayların siyasî yansımaları da sunulmaya çalışılmıştır.

B. VERİLERİN İŞLENEREK YORUMLANMASI

Belgelerden toplanan veriler okunup değerlendirilip fişlenmiş ve fişler konularına göre tasnif edilmiştir. Tasnif edilen fişler ayrı ayrı dosyalandıktan sonra konu başlıkları ulaşılan belgeler doğrultusunda şekillendirilmiştir.

Araştırmanın bilimselliğinin ispatı açısından önemli olan dipnot sistemi kullanılmış, bilginin doğruluğunu teyit etmek isteyen ya da konu hakkında daha fazla bilgiye ulaşmak isteyenler için bu sisteme zen gösterilmiştir.

Dipnot kullanılırken sırayla yazarın adı soyadı, eser adı ardından basımevi sonra sırayla basım yeri ve tarihi belirtilmiş en sona da (s.) ile sayfa numarası verilmiştir. Makalelerde ise makalenin ismi tırnak içinde, italik ve koyu renk verilmiştir. Birden çok eser bir dipnotta sunulmak istendiğinde basım yılı eski olanlara öncelik verilmiştir.

Dipnotlarda arşiv belgeleri referans olarak gösterildiğinde ise önce büyük harflerle arşivin adı ardından referans kodları sırayla verilmiştir.

1.BÖLÜM

MİLLÎ MÜCADELE VE CUMHURİYET DÖNEMİNDE DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE ÇIKAN İSYANLAR VE BU İSYANLARA KARŞI ALINAN İDARİ TEDBİRLER

1.1. MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ'NDE ÇIKAN İSYANLAR VE İSYANLARA YÖNELİK ALINAN TEDBİRLER

Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti Fransız İhtilali'nin yaydığı milliyetçilik rüzgârından etkilenmiştir. Ülke içinde yaşayan gayrimüslim azınlıklar arasında kendine geniş bir taban bulan milliyetçilik fikri daha sonra Türkler dışındaki Müslümanlar arasına da batılı emperyalist devletler tarafından sokulmuştur. Kürtlere milliyetçilik aşılama faaliyeti ilk dönemlerde Ruslar tarafından başlatılmış ve diğer devletler de bu konuda emek harcamışlardır.

Bu dönem içerisinde, günümüzde Ortadoğu olarak adlandırılan bölgenin orta kısmı diyebileceğimiz ve özellikle Osmanlı Devleti ve İran hâkimiyeti altında bulunan Musul, Süleymaniye, Diyarbakır, Urfa, Mardin, Erzurum, Urmiye ve Zagros Dağları çevresinde yaşayan Kürtler, geleceğe yönelik emperyalist planlar açısından kolay bir hedef olarak görülmüşlerdir. Bu geniş coğrafya içerisinde yaşayan Kürtleri kendi tarafına kazanacak olan güç, bu sayede adı geçen bölgelere de kolayca hâkim olabilecek ve emperyalist emellerini gerçekleştirebilecektir.⁸

Anadolu'nun doğu bölgesinin merkeze olan bağları coğrafyasının verdiği zorluk nedeniyle her zaman zayıf kalmış, devlet otoritesinin azlığı bölgede ağa, şeyh, seyitlerin etkili olmasını sağlamıştır. Fakat bu dini otoritenin varlığına rağmen Kürt aşiretleri arasında bir birlik kurulamamış ve aşiretlerin birbirileri ile mücadeleleri sürüp gitmiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra bu bölgedeki ayrılıkçı Ermeni faaliyetleri artmış, II. Abdülhamit de Ermenilere karşı bölgede Kürtleri silahlandırmıştır. *Hamidiye*

⁸ C.J. Edmonds; Kürtler, Türkler, Araplar, Avesta Yayınları, İstanbul, 2003, s. 171-172.

*Alayları*⁹ olarak adlandırılan bir teşkilat kurmuş ve hem Ruslar'ın bölgedeki yıkıcı faaliyetlerine karşı hem de Ermeniler'in ayrılıkçı çalışmalarına karşı önlem almıştır.¹⁰

II. Abdülhamit aşiretleri silahlandırmanın yanı sıra aşiret liderlerini de merkeze yakın alanlara çekerek kontrol altında tutmak istemiştir. Bu sebeple aşiret liderlerinin çocukları *Aşiret Mektepleri*¹¹ adı verilen eğitim kurumlarında okutulmuşlardır. Bu durum da okur-yazar aydın aşiret kökenli bir grubun meydana gelmesine neden olmuştur. Aşiret Mektepleri nedeniyle bazı aileler arasında merkeze bağlılık artarken bazıları için ise milliyetçilik fikri daha da ön plana çıkmıştır.¹²

İstibdat döneminde işte bu merkezi otoriteden daha da uzaklaşan Kürt aydınlardan yurt dışına kaçanlar olmuştur. Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı Devleti'ne geri dönen bu Kürt aydınlar o dönemde dış güçler ile ilişkilerini arttırmışlar ve dış ülkelerle bağlantılı örgütler kurmaya başlamışlardır.¹³ Bedirhan ailesinden Abdulrezak Bedirhan'da bu insanlara bir örnektir. Kendisi ve ailesi Ruslar ve İngilizler ile bu konuda ilişkiler geliştirmişlerdir. Abdülrezzak Bedirhan Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmiş 1847 yılında bastırılan bu isyan hareketinden sonra yurt dışına sürgün edilen Bedirhan Bey'in soyundan gelenler çeşitli dönemlerde bölgedeki faaliyetleri ve yıkıcı teşebbüsleri ile bölge üzerindeki dış güçlerin emperyalist oyunlarına maşa olmuşlardır.¹⁴

XIX. yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak bölgesindeki feodal kökenli Kürt Beylerinin güçlerinin azalmasına paralel olarak tarikat kökenli şeyhlerin etkinlikleri gittikçe artmaya başlamıştır. Özellikle Nakşibendî tarikatı'nın Halidiye kolunun bölgede yayılmasının ardından, Nakşibendî şeyhleri en önemli söz sahipleri durumuna gelmişlerdir. Babadan oğula geçen bir silsile halinde etkinliklerini gittikçe arttıran şeyhler, zaman zaman bölgelerinde otorite haline gelmişlerdir. Bunlardan biri de Hakkâri çevresinde yaşayan Şeyh Ubeydullah'tır. Bölgesinde nüfuz sahibi olan Şeyh, İngiltere'nin desteğiyle 1880 yılında isyan çıkarmış, bu hareketinin ardından da Mekke'ye sürülmüştür. Fakat Şeyh Ubeydullah'ın oğullarından Seyit Abdülkadir, babası

⁹ Hamidiye Alayları ile ilgili geniş bilgi için bkz; Bayram Kodaman; "Hamidiye Hafif Süvari Alayları", *Tarih Dergisi*, Sayı XXXII Edebiyat Fakültesi Basımevi İstanbul 1979. s. 434.

¹⁰ Robert Olson; *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Öz-Ge Yayınevi, Ankara, 1992, s.27-28.

¹¹ Aşiret Mektepleri hakkında geniş bilgi için bkz; Bayram Kodaman; "II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara, 1976, XV/-I, ss. 253-268.

¹² Naci Kutlay; *İttihat ve Terakki ve Kürtler*, Ankara, Beybun Yayınları, 1992, s. 25.

¹³ A.ge, s. 77.

¹⁴ Bayram Kodaman; *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası* Orkun Yayınevi İstanbul, 1983, s. 83.

ile birlikte gittiği Mekke'den bir süre sonra geri dönmüşse de, yeniden sürgüne gönderilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ile daha sonra kurulan Kürdistan Teali Cemiyeti'nde başkanlık yapmıştır.¹⁵

I. Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından İngilizler Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan etnik grupların Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçmesi hususunda bazı faaliyetlere girişmişlerdir. Osmanlı Devleti içerisindeki muhalif güçleri elinden geldiğince desteklemeye çalışan İngilizler, Arap ve Kürt ileri gelenlerine mümkün mertebe yardım etmeye çalışmışlardır. Bu süreç içerisinde İngilizler, kendi siyasî ve ekonomik konumlarını güçlendirmek için, ulusal aydınların iktidar özlemlerini teşvik ederek, savaşın sonlarına doğru birçok kitap ve derginin basılmasını organize etmişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı bitip Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra yapılacak olan barış anlaşmasında söz sahibi olmak için Kürtler teşkilatlanma faaliyetlerine hız vermişlerdir. 17 Aralık 1918 tarihinde Kürdistan Teali Cemiyeti kurulmuştur.¹⁶ Kürdistan Teali Cemiyeti'nin önemli bir özelliği, onun şimdiye kadar kurulan Kürt örgütlerine göre daha geniş bir tabana sahip olması ve aşiretler üstü bir yapıda kurulmuş olmasıdır. Cemiyet, yalnızca önceki kuşakların milliyetçiliklerini ve kent orta sınıflarını değil aynı zamanda aşiret mensubu Kürtleri de kapsamaktaydı.¹⁷ Bu cemiyet Mondros Mütarekesi'nden sonra ikiye bölünmüş ve *Kürt Teşkilat-ı İçtimaiyye Cemiyeti* adıyla yeni bir örgütlenmeye gidilmiştir.¹⁸

Mondros Mütarekesi'nden sonra bölgede bir Ermeni Devleti kurulacağı fikri Kürtler arasında da rahatsızlığa sebep olmuş ve Ermenilere karşı birlikte vatani kurtarma düşüncesinde olan Kürtler de Türklerle birlikte hareket etme zorunluluğu hissetmişlerdir. Aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında batılı devletler tarafından Ermenilere tanınan ayrıcalık Kürtlerde hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu etkenlerin sonucuyla Doğu Anadolu'nun işgal edilmesi veya Ermenilere teslim edilmesine engel olmak amacı ile Erzurum merkezli olarak, Millî Mücadele'yi

¹⁵ A. Haluk Çay; *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, İlgı Yayınları, Ankara, 1996, s. 380.

¹⁶ Robert Olson; *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Öz-Ge Yayınevi, Ankara, 1992, s. 45.

¹⁷ Martin Van Bruinessen; *Ağa, Şeyh ve Devlet*, Özge Yayınları, Ankara, Tarihsiz, s. 346.

¹⁸ Naci Kutlay; *İttihat ve Terakki ve Kürtler*, Beybun Yayınları, Ankara, 1992, s. 334;

gerçekleştirenler tarafından *Vilayet-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti* adı ile bir cemiyet kurulmuştur.¹⁹

Nutuk'taki ifadeye göre bu cemiyet Türklük-Kürtlük-Ermenilik meselelerini ilmi, fenni ve tarihi bakımından inceleyip araştırdıktan sonra, gelecekteki mesailerini üç noktada tespit etmiştir;

1-Katiyen göç etmemek.

2-Derhal ilmi, iktisadi, dini teşkilat yapmak.

3-Tecavüze maruz kalacak doğu vilayetlerinin herhangi bir bucağını müdafaada birleşmek.²⁰

Mustafa Kemal, bir taraftan kongreler için hazırlıklar yapılırken diğer taraftan özellikle Diyarbakır ve çevresinde yürütülen Kürtçülük faaliyetleri ile ilgilenmiştir. 13. Kolordu Kumandan Vekili Ahmet Cevdet Bey ile bu konuda yazışmalar yapmıştır. 29 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul'a konu ile ilgili bir telgraf göndermiş ve *Kürt Kulübü* olarak nitelendirilen ve Diyarbakır'da kendine faaliyet alanı bulmuş olan Kürdistan Cemiyeti ile ilgili bilgi vermiştir.²¹ Daha sonra bu cemiyet 4 Haziran 1919 tarihinde Diyarbakır Valiliği'nin emri ile kapatılmıştır.²²

Erzurum Kongresi sırasında millibirlik, bütünlük portresi çizilmiş ve bu durumdan rahatsız olan İngiltere bölgedeki ayrılıkçı faaliyetlerini ünlü İngiliz Ajan Noel vasıtasıyla sürdürmüştür. Mustafa Kemal, 3. Ordu Müfettişi olarak Amasya'dan, Erzurum'daki Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği, 24 Haziran 1919 tarihli mesajıyla Paşa'yı Noel'in çalışmaları konusunda uyarmıştır. *Mr. Noel adındaki bir İngiliz Yüzbaşı, Urfa'dan Siverek yoluyla Viranşehir'e giderek, Milli Aşiretlerinin ileri gelenleriyle görüşmüş ve Urfa'ya dönmüş. Osmanlı Hükümeti için çok kötü propagandalar yapmış. Ancak aşiret reislerinden aldığı kesin cevaplara sevinmemiştir. Kürtler, Türk kardeşlerinden kesinlikle ayrılmayacaklarını, bu uğurda son kişilerine varıncaya kadar ölüme hazır olduklarını söylemişler. Ayrıca İngilizlerin kendilerine*

¹⁹ *Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi* Cilt 4, Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Ankara, 1966, s.13.

²⁰ M. Kemal Atatürk; *Nutuk*, Haz: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s. 4.

²¹ *Mustafa Kemal Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler IV*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s.5-6.

²² Mim Kemal Öke; *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, 1988, Ankara, s. 34.

*vermek istediği önemli miktardaki parayı almayarak namus ve yurtseverliklerini göstermişlerdir...*²³

İngilizlerin Kürtleri kışkırtmak için kullandığı Yüzbaşı Edward Charles Noel, 1919 yılında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yoğun faaliyetlerde bulunmuştur. Diyarbakır ve İstanbul'daki Kürt ileri gelenlerle görüşmeler yaparak onları örgütlemiş, 1919 Ağustos ve Eylül aylarında Antep, Adıyaman, Mardin gibi bölgelere ziyaretler düzenlemiştir. Fakat Noel'in faaliyetlerinin hükümet yetkilileri tarafından takip edildiği görülmektedir. Örneğin Mardin'e gittiğini Diyarbakır'daki 13. Kolordu Kumandan Vekili Ahmet Cevdet Bey Harbiye Nezareti'ne bildirmiştir.²⁴

Sivas Kongresi sırasında, yine Noel'in de kışkırtmasıyla *Elazığ Valisi Ali Galip Hadisesi* olarak bilinen Kongreyi basma girişimi yaşanmıştır. Mustafa Kemal Paşa olayı şu sözlerle anlatmıştır;

*Buraya Galip Bey adında bir vali atanmış, geliyormuş; fakat bunun Harput Valisi Ali Galip Bey mi, yoksa Trabzon Valisi Mehmet Galip mi olduğu anlaşılamadı. Fakat bizim elimize bir bilgi geçti. Mister Noel adında bir İngiliz binbaşısı Bedirhanîlerden Kâmuran, Celâdet ve Cemil Beylerle birlikte yanında on beş kadar Kürt atlısı olduğu halde Malatya'ya gelmiş ve Mutasarrıf Bedirhanî Halil Bey tarafından karşılanmıştır. Harput valisi de sözde bir posta hırsızını izleme bahanesiyle otomobille Malatya'ya gelmiştir. Bu amaçla bunlara Hısnımansur'daki birlik de verilmiştir. Amaçlarının Kürtleri, Kürdistan kurmak vaad ederek bize karşı düşman olmaya ve bize suikast yapmaya sevk etmek olduğu anlaşılmış ve karşı önlemlere de başvurulmuştur.*²⁵

Anadolu halkı kendi Millî Mücadelesi'ne başlamışken galip devletlerle İstanbul Hükümeti de 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr Barış Antlaşması'nı imzalamışlardır. Bu Antlaşma'nın 62, 63, 64. maddeleri Kürtlerle ilgilidir. 62. maddeye göre Türkiye, Irak ve Suriye arasında yaşayan ve yaşadıkları yerde çoğunluk oluşturan Kürtler ile ilgili İngiltere, Fransa ve İtalya bir komisyon kuracak ve bu komisyonla haklarında karar verilecektir. 63. maddeye göre komisyonun vereceği kararı Osmanlı Hükümeti üç ay içinde uygulamayı taahhüt etmiştir. 64. maddede ise 62. maddede belirtilen bölgelerde

²³ Atatürk'ün *Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Derleyen: Nimet Arsan, Türk Inkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1964, s. 43.

²⁴ ATASE, K. 30, G. 14, F.14-1. Yüzbaşı Noel'in Mardin, Urfa, Siverek'e gittiğine dair Belgeler, ATASE, Klasör 85, Gömlek No: 27, Fihrist 27-2. ATASE, Fihrist 85, Gömlek No: 27, Fihrist 27-4.

²⁵ M. Kemal Atatürk; *Nutuk*, s. 117.

yasayan Kürtlerin nüfusunun çoğunluğu bağımsız olmak isteği ile Cemiyet-i Akvam Meclisi'ne başvurur ve bu meclis tarafından bunların bağımsız olmalarına neticede karar verilirse Osmanlı Devleti bu karara uyarak bölge üzerindeki bütün haklarından ve sıfatlarından vazgeçeceğini şimdiden kabul eder hükmü vardır.²⁶ Uluslararası anlaşmalarda olmaması gereken maddeler içeren Sevr projesi Kürtleri memnun etmemiş ve ayrılıkçı Kürtler arasında bir hayal kırıklığına neden olmuş o döneme kadar destekçileri olan İngiltere'ye karşı güvenleri azalmıştır.

Bir taraftan ayrılıkçı niyetleri olan Kürtler, Sevr Antlaşması ile aradıklarını bulamazken diğer taraftan da Güneydoğu Anadolu bölgesinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'ne katılımlar olmaktadır. Bu bütünleşmenin varlığı İngiltere'yi rahatsız etmiş ve İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe'un Londra'ya gönderdiği bir yazıda rahatsızlık şu cümlelerle dile getirilmiştir;

“Büyük Ermenistan” sözü, millî eylem ateşini alevlendiriyor, Kürtleri tekrar sırt sırta Türklerle bir hizaya getiriyor. Ermenistan-Türk sınırında durum ciddileşiyor. Türk subaylarınca kışkırtıldıkları kuvvetle muhtemel olan 10 bin dolayında Kürt, Ermenilere karşı ayaklanma durumunda. Uygulanması için ön tedbirler alınmadan Hristiyanlar lehine, Müslümanlar aleyhine barış şartları açıklamak çok tehlikeli sonuçlar yaratacaktır.”²⁷

Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta yabancı devletlerin bağımsız bir Kürdistan kurma ısrarlarının sürecini şöyle özetlemiştir;

Sevr'de;

Fırat'ın doğusunda ve Ermenistan, Irak ve Suriye arasında kalan mıntıka için İtilaf Devletleri delegelerinden meydana gelen bir komisyon mahalli özerkliği hazırlayacaktır.

Antlaşmanın imzalanmasından bir sene sonra işbu havalinin Kürt ahalisi Cemiyet-i Akvam Meclisi'ne müracaatla Kürtlerin çoğunluğunun Türkiye'den bağımsız olmayı isteğini ispat ederse ve Meclis bunu kabul ederse, Türkiye bu havalideki her türlü hakkından vazgeçecektir.

Mart 1921 Teklifinde;

²⁶ Yaşar Akbıyık; *Milli Mücadelede Güney Cephesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 35.

²⁷ Doğu Perinçek; *Kurtuluş Savaşında Kürt Politikası*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s. 91.

İtilaf Devletleri, mevcut vaziyeti göz önüne alarak bu konuda Sevr projesinde değişiklik icrasını nazar-ı itibara almaya meyillidirler. Şu şartla ki, mahalli özerklikler ve Kürt ve Asurî-Keldani menfaatlerinin kâfi derecede himayesi için tarafımızdan kolaylık gösterilsin.

Mart 1922 Teklifinde;

Bahis yok.

Lozan'da;

Bittabi söz konusu edilmemiştir.²⁸

Kürt kökenli Dersim Milletvekili Lütfü Fikri Bey, 17 Kasım 1919 tarihinde Sabah gazetesine yazdığı *Türk-Kürt Meselesi* başlıklı makalede *Barıştan sonra istediğimiz gibi didişelim, birbirimizi memnun ederiz. Kürt Cemiyetleri şimdi ayrılmayı reddetmelidir.* diyerek bu faaliyete tepkisini göstermiştir. Bu fikirlerini 24 Kasım 1919'da yazdığı başka bir makalede su şekilde ifade etmektedir: *Türklerle Kürtler arasında uçurum derin değildir. Kürtler Osmanlı Devletinden ayrılmamalıdır.²⁹*

Ermenilerden dolayı Kürtlerin de ayaklanma ihtimali Büyük Millet Meclisi'nde de konu edilmiştir. 23 Kasım 1919 tarihli oturumda Rauf Bey söz alarak Van'ın ve Bitlis'in Ermenistan tarafından alınma ihtimalinin Kürtler için bir var olma sorunu yaratacağı ve Kürtlerin hepsinin birleşerek bir Kürtlük meselesi doğmasına sebep olacağı endişesini paylaşmıştır.³⁰

Mustafa Kemal Paşa'nın 18 Haziran 1919 tarihinde Birinci Ordu Komutanı Cafer Tayyar Bey'e gönderdiği şifrede Türkler ve Kürtlerin birlikte vatanı kurtarmak için mücadelesini şu sözlerle anlatmıştır;

Ulusal bağımsızlığımızı boğan ve ülkenin bölünmesi tehlikelerini hazırlayan İtilâf Devletlerinin yaptıkları İstanbul Hükümeti'nin tutsak ve güçsüz durumunu bilirsiniz. Milletini bu nitelikte bir hükümete bırakmak Allah esirgesin batışa boyun eğmek demektir. Tüm Anadolu halkı ulusal bağımsızlığını kurtarmak için baştan aşağı tek beden duruma getirilmiş ve aralıksız tüm komuta kuralları ve arkadaşlarımız yüksek bir

²⁸ Mustafa Kemal Atatürk; *Nutuk*, s. 732; Atatürk'ün Bütün Eserleri; Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, Cilt 20, s. 262.

²⁹ Andrew Mango, "Atatürk and the Kurds", Middle Eastern Studies, 1999, C. 35, No. 4, s. 8-9.

³⁰ Sadi Borak; *Atatürk'ün Resmi Yayınlarına Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998, s. 99.

özveriyle birlikte karar almışlardır. Vali ve mutasarrıfların hemen hepsi de bu halkanın içine alınmıştır. Bu yüce erek için Müdafaa-i Hukuku Milliye ve Reddi İlhak Cemiyetleri kapsamlı sanı kabul edilmiştir. Anadolu'daki örgütler ilçe ve bucaklara kadar yayılıyor. İngiliz korumacılığında bağımsız bir Kürdistan kurulması konusundaki İngiliz propagandası ve bunun yandaşları da ortadan kaldırıldı Kürtler de Türklerle birleşti.³¹

Mustafa Kemal Atatürk, Kürtleri en buhranlı günlerde bile inkâr yoluna gitmemiş fakat hiçbir zaman da ulusal bütünlükten taviz vermemiştir. 4 Mart 1922 tarihinde Bitlis'te yaşayan Küfrevizade Şeyh Baki Efendi'ye Kürtlük meselesi ile ilgili bir yazı göndermiştir;

... Müşterek mesai-i vataniyemizin muvaffakiyetine mani olmak ve memleketi müteferrik kısımlara ayırarak hepimizi birbirimize düşürmek suretiyle millet ve memlekete felaket getirmek isteyen düşmanlar, malum olduğu üzere ortaya bir Kürdistan meselesi çıkarmışlardır.

Düşmanların bu nam altında parlak vaadlerle devam eden zehirli teşvikat ile bazı cahil insanları iğfal için bugün dahi çalışmakta oldukları görülmektedir. Nüfusumuzun cari olduğu muntkada, bütün memleketi mahvetmek maksadıyla vuku bulan bu nevi teşvikat ve tesirâtı iptal ile saadet-i memleket yolundaki hidemata germiyetle devam buyrulmasını rica ederim.

Buradan da bazı arkadaşlar da aynı maksatla çalışmak üzere o havaliye gönderilmişlerdir. Gözlerinden öper ve muvaffakiyet temenni ederim efendim.³²

Buna rağmen, Millî Mücadele döneminde Kürtlere otonomi dâhil bir takım sözlerin verildiği fakat bunların daha sonra yerine getirilmediğine dair iddialar vardır. Bunların kaynağı Atatürk'ün 16-17 Ocak 1923 tarihinde İzmit basın toplantısında yaptığı şu açıklamaya dayandırılmaktadır. Mustafa Kemal, Vakit Gazetesi Başyazarı Ahmet Emin Bey'in Kürt meselesini sorması üzerine şu cevabı vermiştir:

Kürt meselesi bizim yani Türklerin menfaatine olarak da kesinlikle söz konusu olamaz. Çünkü bildiğiniz gibi bizim millî hudutlarımız içinde bulunan Kürt unsurlar öylesine yerleşmiştir ki, pek sınırlı yerlerde yoğun durumdadırlar. Fakat yoğunluklarını kaybede ede ve Türk unsurları içine gire gire öyle bir hudut ortaya çıkmıştır ki, Kürtlük adına bir hudut çizmek istersek Türklüğü ve Türkiye'yi mahvetmek lazımdır. Söz gelişi Erzurum'a

³¹ Nutuk, s. 887.

³² Hayat Tarih Mecmuası, Sayı 12, Aralık, 1973, s. 20.

*kadar giden, Erzincan'a Sivas'a kadar giden, Harput'a kadar giden bir sınır aramak gerekir. Ve hatta Konya çöllerindeki Kürt aşiretlerini gözden uzak tutmamak gerekir. Dolayısıyla baslı basına bir Kürtlük tasavvur etmektense bizim Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (1921 Anayasası) gereğince zaten bir tür yerel özerklikler oluşacaktır. O halde hangi livanın halkı Kürt ise, onlar kendi kendilerini özerk olarak idare edeceklerdir. Bundan başka Türkiye'nin halkı söz konusu olurken, onları da beraber ifade lazımdır. İfade olunmadıkları zaman, bundan kendilerine ait mesele çıkarmaları daima beklenir. Simdi Türkiye Büyük Millet Meclisi hem Kürtlerin ve hem de Türklerin yetkili vekillerinden oluşur ve bu iki unsur bütün menfaatlerini ve geleceklerini birleştirmiştir. Yani onlar bilirler ki bu ortak bir şeydir. Ayrı bir hudut çizmeye kalkışmak doğru olamaz.*³³

Mustafa Kemal'in bu sözleri bazı çevrelerce Kürtlere otonomi sözü olarak değerlendirilmesine rağmen gerçek 1921 Anayasası'nın³⁴ iller yönetimine ilişkin olan özerklikten başka bir durum olmadığı anlaşılmaktadır. Bu demekte kastedilen Kürtlerin

³³ Mustafa Kemal Atatürk; *Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Kaynak Yay, İstanbul, 1999, s. 104-105.

³⁴ Anayasalar, devletlerin rejimini, teşkilatlarını, siyasal ve sosyal yapılarını, temel organlarını, kişileri temel hak ve özgürlüklerini belirleyen, bunların kuruluş biçimlerini, görev ve yetkilerini düzenleyen üst yasalardır. Devletin ana yapısını, bu yapının parçaları arasındaki ilişkileri, bütünün fonksiyonlarını devlet karşısında kişilerin ana hukuk ve fonksiyonlarını düzenleyen kanundur. Daha geniş bilgi için bkz; Hüseyin Nail KUBALI, *Türk Esas Teskilat Hukuku Dersleri*, Tan Matbaası, İstanbul 1960. Bu tanıımı temel alırsak 1921 Anayasası yapısı ve içeriği itibarıyla klasik anayasa tanımını tam karşılamamaktadır. Bunun başlıca nedenini, dönemin kendine has olağanüstü şartlarında aramamız gerekmektedir. Dönemin şartları klasik anayasalarda bulunan niteliklerin tümünü karşılayabilecek nitelikte bir metnin hazırlanmasına uygun değildir. Her şeyden evvel meclisin yapısı buna imkan vermemektedir. Mecliste o dönemin hemen bütün düşünceleri kendilerine yer bulabilmiştir. Amaç tektir, ancak vatanın kurtarılmasından sonra bu farklı ideolojilere sahip insanların vatan için planları aynı doğrultuda olmamıştır. Bu durum ise kapsamlı bir çalışmayı olanaksız kılmaktaydı. Ayrıca mücadelenin sadece siyasi alanda olmaması yani Meclis'in savaşı yöneten bir Meclis konumunda olması zaman bakımından da kapsamlı bir çalışmayı olanaksız kılmaktaydı. 1921 Anayasası güçler ayrılığı ilkesini değil, güçler birliğini kabul etmiş ve meclis Hükümeti sistemini benimsemiştir. Meclis hükümet sistemi yasama ve yürütme yetkilerinin yasama organında birleşmesiyle oluşan kuvvetler birliği sistemidir. Bu yönetim biçiminde yasama ve yürütme yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde toplanmıştır. Bir devlet başkanlığı kurumu oluşturulmamıştır. Bakanlar, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından seçilmekte ve istenildiği zaman yine Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından değiştirilebilmektedir. Bakanlar kurulu, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne karşı herhangi gibi bir hukuki yaptırım imkanına sahip değildir. 1921 anayasası şekli ve içeriği ile o zaman ki olağan üstü ve acele ihtiyaçları karşılayacak, sınırlı fakat gerekli hükümler içeriyordu. Daha geniş bilgi için bkz; Ergun Özbudun, *Türk Anayasası Hukuku*, Yetkin Yayınevi, Ankara, 2000. Anayasası'nın hazırlanmasını Mustafa Kemal şu sözlerle anlatmıştır: *Meclise bir proje verdim. 13 Eylül 1921 tarihli olup siyasi, içtimai, idari, askeri nazarıları telhis ve teşkilat-ı idariye hakkındaki mukarreratı ihtiva eden bu program, Meclis'in 18 Eylül 1921 günkü içtimanda okundu. İşte, bu tarihten, dört ay geçtikten sonra takarrür eden ilk Teskilat-ı Esasiye Kanunu, bu programdan çıkmıştır...* Bkz; Nutuk, s. 755.

kendi kendini yönetmesi değil illerin kendi kendini yönetmesidir. Anayasanın ilgili maddesi şu şekildedir;³⁵

Md. 11- İl, yerel işlerde manevi kişiliğe ve özerkliğe sahiptir. Dış ve iç siyaset şeriat, adalet ve askerlik işleri, uluslararası ekonomik ilişkiler ve Hükümetin genel vergileri ile yararlanılması birden fazla illeri kapsayan hususlar dışında, BMM'nin kabul edeceği yasalar gereğince evkaf, medreseler, eğitim, sağlık, ekonomi, tarım, bayındırlık ve sosyal yardım işlerinin düzenlenmesi ve yönetimi il kurullarının yetkisi içerisinde.

Bir taraftan Millî Mücadele devam ederken diğer taraftan da ülkenin çeşitli yerlerinde isyanlar çıkmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk'ta saydığı Bandırma, Gönen, Susurluk, Kirmasti, Karacabey, Biga, İzmit, Adapazarı, Düzce, Hendek, Bolu, Gerede, Nallıhan, Beypazarı, Bozkır, Konya, Ilgın, Kadınhan, Karaman, Çivril, Seydişehir, Beyşehir, Koçhisarı, Yozgat, Yenihan, Boğazlıyan, Zile, Erbaa, Çorum, Umraniye, Refahiye, Zara, Hafik, Viranşehir³⁶ isyanlarından, Umraniye çevresinde çıkan Koçgiri isyanı ve Viranşehir dolaylarındaki Milli Aşireti isyanı dışındakilerin hiçbiri Kürt isyanı değildir. Bu isyanlara bir de Nutuk'ta Mustafa Kemal'in saymadığı *Ali Batı Hadisesi* eklenebilir. Görüldüğü gibi Millî Mücadele'ye karşı çıkan isyanların bölgesel ayrımı yapıldığında bu isyanların etnik amaçlı değil Millî Mücadele'ye ve Ankara'ya karşı olduğu sonucu çıkmaktadır.

Bu noktada İngiliz İstihbarat Subayı Yüzbaşı Noel'in saptamasından söz etmekte yarar var. Noel, Millî Mücadele döneminde Kürtleri ikiye ayırmıştır; İslamcılar ve Milliyetçiler. İslamcılar Noel'e göre Kurtuluş Savaşına destek vermekte ve Kuvay-i Milliyeyle ortak hareket etmektedir. Fakat milliyetçiler Millî Mücadele'ye karşıdırlar ve İngiltere bu Kürt milliyetçileriyle işbirliği yapmalıdır. Eğer İngiltere bunlara sahip çıkarsa Londra, Kafkasya ve Mezopotamya arasında güçlü bir tampon bölge oluşturabilir. Bunun için de *Büyük Ermenistan* projesinden vazgeçilip sınırları belirlenecek bir Ermenistan'ın yanında bir Kürdistan kurulabilir.³⁷

³⁵ Ayrıca söz konusu Anayasa için bkz. Suna Kili-Şeref Gözübüyük; *Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifak'tan Günümüze*, Ankara, 1983, s. 91-93

³⁶ Nutuk, s. 598.

³⁷ Mim Kemal Öke; *İngiliz Ajanı Binbaşı E.W.C. Noel'in "Kürdistan Misyonu"* (1919), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 54.

Noel'in İslamcı Kürtlerin Millî Mücadele'ye destek verdiği saptaması Hilafet'in kaldırılmasının Kürtlerle Türklerin ortak paydasını kaldırdığı görüşüne de destek niteliğindedir.

Bu dönemde çıkan Kürt isyanlarının ilki *Ali Batı Hadisesi*'dir. Bu isyan 11 Mayıs 1919 tarihinde Mustafa Kemal Samsun'a çıkmadan önce Midyat'ın güneyinde yaşayan aşiretlerin reisi olan Ali Batı tarafından çıkarılmıştır. İsyan Mardin, Savur, Cizre, Nusaybin bölgesindeki bir kısım aşiretleri de harekete geçirmiştir. Amacının Kürdistan kurmak olduğunu söyleyen Ali Batı'nın isyanı bastırılarak, kendisi de 18 Ağustos 1919'da öldürülmüştür.³⁸

Ali Batı Hadisesi'nden sonra çıkan isyan ise 1920 Haziran ayından Eylül ayına kadar süren *Milli Aşireti İsyanı*'dır. Haziran ayında Fransızlar Urfa'yı ikinci kez ele geçirmek için harekete geçince, Milli Aşireti de Siverek yönünden ilerlemiş fakat 19 Haziran günü güneydoğu yönüne çekilerek Fransız bölgesine kaçmak zorunda kalmışlardır. Düşman bölgesinde hazırlıklarını tamamlayarak tekrar harekete geçen isyancılar 26 Ağustos günü Viranşehir'i işgal etmişler. Ancak 15 gün sonra düzenli ordu birlikleri ve Ankara'ya bağlı aşiret kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratılmışlardır.³⁹

Millî Mücadele döneminde yaşanan diğer Kürt isyanı ise *Koçgiri Hadisesi*dir. Koçgiri aşireti, Sivas'tan Erzincan'a kadar uzanan bölgede Koçhisar, Zara, İmranlı, Suşehri, Refahiye, Kangal ve çevre köylerde yaşayan Alevi inançlı bir aşirettir. Ayrıca Koçgiri Aşiretinin bu dönemki liderleri II. Abdülhamid'in paşalık verdiği Mustafa Paşa'nın oğullarından Alişan ile İmranlı Bucak Müdürü Haydar Bey ve kardeşleridir. Ayrıca Alişan Bey, Baytar Nuri (Dersimî) önemli Kürt liderlerindendir.⁴⁰

Mustafa Kemal Atatürk'ün Nutuk'ta, *1921 yılı baslarında Koçgiri Aşireti'nin beylerinden Haydar Bey İstanbul'da Seyit Abdülkadir'den aldığı talimat üzerine Alişan ve akrabasından Naki, Alişir ve daha başkaları ile birlikte isyan hareketine başladılar* diye bahsettiği isyan bir taraftan Yunan tehdidinin olduğu günlerde Anadolu Hükümeti'ni zor durumda bırakmak için çıkarılmıştır.⁴¹ Ankara Hükümeti'ne bir mektup gönderen Kürt liderler özerklik, af, Türk memurların bölgeden çekilmesi gibi

³⁸ *Türk İstiklal Harbi İç Ayaklanmalar*, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Yayınları, Ankara, 1964, s. 22-23.; Perinçek, Kurtuluş Savaşının..., s. 101.

³⁹ M. Kemal Atatürk; *Nutuk*, s. 602.

⁴⁰ Çay, s. 317.

⁴¹ Baki Öz; *Belgelerle Koçgiri Olayı*, Can Yayınları, İstanbul, 1999, s. 16.

isteklerde bulunmuş ardından da Kemah köylerine 1 Ekim 1920 tarihinde saldırmışlardır.⁴² Bahsedilen mektuptan birkaç gün sonra *Batı Dersim Aşiretleri Reisleri* imzasıyla TBMM'ye gönderilen bir telgrafla Sevr Antlaşması gereğince Diyarbakır, Elazığ, Van ve Bitlis illerinde bağımsız bir *Kürdistan* kurulması gerektiği, buna karşı çıkanlara karşı silahlı mücadele verileceğini bildirmişlerdir. Bunu üzerine Ankara Hükümeti isyanın bastırılması için Merkez Ordusu komutanı Nurettin Paşa'yı görevlendirmiş ve isyan bastırılmıştır.⁴³

1.2. CUMHURİYET DÖNEMİNDE ÇIKAN İSYANLAR VE İSYANLARA YÖNELİK ALINAN TEDBİRLER

1.2.1. NASTURİ İSYANI

Nasturilik, Nestorius'un Hz. İsa ile ilgili anlayışından doğmuş bir Hristiyan mezhebidir. Bu mezhep Hristiyanlar tarafından hem Tanrı hem de insan olarak kutsanan İsa Peygamberin nitelikleriyle ilgili tartışmalardan çıkmıştır. Nestorius ve bağlı olduğu Antakya Okulu, insan özüyle alakalı niteliklerin cisimleşmiş İsa için kullanılamayacağını öne sürmüştür.⁴⁴

Bu öğreti Bizans içinde pek tutulmamış ardından Theodoros isimli bir din adamı, Urfa'da hocasının görüşlerini geliştirerek bu mezhebi kurmuştur.⁴⁵ Nasturi Kilisesi olarak anılan bu yeni kilise Tataristan, Çin, Hindistan ve Moğolistan'da yayılmıştır. XVII. yüzyılda Roma Katolik Kilisesi'ne bağlanan Nasturiler kimi zaman Kuçanis⁴⁶, kimi zaman Çölemerik (Hakkâri) illerini merkez edinmişlerdir.⁴⁷

Kendilerinin Asurî⁴⁸ soyundan olduğunu kabul eden Nasturiler, Moğol istilası sonrasında Hakkâri ve Urumiye çevresindeki bölgeye dağılmışlardır. Yerleştikleri bu bölge, İlhanlılardan önce sırasıyla 1054 yılında Selçuklu denetimi altına girmiş; 1127'de Musul Atabeyleri, bunları takiben 1262'de İlhanlılar ve 1349-1405 yılları arasında

⁴² Nuri Dersim'i; *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Komar Yayınları, Köln, 1988 s.27; *Dersim ve Kürt Milli Mücadelesinde Hatıralarım*, Özge Yayınları, Ankara, 1992, s. 83.

⁴³ Zeki Sarıhan; *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 46.

⁴⁴ Kendisinin görüşleri üç noktada özetlenebilir;

Hz. İsa'nın biri cisimleşen biri de insan olan iki ayrı kişiliği vardır. Bu iki ayrı kişilik özde birleşmez görünüştedir fakat manevi bir birlik içindedir. Hz. Meryem ise Tanrı değil Hz. İsa'nın annesi olarak kutsaldır.

⁴⁵ Bruinessen; *Ağa Şeyh Devlet*, s. 220; John Joseph; *The Nestorians and Their Muslim Neighbors: A Study of Western Influence on Their Relations*. p xv, 281. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1961. s.14.

⁴⁶ Halen Hakkâri'ye bağlı Konak Köyü

⁴⁷ Nurer Uğurlu; *Kürtler ve Şeyh Said İsyanı*, Örgün Yayınevi, 2006, s. 52.

⁴⁸ Aramice konuşan Hristiyanlar

Karakoyunlular, 1387’de Timur ve 1468 yılında da ise Akkoyunlular’ın hâkimiyetine girmiştir. Bölgedeki Osmanlı hâkimiyetinin başlangıcı ise, XVI. yüzyıl başlarına rastlamaktadır. 1514 yılında I. Selim’in İranlıları Çaldıran yakınlarında yenilgiye uğratmasıyla Hakkâri ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Osmanlı denetimi altına girmiştir. Bunun ardından 1533’te Kanuni Sultan Süleyman zamanında Bağdat, Osmanlı topraklarına katılmıştır. Böylelikle bölgede Osmanlı hâkimiyeti sağlanmıştır. Bugünkü Hakkâri ilinin bir kısmı, 1550 yılına gelindiğinde ocaklık hâline getirilmiştir ve Van Eyaleti’ne bağlanmıştır.

II. Abdülhamit döneminde komşu oldukları Kürt aşiretlerle çatışmaya başlamışlardır. Birinci Dünya Savaşında Ruslara sığınan 400.000 Nasturi, İran’ın Hoy, Selmas, Urmiye bölgesine yerleştirilmişlerdir. 1917 yılında Rus ordusunun çekilmesinden sonra Türklere karşı çarpışan Nasturiler daha sonra İngilizlerin eline geçen Irak’a sığınmışlardır.⁴⁹

Martin Van Bruinessen bölgeye yaptığı gezi sonunda yazdığı kapsamlı kitabında Nasturilerden şöyle bahsetmiştir;

*Yakın zamanlara kadar Kürdistan’da aşiretler halinde örgütlenmiş Hristiyan topluluklar vardı. Biraz farklı olmalarına rağmen Kürtler’e benziyorlardı. Bunlardan büyük bir grubu Hakkâri’deki Nasturi mezhebinden Asurîler’den oluşuyordu. Bunlar askeri olarak Kürt aşiretleri gibi örgütlenmişlerdi. Onlar da birçok Kürt aşireti gibi aşiretsiz köylülere yönetim altına almışlardı. Bu köylüler arasında Nasturiler’le Kürtçe konuşan Müslümanlar da vardı. Hakkâri’deki egemen aşiretler ve bunlara bağlı aşiretsiz tabaka hem Kürtler hem de Asurîler’den oluşmaktaydı.*⁵⁰

J. Rich’in *Kürdistan’da Yaşamın Öyküsü* isimli kitabında Nasturi aşiretlerinin bölgesinden geçen ilk Türk habercinin maceralarını iletiyor. Bu kişi en asabi Kürtler’den daha fazla Nasturiler’den korkmuştur. Bunların Sultan’ın varlığından dahi haberdar olmadıklarını dehşet içinde öğrenmiştir.

Nasturiler’in yaşadığı bölgede Millî Mücadele döneminde çeşitli karışıklıklar çıkmıştır. Eylül 1919’da Nasturiler’in Ermeniler’le işbirliği halindeki faaliyetlerine rastlanmaktadır. Silopi’de Ermeniler’le birlikte köyleri yağmalayarak karışıklık

⁴⁹ Bayram Kodaman; *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası*, s. 147-148.

⁵⁰ Martin Van Bruinessen, *Ağa Şeyh Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 89.

çıkarmayı hedefledikleri, karışıklıkları bahane ederek İngiltere'nin bölgeyi işgal edeceği Harbiye Nezareti'ne gönderilen bir şifrede mevcuttur.

15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Harbiye Nezareti'ne bir telgraf göndererek İngiltere ile işbirliği içinde olan aşiret lideri Seyid Taha'nın Nasturiler'le anlaştığını haber vermiştir. Fakat Kazım Karabekir'e göre Nasturiler'i parayla ya da başka yollarla kazanma imkânı vardır. Millet-i İslamiye arasına tefrika düşürecek olaylara imkân verilmemesi gerekmektedir.⁵¹

1919 yılının Aralık ayında da Nasturiler'in İngiltere ile işbirliği devam etmiş, hatta Kazım Karabekir, Hükümeti Ermeni ve Nasturiler'in Van'da İngiliz kıyafetleri giyerek karışıklık çıkarabilecekleri hatta bir katliam söz konusu olabileceğini yazmıştır. Çatışma çıkması halinde aşiret alaylarının da vatan savunmasına katılmaları istenmiştir.⁵²

Lozan Barış görüşmelerinde İngiltere Nasturiler'e bir otonom devlet verilmesi için girişimlerde bulunmuş bunun yanında Nasturi Lider Ağa Petros, Türk delegasyonu ile görüşmüş, Türk delegasyonuna Nasturi isteklerinin gerçekleştirmesini teklif etmiştir. Buna göre Türkiye Hakkâri'yi Nasturi yurdu olarak temin etmeliydi. Eğer bu gerçekleştirilemezse Gevar⁵³ ve Çölemerik⁵⁴ bölgeleri ile iki başka bölge ki buralar görünüşe göre Başkale ve Şemdinan olarak Nasturilerle bırakılmalıydı. Ayrıca savaştan evvel Çölemerik ve Gevar bölgesinde oturan fakat göç etmek zorunda kalan ve bunlardan başka İran, Bağdat ve diğer bölgelerde bulunan Nasturilerin Türk Devleti tarafından tahsis olunacak bir bölgede toplu halde bulunmalarına müsaade edilmesi istenmekteydi. Bu şartlar kabul edildiği takdirde Nasturi heyeti Türklerle bir davaları olmadığını ilan edecek ve bundan başka halen Musul ve havalisinde bulunan Keldani kıtaatı İngilizlerden ayrılarak Türkler'e katılacak ve eğer Türkiye arzu ederse Musul'daki amaçlarını elde edebilmek için Türkiye'ye yardım edeceklerdi.⁵⁵

Millî Mücadele'nin askerî cephesinin kazanılması üzerine imzalanan Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra Türkiye, çağdaşlaşmak amacıyla bir taraftan radikal inkılâplarla yapısal değişikliklere giderken, diğer taraftan Lozan'da kesin çözüme kavuşturulamayan problemlerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Özellikle Lozan'da

⁵¹ ATASE, K.23, G.115, B.1 15-3,4.

⁵² ATASE, K.449, G.65, B.65-1.

⁵³ Yüksekova

⁵⁴ Hakkâri

⁵⁵ Deniz Bayburt; Lozan Barış Konferansı ve Musul Meselesi Görüşmelerinde Nasturilerin Durumu , *Atatürk Yolu Dergisi* Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, S. 45, Bahar 2010, s. 1-36.

çözülemeyen Musul Meselesi, Türkiye ile İngiltere arasında gerginliğe sebep olmuş, bölgeyi terk etmemek için direnen İngiltere, Türkiye'nin iç istikrarını bozmaya ve Musul konusundaki iddialarından vazgeçirmeye yönelik faaliyetlerini artırmıştır.

Bu çerçevede Musul Meselesi'nin görüşüldüğü Haliç Konferansı'nda uzlaşmaz bir tavır takınan İngiltere, Lozan'a dayanarak amaçlarına ulaşmak için konuyu 6 Ağustos 1924 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne götürmüş, 7 Ağustos'ta da Hakkâri bölgesinde *küçük müttefik* olarak nitelediği Nasturileri ayaklandırmıştır.⁵⁶ Lozan Barış Antlaşması'nın⁵⁷ 3. maddesine göre Türk-Irak sınırı anlaşmanın imzalanmasından sonra dokuz ay içinde Türkiye ile İngiltere arasında çözülecek, aksi halde anlaşmazlık Milletler Cemiyeti'ne götürülecekti.⁵⁸ Buna dayanarak İngiltere Haliç Konferansı'ndan sonra Milletler Cemiyeti'ne başvurmuştur.⁵⁹

İngilizler, Nasturiler'in gizlice Türk hududundan sızarak eski yerlerine yerleşmelerini planlamışlar ve Mindan Kampı⁶⁰ sakinlerini ülkelerine dönmeye zorlamışlardır. Bunlardan genellikle çiftçilikle geçinen Urmiye kökenli Nasturilerin büyük bölümü ağır koşullara dayanamayarak ya da Kürtlerin saldırıları sonucu hayatını kaybetmiş, geride kalanlar ise Bağdat ve Musul'a kaçarak sefalet içinde yaşamlarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Hakkârili Nasturiler ise daha sağlam yapılı ve savaşçı olduklarından zor şartlara dayanabilmişlerdir. Yaklaşık 7500-8000 Nasturi, Musul Ovası ile Dohuk, İmadiye ve Zaho'daki dağların yamaçlarındaki boş köylere ya da Hakkâri'ye gelerek yerleşmişlerdir. 6500 kadar Nasturi ise Nasturi Komutan Ağa Petros ile birlikte hareket etmeyi tercih ederek Suriye'ye gelmişler bir kısmı da değişik yerlere dağılmışlardır. Hakkâri'ye gidenlerin bir bölümü daha sonra geri dönmüşler, ama çoğu 1924 Nasturi ayaklanmasına kadar orada yaşamışlardır.⁶¹

⁵⁶ Yusuf Sarıay; Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 40, Cilt: XIV, Mart 1998, s. 46. ; Seha Meray; *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler*, Takım II. Cilt 2. Ankara. 1973. s. 4;

⁵⁷ Görüşmelerin ayrıntıları için Bkz. Seha Meray; *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Takım 1, C. I, Kitap 2, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970, s. 152-206.

⁵⁸ Salahi Sonyel; *The Assyrians of Turkey Victims of Power Policy*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s.165-175.

⁵⁹ Ömer Kürkçüoğlu; *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978, s. 15-27.

⁶⁰ İran'da yaklaşık 50 bin Asurî, Hemedan yakınlarındaki Bakuba mülteci kampına yerleştirildiler, daha sonra Musul yakınlarındaki Mindan'daki başka bir kampa nakledildiler. Geniş bilgi için bkz; Suat Akgül; *Musul Sorunu ve Nasturi İsyanı*, Berikan Yayınları, İstanbul, 2004.

⁶¹ İhsan Şerif Kaymaz; *Musul Sorunu Petrol ve Kürt Sorunları ile Bağlantılı Tarihsel ve Siyasal Bir İnceleme*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 180-181.

Nasturi Ayaklanması, Hakkâri'nin Çukurca, Habur yöresinde 7 Ağustos 1924 tarihinde Hangediği bölgesinde İl Jandarma Alay Komutanı Binbaşı Hüseyin ile üç jandarma erinin şehit edilmesiyle başlamıştır.⁶² Ayaklanmanın patlak vermesiyle İsmet Paşa Bakanlar Kurulu'na alınması gereken tedbirlerle ilgili olarak Genelkurmay Başkanlığı'na aşağıdaki tebligatı göndermiştir

Gayet mahremdir

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaset-i Celilesine

Hakkâri vilâyetinde Hangediği vakası üzerine Nasturilere karşı ittihaz (kabul edilen) olunacak tedbire (tedbirler) mütedair (ilişkin) Heyet-i Vekilinin 14 Ağustos 340 tarihli içtimasında (toplantı) İttihaz olunan (kabul edilen) karar suret-i musaddakası leffen (iliştirilmiş olarak) takdim ve tebliğ olunur efendim.

Tebliğatın mahrem tutulması Dâhiliye ve Müdafaa-i Milliyeye arz edilmiştir.

14 Ağustos 340 Başvekil İsmet

L. Şube

*Bugünden İtibaren ...(?) ile asgarî bir müddet zarfında netice-i kat 'iyye (kesin sonuca) istihsal olunmalıdır (ulaşılmalıdır). Telsiz telgraf muhaberatı (haberleşmesi) ve her akşam vaziyetin tahkik (inceleme) ...(?) ve bana ibrası.*⁶³

Yine aynı tarihte Bakanlar Kurulu'na Nasturi Ayaklanması'nın bastırılması için Genelkurmay Başkanlığı görevlendirilmiş ve Genelkurmay Başkanlığı'nın almayı planladığı tedbirler uygun görülmüştür.

Gayet mahrem karar-nâme

Hakkâri vilâyetinde Hangediği vakası üzerine Nasturilere karşı ittihaz olunacak tedâbîr (alınacak tedbirler) Heyet-i Vekillinin 14 Ağustos 340 tarihli içtimasında mevzu-i bahs ve tetkik olmuş ve bervech-i(aynen) atf mevâdın takip (kanunların uygulanması) ve ifası hususunun icap eden vekâletlere tebliği takarrür etmiştir(kararı verilmiştir):

1. Nasturi te'dîbâtının (terbiye etmeler) icrasına Erkân-ı Harbiye-i Umumiye (Genelkurmay Başkanlığı) memur edilmiştir. Müsellehan kıyam eden Nasturilerin

⁶² Reşat Hallı; *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1971, s.76.

⁶³ ATASE, Klasör: 30, Dosya: 2, Fihrist: 5-10.

katiyen tedibi matluptur (istenilen). Muktezi (gerekli) tahsisatın (verilecek para yâda mal)ıtası (verilmesi)ayrı bir kararla te'min olunmuştur.

2. *Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'nin ıttıla-hâsıl (bilinen) olan tasavvur ettiği tedâbîr-i askeriyeden maada (başka) Bitlis muntkasına da bir alay cebeli ve Bitlis Seyyar Jandarma Taburunun harekâta iştirakinin hesap olunmaması ve Van Jandarma Taburunun alınmasının alayın muvasalatından (ulaşmak)sonra ahvâle göre tayin*

3. *Harekâtın sürat-i mümküne ile icrası ve mevcut durum hududunun tecavüz edilmemesi ve aşâirden (aşiretler)ve Simko'dan istifade için Erkân-ı Harbiye'ce der-pîş (göz önünde bulunan) buyurulan tedâbîr muvafık(uygun) görülmüştür. 13.8.34 tarih, 914 numaralı tezkerede muharrerdir.(yazılmış)*

4. *Bitlis Vali Vekilinin Bitlis'ten kaldırılmaması mütalaa kılınmıştır.*⁶⁴

Nasturi harekâtı 1924 yılının Ağustos ayında başlamış. Bu harekâtı bastırmak üzere 3. Ordu görevlendirilmiştir. 21 Eylül 1924 tarihli bir yazıdan 3. Ordunun ayaklanmayı bastırmak üzere görevlendirilen birliklerin görev yerlerini öğreniyoruz:

Erzincan'da Üçüncü Ordu Müfettişliğine Zata Mahsus

C. 19/9 tarih ve 297 numaralı şifreye.

-Nasturi harekâtının icrasını emr 16/8 tarih ve 925/907 numaralı şifre sureti berâyı (dolayı) malûmat zât-ı devletlerine de bildirilmişti. İşbu emirde harekâta iştirak edeceği bildirilen İkinci Piyade Fırkasının Birinci Piyade Alayı bir kudretli cebel bataryası mezkûr (zikredilen) Alay Kumandanı Osman Avni Bey'in kumandasında olarak Çölemerik Grubunu; Altı ve On sekizinci Piyade Alaylarıyla bir süvari bölüğü bir kudretli, iki seri' cebel bataryası 17. Fırka Kumandanı 2. Kolordu Vekili Nureddin Paşa kumandasında Beytü'sş-şebâb Grubunu; 1. Süvari Fırkası da kumandanı emrinde Habur Grubunu teşkil ettiler.

-Rumiye ve civarındaki Ermeni ve Nasturilerin muhtemel tasallutlarına (musallat olma) karşı da 9. Fırkadan celb edilen 28. Piyade Alayı ile bir cebel bataryası ve Beşinci Van, Altıncı Çölemerik Hudut Taburlarından mürekkeb Başkale Grubu da 8. Aşiret Fırkası Kumandanının emrinde olarak Başkale'de bulunmaktadır. Bu grupların her birinde birer miktar civar aşâir de bulunmaktadır.

⁶⁴ ATASE, Klasör: 30, Dosya: 2, Fihrist: 5-11.

-Beytü's-şebâb Grubunun menzil hattını muhafaza ve aynı zamanda Pervari muntıkasında vukuu muhtemel asayiş harekâtı itfa için 12. Fırkadan Bitlis'e celb edilen 36. Alay da Pervari'ye ikame edilmiştir.

-Cizre ile Beytü's-şebâb arasında menzil hattını muhafaza ve asayiş idâme için 63. Alayla bir tabur Şırnak'a ikame edilmiş ve bu alayın Siird'de kalan diğer taburuna iki makineli tüfikle takviye edilmiş bir piyade bölüğü Bitlis'e gönderilmiştir.

-Habur Süvari Grubunun ve harekât İlerledikçe Beytü's-şebâb Grubunun ve diğer kıtaatın da menzil hattı Şıranis Damka(?) üzerine geçeceğine bu menzil hattını muhafaza ve aynı zamanda Zaho muntıkasında vukuu melhuz baskınları karşılamak için 62. Alayı Şıranis'e ikame edilmiştir.

-On dördüncü Süvari Fırkasının Beşinci Alayı Cizre'ye, Üçüncü Alayı Mardin'e, On dördüncü Alayı Urfa'ya alınmıştır. Bu Fırka karargâhı da Cizre'ye alınmaktadır.

-Çölemerik ve Yenikale Grubunun Van muntıkasından; Beytü'sşebab Grubunun Bitlis, Pervari muntıkasından; Habur Süvari Grubunun Cizre'den ıaşeleri ikmal olunmaktadır. Bu bâbdaki tafsîlât Diyarbekir'e muvasalatla 7. K. Erkân-ı Harbiye Reisi tarafından zât-ı sâmilere arz olunacaktır.

-Harekâtın cereyanı ve hazırdaki Kolordunun verdiği yevmi raporlarla (günlük) malum-ı samileri (yüksek) olmuştur.

- 21/9'dan itibaren Diyarbekir'e muvasalat buyruluncaya kadar 7. K. Kumandanlığına Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye'den verilecek evâmîr suretleri berây-i malumat zât-ı sâmilere de tebliğ kılınacaktır.

- Müfettişlik Erkân-ı Harbiye Reisi ile Binbaşı Ömer İskender Efendi'nin Diyarbakır'a teşrfî ızamları (teşrifleri) Müdafaa-i Millîye Vekâletine bugün 21/9 da yazılmış ve takip edilmekte bulunmuştur.

13.21/9 tarih ve... Numaralıdır.

Erkân-ı Harbiye-İ Umumiye Reisi Fevzi⁶⁵

Bu harekât yapıp isyan bastırılmaya çalışılırken isyanın çıkmasına destek olan misyoner kılığındaki İngiliz subaylar görülmüştür. Ayrıca İmadiye ve Çölemerik'te

⁶⁵ ATASE, Klasör: 30, Dosya: 3A-1, Fihrist: 8-23,8-24.

Nasturileri örgütleyen İngilizler Türk ordusunun yaptığı bu harekâttan kaygılanmışlardır.⁶⁶

1914-1945 yılları arasında İngiliz Hükümeti tarafından İran ve Irak'ta görevlendirilen Ortodoks bir din adamı olan William Wigram'ın İngiliz politikası hakkında söylemiş olduğu şu sözler bu gerçeği teyit etmektedir:

*Bizler (İngilizler) Süryanileri resmen kullandık. Onları düpedüz aldattık. Vaatlerimize kandıklarından her verdiğimiz işi yaptılar. Ama daha sonra onları düşmanın eline terk ettik ki öçlerini alabilsinler. Bu konu Cemiyet-i Akvam'da ele alındı. Alınan karar gereğince güya Süryanilere bir yurt verilecekti. Özellikle bizler onların acı çekmelerine neden olduğumuzdan parayla bile olsa böyle bir yurt bulmalıydık.*⁶⁷

28 Eylül 1924 tarihinde İngilizlerin bu hareketine karşı teyakkuzda bulunulması ve tedbir alınması hakkında Genelkurmay Başkanlığı, 7. Kolordu ve 3. Ordu Müfettişliği'ne yazı göndermiştir;

1. *Cizre ve Hakkâri mıntıkasındaki İcraat ve harekâtımızdan kuşkulanmış olan İngilizlerin mukabil (karşı)tertibat ve tedâbîr ittihaz etmek üzere Irak İngiliz memurlarına evâmîr-i lâzûme verdiklerini Londra Sefaretimize tebliğ etmişlerdir. İngilizlerin Nasturilerle birlikte taarruzları muhtemel olduğundan kıtaatımızın (birliklerimizi) müteyakkız (tetikte) bulunmaları lâzımdır.*

2. *Her türlü vesait (vasıtalardan) ve vesâile (sebep) tevessül (başvurmak) edilerek İngiliz kıtaatı ve harekâtı hakkında tafsilat-ı (açıklamalar) lâzûmenin alınması ve alınacak malumattan der-akab (hemen) Erkân-ı Harbiye-i Umumiyenin haber-dâr edilmesini rica ederim.*

3. *Yedinci Kolordu Kumandanlığına ve berây-i malûmat (binaen dolayı) Üçüncü Ordu Müfettişliği'ne 28/9 tarih ve... İle yazılmıştır.*⁶⁸

Nasturi isyanı 3. Ordu'nun katılımıyla bastırılmışsa da Eylül ayının sonuna kadar süren bu harekâttan kesin sonuç elde edilememiş ve isyancılar kaçmıştır. İngilizlerin Musul dolayısıyla açtıkları bu mesele siyasî ve askerî çok çetin mücadeleler sonunda tarafların

⁶⁶ Uğur Mumcu; *Kürt-İslam Ayaklanması*, Uğur Mumcu Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s.39.

⁶⁷ Faik Bulut; *Kürdistan'da Etnik Çatışmalar Dar Üçgende Üç İsyan*, 2. Baskı, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 2005, s. 201.

⁶⁸ ATASE, Klasör: 30, Dosya: 3A-1, Fihrist: 8-34.

kısmen lehlerinde kabul ettikleri bir hattın iki tarafına çekilmeleriyle çözülmüş kabul edilmiştir.⁶⁹

1.2.2. ŞEYH SAİT İSYANI

1.2.2.1. İSYANIN NEDENLERİ VE BAŞLAMASI

Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra Musul bilindiği gibi Mütareke'nin 7. maddesine dayanılarak İngiliz işgaline uğramış hatta İngilizler, Musul'un yanında Osmaniye- Siverek- Silvan-Siirt hattını Diyarbakır, Urfa ve Siirt'i de içine alacak şekilde işgal etmek istemişlerdir.⁷⁰

İngilizler, Musul'un işgaline Osmanlı Devleti tepki gösterirse Mondros Mütarekesi'ni bozan taraf olarak ilan edileceklerini söylemişlerdir.⁷¹ Bunun üzerine Ali İhsan Paşa, Harbiye Nezareti'ne bir yazı göndererek Musul'un boşaltılmazsa çatışma çıkacağını ve Diyarbakır ve Bitlis'i ancak böyle kurtarabileceklerini iddia etmiştir.⁷²

Fakat İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu ile ilgili istekleri Musul'u işgal ettikten sonra da bitmemiştir. Ali İhsan Paşa 23 Kasım'da bir telgraf daha göndermiş, *Mütarekenâmenin yedinci maddesine dayanarak Musul'u işgal eden İngilizlerin artık yeniden Diyarbakır'ı işgal etme teklifinde bulunmamaları icab eder. Vilâyât-ı Sitte meselesi ihdas edilirse o zaman değil Diyarbakır, Elaziz vilayeti elden giderek Sivas'a kadar geri çekilmek lazım gelir.*⁷³ Diyerek tehlikenin boyutlarını dile getirmiştir. Ardından 27 Aralık 1918'de Kilis, 1 Ocak 1919'da Antep, 22 Şubat 1919'da Maraş ve 24 Mart 1919'da Urfa'nın işgalleri gelmiştir.⁷⁴

Musul, *Misakı Milli*⁷⁵ sınırları içinde yer alan bir bölgedir, fakat petrol yönünden taşımış olduğu değer dolayısıyla İngiltere bölgeyi elinde bulundurmak için her çareye başvurmaya hazırlanmıştır. Musul'un kendi mandaları altında olan Irak'ta kalmasında ısrar etmiş ve Lozan'da çok tartışmalı olan bu konu tarafların anlaşamamasıyla sonuçlanmıştır. Bir yıl sonra Türkiye ve İngiltere arasında çözümlenmek üzere

⁶⁹ *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, s.76.

⁷⁰ ATASE, Klasör I, Gömlek 14, Fihrist 14-1.

⁷¹ ATASE, Klasör I, Gömlek 23, Fihrist 23-1.

⁷² ATASE, Klasör I, Gömlek 29, Fihrist 29-1

⁷³ ATASE, Klasör I, Gömlek 125, Fihrist 125-1

⁷⁴ Geniş bilgi için Bkz, Alev Keskin, İskender Özbay; *Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi*, ATASE Yayınları, Ankara, 1987.; Yaşar Akbıyık; *Milli Mücadelede Güney Cephesi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998.

⁷⁵ Misakı Milli'nin tam metni için bkz, Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi; 17 Şubat 1336 inikadı, ATASE Arşiv, K. 21, 1336/6 F. 2, 2-5,9.

ertelenmesi planlanmış fakat Mustafa Kemal, mesele ertelense de Musul konusundan vazgeçmemiştir. M. Kemal Paşa ve İsmet Paşa, Musul üzerine bir askeri hareket çeşitli zamanlarda müzakere etmişler, hatta Kazım Karabekir Paşa Musul'un alınması için teklifte dahi bulunmuştur.⁷⁶

Esasında bütün askerî çözümle ilgili düşünceler TBMM hükümetlerinin ve M. Kemal Paşa'nın Misakı Milli'nin gerçekleştirilmesi hususundaki hassasiyetten kaynaklanmaktadır. Musul'un kaybedilişini hazırlayan gelişmeler silsilesindeki ilk safha, Mütareke'nin imzalanmasından sonra Kerkük sancağının İngilizler tarafından haksız işgalidir. Bu işgal hareketinde Ali İhsan Paşa'nın direnmeden sancağı İngilizlere devretmesi ayrıca Mütareke öncesindeki savaşlarda verdiği yanlış kararlar⁷⁷ İngilizlerin işini kolaylaştırmış, bölgenin kolaylıkla elden çıkmasına sebep olmuştur.

İkinci safha ise Lozan Konferansı'nda İsmet Paşa'nın Musul'un Türkiye'ye verilmesi amacıyla sağlam temellere dayanarak savunmasını yaptığı tezine rağmen, İngiliz oyunu ile Musul meselesinin sonraya bırakılması ve Milletler Cemiyeti'ne havalesidir.⁷⁸

Konumuz olan Şeyh Sait İsyanı da Musul'un kaybedilmesine zemin hazırlayan olaylardan biri olması açısından önem arz etmektedir. İsyân, Türkiye'nin Musul'daki iddiasını zayıflatmıştı. Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren İngiltere'nin bölgedeki Kürtleri desteklediği bilinmektedir. Toynbee'nin belirttiği gibi, *İngilizler Musul'u işgal ettikleri andan itibaren Kürt milliyetçiliğini teşvik etmişler*⁷⁹ ve Şeyh Sait İsyanından istifade etmek suretiyle birtakım yararlar sağlamışlardır.

Şeyh Sait hareketi Lord Curzon'un Lozan Konferansı sırasında 23 Ocak 1923 tarihinde söylediklerini doğrular mahiyettedir. Lord Curzon şöyle demiştir:

Kürtlerle Türkler arasındaki münasebetlere gelince, Kürtlerin Türk yönetiminden memnun olmadıklarını ve bunu sürekli olarak açıkladıklarını herkes bilmektedir. Dört

⁷⁶ Kazım Karabekir; *Paşaların Kavgası*, Emre Yayınları, İstanbul, 1991. s.279, 283.

⁷⁷ Nutuk, s. 452.

⁷⁸ E. Semih Yalçın, "Misak-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi", Atatürk Araştırma Merkezi, "Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikası'nda Musul", *Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu*, Ankara 1998, s. 155; Berna Türkoğlu; *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, ATAM, Ankara, 2010, s. 315-334.

⁷⁹ Öke, s.76'dan iktibas. İngilizler'in Kürt milliyetçiliğini teşvik etmelerinin yanısıra bölgedeki ahali ve aşiretleri Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmaya da çalışmalarıdır. Geniş bilgi için bkz. Musul-Kerkük ile ilgili arşiv Belgeleri (1525–1919), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 11, 1993, s. 392-398.

*yıldır, İngiliz Hükümetine, hayal kırıklığına uğramış Kürtlerden gelen ve Kürdistan'ın bağımsızlığı ya da özerkliği ile meşgul olmamızı isteyen protestolar yağmaktadır.*⁸⁰

İsyan ile birlikte Türk-Kürt ayrılığının ortaya çıkarılması ve çoğunluğu Kürtlerden oluşan Musul Eyaleti'nin Türkiye'ye verilmesi tezi zaafa uğratılmıştır. Bununla birlikte isyanla uğraşan bir Türkiye, Musul meselesinde göstermesi gereken direnişi ortaya koyamamıştır. Kısaca değinmeyi uygun gördüğümüz Musul Meselesi yeni bir savaşı göze alamayan Türkiye'yi Ankara Antlaşması'nı imzalamaya sevk etmiştir.⁸¹

Cumhuriyet rejiminin başlaması, Halifeliliğin kaldırılması, genç Türkiye Cumhuriyetinin toprak ağalarını tanımayacağı, aşar vergisinin kaldırılması ve Güneydoğu Anadolu'daki aşiret yapısının yerine merkezi otoriteyi sağlama çabası gibi nedenler ülkenin doğusundaki aşiret liderlerini örgütlenmeye yöneltmiştir

Kürt Teali Cemiyeti'nden Seyit Abdulkadir, Kürt Azadi Cemiyeti Başkanı Cıbranlı Halit, 1923'ten beri aynı cemiyetin üyesi olan Mutki Aşireti reisi Haçımca ve Bitlis Milletvekili olan Yusuf Ziya, Doğu Anadolu bölgesinin ileri gelenlerini, aşiret liderlerini etraflarında toplamışlardır.⁸²

Bu girişimleri Varto civarında yaşayan Hormek aşireti aydınları Mustafa Kemal'e bir mektup yazarak bildirmişlerdir.⁸³ 1924 yılında Erzincan'da büyük bir deprem meydana gelmiş ve doğal afetten sonra Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal bölgeyi ziyarete geldiği sırada bu bölgede ismi anılan aşiret liderlerinin isyan hazırlığında olduğuna dair duyumlar almıştır. Bunların üzerine Mustafa Kemal Ankara'ya döndükten sonra bu isimlerin yakalanması için emir vermiştir.

10 Ekim 1924'te Yusuf Ziya, 20 Aralık 1924'te Cıbranlı Halit ve Hacı Musa yakalanarak Bitlis'e götürülmüşlerdi. Hasanen Aşireti Başkanı Halit ile Zerikanlı (Zırkanlı) Aşireti Başkanı Kerem ifadeleri alınmak üzere çağrılısalar da kaçmışlardır. Yakalanan isimler yargılanmaları sırasında Nakşibendî Şeyhi Şeyh Sait'in adını vermişler ve birlikte hareket ettiklerini iddia etmişlerdir.⁸⁴ Bunun üzerine mahkeme

⁸⁰ Serdar Sakin; "Türkiye'nin Jeopolitik ve Jeostratejik Konumu Açısından Musul Sorunu", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Kayseri, 2007, s. 247.

⁸¹ Yalçın; s. 330.; Ömer Kürkçüoğlu; *Türk-İngiliz İlişkileri* (1919-1926), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978, s. 310.

⁸² *Vatan Gazetesi*, 25 Şubat 1925, s. 2.; Yılmaz Akbulut; *Bingöl Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 216-222.

⁸³ M. Şerif Fırat; *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 4. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1981, s. 6.

⁸⁴ Uğur Mumcu; *Kürt İslam Ayaklanması*, Tekin Yayıncılık, Ankara, 1991, s. 204.

Şeyh Sait'i mahkemeye çağırmış fakat kendisi hastalığından dolayı gelemeyeceğini öne sürmüştür. Bunun üzerine Hınıs Kaymakamı kendisinin ifadesini almıştır. İfadesinde Şeyh Sait, Yusuf Ziya'nın kendisinden para istediğini fakat kendisinin para vermeyince iftiraya uğradığını savunmuş,⁸⁵ Kaymakam da bir suç unsuruna rastlanmadığına kanaat getirmiştir.⁸⁶

Bunun üzerine 10 Ekim 1924'te Yusuf Ziya, 20 Aralık 1924'te de Cibranlı Halit ile Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa halkı devlete karşı ayaklandırmak için propaganda yaptıkları iddiasıyla yakalanarak Bitlis Cezaevi'ne gönderilmiştir. Bilahare haklarında Bitlis Divanıharp tarafından yapılan yargılama sonucunda, Hıyanet-i Vataniye Kanunu gereği, Cibranlı Halit, Yusuf Ziya ve damadı Faik ile kardeşi Teğmen Ali Rıza ile Molla Abdurrahman 14 Nisan 1925 günü kurşuna dizilerek idam edilmişler. Yargılama esnasında Yusuf Ziya ve arkadaşları Şeyh Sait'in de kendilerine katıldığını öne sürmesi üzerine mahkeme, Şeyh Sait'i Bitlis'e çağırmaya karar vermiştir.

Bu gelişmelerin ardından Şeyh Sait bölgenin aşiret liderleri ile toplantı yapmış ve yanına aldığı 300 kişi ile beraber yaşadığı Hınıs'tan, kardeşi Abdurrahman'ın bulunduğu Piran'a gitmiştir.⁸⁷

Şeyh Sait'in bulunduğu eve asker kaçaklarının sığınmasıyla jandarma kaçakları teslim almak üzere evi kuşatmış fakat Şeyh Sait kaçakları verirse itibarının sarsılacağını ve kaçakların kendisinin bulunduğu yerden çıktıktan sonra da yakalanabileceğini *İstedığınız adamlar benimledir. Şimdi bunları yakalarsanız benim itibarımla oynamış olursunuz. Oysaki Hükümetin kolu uzundur; bunları istediğiniz zaman yakalayabilirsiniz. Biz buradan gittikten sonra yakalayın* sözleriyle dile getirmiştir. Fakat bu esnada ev sahibi Şeyh Abdürrahim'in silahını ateşlemesiyle kargaşa çıkmış bir oldubitti yaşanmış ve askerlerin köyü basacağı endişesi de bu kargaşaya eklenince isyan çıkmıştır.⁸⁸

⁸⁵ Fırat; s. 169–170;

⁸⁶ Fırat; s. 169–170;

⁸⁷ *Vatan Gazetesi*, 24 Şubat 1925 s. 1–2; *Cumhuriyet Gazetesi*, 4 Mayıs 1925, s. 1.

⁸⁸ Bruinessen; *Şeyh, Ağa, Devlet*, s. 386.; Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1992, s. 15.

Necip Fazıl'a göre Piran'da çıkan ilk silahlı çatışmanın mahiyeti hükümete aksettirildiği gibi olmamış, Şeyh Sait'in jandarmalara yardım etmesine rağmen aranan kaçakların teslim olmak istememesinden dolayı çıkmıştır.⁸⁹

Henüz isyan hazırlıkları tamamlanmadan olaylar kontrolden çıkmış, Hani'de olay duyulunca bütün Türk devlet görevlileri bölgeden çıkarılmış, 14 Şubat'ta Dereyanı isyancıların eline geçmiştir. Burası geçici başkent ve hükümet merkezi yapılmıştır. Şeyh Sait isyanın başına geçerek Modan Aşireti'nden Faki Hasan'ı vali tayin etmiş, ardından güneye ilerlemiş ve ilerleyişinde çok sayıda aşireti isyana katmıştır.⁹⁰ İsyân gittikçe genişlemiş Bingöl ve Muş'a yayılmıştır.

Şeyh Sait, kardeşi Tahir'in oturduğu Lice'nin Serdi köyüne geçmiş ve bu köylerdeki aşiretler de isyana katılmışlardır. Oradan Genç iline giden Şeyh Sait, Diyarbakır'a 7 Şubat'ta ulaşmıştır.

O tarihte Diyarbakır'da Ordu Müfettişi Kazım Orbay, Vali Ali Cemal ve Kolordu Komutanı Mürsel Paşa bulunmaktaydı. Elleriindeki her türlü imkânı seferber eden devlet görevlileri isyanı bastırmak için beklemişlerdir.⁹¹ Hâkimiyet-i Milliye gazetesi *Ergani Dâhilinde Bir Hadise* başlığıyla 16 Şubat tarihinde 13 Şubat'ta⁹² başlayan isyanı duyurmuştur. Hem Bakanlar Kurulu'na hem de basına sıradan adli bir vaka olarak düşen bu isyanın ciddiyeti sonradan anlaşılacaktır.⁹³

1.2.2.2. İSYANIN BASTIRILMASI VE TAKRİR-İ SÜKUN KANUNU

Şeyh Sait İsyânı sırasında Başbakan Fethi Bey idi. O dönemde İstanbul'da bulunan İsmet Paşa'yı Mustafa Kemal Paşa Ankara'ya görüşmeye davet etmiştir. Bu olay gazetelere yansımış ve dönemin basını, 23 Şubat'a gelindiğinde İsmet Paşa'nın Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeye gittiği ve bunun nedeninin *Şeyh Sait* isimli bir zat tarafından çıkarılan *Genç Hadisesi* olabileceği yazılmıştır⁹⁴ *Mamafih aldığımız haberler noksan olmakla beraber yine o havalide oldukça mühim hadisat cereyan etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Hatta evvelki gün İsmet Paşa'nın alelacele Ankara'ya davet edilmiş olmasının bu mesele ile alakadar olduğu da söylenmektedir.*

⁸⁹ Necip Fazıl Kısakürek; *Son Devrin Din Mazlumlari*, İstanbul, 1974, s. 34.

⁹⁰ Halli; *Türk İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*. 94; Kalafat; s.151; Behçet Cemal, *Şeyh Sait İsyânı*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s. 27-28.

⁹¹ Akbulut; Bingöl Tarihi, s. 231.

⁹² *Hâkimiyeti Milliye*, 16 Şubat 1925.

⁹³ *Cumhuriyet*, 17 Şubat 1925.

⁹⁴ *Tevhidi Efkâr*, 23 Şubat 1925.

Diğer taraftan İsmet Paşa'nın Ankara'ya muvasalatından sonra Gazi Paşa'nın yalnız kendisi ve Kazım Paşa ile müzakeratta bulunarak bu müzakerata Fethi Bey'in iştirak etmemiş bulunması da calib-i nazar-ı dikkat görülmüş ve mesele bu suretle hususi bir müzakerenin Fethi Bey'in istifasını intaç edeceği, rivayetleri çıkmıştır.

Böyle rivayetlerin zuhurundan dolayı da halkı ve matbuatı mazur görmek iktiza eder. Çünkü Hükümet Genç Hadisesi hakkında el'an gazetelere resmi malumat vermemiş, yalnız İsmet Paşa'nın Ankara'ya daveti ile iktifa edilmiş bulunduğundan neler cereyan ettiğini resmi menabiden öğrenemeyen Efkâr-ı Umumiyenin bir takım indi faraziyat ve tahminata girişeceği tabidir.⁹⁵

Gerçekten de İsmet Paşa'nın Ankara'ya çağrılışı Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın bir an önce bastırılmasını istediği isyanı görüşmek içindir.⁹⁶ Alınması gereken önlemler bir defa da Fethi Bey ve Fevzi Paşa'nın bulunduğu toplantıda görüşüldükten sonra bölgede sıkıyönetim ilan edilmesine karar verilmiştir. Hükümet 21 Şubat tarihinde Anayasa'nın 86. maddesine dayanarak önerge sunmuştur; Ergani vilayetinin bir kısmında devletin silahlı kuvvetlerine karşı meydana gelen isyan Diyarbakır, Elazığ, Genç vilayetlerine de geçmiş ve genişlemeye müsait görünmüş olduğundan Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van, Hakkâri illeri ile Erzurum ilinin Kiğı ve Hınıs ilçelerinde bir ay müddetle sıkıyönetim ilan edilmiştir.⁹⁷ Oy birliği ile kabul edilen önerge 26 Şubat 1925'te Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Daha sonra Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt Hıyanet-i Vataniye Kanunu için ilave bir yasa tasarısı hazırlamış ve meclise sunmuştur. Bu tasarıya göre dini siyasete alet edenler vatan haini sayılır ve buna göre cezalandırılır.⁹⁸

Falih Rıfkı'nın 26 Şubat tarihli yazısından Ankara'nın bu olaya bir irtica ve karşı devrim hadisesi olarak bakmayı tercih ettiğini aynı zamanda isyanın dış ülkelerle de bağlantısından şüphelendiğini anlıyoruz;

...31 Martta ezilen irtica on beş sene sabretti ve Osmanlı saltanatı inkıraz bulup Anadolu harabelerinde bir avuç halaskar can kavgasına başladıkları vakittir ki taraf taraf Şeyh Saitlerle ayağa kalktı.

⁹⁵ *Tevhidi Efkâr*, 23 Şubat 1925.

⁹⁶ Hasan Rıza Soyak; *Atatürk'ten Hatıralar*, Cilt 1, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1973, s. 318.

⁹⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, C.14, İ:64, s. 306–309; *Tevhidi Efkâr*, 24 Şubat 1925.

⁹⁸ *Resmi Gazete*, 26.02.1925, s. 85.

*Şeyh Sait'in elindeki yeşil bayrak, ekseriya, yeşil bezle kaplanmış bir düşman bayrağıdır. Ya Şeyh Sait müstakil ve genç Türkiye düşmanlarının veya müstakil ve genç Türkiye düşmanları Şeyh Sait'in müttefiki oldular.*⁹⁹

Hükümet tarafından alınan ilk önlemlere karşın isyanın hızla yayılması Elazığ'dan Muş'a, ardından da Diyarbakır'a sıçraması ve basında yer alan haberler meclisteki havanın değişmesine neden olmuştur. Başlangıçta isyanın Bitlis'teki birlikler tarafından bastırılacağı sanılmış, buradaki Tümen Komutanı Kazım (Dirlik) Paşa bununla görevlendirilmişti. Ancak isyancılar karşlarına çıkan askerî birliklere rağmen ilerleyişlerini sürdürmeleri daha geniş önlemler alınması ve daha büyük kuvvetlerle harekete geçilmesini zorunlu kılmıştır. Bu amaçla toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası grubunda *elim gereksiz şiddetle kana bulamam* diyen Fethi Bey sert eleştirilere maruz kalmış,¹⁰⁰ yapılan oylamada 60'a karşı 90 oyla grupta hükümete güvensizlik oyu verilmiştir.¹⁰¹

Şeyh Sait İsyanı böylece hükümet değişikliğine neden olmuş, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, yeni hükümet kurma görevini İsmet Paşa'ya vermiştir.¹⁰²

4 Mart 1925 tarihinde toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası grubunda konuşan İsmet Paşa yeni kabinenin isyan için uygulayacağı önlemleri şöyle sıralamıştır;¹⁰³

*Sıkıyönetim ilan edilen yerlerde istiklal mahkemeleri kurulacak, bu bölge dışında kalan ve ülkeyi bölmeye yönelik siyasî ve güvenlik suçlularını yargılamak üzere Ankara'da da ayrıca bir istiklal mahkemesi kurulacak, İsyan bölgesindeki idam kararları hemen yerine getirilecek, fakat Ankara'da verilen idam kararları uygulanmadan önce meclisin onayından geçirilecek. İç politika ile ilgili teşkilat, kuruluşlar ve yayın Hükümetin istemi, cumhurbaşkanının da onayıyla yasaklanacaktır. Gazeteler kapatılacak, yazarlar Ankara İstiklal Mahkemesinde yargılanacaktır.*¹⁰⁴

Parti grubundan güvenoyu alan İsmet Paşa Meclis Genel Kurulu'nda hükümet programını okumuş özellikle sert tedbirler alınması gerektiğinin üzerinde durmuştur. Ali

⁹⁹ *Hâkimiyeti Milliye Gazetesi*, 26 Şubat 1925.

¹⁰⁰ *Hâkimiyeti Milliye Gazetesi*, 2-3 Mart 1925; *Tanin* 2-3 Mart 1925.

¹⁰¹ Nurer Uğurlu; *Kürtler ve Şeyh Said İsyanı*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 152.

¹⁰² *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt 15, İçtima 69, s. 128-133.

¹⁰³ *Tanin Gazetesi*, 4 Mart 1925.

¹⁰⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, C.15, İ.69, s. 133-135; Metin Toker; *Şeyh Sait ve İsyanı*, Cumhuriyet Kitap, İstanbul, 1998, s. 85; Osman Okyar ve Mehmet Seyitdanlıoğlu; *Fethi Okyar'ın Anıları*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1997, s. 41; Mete Tunçay; *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981, s. 127.

Fuat Paşa hükümet buhranı ile ilgili açıklama isteyerek olayın kamuoyunda yeni bir tartışmaya dönüşmesini istemiştir.¹⁰⁵ *Olayların hızla bastırılması ve tekrarlanması önlemek için tedbirler yeterli değil miydi?* sorusuna İsmet Paşa tartışmaya yönelmek istemediğine dair bir cevap vermiş ardından oylamaya geçilerek 3 red oya karşı 154 kabul oyuyla güvenoyu alarak kurulmuştur.¹⁰⁶

Yeni kabine:

Baş Vekil (Başbakan): İsmet Paşa

Hariciye Vekili (Dış işleri Bakanı): Tefik Rüştü Bey

Dâhiliye Vekili (İçişleri Bakanı): Cemil Bey

Nafia Vekili (Bayındırlık Bakanı): Süleyman Bey

Maliye Vekili (Maliye Bakanı): Hasan Bey

Deniz Bakanı: İhsan Bey

Ticaret Vekili (Bakanı): Ali Bey

Adliye Vekili (Adalet Bakanı): Mahmut Esat Bey

Ziraat Vekili (Tarım Bakanı): Sabri Bey

Müdafaa-i Milliye Vekili (Millî Savunma Bakanı): Recep Bey

Maarif Vekili (Millî Eğitim Bakanı): Hamdullah. S. Bey

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı: Refik Bey şeklinde oluşmaktaydı.¹⁰⁷

İsyanın bastırılması için hükümet bir taraftan idarî ve adlî önlemler alırken diğer taraftan da askeri tedbirler almak zorundaydı;

1- Haricin teşvikat ve iğfaliyle Şeyh Esad namında biri hükümete asker vermemek için Hamidiye Teşkilatının kabul ettirilmesi ve padişahlık propagandası ile dolaşmakta iken Piran'da Jandarmamıza silah istimal ve iki jandarmamızı yaralamak suretiyle isyan etmiş ve etrafa yaptığı propagandalarla bu isyan Palu, Piran, Hani, Çapakçur muntıkalarına sirayet etmiştir.

¹⁰⁵ Ergün Aybars; *İstiklal Mahkemeleri*, Aytaç Yayınları, İstanbul, 1997, s. 214.

¹⁰⁶ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt 15, İçtima 69, s. 133-135.

¹⁰⁷ *Tanin Gazetesi*, 4 Mart 1925, s. 1.

2-Mıntıkada İdare-i Örfiye ilan edilmiş ve Beşinci Kolordunun ve Beşinci Fırkanın seferberliği emr edilmiştir.

3- İsyanın teskinine Üçüncü Ordu memur edilmiştir.

Erkan-ı Harbiye Umumiyesi Reisi Fevzi imzalı belgeden isyanın bastırılması ve bölgenin tedibi için 3. Ordu'nun 24 Şubat 1925 tarihinde görevlendirildiğini anlıyoruz.¹⁰⁸

4 Mart 1925 günü yukarıda değindiğimiz gibi Takrir-i Sükûn Kanunu kabul edilmiştir. Bu tarihten üç gün sonra 7 Mart günü Şeyh Sait ve isyancılar gece yarısı Diyarbakır'ın dört kapısına birden saldırmışlar ve bir ara Mardin kapısı ayaklanmacıların eline geçmiş. Ordu Müfettişi Kazım Paşa, Vali Cemal Bey ve Kolordu Komutanı Mürsel Paşa gerekli önlemleri almışlar, Mardin kapı önünde büyük bir çarpışma olmuş, 8 Mart sabahı isyancılar Diyarbakır önlerinden çekilmişlerdir.¹⁰⁹ 9 Martta ise Diyarbakır postanesine Londra'dan postalanmış, üzerlerinde Kürdistan Kraliyet Harbiye Nazırlığı yazan zarflar gelmiş ve zarfların içinden İngiliz Silah Fabrikasının kataloğu çıkmıştır. Mart ayının ortalarına gelindiğinde tenkil harekâtı başlamış ve isyancılar hükümet önlemlerinin şiddetinin artmasıyla birlikte İran'a kaçmak ya da teslim olmak arasında kalmışlardır. Şeyh Sait Alevi Kürt aşireti Hormek tarafından İran'a kaçmak isterken ihbar edilmiştir. Bunun yanında Uğur Mumcu'nun isyanın başından beri hükümetle işbirliği içinde olduğunu iddia ettiği bacanağı Kürt Binbaşı Kasım, Şeyh Sait'i hükümet kuvvetlerine teslim etmiştir.¹¹⁰

Şeyh Sait'in üzerinde isyana ilişkin belgeler ile önemli miktarda altın bulunmuştur. Yakalananlar arasında Şeyh Abdullah, Şeyh Ali, Şeyh Galip, Cibran Beylerinden Kasım, İsmail, Reşit ve Mehmet ile Timur Ağalarla birlikte daha 25 kişi vardır. Daha sonra Şeyh Seyfullah ve başsız kalan bazı asiler de yer yer kendi isteğiyle gelip teslim olmaya başlamışlardır. Şeyh Sait'in tesliminden önce de İstanbul'da ikamet eden Şeyh Abdülkadir, İçişleri Bakanlığı'nın emri doğrultusunda polis tarafından yakalanmış ve Diyarbakır'a gönderilmiştir.¹¹¹ İsyanın elebaşlarının yakalanmasıyla yaklaşık iki ay boyunca süren askeri tenkil hareketi son bulmuş oluyordu. Fakat tarama ve temizlik bir

¹⁰⁸ ATASE, Klasör 41, Gömlek 47-1, Fihrist 9.

¹⁰⁹ *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, s. 119; Mumcu, *Kürt- İslam Ayaklanması*, s. 80; Behçet Cemal, Şeyh Sait İsyanı, s. 63-64; Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 1333; Aybars; *İstiklal Mahkemeleri*, s. 28.

¹¹⁰ Mumcu; *Kürt İslam Ayaklanması*, s. 81.

¹¹¹ Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması*, s. 218; Cemal; Şeyh Sait İsyanı, s. 71-72; Toker, s. 114.

ay kadar daha sürmüştür.¹¹² 31 Mayıs 1925 tarihinde sıkıyönetim Bakanlar Kurulu tarafından kaldırılmıştır.

1 Haziran tarihinden itibaren silâh altına alınan askerlerin terhisine karar verilmiştir. Sonradan sıkıyönetim 21 Kasım 1925 tarihine kadar temizliğin tamamlanmadığı gerekçesiyle uzatılmıştır.¹¹³

Seferberliğin kaldırılması üzerine 31 Mayıs 1925 tarihinde Atatürk kamuoyuna bir açıklamada bulunmuş, Atatürk, isyanı başarıyla bastıran askerleri tebrik etmiş, *Türkler Cumhuriyetin korunmasına, vatanın gelişmesine ve milletin yükselme yolunda çalışmasına engel olmak isteyenlerin uğrayacakları hayal kırıklığını kesin olarak ispat etmişlerdir* diyerek devam ettiği bildirisinde terhis işleminin derhal yapılacağı Sıkıyönetim Mahkemelerinin çalışmalarına devam edeceği ve çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak için azim ve kararlılığının devam ettiğini dile getirmiştir.¹¹⁴

Mahkeme haline getirilen Diyarbakır spor salonunda yargılama başlamış 26 Mayıs'ta *Eğer beni idam ederlerse hükümet milletin başına büyük gâileler açar. Kürtler hep kıyam eder* diyen Şeyh Abdülkadir ve adamlarının duruşması yapılmış ardından Şeyh Sait davasına geçilmiştir.

7 Haziran'a kadar devam eden duruşmalarda Şeyh Sait ve yandaşların yargılanması yapılarak Bitlisli Kemal Fevzi, Diyarbakırlı Hacı Ahdi (Abdi), Mehmet Tefik, Hoca Askerî, Diyarbakırlı Ahmet, Divrikli İlyas ve Fado, (Abdulkadir Sito) Rıfat, Hüseyin İlyas'ın da yargılanmalarına karar verilmiştir.¹¹⁵

Yargılama öncesi Savcı Ahmet Süreyya Bey'in iddianamesi okunmuş, bu iddianamenin temelini Şeyh Sait ve adamlarının dini alet ederek ülkenin bir parçasını koparmak olduğu savı oluşturmuştur. Savcının iddiasını tamamlamasının ardından Mahkeme Başkanı Mazhar Müfit Bey sanıkların tek tek sorgulamasına geçmiştir. Şeyh Sait ifadesinde, din hükümlerinin zayıflamasından ötürü, bir Müslüman olarak kendisi bu hale karşı gereğini yapmak sorumluluğunu gördüğünü dile getirmiş ayrıca isyan sebebinin Kürtlük değil, dini kurtarmak olduğunu savunmuş ve Kürtlük amacıyla isyan ettiğini kabul etmemiştir.

¹¹² Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları, C.1, s. 189.

¹¹³ *Düstur*, 3. Tertip, Cilt 6. Sayı 683.

¹¹⁴ *Tamim Telgraf ve Beyannameler*, s. 523; *Hâkimiyeti Milliye*, 31 Mayıs 1925.

¹¹⁵ *Dünya Gazetesi*, 31 Mayıs 1927.

Sorgulamaların tamamı 26 Haziran'a kadar devam etmiş 27 Haziran sabahı açılan celsede Savcı Ahmet Süreyya son iddianamesini okumaya başlamıştır. Bu son iddia ile 80 sanığın her birinin işledikleri suçların nevi, isyan hareketinin devam ettiği zaman içinde, her sanığın nerelerde, ne suretle isyana katılmış ve çalışmış oldukları ve bunlar hakkındaki iddiaların delillerinin neler olduğu ve bu suçların cezasının ne olması gerektiği açıklanmış, öğleye kadar süren okumada Savcı Ahmet Süreyya, sanıkların *dini alet ederek rejimi değiştirmek için isyan ederek kan dökmek* suçunu işlediklerini, *Takrir-i Sükûn Kanunu* çerçevesinde başta Şeyh Sait olmak üzere birçok idam kararı talep etmiştir. Bu davada birçok aşiret lideri de yargılanmış ve kendilerinin korkudan bu isyana katıldıklarını iddia etmişlerdir.

Şeyh Sait, savunmasında isyana liderlik ettiğini, fakat bunu bir tesadüf sonucu oldubittiyle gerçekleştiğini, bağımsız bir Kürdistan istemediğini zaten Kürtlerin birleşemeyeceğini iddia etmiştir.¹¹⁶

Savunmaların ardından karar açıklanmış, öncelikle İstiklal Mahkemesi, fesat yuvası haline geldiği düşünülen bölgedeki tüm tekke ve zaviyeler kapatılmıştır. Daha sonra kişiler hakkındaki hükümlere geçilmiştir. Başta Şeyh Sait olmak üzere, damadı *biz hainlere uyduk* diyen Şeyh Abdullah, Şeyh Şerif ile birlikte 48 kişi idama mahkûm edilmişler ve isyancıların bir kısmı değişik senelerde kürek cezalarına çarptırılmışlardır. Ayrıca 15 kişi de suçsuz bulunarak beraat etmiştir.¹¹⁷

İsyanın sanıkları ayaklanmanın niteliği ile ilgili farklı ifadeler vermişlerdir. *Ben bu hareketin ne önünde ne de ardındayım. Herkes gibi içindeyim* diyen ve defalarca isyanın amacının şariat hükümlerinin hükümetçe uygulanmasını sağlamak olduğunu, Kürtçülükle alakasının olmadığını ifadesinde beyan eden Şeyh Sait, Yusuf Ziya ve Azadî Cemiyeti Başkanı Cibranlı Halit ile aynı amaca hizmet etmediğini, onların amacının Kürtçülük olduğunu söylemiştir.¹¹⁸

Hacı Ahdi yargılanıp idam sehpasına giderken, *Yaşasın Kürtlük mefkûresi, yaşasın Kürdistan* diyerek ayaklanmanın kendince amacını ifade etmiştir.¹¹⁹ Kasım ifadesinde

¹¹⁶ Sanık ifadeleri ile ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. Ahmet Süreyya Örgüevren; *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*, Temel Yayıncılık, İstanbul, 2002, 176–266.

¹¹⁷ Örgüevren; s. 274.

¹¹⁸ *Dünya Gazetesi*, 15–16 Nisan 1957.

¹¹⁹ *Vakit Gazetesi*, 28 Mayıs 1925, s.1; *Vatan Gazetesi*, 28 Mayıs, 1925, s. 1.

Kimi din için çalışıyor, kimi de siyasî çalışıyordu. Fakat maksat birdir. diyerek isyanın gayesinin hem dinî hem de siyasî olduğunu belirtmiştir.¹²⁰

Mehmet Asım Bey de 11 Nisan 1925 tarihli Vakit Gazetesi'nde isyanın sebeplerini İngiliz tahriki, hilafet isteği ve aşarın kaldırılmasının ağaların işine gelmemesi olarak değerlendirmiştir.¹²¹

Refik Nuri, Tanin gazetesinde isyanın sebebini dış nedenlere bağlamış ve dönemin yazarlarından bir adım ileri giderek bu isyanın bağımsız Kürdistan ve Ermenistan gayesi güttüğünü Nasturiler ve Ermenilerin de isyana destek verdiğini yazmıştır.¹²²

Vakit Gazetesi de Ermeni desteği konusunda Tanin ile aynı fikirdedir ve isyan sonunda yakalananların da Ermeni desteğini kabul ettikleri ve bu yönde ifade verdiklerini iddia etmişlerdir.¹²³ İsyandan sonraki değerlendirmelerde ilginç bir görüş ise isyanı kapatılan Mason Cemiyetlerinin çıkardığıdır.¹²⁴

Fakat basın yansımalarına baktığımız isyan ile ilgili ortak değerlendirme İngiliz desteğiyle çıkmış, dinî yönü de olan bir Kürtçü ayaklanmadır.

İsmet İnönü yıllar sonra yaptığı değerlendirmede ise *Doğu isyanı ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının doğrudan doğruya ilişkisi çıkmadığı meydanda. Doğu isyanı bir irtica idi. O zaman siyasî hayat karışık idi, Cumhuriyetin devlet üzerine getirdiği değişiklikler geniş tepkilere neden olmuştu. Doğu isyanı bunun neticesidir. Rejimin kaderi Şark isyanında, iç politikada ve savaş meydanında kesin ve müspet bir netice almaya bağlıydı. Böyle almıştık biz meseleyi...*¹²⁵

İsyan sırasında alınan tedbirlerden Takrir-i Sükun Kanunu'na değinecek olursak İsmet Paşa Hükümeti, Şeyh Sait İsyanı'nın yaşandığı sırada 4 Mart 1925 tarihinde güvenoyu almış, aynı gün Cumhuriyet tarihinde yankılara neden olan Kanunu'nun tasarısını Meclis'e sunmuştur. Gerekçede özetle, ülke içindeki emniyeti ve huzuru sağlamak için olağan üstü şartların gerekliliği ile isyan edenlerin süratle cezalandırılması için bu kanunun gerekliliğini dile getirmiştir.¹²⁶

¹²⁰ *Cumhuriyet Gazetesi*, 9 Haziran 1925, s. 1.

¹²¹ *Vakit Gazetesi*, 11 Nisan 1925, s. 1.

¹²² *Tanin Gazetesi*, 2 Mart 1925, s. 1.

¹²³ *Vakit Gazetesi*, 3 Mart 1925, s. 1.

¹²⁴ Cevat Rifat Atılhan; *Menemen Hadisesinin İç Yüzü*, Akyurt Neşriyat, İzmir, 1970, s. 24–25.

¹²⁵ Yaşar Kalafat; *Bir Ayaklanmanın Anatomisi: Şeyh Sait*, Asam Yayınları, Ankara, 2003, s. 73.

¹²⁶ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*. Cilt 15, İçtima. 69, s. 136.

Encümende bu gerekçeyle görüşüldükten sonra Meclis'e sunulan kanun tasarısına Çorum Milletvekili İsmail Kemal Bey Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 26. maddesindeki idam yetkisinin Meclis'e ait olma hususuna aykırı olduğunu savunmuştur. Kendisinin ardından söz alan Gümüşhane Mebusu Zeki (Kadirbeyoğlu), Dersim Mebusu Feridun Fikri (Düşünsel) de kanunun Anayasaya ve amme hukukuna aykırı olduğunu iddia etmiş, Anayasanın 70. maddesine de aykırı olduğu ve bu kanunla Meclis'in haklarının Hükümete bırakıldığını iddia ederek kanunun red edilmesini istemişlerdir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırka lideri ve İstanbul Mebusu Kâzım Karabekir Paşa da aynı fikirde olduğunu açıklamış yine muhalefet erkânından Rauf Bey (Orbay), *Genç hadisesi oldu diye biz Cumhuriyetin esası olan Anayasayı ihlal edemeyiz değerlendirmesinde bulunmuştur.*¹²⁷

Bunlara, ilk olarak, Balıkesir Mebusu Süreyya (Örgeevren) ve Konya Mebusu Refik (Koraltan) Beyler cevap vermiş ve ortaya atılan iddiaların yersiz olduğunu savunmuşlardır.¹²⁸

Kanunun tartışılması sırasında Feridun Fikri (Düşünsel) ve Maarif Vekili Hamdullah Suphi (Tanrıöver) arasında ilginç bir diyalog yaşanmıştır. Feridun Fikri Bey Adliye Vekili'ne, *Bu kanun hangi memlekette vardır?* diye sorar. Buna Cevap olarak Maarif Vekili Hamdullah Suphi'den soru olarak gelir: *Hangi memleket bizim memleket gibidir?*¹²⁹

Genelde muhalefet ve iktidarın idam konusunda tartışma yaşadığı kanunu iktidardan Karasi Mebusu Süreyya Bey, teklifin Anayasa'ya aykırı olmadığını, İstiklal Mahkemeleri Kanunun da yürürlükte olduğunu belirtmiştir.

Sertlik yanlısı tutumuyla dikkat çeken Millî Savunma Bakanı Recep Bey, isyancıların yanında İstanbul basınını da isyana zemin hazırlamak için yıkıcı yayınlar yapmakla suçlamıştır. Hükümetin ilk icraatı olacak olan pislikleri temizlemenin ancak sert tedbirlerle mümkün olacağını savunan Recep Bey'in yanında Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey de kanunu savunmuştur.

Son sözü alan Başbakan İsmet Paşa da Kanun'un Anayasa'yla çelişmediğini ve iyi sonuçlar doğuracağını; *Islahatı, emniyet ve asayişini temelden muhafaza etmek,*

¹²⁷ Mete Tunçay; *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, s. 149.

¹²⁸ Hasan Rıza Soyak; *Atatürk'ten Hatıralar*, s. 317.

¹²⁹ İsmail Gölbaş; *Takrir-i Sükûn Görüşmeleri*, Belge Yayınları, İstanbul, 1997, s. 423.

kuvvetlendirmek için bütün kanunlar gibi İstiklal Mahkemesi de bir vasıtaadır. Vaziyetin icaplarına göre daima tedbir alınacaktır. Cumhuriyet'in Memlekete vaat ettiği ıslahat mutlaka temin edilecektir diyerek konuşmasını bitirmiştir.¹³⁰

Sonuçta kanun teklifi oya sunulmuş ve 22 olumsuz oya karşılık 122 oyla kabul edilmiştir. Kanun kısa ve özdür.¹³¹

Birinci Madde- İrticaa, isyana ve memleketin sosyal düzenini, huzur ve sükûnunu, emniyet ve asayişini bozmaya sebep olacak her türlü teşkilat ve tahrikâtı teşvik ve teşebbüs ve yayınları; Hükümet, Cumhur reisinin tasdikinden sonra re' sen ve idareten yasak etmeye mezundur. İşbu fiilleri işleyenleri Hükümet İstiklal Mahkemesi'ne verebilir.

İkinci Madde- İşbu kanun neşri tarihinden itibaren iki yıl müddetle yürürlükte kalacaktır.

Üçüncü Madde- İşbu kanunun tatbikine İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

Bununla birlikte aynı tarihte idam yetkisini kendinde barındıran bir Şark İstiklal Mahkemesi ile idam kararını onamayı Meclis'in yetkisine bırakacak olan Ankara İstiklal Mahkemesi de kurulmuştur.¹³²

Mustafa Kemal'in Takrir-i Sükûn Kanununun çıkarılması ile ilgili Nutuk'ta yaptığı açıklama şöyledir;

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun ve İstiklal Mahkemelerini istibdat vasıtası olarak kullanacağımız fikrini ortaya atanlar ve bu fikri aşılamağa çalışanlar oldu. Biz, olağanüstü sayılan ve fakat kanuni olan tedbirleri, hiçbir vakit ve hiçbir suretle, kanunun üstüne çıkmak için, vasıta olarak kullanmadık, aksine memlekette düzen ve güvenlik kurmak için uyguladık; devletin hayat ve bağımsızlığını temin için kullandık. Biz o tedbirleri milletin medeni ve sosyal gelişmesinde istifadeli kıldık. Bu sebeple, biz her vasıttadan, yalnız ve ancak, bir görüşten istifade ederiz. O görüş şudur: Türk Milletini, medeni dünyada layık olduğu yere yükseltmek ve Türk Cumhuriyetini

¹³⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 15, İçtima: 69, s. 127–155; Ahmet Süreyya Örgüevren, *Şeyh Said İsyanı...*, s. 70–74.

¹³¹ T.B.M.M., Zabıt Ceridesi, Cilt 15, İçtima 69, s. 160-166, Kanun maddeleri; *Düstur*, 3. Tertip Cilt 6, s. 144, 4 Mart 1925, 578 Numaralı Kanun.

¹³² *Düstur*, 3. Tertip, Cilt 6, s. 146. ; *Vakit Gazetesi*, 5 Mart 1925, s. 1., *Cumhuriyet Gazetesi*, 5 Mart 1925, s. 1.

sarsılmaz temelleri üzerinde, her gün, daha ziyade kuvvetlendirmek. Ve bunun için de, istibdat fikrini öldürmek.

Kanun'un kabulünden sadece iki gün sonra yıkıcı yayınları nedeniyle ilk somut uygulama 6 Mart 1925 tarihinde, Kanun'un birinci maddesine dayanılarak Tevhid-i Efkâr, İstiklal, Son Telgraf, Aydınlık, Orak-Çekiç ve Sebi'ül Reşat adlı gazete ve dergiler hükümet tarafından kapatılmıştır.¹³³

7 Mart tarihinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın, ayaklanma sebebiyle millete, orduya ve memurlara yayınladığı bildiri şu şekildedir;

Genç'te başlayıp Elaziz ve Diyarbakır merkezleri hudutlarına kadar tevsi eden hadise kanunen mahrem olan bazı müttefikanın din maskesi altında mahiyete çalışan teşbisleri mahsuledir. Asiler memleketin her tarafında devlet kuvvetinin zayıflştırılması için bir müddetten beri devam eden faaliyetlerin tesirat vücuda getireceğine askat etmişlerdir. Hadise bütün vatandaşlar ile telakki edilmiş ve civar mıntıkaların ahalisi mukavemet ile Cumhuriyetin müdafaasına kıyam etmiştir. Bütün Millet Meclisi'nin maddi ve manevi kuvvetleri ile Hükümet-i Cumhuriyete icap eden vesait-i mesahayı asiler aleyhine tevcih eylemiş ve pek yakında husula getireceği tedbiri almıştır. Bununla beraber Hükümet-i Cumhuriyet bütün memlekette huzur ve sükûnu emniyet ve asayiş tehdit edebilecek bilcümle anasıra karşı kanun mahsus ile salahiyet almış ve bu salahiyeti azim ve kanaatle derhal tatbik etmek kararını vermiştir. Cumhuriyeti tahrip edecek neşriyata ve Cumhuriyetin ordusunu ve zabıtasını herhangi bir sebeple istifsar vasıta ad edecek olanların en şiddetli ahkâm-ı kanuniye ile takip ve tenkilleri mukarrerdir. Vatanın bir köşesinde huzuru ihlal eden hadisenin yalnız oradaki vatandaşları değil en uzak yerlerdeki vatandaşların rahatını, saadetini ve iktisadiyat ve istihsalatını müteessir ettiği tabidir. Binaenaleyh her faaliyetin ve bilhassa ticari ve iktisadi inkişafın huzur ve sükûn ile emniyet ve asayişin gayrikabil ihlal bir emniyet ve kuvvette bulunması ile kaimdir. Bu sebeple de Cumhuriyet polis ve jandarmasının ve Cumhuriyet ordusunun şeref ve itibarı her mülahazanın fevkindedir.

Bu şeref ve itibar için vatandaşlarımın intibahını talep ederim. Bu müinasebetle vatanın her tarafındaki hassasiyet kahraman milletimizin sükûn ve asayiş behmehal muhafaza için iradesini bir daha tecelli ettirmiştir. Rusa-i memnuniyenin ve mazisi zaferler ile

¹³³ Tanin Gazetesi, 7 Mart 1925; Vakıf Gazetesi, 7 Mart 1925, s. 1.

*olan Cumhuriyet idaresi mensubelerinin vatanın dâhili ve harici tamamı için his fedakârlığına ve yüksek vazife hislerine intizar eylerim. Büyük millet Meclisinin kabul ettiği kanun, hükümet memurlarına herhangi bir hadiseyi vakadan sonra bastırmaktan ziyade o hadiseyi men etmek vazifesini tahmil eylemiştir. Bu vazifenin eksik ifasından tertip edecek mesuliyetin ısrar ile takip edileceğine şüphe edilmemelidir. Devletin sarsılmaz nüfuzu kudreti sokaklarda mütecaviz sarhoşların dağlarda hırsızların herhangi bir maksatla Cumhuriyet mesahasına mukavemete yeltenen asilerin ve efkâr masume-i milleti ihlal edenlerin tenkil edilmesini emreder. Askeri devlet memurlarını her şeyden evvel bu yüksek vazifelerini tereddüt ve kâmil-i azim ve şiddetle ifaya davet ederim.*¹³⁴

Aynı tarihte İstiklal Mahkemesi üyeleri de seçilmiştir. Ankara'daki İstiklal Mahkemesi'nin Başkanlığına Afyon Mebusu Ali (Çetinkaya) Bey, savcılığa Denizli Mebusu Necip Bey, üyeliklere de Gaziantep Mebusu Kılıç Ali, Aydın Mebusu Reşit Galip, Rize Mebusu Ali Bey seçilmişlerdir. Şark İstiklal Mahkemesi'ne seçilenler ise şöyledir; Başkan Giresun Mebusu Hacim Muhittin Bey, savcı Karasi Mebusu Süreyya Bey, üyeler Kozan Mebusu Ali Saib Bey, Bozok Mebusu Avni Bey, Kırşehir Mebusu Müfit Bey.

Bu mahkemenin başkanlığına seçilen Hacim Bey rahatsızlığı nedeniyle istifa etmiş, yerine de Abdullah Bey başkan seçilmiştir. Yeni başkan, *Vilayet-i Şarkîye İstiklal Mahkemesi* isminin değiştirilmesi ve *İsyân Bölgesi İstiklal Mahkemesi* olması için teklif sunmuş ve kabul edilmiştir. Çünkü ayaklanma doğudaki tüm illeri kapsamamakta sadece isyan bölgesini kapsamaktaydı.¹³⁵

Şeyh Sait İsyanı'nın ardından yakalananlar İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmışlardır. Bu davadan sonra İstiklal Mahkemesi, fesat yuvası ve kötülük kaynağı oldukları dolayısıyla 29 Haziran 1925 tarihinde savcılığa bölgedeki *tekke ve zaviyelerin kapatılmasının* istenildiğine dair bir yazı göndermiştir.

Bunun ardından Savcılık 30 Haziran 1925'te yargı bölgesi içinde bulunan 14 vilayet ve iki kazadan Siverek, Mardin, Van, Hakkâri, Genç, Siirt, Hınıs, Dersim, Diyarbakır, Ergani, Maden, Malatya ve Elâzığ'a gereğinin ifası için bildiri gönderilmiş, Vali ve diğer yöneticiler, aldıkları bu bildirinin uygulamasına başlayıp, sonuçları Savcılığa

¹³⁴ *Tamim, Telgraf ve Beyannameler*, s. 520; *Tanin*, 8 Mart 1925; *Vakit Gazetesi*, 8 Mart 1925, s. 1; *Tanin Gazetesi*, 8 Mart 1925, s. 1.

¹³⁵ *T.B.M.M., Zabıt Ceridesi*, Cilt 15, İçtima 69, s. 439.

bildirmişlerdir. Kapatılma işlemleri en küçük kazalara kadar denetlenmiş, kapatmada yavaş davranan ya da konu olan bu tekke ve zaviyeleri kapatmayanların haklarında yasal işlem yapılacağı duyurulmuştur. Jandarma tarafından yapılan kapatma işleminden sonra aynı dinî törenlerin evlerde yapılıp bu kurumlara para toplandığına dair ihbarlar gelmiştir.

Birkaç ay sonra Cemiyetler Kanunu'na dayanarak dini siyasete alet etme suçundan tüm ülkedeki tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karar verilmiştir.¹³⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya dönmesinden sonra Bakanlar Kurulu, tekke ve zaviyelerin kapatılması, ilmiye sınıfı ve ilmiye kisvesi ve bilumum devlet memurlarının kıyafetleri hakkında karar almıştır.¹³⁷

Tekke ve zaviyeler kaldırılmış fakat cami olarak kullanılan tekkelerin cami ve mescit olarak kalması öngörülmüştür. Bununla birlikte şeyh, derviş, mürit gibi sıfatların kullanılması da yasaklanmıştır.¹³⁸ Okul olarak kullanılabilecek durumda olan tekke ve zaviyelerin okullaştırılması, diğerlerinin de özel idarelere devredilmesi kararlaştırılmıştır.¹³⁹ Bunun yanında vakıf, tekke, zaviye, cami ve mescitlerdeki antika eşyaların korunmasına itina gösterilmesi¹⁴⁰ ve tekke ve türbelerdeki taşınabilir tarihi eserlerin Müzeler Müdüriyeti'ne teslim edilmeleri kararlaştırılmıştır. Yine dergâh, tekke ve zaviyeler ilga edildiği için halkın buralara yardım yapmaması konusunda aydınlatılması kararı verilmiştir.¹⁴¹

1.2.3. KOÇUŞAĞI HADİSESİ

Çemişgezek, Ali Boğazı, Tağar Deresi arasında yaşayan bir aşiret olan Koçuşığı Aşireti, Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra bölgede oluşan otorite boşluğundan faydalanarak bölgede yaşayan halkı rahatsız eden boyutlarda yağma ve talan faaliyetlerine girişmişlerdi. 1926 yılında Dersim bölgesinde tarihe Koçuşığı Ayaklanması olarak geçecek olay meydana gelmiştir.¹⁴² Koçuşığı olayı klasik bir ayaklanmadan daha çok bir asayişsizlik hadisesidir.

¹³⁶ A.S.Örgeevren; *Şeyh Sait*, s. 279.

¹³⁷ *BCA Diyanet Kataloğu*, 2.9.1925, 051.5 43 18.

¹³⁸ *BCA Diyanet Kataloğu*, 13.12.1925, 05.12 104 21.

¹³⁹ *BCA Diyanet Kataloğu*, 29.06.1925, 05.13 110 16.

¹⁴⁰ *BCA Diyanet Kataloğu*, 11.10.1925, 05.13 110 24.

¹⁴¹ *BCA Diyanet Kataloğu*, 3.9.1925, 05.13 114 40.

¹⁴² *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, s.175.

Bölgede var olan genel otorite boşluğunu değerlendirmek ve devlete karşı koyan ve düzeni bozucu davranışlar sergileyen aşiretin durumunu araştırmak üzere bölgeye Elazığ Valisi Cemal Bey gönderilmiştir. Cemal Bey bölgede yaptığı incelemelerden sonra bir rapor hazırlamıştır. Cemal Bey raporunda Koçuşığı Aşireti ile ilgili şunları yazmıştır:

*Çemişkezek'in 22 Km. Şimalî Şarkisinde Kozluca'da mukim Kör Seyithan (Koçuşığı rüesasından) şekavet sanatı mutade ittihaz etmiş ve Koçgiri hadisesi mahkûm ve maznunlarından bazılarını başına toplamıştır. Çemişkezek, Arapkir, Kemah, Kemaliye taraflarına tecavüzle kervanları vuranlar bunlardır. Bunların silâhlarını teslim ve daire-i itaata girecekleri memulum değildir. Kendisine iltihak eden olmasa bile Çemişkezek'teki alay marifetiyle veya suveri saire ile tenkil ve imhaları mümkün ve çok iyi olacaktır. Böyle bir hareket aksam-ı saire üzerine de müessir olacaktır.*¹⁴³

Dersim bölgesinde seyahat eden Vali, bölgenin genelinin eğitim ile ıslah edilebileceğini fakat Koçuşığı Aşireti'nin faaliyetlerinin idari tedbirlerden çok alınacak askeri tedbirlerle önlenebileceğini bir rapor halinde sunmuştur.

Bunun üzerine Koçuşığı Aşireti ve onunla işbirliği içinde olan Şemkan ve Reskan Aşiretleri üzerine askeri harekât başlatılmıştır.¹⁴⁴ Koçuşığı Aşireti'nin yağma ve talanlarından bıkan diğer aşiretler de harekâtın başında devlet güçlerine destek vermişlerdir. Fakat önceleri bölgede yaşayan aşiret liderlerinin desteği sağlanmış ise de Seyit Rıza gibi ileride adını Dersim İsyanında duyacağımız Kürt liderler daha sonra devletten yana aldıkları tavırdan vazgeçerek isyancıların yanında yer almışlardır.¹⁴⁵

Bu isyanın bastırılması için Elaziz havalisi kumandanı Miralay Muğlalı Mustafa Bey memur edilmiştir. 19. Piyade Alayı ve 16. Piyade birinci taburdan bir bölük ve 3 kudretli dağ bataryası, 6 uçak, jandarma ve milis kuvvetlerin yanında bazı aşiretler de katılmışlardır. Harekâta başlamadan önce gerek kıtaların gerekse aşiret gruplarının durumu şu şekildedir:

A - Bir aşiret grubu Havaçur deresi ile Parasur deresi arasındaki sırtlarda,

B - Diğer bir aşiret grubu Kırık köyü ile Sarioğlan köyü arasındaki sırtlarda,

¹⁴³ T.C. Dâhiliye Vekâleti, *Jandarma Umum Komutanlığı Raporu*, 3. Ş. 1. Ks. Sayı 55058, s. 132.

¹⁴⁴ *Jandarma Umum Komutanlığı Raporu*, s. 149.

- C - Diğer bir aşiret grubu Sarioğlan Köyü (Hariç) ile Miksor arasında,
- D - Diğer bir aşiret grubu Miksor Köyü (Hariç) ile Kızılziyaret tepesi arasında,
- E - Ulukale milisleri ve bir aşiret grubu Hadişar deresi şark sırtlarında,
- F - Bir milis grubu Ardike ile Dimili Köyü sırtlarında,
- G - Arapkir, Kemaliye milisleri ve bazı Jandarma kuvvetleri Kekliktepe - Mansavut - Behrebeli hattında,
- H - Kemah Jandarma bölüğü ve piyade bölüğü Munzur geçitlerinde,
- İ - P. A 10. (TB. 3. hariç) ve cebel bataryası Pilavtepe ve cenubundaki sırtlarda,
- J - A. 10. TB. 3. Hadişar garp sırtlarında,
- K - A. 19. ve 2 cebel bataryası Egrek deresi şimal ve cenup sıratlarında,
- L - A. 16.'dan bir bölük Çemişkezek muhafazasında ,¹⁴⁶

Görüldüğü gibi bu harekât esnasında Dersimli aşiretlere birçok bölgede rol verilmiştir. Fakat harekâtın sonunda devlet aşiretlerden istediği kadar istifade edemediği gibi devletin yanında harekâta başlayan aşiretler arasında asileri saklayanlar onlara destek olanlar da olmuştur. Jandarma Genel Komutanlığı bu durumun nedenini şöyle açıklamıştır;

Koçuşağı aşireti üzerine yapılan bu harekette Dersimlilerin takip ettikleri siyaset icabı her ne kadar hükümet kuvvetleri ile müştereken Koçuşaklıları tedip için hareket etmişlerse de bu harekette de Dersimlilerden istifade olunamamış, bilhassa harekâtın ciddi şekilde ve süratle yapılmasına engel olmuşlar ve askerî kıtalara en müşkül ve en çetin yerlere taarruzlarını tevcih ve sevk ederek hareketi akamete uğratmak ve askerî kıtalarla yaptıkları hareketlerde askerin maneviyatını bozarak bozgun bir vaziyette çekilmelerine sebep olmuşlardır. Hükümete yardım maksadıyla gelen Seyit Rıza ve Ovacık aşiretleri yardımdan sarfı nazar Koçuşaklılara yardım ve yataklık ederek onları imhadan kurtarmışlardır.

Koçuşağı harekâtında orduya yardım için gelen aşiretlerin maksatları, bu harekâtın tetkiki neticesinde şu suretle tespit olunabilir:

1— Esaslı bir hareket ve taarruza girişmemek,

¹⁴⁶ Jandarma Umum Komutanlığı Raporu, s. 146.

2— *Bu maksatlarını tamamen saklayarak verilen vazifeyi yapacak görünmek ve bunun için kıtalardan mümkün olduğu kadar çok cephane koparmağa çalışma,*

3— *Hareket zamanında en ufak bir bahane ile geri kaçmak ve bu suretle kıtaların harekâtını da muvaffakiyetsizliğe uğratmak,*

4— *Kumandanın ciddi ve seri hareketlerine mahal vermemek bunun içinde asilerle kumandan arasında müzakerelere yol açmak, mümkün mertebe uzunca mühletli müddetler ile harekâtı tevakkufa uğratmak ve neticede harekâtı daha gayrı müsait mevsimlere bıraktırmak, Kumandanlığın maksatlarından asi aşiretleri haberdar etme ve yer değiştirmek, kıtaatın tesirinden korumak için zaman kazandırmak,*

5— *Kıtaatı hareketlerinde çetin yerlere gitmek,*

6— *Askerin maneviyatını bozmağa çalışmak,*

7— *Fırsat kollamak, küçük müfrezelere veya nakliye kollarına baskın yapmak,*

8— *En nihayet asi aşiretlerin imhadan kurtulmaları için kaçmalarını ve kendi aralarında saklanmalarını temin etmek,*

Jandarma Genel Komutanlığı'na göre yukarıda sayılan bütün bu nedenler harekâtın tam bir başarıyla sonuçlanmasına engel olmuştur.

Dersim aşiretlerinin hükümete taraftarlıklarına ve sadakatlarına itimat asla caiz değildir. Onlar, her hadisede iki parti olarak biri Hükümeti diğeri aksini iltizam eder. Hükümeti iltizamın iç yüzü Hükümeti, kıtaatı şaşırtmak, icabında tavassut ve delâlet ederek aksi istikamette yürüyerek Hükümetin gazabını celbeden aşireti kurtarmaktır. Evvelki hareketlerle beraber 1926 Koç uşağı hareketinde böyle oldu. İdarecilerin telkini ile askerî kumandan Seyit Rıza ile başına topladığı aşiretlere inandı. Bunlar asker arasında harp etmeyeceklerini söyleyerek kendilerinin sağ cenahta Şimale giden yolları tıkamaları vazifesini istediler, bunlara istedikleri vazife verildi. Fakat ne oldu. Mustafa Bey Ali boğazına hâkim olduğu zaman burada kimseyi göremedi. Çünkü Koçuşaklılar onlara Ovacık yolunu şedde ' memur milisler tarafından parça parça Şimale geçirilmiş ve muhtelif aşiretler arasına dağılmış ve şu suretle imha edilmekten kurtarılmışlardır. Seyit Rıza'nın son dakikaları Koçuşaklılara lehdar cephe almasının iç yüzü de işte budur.

Jandarma Genel Komutanlığı'nın raporunda isyanı bastırmakla görevli olan Mustafa Bey, Dersimlilere inandığı için eleştirilmiştir.

Hâlbuki Mustafa Bey bir milis hatta tek bir kılavuz bile almayarak hareket etmiş olsaydı, muvaffakiyet çok daha kıymetli ve büyük olacaktı. Dersimli aşiretler ve kılavuzlar ikiye bölünmüştür. Bir taraftan taraftarlık yaparken diğer tarafa da askerin bütün hareketlerinden tedibe maruz aşiretleri haberdar ederler. Ve onları tehlikeden kurtarırlar bunun için Dersimliye inanmamak esastır. Muvaffakiyetin ilk sırrı da budur. Dersimli yalnız kuvvet önünde boyun eğer ve bu eğişte de kin ve gayz ve fırsat bekleyen hislerle mücehhez bir tiptir. Bütün bir tarih Dersim'liyi böyle tanıır. Şu halde ıslahat teşebbüslerinde Dersimliyi iyi tanımak ilk şart ve esastır.

Eylül ayında başlayan harekâtın Aralık ayının başında sona erdiğini Elazığ ve havalisi kumandanı Miralay Mustafa Bey'in 3. Ordu mensuplarına gönderdiği teşekkür ve takdir yazısından anlıyoruz.¹⁴⁷

...asırlarından beri etraftaki muti halka zavallı köylülere her türlü fecâyini icradan çekinmeyen, kasabalara kadar tehditlerini vardır, Hükümetin nasâyih ve ihzârâtı ve hüsn-i muamelesini hiçbir suretle dinlemeyen Koçuşak haydutlarıyla Cumhuriyet ordusuna lâyük bir celâdetle çarpışan ve her türlü mahrumiyet ve müşkülata göğüs gererek, hiçbir zaman âsâr-ı tezelzül göstermeyen zabitan arkadaşlarımızla, kahraman askerlerimize karşı olan teşekkürât ve takdîrâtını tebliğe vâsıta olduğunu emr buyrulmaktadır...

...Keyfiyetin Türk Hükümeti'nin tarih-i tesisinden bu âna kadar yalnız çobanların cevalân-gâhı Yılan Dağı'na top çıkarmak, kar ve buzların içerisinde yalın ayak yalçın kayaları aşmak suretiyle fedakârlık nokta-i müntehasına vâsıl olan necîb arkadaşlarıma ve gayur Mehmetlerimize tebliğ ve tefehhüm buyrulması istirham eylerim...

3. Ordu Müfettişi İzzettin Paşa Dersim'de yaşayan aşiret liderlerine bir bildiri yayınlamıştır.¹⁴⁸ İzzettin Paşa bildirisinde; *Koçuşakların bu fena hâllerinden siz de mustarip olduğunuzu söylediniz. Artık bu meftunlar kahraman askerlerimiz tarafından muhterem Fırka Kumandanı Miralay Mustafa Beyefendi'nin kumandasında olarak gayet şiddetli tedip ve tenkil oluşlarıyla inkırazı duçar oldular. Artık Koçuşağı Aşireti lağv olmuştur. Bunların boş kalan yerlerine de hiç kimse ve hiçbir iş maksat için*

¹⁴⁷ ATASE, K. 55, D. 807, F. 43-1.

¹⁴⁸ ATASE, K. 55, D. 84-6, F. 61(1)

gitmeyecektir demiştir. Harekâtın sonra yayınlanmış olan bildiride harekâtın başarısı duyurulurken bir taraftan da hedef olan aşiretlerin yaşadıkları bölgelerin yasaklı bölge olduğu ilan edilmiştir.

1.2.4. AĞRI İSYANLARI

Cumhuriyet tarihinin önemli isyanlarından biri de Ağrı ve yakın çevresinde meydana gelmiştir. Bu bölge halkının büyük bir kısmının yarı göçebe olarak kırsal bölgelerde yaşadığı, hayvancılıkla uğraşan, vergi vermek ve asker göndermek gibi görevlerden kaçınan, şeyhlerin söz sahibi olduğu, aşiret yapısıyla yaşayan bir yerdir.¹⁴⁹

Ağrı İsyanı'nın temelinde siyasî Kürtçülük hareketi ve İngiliz kışkırtması yatmaktadır, bu isyanı organize eden örgüt ise Hoybun¹⁵⁰ Cemiyetidir.

1927 yılında Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra yurt dışına kaçan Kürt aydınları tarafından *Kürt Millî Genel Kurultayı* toplanmış ve bu kurultayla cemiyetin temelleri atılmıştır.

İngilizlerin kontrolünde 1927 yılında Lübnan'da kurulan bu örgütün o tarihteki başkanı Celadet Ali Bedirhan'dır. Merkez kurulu üyeleri de Süreyya Bedirhan, Kamuran Ali Bedirhan, Memduh Selim, Nizamettin, Tefvik Cemil, Haso Ağa, Mustafa Bozan, Halil Rahmi, Cesim Ağa (Şihnu) Şerif, İbrahim ve Emin Ali Ağa olarak belirlenmiştir.¹⁵¹ Toplantıya Ermeni Taşnak Örgütü lideri Goms adıyla anılan Vanlı Papaz Wahan Papazian da katılmıştır.¹⁵² Cemiyet; yerel katılımlarla birlikte Kürdistan Teali Cemiyeti, Kürt Teşkilat-ı İctimaiye Cemiyeti, Kürt Millet Fırkası, Kürt İstiklal Komitesi gibi

¹⁴⁹ *Ayin Tarihi*, Sayı; 78, Ankara, Haziran- Eylül 1930, s. 52-65.

¹⁵⁰ “Hoybun” adının anlamı konusunda birlik yoktur. Nuri Dersimî bu kelimenin Kürtçede istiklal, özgürlük anlamına geldiğini belirtir (M. Nuri Dersimî, *Kürdistan...* s. 249). Aynı şekilde İhsan Nuri de Hoybun kelimesinin *istiklal* anlamına geldiğini belirtir (İhsan Nuri; *Ağrı Dağı İsyanı*, İstanbul, 1992 s. 27). Diğer birçok kaynakta Kurmançi lehçesinde *benlik* anlamına geldiği belirtilir. Hatta Ermenicede *Ermeni Yurdu* anlamına gelen *Haypun* kelimesiyle benzerliğine dikkat çekilir (A. Haluk Çay; *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara, 1996, s. 333; Mahmut Rışvanoğlu; *Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm*, İstanbul, 1992, s. 228). Bu kavram üzerine daha kapsamlı bir incelemeyi Rohat Alakom yapmıştır. Ona göre günümüzde hiçbir kullanıma olanağı olmayan, Kürtçede yazı ve konuşma dilinde rastlanmayan ölü bir sözcüktür. Ayrıca bağımsızlık ve benlik gibi anlamlar sözcüğün etimolojik yapısı gereği uygun değildir. Dolayısıyla “Hoybun” siyasî bir anlam yüklenen sembolik bir sözcüktür. Daha geniş açıklama için bkz. Rohat Alakom; *Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, İstanbul, 1998, s.18.; Orhan Kılınc; “Ağrı İsyanları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst.*, İstanbul, 2006.

¹⁵¹ *BCA Diyanet Kataloğu*, 030.10.115. 803. 5.

¹⁵² Mahmut Rışvanoğlu; *Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 229.; Mumcu; *Kürt Dosyası*, s. 27.; Dersimî, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, s. 252; Sasuni Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yıdan Günümüze Kadar Ermen-Kürt İlişkileri*, Med Yayınevi, 1992, s. 200.

örgütlerin birleşmesinden oluşmuştur.¹⁵³ Cemiyet bir bildiri yayınlayarak ittifaklarını duyurmuşlardır;

*Ermenistan'da ve Kürdistan'da asırlardan beri Ermeniler ve Kürtler yaşamaktadır. Onlar kendi bağımsızlıkları uğruna savaşıırken ülkelerinde yabancı hâkimiyetini red ederler. ...*¹⁵⁴

1928 tarihine kadar çeşitli kongreler ve toplantılar düzenleyen cemiyet bu tarihte Ermenilerle ittifak yapmıştır. Bu ittifakın temeldeki amacı Kürtlerin ve Ermenilerin bağımsızlığı olarak kabul edilmiştir.¹⁵⁵ Ermenilere göre Türkiye'de kurulacak bir Kürdistan ileride kurulacak Ermenistan'ın temeli olacaktır.¹⁵⁶ A. Haluk Çay'ın yayınladığı belgeye göre;

Bu ittifakla Türkiye'ye karşı bir Kürt saldırısının yapılması düşünülmüş, bunun için Kerküklü Ali İlmi, Şeyh Mahmut, Ahmet Barzani, Seyit Taha, Simko, İran'dan Cafer Sultan ve iki İngiliz subayı Irak ve İran'da görüşmeler yapmışlardır. İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Azerbaycan Türklerinden duyduğu rahatsızlık sebebiyle Türkiye'ye karşı Kürtleri yanına bir müttefik gibi kazanmak için olaylara göz yumduğuna dair iddialar da vardır.¹⁵⁷

Cemiyet 1928'den sonra hem Avrupa'ya hem de Amerika'ya giderek Ermenilerin de desteğiyle çeşitli toplantılar yapmış ve amaçlarını kamuoyuna duyurmaya çalışmıştır.¹⁵⁸

1929 yılına gelindiğinde örgütün hedefi Ortadoğu'daki Kürtleri teşkilatlandırmak ve isyana hazırlık amacıyla çeteler kurmak olmuştur.¹⁵⁹ Ayrıca Dâhiliye Vekâleti'ne verilen 6 Haziran 1928 tarihli rapora göre cemiyete sadece İngiltere destek vermemiş, Fransa da cemiyet üyelerini silahlı çeteler kurmak suretiyle isyana hazırlamıştır.¹⁶⁰

İsyan hazırlıkları yapan cemiyete karşı hükümet de tedbirler almaya başlamıştır. Fakat bölgede tam olarak hâkimiyet sağlanamamış ve 1926 Mayıs'ında Yusuf Taşo ve çetesinin İran sınırını geçip Beyazıt köylerinden hayvan çalarak Ağrı yaylalarına sığınması

¹⁵³ M. Kalman; *Belge Tanık ve Yaşananlarıyla Ağrı Direnişi 1926–1930*, Peri Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 15.

¹⁵⁴ Sasuni; s. 201; Mumcu, *Kürt Dosyası*, s. 24.;Bkz; M. Nuri Dersim'i, *Dersim ve Kürt Mücadelesine Dair Hatıratım*, Ankara, 1992, s. 15.

¹⁵⁵ BCA 030.10.115.803.5.

¹⁵⁶ BCA 030.10.115.803.5

¹⁵⁷ Çay; s.334.

¹⁵⁸ BCA 030.10.115.803.28.

¹⁵⁹ BCA 030.10.114.791.18.

¹⁶⁰ BCA 030.10.115.803.3.

Cumhuriyet tarihimizde *Ağrı İsyanları* denilen bir seri olayların başlamasına sebep olmuştur. Yusuf Taşo'nun sebebiyet verdiği ve Bro Haso Telli'nin elebaşılık yaptığı *Birinci Ağrı Olayları* 16 Mayıs–17 Haziran 1926 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. 16 Mayıs 1926'da Soğanlı, Kızılbaşoğlu, Cilkanlı, Bilhanlı ve Cinganlı Aşiretleri; Ağrı'daki Brosonlu İbrahim ve adamları ile birleşerek ayaklanmışlardır. İran'daki Yusuf Taso ile beraber 1.000 kadar atının İran sınırını geçip Brosonlu'nun yardımına gelmesi üzerine ayaklanma büyümüştür. Bunun üzerine başlatılan askerî harekât nedeniyle isyancılar İran'a kaçmıştır. Her ne kadar İran Hükümetinden sınırda gerekli önlemleri alması ve geçişleri önlemesi istenmişse de İran el altından bu asilere destek vermiştir.¹⁶¹

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na 29 Ocak 1927 tarihinde *Kürt devrim hareketleri durdu* şeklinde rapor edilmiştir. Raporda Dersim'de bulunan asilerin bir kısmının teslim olduğu ve itaat etmeyi ve ellerindeki 8.000 silahı teslim etmeyi reddedenlerin ise Türk Hükümeti tarafından ağır şekilde cezalandırıldığına dikkat çekilmektedir. Ayrıca Diyarbakır ve çevresinde bulunan Kürt nüfusun Türkiye'nin merkez ve doğu bölgelerine göç ettirilerek, Yunanistan ve Balkanlar'dan gelen Türk göçmenlerin buralara yerleştirildiği de belirtilmektedir.¹⁶²

İsyanın İngiltere'nin desteğini almış olması ve ayrıca Ermenilerin de bu isyanda Kürtlerle ittifak yapmış olması Ağrı İsyanları silsilesinin 4 yıl boyunca sürmesine ve tarihe geçen en uzun isyanlardan biri olmasına sebep olmuştur. Bölgenin sarp dağlarla çevrili olmasından dolayı asiler dağlara saklanmak suretiyle İran'a sığınarak devlet kuvvetlerinden kaçabilmekte ve bu sebeple isyanın uzaması önlenememektedir. Türk Hükümeti bu isyanlara karşı içeriden askerî önlemler almakla beraber dışarıdan da çeşitli tedbirler almaya çalışmış ve kendine destek aramıştır. Bu anlamda Ankara Hükümeti, Tahran yönetimine baskı yaparak her ne şekilde olursa olsun isyancılara yardım etmemelerini talep etmiştir. İki ülke arasında gerginliğe sebep olan bu mesele, 22 Nisan 1926'da imzalanan *Türkiye-İran Dostluk ve Güvenlik Antlaşması* ile aşılmaya çalışılmıştır. Bu antlaşma ile taraflar, kamu güvenliğini ve düzenini bozmak ya da hükümet devirmek amacı güden kuruluş ve örgütlerin oluşmasına ve çalışmalarına

¹⁶¹ Hallı; *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, s. 168-213.

¹⁶² Esra Değerli; "Ağrı İsyanlarında Yabancı Parmağı (1926–1930)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2008, Sayı:18, s.113-132.

müsaade etmeyeceklerini kabul etmişlerdir. Ayrıca sınır aşiretlerinin bu anlamda faaliyetlerinin kontrolü öngörülmüştür.¹⁶³

1926 Antlaşması Ağrı İsyanı'nın kontrol altına alınması bakımından büyük anlam taşımaya rağmen, antlaşma hükümlerinin tam olarak uygulanamaması, İran'la yeni bir gerginlik ortaya çıkarmıştır. İsyancıların Türkiye sınırlarında meydana getirdikleri huzursuzluklar Türkiye'yi ciddi anlamda rahatsız etmeye başlamış, Türk Hükümeti İran'a nota vererek 1926 Dostluk ve Güvenlik Antlaşması'na uymasını istemiştir. Yapılan çalışmalar neticesinde 1926 Antlaşmasına ilave olarak 15 Haziran 1928 tarihinde yeni bir protokol imzalanmış, İran, Türkiye'nin hassasiyetini anlayışla karşıladığını ifade ederek ilişkileri geliştirmeyi arzu ettiğini, eski antlaşma hükümlerine kesin bir şekilde uyacağını taahhüt etmiştir.¹⁶⁴

Bu önlemden sonra askerî harekât için de harekete geçilmiştir. Elimizdeki 25 Ağustos 1927 tarihinde 3. Ordu Müfettişi İzzeddin imzalı belgeye göre Genelkurmay Başkanlığı'na Ağrı Dağındaki isyancıların tedibi amacıyla Kars'taki 29. Piyade Alayı ile 9. Tümen Komutanı'nın isyan bölgesine gitmeleri için İran Hükümeti nezdinde girişimde bulunması istenmiştir ve *geçen sene gibi İran'a kaçmaları muhakkak olduğundan bu hususat için İran Hükümeti'ne ve münasebat eylemesine istirham ederim* denmiştir.¹⁶⁵

Bu şifrenin gönderilmesinden iki gün sonra Genelkurmay Harekât Başkanlığı'nca uyarıdaki isteğin uygun görüldüğüne dair İstihbarat Başkanlığı'na yazı gönderilmiştir.¹⁶⁶

1930'a gelindiğinde Hoybun Cemiyeti, İhsan Nuri ve İbrahim Ağa'ya paşalık vererek isyanı komuta etmeleri için Ağrı'ya göndermiş¹⁶⁷ ve isyan tekrar şiddetlenince hükümet de harekete geçmiştir.

Ağrı'daki bu gelişmeler yaşanırken, Bakanlar Kurulu, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk başkanlığında 28 Aralık 1929 tarihinde bir toplantı yapmıştır. Bakanlar Kurulu üyeleriyle birlikte Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak, I. Umum Müfettiş İbrahim Tali (Öngören) Bey'in de hazır bulunduğu toplantıda, 1930 yılı Haziran ayında, Ağrı'da bir

¹⁶³ *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt 7, s. 926; ayrıca bkz., İsmail Soysal; *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, Cilt I, Ankara 1983, s. 276- 278.

¹⁶⁴ Mehmet Koçer; "Ağrı İsyanı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, Elazığ, 2004, s. 379.

¹⁶⁵ ATASE, Klasör 9, Gömlek 113-3, Fihrist 8-1.

¹⁶⁶ ATASE, Klasör 9, Gömlek 113-3, Fihrist 8.

¹⁶⁷ İhsan Nuri; *Ağrı İsyanları*, Med Yayınları, s. 20.; Sasuni; s. 201; Mumcu, *Kürt Dosyası*, s. 24.

tenkil harekâtına girişilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar üzerine Genelkurmay Başkanlığı gerekli hazırlıkları yaparak harekât stratejisini belirlemiş, 1930 yılı Haziran sonunda başlayacak ve ertesi yıl da devam edecek operasyonda bölgenin eşkıyadan temizlenmesi için bütün tedbirler alınmıştır.

Genelkurmay Başkanlığı'nın 7 Ocak 1930'da gereği için 9. Kolorduya verdiği emir özetle şöyle idi: *1930 senesi Ağrı'ya yapılacak harekâta dair 29 Aralık 1929 gün ve 8692 Sayılı Bakanlar Kurulu kararı ayrıca yazılı olarak gönderilmiştir. Bu kararname gereğince Bulakbaşı ile Şıhlı Köyü arasında asilerle meskûn olan köyler ile sığınılan yerler ele geçirilerek asiler geçim üssünden yoksun bırakılacak ve bölge eşkıyadan temizlendikten sonra Ağrı Tepeler hattına doğru takip edilerek ele geçirilen yerlerde Garnizonlar inşa edilecek ve bunlardan yalnız seyyar jandarma kuvvetleri 1930-1931 kışını burada geçireceklerdir. Bölgede jandarma alayları için lazım olan yerlerden başka meskûn yer bırakılmayacaktır. Bu suretle iaşe ve iskân ihtiyacından yoksun kalan asiler ya dağıtılacak ya da İran'a sığınmaya mecbur edilecektir. Bu takdirde sorun İran'la hal edilecektir. Harekâta 1930 yılı haziranın son haftasında ve hasat mevsiminden önce başlanacaktır. Harekâtı 9. Kolordu Komutanı idare edecektir.*¹⁶⁸

Ağrı'daki isyanına karşı yapılan harekâta Hava Kuvvetlerinin de desteği alınmıştır. Bu amaçla, merkezi Diyarbakır'da bulunan III. Tayyare Tabur Komutanlığının 28. ve 29 Bölükleri 1930 Haziran ayı itibariyle Karaköse'ye yerleştirilmişler. Faal olanları âdeti on beş civarında olan bu uçaklar oldukça eskimiş Yünkers¹⁶⁹ uçaklardan oluşmaktaydı. Salanlarının¹⁷⁰ kullanışlı olmamasından dolayı 50 kg ağırlığındaki bombalar kucakta taşınmakta ve elle atılmaktaydı. Tabur Komutanı Binbaşı Zeki Bey¹⁷¹ de bu uçaklarla birlikte gelecek ve hava harekâtını bizzat yönetecekti.¹⁷²

7 Eylül 1930 tarihinde 3. Ağrı harekâtı başlamıştır.¹⁷³ Bu tarihlerde ünlü İngiliz casusu Lawrence'in da İran'ın Türk sınırına yakın yerlerde olduğu ve isyancıları örgütlediğine dair haberler çıkmıştır. Akşam gazetesi'nde;

¹⁶⁸ Köçer; s. 385.; Ayrıca Bkz., *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*, C. II., İstanbul 1992, s. 93-94.

¹⁶⁹ Hugo Junkers'in şirketi tarafından Kayseri Uçak Fabrikasında yapılan uçaktır. Geniş bilgi için bkz; M.C. Kuşhan, "Uçaklarıyla Sivil Havacılığımız ve Alternatif Uçaklar" III. Ulusal Havacılık Sempozyumu Bildiri Kitabı, Eskişehir, 1991; Osman Yalçın, *Türk Hava Harp Sanayii Tarihi 1913-2009*, Hava Kuvvetleri Basım Müdürlüğü, Ankara, 2009.

¹⁷⁰ Salan; bombaların uçak içinde taşınmasını sağlayan araç

¹⁷¹ Sonraki yıllarda Hava Kuvvetleri Komutanı'dır.

¹⁷² Fahri Uçantürk; *1930 Yılı Ağrı Harekâtına Karaköse'den Bir Bakış*, Eskişehir, 1948, s. 7-8.

¹⁷³ *Cumhuriyet Gazetesi*, 27 ekim 1930.

*Hadise hariçte hazırlanmış bazı gizli ve siyasî teşebbüslerin neticesidir. (...) Geçen sene son baharında İngiliz casus Lawrens'in cenup hududumuza gelmiş olduğu hakkında Avrupa gazetelerinde intişar eden rivayetlerin de doğru olduğu anlaşılmaktadır. Bu gelişin bir davet neticesi olması da muhtemel görünüyor*¹⁷⁴ ifadelerine yer verilmiştir.

Cumhuriyet Gazetesi ise olayı

*Maruf İngiliz casusu Lavrens'in geçen sene Irak ve İran hudutları üzerinde görüldüğü yazılmıştı. Şimdiki hadiseler bu şeytan ruhlu adamın hakikaten oralarda gezdiğini ispat ediyor...*¹⁷⁵ sözleriyle duyurmuştur.

Harekâtı General Salih Omurtak yönetmiştir. Üç yıldan fazla süren Ağrı İsyanı 14 Eylül 1930 tarihinde bastırılmıştır. Bir sonraki gün gazetelerde yer alan resmi tebliğde: *Ağrı Dağı harekâtı eşkıyanın inhizamı katiyesiyle hitam bulmuş ve bir hayli rüesa maktul olmuştur. Dağıtılan eşkıya bakiyesiyle metrukâtı mağaralarda, sarp yerlerde gizlenmiş olan perakendeleri toplamak üzere tertip edilen müfrezeler tarama amaliyatı ile meşguldür. Harekât hitama ermiştir*¹⁷⁶ denilerek harekâta son verildiği kamuoyuna duyurulmaktaydı.

Ağrı İsyanında yer aldıkları suçlamasıyla gözaltına alınan zanlıların yargılanmaları ise Adana Ağır Ceza Mahkemesi'nde yapıldı. Mahkeme zanlılar hakkındaki kararını 22 Mayıs 1932 tarihinde açıkladı. Hâkim huzuruna getirilen 44 kişilik ilk tutuklu kafilesine beraat ettikleri söylendi. İkinci kafile olarak getirilen 44 tutuklu ve 3 tutuksuz zanlı da beraat etmiştir. Üçüncü kafile olarak 48 zanlı getirildi. Bunlardan ikisi sekizer sene dörder aya, üçü yaşlarının küçüklüğünden dolayı üçer sene sekizer aya, biri sonradan jandarmalara yardım ettiğinden dolayı altı sene sekiz aya, geri kalanlar onar sene ağır hapse mahkûm oldular. Dördüncü kafile olarak mahkemeye 31 kişi getirildi. Bunlar ve firarda olan üç zanlı yani 34 kişi *Türkiye Cumhuriyeti topraklarında müstakil bir Kürdistan Hükümeti teşkil etmek için silaha sarılarak birçok Türk zabiti ile asker ve Jandarma efradımızın kanını döktüklerinden dolayı ölüm cezasına mahkûm olmuşlardır.* Bunlar dışında 10 mahkûm daha idama mahkûm edilmiş ancak yaşlarının küçüklüğünden dolayı ikisinin cezası on beşer seneye, diğer sekizinin cezası da yirmi dörder seneye indirilmiştir. Mahkeme ayrıca 16 tutuklu ve 35 tutuksuz zanlı hakkındaki

¹⁷⁴ *Akşam Gazetesi*, 9 Temmuz 1930.

¹⁷⁵ *Cumhuriyet Gazetesi*, 10 Temmuz 1930.

¹⁷⁶ *Vakit Gazetesi*, 15 Eylül 1930; *Milliyet Gazetesi*, 15 Eylül 1930.

dosyanın bazı yönlerden incelenmesine, gıyaben mahkemeleri yapılan 18 zanlının da beraatına karar vermiştir. Beraat kararı alan zanlılar derhal tahliye edilmişlerdir.

1.2.5. DERSİM İSYANI

1.2.5.1. İSYANININ NEDENLERİ VE ÇIKIŞI

Dersim bölgesi, doğuda Bingöl, Kuzeyde Erzincan batıda Malatya, Güneyde Elazığ illeri ile komşu olan Karasu, Peri, Murat Akarsuları ile bir ada gibi çevrilmiş sarp dağları olan ulaşımı zor bir araziye sahiptir. Hem coğrafi özelliklerinden dolayı hem de Osmanlı Devleti'nden beri süregelen feodal bağlardan dolayı hem Osmanlı döneminde hem de Cumhuriyet döneminde Dersim de isyanlar görülmüştür.¹⁷⁷

Tanzimat'a kadar derebeylik sistemi ile idare edilen bölge Tanzimat'tan sonra Nizam-ı Cedit usulü kabul edildikten sonra hükümet, Dersim'den de asker almayı sağlamak suretiyle bu bölgeye nüfuz etmeyi planlamıştır. Bu sebeple de nişan, rütbe ve hediyeler dağıtarak Dersim reislerini ele geçirmek istemiştir. Fakat bu dönemde bölge ağaların ve şeyhlerin iktidar mücadelelerinden kurtulamamıştır. Dersim bölgesine hükümet Dersimli kaymakamlar atamışsa da Dersimlilerin asker vermesi ve Bab-ı Ali'nin bu bölgede hükümet tesis etmesi mümkün olmamıştır.¹⁷⁸

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Dersim ağaları Erzurum'daki Rus Konsolosluğu'na giderek Ruslara yardım teklifinde bulunmuşlar savaşın devamında Hozat ve Mazgirt'teki kışlaları talan ve tahrip etmişlerdir.

Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önceki günlerde Rus askerî teşkilatının Dersim hakkındaki yorumu ilgi çekicidir;

*Harp vukuunda Türkler, Dersim ve Kuzuçan Kızılbaşlarından yardım görmezler, bunların Rusların hesabına çalışacakları da şüphelidir. Galibiyet sağlandıktan sonra bunların Rusların hesabına hareket etmeleri sağlanır. Bunun için de Dersimlilerin asırlık iç işlerine karışmamak ve kendilerini kendi itiyatlarına terk etmek gerekir. ...*¹⁷⁹

Birinci Dünya Savaşı sırasında da bölgede genel asayişsizlik artarak devam etmiştir. Bu savaşla birlikte Dersim'de silahlanma da artmış artık geleneksel çapul ve soygun olayları daha kırıcı hale gelmiştir.

¹⁷⁷ Osmanlı Döneminde Dersim İsyanları, Askeri 106 Sayılı Askeri Layiha adlı eserde bulunan 1937 tarihinde çizilen Dersim haritası için bkz: Ek-9.

¹⁷⁸ Jandarma Umum Komutanlığı Raporu, s. 57.

¹⁷⁹ Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar, s. 371.

Genel olarak Osmanlı Devleti'nin Dersim'e hâkim olmaya çalıştığı 1860'lardan Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar Dersim'de birçok olay olmuştur. Bunlardan bazıları tenkil harekâtını gerektirmiş 1892'de Koçuşağı ve Şamuşağı harekâtları, 1907'de soyguna son vermek için yine Koçuşağı ve Resik Aşiretlerine karşı harekât, 1908'de 4. Ordu tarafından yapılan harekât, 1909'da Haydaranlar Aşireti'ne karşı yapılan tedip, 1914 yılında Kırgan Aşireti'ne karşı yapılan harekât, 1916'da Ferhatusağı Aşireti'nin isyanının bastırılması, nihayet Cumhuriyet döneminde 1926 tarihinde yapılan Koçuşağı Hadisesi, 1930 yılında yapılan Pülümür Harekâtı da tarihe yazılan Dersim hadiseleridir.¹⁸⁰

1930'lu yıllara gelindiğinde ise devlet daha merkezileşmek istiyor ve otoritesinin tesis edilmediği vatan toprağı kalmasını önlemek için tedbirler alıyordu. Bu tedbirleri dönemin basınından takip edecek olursak;

Mazideki hataları tekrar etmemek için yıllarca araştırmalar yapıldı ve izlenecek yol teferruatlı noktalara kadar karar verildi. Bir sene evvel de tatbikata geçildi fena hatıralarla dolu Dersim ismi atıldı. Anavatanın tabii hayatına yeniden karışacak olan bu kıtaya Tunceli ismi verildi. Islahat hareketinin başına da büyük salâhiyetlerle General Alpdoğan getirildi.

*Bu kıymetli generalimiz, çok geniş görüşlü ve tedbirli bir asker ve idare adamı olduğunu Tunceli'de işbaşında ispatlamıştır Tunceli halkına cezalandırılacak bir suçlu değil şifa bekleyen bir hasta gözüyle bakmıştır... Köle sınıfının yüzü gülmüş onlar için insanca bir hayat başlamıştır*¹⁸¹

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya bölgeye yaptığı geziden sonra 18 Kasım 1931 tarihinde Başbakanlığa bir rapor sunmuştur. Raporunda Dersim için yapılacak ıslahatlar imar ve iskan faaliyetleri yer almaktadır.¹⁸²

Dönemin gazetelerine göre *Oluşturulan idare bölgede yaşayan halk için umulmaz bir saadet devri oldu.*¹⁸³

Dersim'de yoğun bir feodal yaşam tarzı ve aşiret sistemi olduğundan dolayı devlet otoritesi sözü edilen aşiret liderlerinin şeyhlerin ağaların ve seyitlerin nüfuzunu kırmak

¹⁸⁰ *Osmanlı Döneminde Dersim İsyanları*, Askeri 106 Sayılı Askeri Layiha, s. 14 vd.

¹⁸¹ *Tan Gazetesi*, 15 Haziran 1937.

¹⁸² *Tan Gazetesi*, 17 Haziran 1937

¹⁸³ *Tan Gazetesi*, 17 Haziran 1937; Ayrıca Şükrü Kaya'nın raporu için bkz. Ek-8.

için topyekûn bir mücadeleye girişmişti. Bu mücadelede devleti Dersim'e getirecek yollar köprüler yapılmaya çalışılırken bir taraftan da askerî olarak bölgeyi güçlendirmek amaç edinilmişti.

Nuri Dersim'i, eserinde aşiret liderlerinin bu idare şeklinden rahatsız olduklarını ve bazı aşiretlerin zaman zaman bir araya gelerek bu durumdan kurtulma çareleri aradıklarını bir birleriyle anlaşma yollarına gittiklerini ve hatta Seyit Rıza ve birkaç aşiretin anlaştığını, bunu kamuoyuna ve dış ülkelere duyurma görevinin de Dersim'i'ye verildiğini bu gelişmeler yaşanırken de Ermenilerin bölgede uzun zamandır propaganda yaptıklarını yazmaktadır.¹⁸⁴

Nitekim çeşitli asayiş raporlarında bu aşiretlerin 1930'lardan beri bir örgütlenme amacıyla aralarındaki kan davası gütmeye ara verdiklerini görüyoruz. Örneğin 4 Nisan 1930 tarihli bir belgeye göre Vali Tahsin Bey, Dâhiliye Vekâleti'ne Ovacık'ın Mercan köylerinde Keçeluşağı aşiretinden Kahraman oğlu Munzur ağa Pülümür'ün Danzik nahiyesine gelerek araları açık olan Pir Ahmet oğlu Yusuf ile barıştıkları, oradan da Seyit Rıza ve diğer Dersim aşiretleri ile barışmaya gidecekleri yazmaktadır.¹⁸⁵

1933 tarihli bir başka asayiş raporunda ise Maksutuşağı Aşireti Reisi Kasımoğlu Munzur Ağa'nın Seyit Rızaya geldiği Seyit Rıza'nın Kiğı ve Mazgirt'in Kureşanlı Aşiretleri ile barıştığına dair bilgiyi Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın Başvekâlete verdiği şifreden öğreniyoruz.¹⁸⁶ Aynı belgenin ekinde öğrendiğimize göre Kureşan, Kırgan, Demenan, Yusufan Aşiretleri toplanarak aralarındaki husumetlere son verip barış sağlamaları ve aynı zamanda Karabalı Mehmet ile Koçgirili Ali Şar'ın Doğu Dersim ile diğer aşiretlere mektup yazarak barışmaları için teklif edilmekle beraber bir taraftan da Hükümeti oylamak için hükümete mektup yazarak sadakatlerini bildirdikleri Elazığ Valisi Tevfik Sırrı tarafından 28 Aralık 1933 tarihine kaleme alınmıştır.¹⁸⁷

Yine 1933 Aralık tarihli Elâzığ Vali Vekili Hilmi Bey tarafından yazılan bir başka belge ile Maksutuşağı Aşireti Reisi Kasım oğlu Munzur Ağa'nın Seyit Rıza'nın yanına geldiği ve Seyit Rıza'nın Kiğı Mazgirt Kureşanlı Aşireti ile barıştığı teyit edilmiştir.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, s. 267.

¹⁸⁵ BCA 030 10 110. 740. 20.

¹⁸⁶ BCA 030 10 110. 741.21.

¹⁸⁷ BCA 030 10 1 110 741. 21.

¹⁸⁸ BCA 030. 10.110. 741. 21.

Devlet yandaşlığı düşüncesine genel olarak mesafeli duran ve Devlet görevlilerinin raporlarında da sık sık ismini andıkları Seyit Rıza 1917'de Erzincan'ın kuruluşu sırasında Dersim'de lider olarak benimsenmiş, manevi ve maddi otoritesi kabul edilmişti. Seyit Rıza hem ağa hem de seyit olması nedeniyle bölgenin tek hâkimi konumundaydı. Bu durum resmî otoritenin hoşuna gitmiyordu.¹⁸⁹ Nitekim Naşit Hakkı Uluğ 1925-1928 yılları arasında bölgeye yaptığı ziyaretlerde Seyit Rıza'nın gücünü kavramıştı. *Bu adam Dersim'in karanlık vicdanında bir urdur. Seyit Rıza varken bunların ne Türklüğü ne insanlığı kalır.*¹⁹⁰ diyerek bölgedeki asıl tehlikenin Seyit Rıza olduğunu açıkça ifade etmiştir

1937 Nisanı ayında Rızan, Haydaran, Yusufan, Kureyşan, Abbasuşağı, Bahtiyaruşağı Aşiretlerinin reisleri ve Seyit Rıza bir araya gelerek *Hükümet bizi askerle ıslah etseydi çoktan başlamıştı. Asker gönderemez diğer işlerle meşguldür.*¹⁹¹ diyen liderler hükümete bir ültimatoma göndermişlerdir.¹⁹²

Bu ültimatoma *karakol yapmayacaksınız, köprü kurmayacaksınız, kaza ve-- nahiye kurmayacaksınız, silahlarımıza dokunmayacaksınız, vergilerimizi pazarlık usulü vereceğiz.*¹⁹³ Şartları asiler tarafından hükümete koşulan şartlar arasındadır.

Abbasan Aşireti'nin liderliğinde 24 Mart 1937 tarihinde Sin Karakolu'na saldırı düzenlenmiştir.¹⁹⁴ Bu tarihten tam bir ay sonrasına kadar karakoluna tacizler devam etmiş ve bunun sonucunda hükümet sert tedbirler almaya yönelmiştir.

1.2.5.2. İSYANIN BASTIRILMASI

Dördüncü Umum Müfettişliği'nin Dâhiliye Vekâleti'ne gönderdiği şifreye göre isyana 22-23 Nisan tarihlerinde başlaması kararlaştırılmış fakat Hükümet kuvvetleri tarafından gönderilen propagandacının telkiniyle mevzilerden geri çekilerek kendi işleriyle meşgul olmak üzere köylerine dağılmışlardı. Belgenin devamına göre

...Türümşek nahiyesindeki Yusufanlılar memurlarımızın ve kuvvetlerimizin tesiri altında bulundukları için o gece harekete geçmemişlerdir. Durdurulmuş hareketin devamını temin maksadı ile Abbaslar üçüncü Sin ateşini yapmışlardır. 150 kadar silahlı, Seyit

¹⁸⁹ Akyürekli; *Dersim Tedibi*, s. 130.

¹⁹⁰ Naşit Uluğ; *Derebeyi ve Dersim*, Kaynak Yayınları, İstanbul. 2009, s. 34,49.

¹⁹¹ BCA 030. 10. 111. 744. 3.

¹⁹² *Cumhuriyet Gazetesi*; 16 Haziran 1937.

¹⁹³ *Cumhuriyet Gazetesi* 16 Haziran 1937.

¹⁹⁴ BCA 030.10. 3.74.4.

*Rıza'nın evinin önünde toplanmıştır ve Sin'in şimalinde toplanmıştır. Bu kuvvetler üzerine tesir yapmak için bugün öğlenden evvel tayyare bölüğü iki defa uçuruldu. Neticede Seyit Rıza'nın küçük oğlu Hüseyin'in eli bomba tesiri ile kopmuştur.*¹⁹⁵

Seyit Rıza'nın evinin de bulunduğu köyde bombardıman yapılmasından sonra Seyit Rıza'nın küçük oğlu Hüseyin yaralı olarak annesiyle birlikte teslim olmuştur.

Büyük oğlu Şeyh Hasan ise Hükümet yetkililerine mektup göndererek Sin saldırısı¹⁹⁶ ile ilgili sorumlu tutulmamasını istemiştir.¹⁹⁷

28 Nisan 1937 tarihinde Dersim aşiretleri Hükümet kuvvetlerini uzaklaştırmak için karakollara tecavüzler yapmışlar ve kuvvetlerimiz tarafından tard edilmişlerdir. Bu işleri yapanlar Yukarı Abbasuşağı, Haydaran, Yusufan, Kureyşan Aşiretleridir. Bu aşiretler Nazımiye, Hozat, Ovacık, Pülümür mıntıklarındaki aşiretleri de kendilerine iştirak etmeleri için zorlamaktadırlar. Bu aşiretlerin genişleme ihtimali vardır. Tunceli'nin muhit ve özellikle Kürtlerle meskûn olan illerinde tedbirli bulunulması için İçişleri Bakanlığı Başbakanlığa bir rapor sunmuştur.¹⁹⁸

Dördüncü Umum Müfettişliği'nin Dâhiliye Vekâleti'ne gönderdiği 26 Nisan 1937 tarihli şifrede Demedenlilar'ın Kahmut köprüsü ve civarındaki seyyar jandarma taburuna baskın yapmaya karar verdikleri bugün üzerine bölgeye üç uçak gönderildiği uçakların Nizamiye bölgesini bombardımana tuttuğu yazılmıştır¹⁹⁹

Yer yer tacizlere devam eden aşiretler Kahmut köprüsünü ve nahiye binasını yakmışlar ardından Seyit Rıza'nın liderliğinde Mazgirt tepelerine kadar ilerleyerek jandarma kuvvetlerine saldırmışlardır.²⁰⁰ Jandarma kuvvetlerinin karşı koyması üzerine Şahan Aşireti Seyit Rıza'yı bırakarak hükümet kuvvetlerinin yanına geçince Seyit Rıza Kutu deresinde aşiret üyelerine şöyle bir konuşma yapmıştır; *Mevcut düşmanlıklarımız baki kalmak üzere birleşerek orduları topraklarımızdan uzaklaştıralım sonra aramızdaki düşmanlık devam eder.*²⁰¹ Fakat o dönemde Seyit Rıza istediği gibi aşiretleri birleştirememişse de kendi kuvvetleriyle tacizlere devam etmiştir.

¹⁹⁵ BCA 030.10. 3.74.4.

¹⁹⁶ Abbasan Aşireti'nin liderliğinde 24 Mart 1937 tarihinde Sin Karakolu'na saldırı düzenlenmişti; BCA 030.10. 3.74.4.

¹⁹⁷ BCA 030.10. 3.74.4.

¹⁹⁸ *Türkiye Cumhuriyeti'nde İç Ayaklanmalar*, (1924-1938) s. 385.

¹⁹⁹ BCA 030. 10.111.744. 3.

²⁰⁰ *Kurun Gazetesi*, 13 Eylül 1937.

²⁰¹ *Kurun Gazetesi*, 13 Eylül 1937.

Bu bombardımandan bir gün sonraya ait 27 Nisan tarihli General Alpdoğan imzalı şifre;

1. *Pah ve Kahmut mıntıkası dün geceki eşkıya tecavüzlerini çokça zayıat verdirmek suretiyle defetti.*
2. *Bir süvari, bir piyade bölükleri ile Nazimiye'den getirilmiş 30 kişi bugün Pah'a intikal etti.*
3. *Mazgirt'te Acemilerden 40 kişilik bir kuvvet tenzik (düzenlendi) olundu.*
4. *Hozat'tan Mazgirt tarafına kuvvet naklini mahzurlu görüyorum. Her ihtimale karşı icabında Mazgirt, Sin, Hozat istikametlerinde kullanılmak üzere 17. Tümenle bir piyade taburu ile bir dağ bataryasının Pertek'e hemen ilerletilmesine yüksek emirlerini arz ve rica ederim.*²⁰²

Görüldüğü gibi hükümet bölgede kararlı bir tedip harekâtı uygulamaktadır. Harekât sonrasında gerektiğinde fazla şiddet kullanıldığı iddialarına neden olan harekâtın aynı gününün bir başka asayiş raporundan bir bölümü veriyoruz;

...Harçık garbındaki eşkıyanın cepheden geriye doğru çok miktarda ikişer kişi ile omuzda nakliyat yaptığı görülmüş ve nakledilen şeylerin elbise renklerinden yaralı ve ölü insan olduklarına hükmedilmiştir.

*Sabahleyin erken uçan keşif tayyaremiz ve müteakiben uçan üçlü filomuz makineli tüfek ve bomba ile müsademeye iştirak etmiştir. Siperlerimize düşen bombalarımızdan askerimiz zarar görmemiştir. Şimdiye kadar alınan malumattan iki şehit ve bir yaralımız ve altı hayvan zayıatımız vardır.*²⁰³

Aynı günlerde Horen isimli bir Ermeni bölge halkını isyana teşvik ettiği gerekçesiyle tutuklanmıştır. 3 Mayıs 1937 tarihinde isyan daha çok büyümeden Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ilk tepkisini göstermiş ve Türk Hava Kuvvetleri uçakları aşiret reislerinin toplantıda olduğu Keçikesen köyünü bombalamışlardır. Bu bombalamaya ilk kadın savaş uçağı pilotu Sabiha Gökçen de katılmıştır.²⁰⁴

²⁰² BCA 030. 10.111.744. 3.

²⁰³ BCA 030. 10.111.744. 3.

²⁰⁴ *Tan Gazetesi*, 15 Haziran 1937. Sabiha Gökçen Harekatı Atatürk'le Bir Ömür ismini verdiği anılarında şöyle anlatmıştır; 1 Mayıs 1937 günü Elazığ Vertetik alanına indik. Karargâhımız orası idi. Harekâtı Diyarbakır Alay Komutanı Feyzi Uçaner idare ediyordu. Bizim bölüğümüz takviye için istenmişti. Gelen bölükte benim de bulunduğumu öğrenen o tarihte ordu müfettişi olarak orada bulunan paşa ile eşi beni karşılamaya gelmişlerdi. Harekâta katılan tek genç kız bendim. Üstelik de bunu bir havacı olarak yapıyordum. Bu nedenle paşalar beni kendi evlerinde konuk ettiler. Arkadaşlarım ise özel hazırlanmış

İsyanı Avrupa ülkeleri destekler nitelikte yayınlar yapmışlar, Londra Radyosu *Kürtlük Timsali Bir İsyân* olarak duyurmuştur.²⁰⁵

İsyanın başlarında 30.000 civarında olan isyancıların sayısı Hükümetin kararlı tutumuyla bir anda çözülmüş ve sayıca azalmıştır. Havadan gerçekleştirilen bombardımana karadan destek olunmadığı için isyan genişlemiştir.²⁰⁶

İsyan çıkan bölgeyi denetlemek üzere Başbakan İsmet İnönü bir doğu gezisine çıkmayı uygun görmüş ve 18 Haziran 1937 tarihinde, Genelkurmay Başkanı'na bir şifre göndererek bu seyahatte yanında olmasını istemiştir.²⁰⁷ Ayrıca Sağlık Bakanı Refik Saydam, Millî Savunma Bakanı Kazım Özalp ve Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Naci Tınaz ve çeşitli subaylar İsmet İnönü'nün Genelkurmay Başkanlığı'na yazdığı yazıya göre toplam 13 kişi seyahate çıkmışlardır.²⁰⁸

Gezinin amacı tedip harekâtını yakından tetkik etmektir. Tunceli Valisi ve Komutan Alpdoğan İsmet Paşa'nın gezisini Genelkurmay Başkanlığı'na; *Başvekil İnönü bugün 20-6-37 saat 7.30 da Elaziz'den hareket Mazgirt ve şehir muntıkasında tatbikat yaptıktan sonra Elaziz'e avdet buyurmuşlardır* şeklinde haber vermiştir.²⁰⁹

İsmet İnönü bölgede ıslah programını halka şöyle duyurmuştur;

Ağalık, derebeylik, şeyhlik kaldırılacak zorbaların mallarına el konulacak, Dersim'e yol, köprü, okul yapılacak, askerlik ve vergi düzene konulacak, Dersim'i ekşiya yatağı haline getirenler batı vilayetlerine gönderilecek, Dersim tamamen boşaltılacak ve

lojmanlara alındılar. Bu lojmanlar ve çadırlar havaalanının hemen yanında bulunuyordu. O gece geç saatlere kadar Dersim'deki olaylar üzerinde duruldu. Üst rütbeli subayların hepsi aynı kanıda idiler: «Bu ayaklanmayı çok küçük bir topluluk kendi çıkarları için yapmışlardı.. Ulusumuzu bölmek, bu arada henüz yeni yeni kendine gelmekte olan genç Türkiye'yi yeniden büyük bir tehlikenin içine atarak parçalamanın yollarını aramak, yabancı devletlerle işbirliği yaparak kendi kötü ve çirkin emellerine erişmek!..» Buna hiç kimse uzak kalamazdı kuşkusuz. Ulusal Kurtuluş Savaşı gibi bir tarih destanı yazan, bu uğurda hiçbir özveriden çekinmeyen, kendi topraklarının sınırlarını kanı ile çizen bir ulusu bölmeye, onu yeniden bir serüvene sürüklemeye hiçbir güç yetmeyecekti.. Biz havacılar olarak olayı kökünden kazıyacağımıza inanıyor, bunu arkadaşlarımıza söylüyorduk. Karacıların da yüzlerinde, gözlerinde aynı inanç, aynı iman pırl pırl yaşıyordu.. Onlar daha düne kadar topsuz, tüfeksiz, aç, susuz düşmanla göğüs göğse savaşmışlar, bir büyük Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuşlardı. Şehitlerimizin kani hâlâ topraklarımızın üstünde bir buhurdan gibi tütüyor, bize ne yapmamız gerektiğini hatırlatıyordu.. Sabiha Gökçen; *Atatürk'le Bir Ömür*, Hazırlayan: Oktay Verel. Basım Altın Kitaplar 1996 İstanbul, s. 111-126

²⁰⁵ Suat Akgül; *Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekleri*, Boğaziçi İlmî Araştırmalar Serisi-4, İstanbul, 1991, s. 287.

²⁰⁶ *Cumhuriyet Gazetesi*, 16 Haziran 1937.

²⁰⁷ *ATASE*, K. 37, K. 113, F. 22-7; *Cumhuriyet Gazetesi*, 28 Haziran 1937..

²⁰⁸ *ATASE*, K. 37, K. 113, F. 22-8 (Bu belge için arşiv belgeleri Ek-11).

²⁰⁹ *ATASE*, K. 37, K. 113, F. 22-3.

*burada Bakanlar Kurulu izni olmadan kimse oturamayacak, memleketin çeşitli yerlerine yerleştirilen Dersimliler ev ev dağıtılacaktır.*²¹⁰

Daha sonra Elazığ'dan Sivas, Kayseri istikametiyle Ankara'ya dönmüştür.²¹¹ Haziran ayı tedip harekâtının yoğunlaştığı, çatışmaların arttığı bir dönem olmuştur. Bu ay içinde yapılan isyanı bastırma faaliyetlerine bir örnek teşkil etmesi bakımından Dördüncü Umum Müfettişliği'nin 22 Haziran tarihli şifresinin bir bölümünü veriyoruz;

*Amutka'ya doğru taarruz eden Seyyar Jandarma Alayı, şiddetli müsademelerden sonra bugün saat 8:30 da Amutka Köyü'nü işgal etmiş ve yakmıştır. Kahramanca birçok gün sebat ve müdafaa gösteren karakol efradı ve karakola iltica edenler sevinç ve Atatürk'e derin bağlılık ve minnet ve şükran duyguları içinde Alay'a ilhak etmişlerdir. Bu gece yapılan müsademede üç er şehit, iki er yaralıdır. Haydutların kaçamadıkları 20 ceset görülmüştür.*²¹²

24 Haziran'dan başlayarak isyan edenlerin köyleri yakılmış, isyancılara büyük zayıat verdirilmiştir. Çatışmaların 26-27-28-29 Haziran günlerinde şiddetle devam ettiğini dönemin gazetelerinden öğreniyoruz. Bu tarihlerde Hükümetin sert tutumundan dolayı teslim olanların sayısı artmıştır.²¹³

Güçlerini giderek kaybeden isyancılar Seyid Rıza'nın idaresinde Kutu Deresi, Kızıldağ ve Sultanbaba Dağları'na sığınmaya çalışırlarken, bu arada Roznaklı Kamer, Demenanlı Cebrazil, Yusufanlı Ağdatlı Kamer, Kureşanlı Hasso Seydo, Bahtiyar aşiretinden Şahin yakalanarak Elâzığ'a mahkemeye sevk edilmişlerdir.²¹⁴ Gittikçe sıkışan Seyit Rıza da küçük oğlu Hüseyin'den sonra diğer oğlu Hasan'ın da 17 Ağustos'ta teslim olması ve ardından sağ kolu Ali Şir'in 26 Ağustos'ta öldürülmesiyle yanında iki kişiyle birlikte²¹⁵ 10 Eylül 1937 tarihinde silahsız olarak teslim olmuştur. İlk sorgusu Erzincan'da yapılan Seyit Rıza asıl sorgusu için Elazığ'a gönderilmiştir.²¹⁶

Böylece 1937 yılının Mart ayında başlayan Dersim İsyanı Eylül ayında sona ermiştir. Tunceli Ağır Ceza Mahkemesi'nde başlayan mahkeme 15 Kasım'da sonuçlanmış, 11 kişi idama, 33 kişi de ağır hapse mahkûm olmuştur. İdam mahkûmlarından 4'ünün çok

²¹⁰ *Cumhuriyet Gazetesi*, 17, Haziran 1937.

²¹¹ *ATASE*, K. 37, K. 113, F. 22.

²¹² *BCA* 030. 10. 111. 744. 3.

²¹³ *Ulus Gazetesi*, 28-29 Haziran 1937, *Cumhuriyet Gazetesi*, 28 Haziran 1937.

²¹⁴ Çay; *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, s.346.

²¹⁵ *Cumhuriyet Gazetesi*, 13 Temmuz 1937.

²¹⁶ *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar* s. 407.

yaşlı olmaları sebebiyle ölüm cezaları 30'ar yıl hapse çevrilmiştir. İdam mahkumlarından Seyit Rıza, oğlu Hüseyin, Kureşanlı Aşireti Reisi Hasso Seydo, Yusufanlı Aşireti Reisi Kamer oğlu Fındık, Demenanlı Aşireti Reisi Cebrailoğlu Hasan, Kureşanlı Ulukiyeoğlu Hasan ve Mirzaoğlu Ali idam cezası almış ve cezaları aynı gün infaz edilmiştir.

Bu harekâtın sona ermesinden sonra Kasım ayında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk bir doğu gezisine çıkmıştır.²¹⁷ 14 Kasım tarihinde Malatya'yı ziyaret etmiş²¹⁸ ardından Elazığ ve Diyarbakır'a geçmiştir.²¹⁹ Fakat Dâhiliye Vekâleti'nce Dördüncü Umum Müfettişliği'ne bildirilen Tunceli gezisi iptal edilmiştir.²²⁰

1937 yılında yaşanan ayaklanmada askerî kuvvetler tarafından yakalanamayan asi gruplar olmuştur. Bu gruplardan Kör Abbas ve Baluşağı Aşiretlerine mensup bir çetenin 2 Ocak 1938 tarihinde asker kaçaklarını arayan bir jandarma birliğini Kalan mıntıkasında pusuya düşürerek şehit etmeleri, bu olayı takiben Mercan deresine inan grupların buradaki karakolu basmaları ve iki er şehit etmeleri 1938 *İkinci Dersim Harekâtı*'nın başlamasına neden olmuştur.

Dördüncü Umum Müfettişliği hem 1937 yılında yapılan harekâtı sağlamlaştırma hem de yeni problemlerin çıkmasına engel olmak için 1938 yazında da tenkil ve tedip harekâtı ardından son olarak da bir *tarama harekâtı* düzenleyerek bölgenin tamamen arındırılmasını istiyordu.

1938 yılı yazının Tunceli Harekâtı iki aşamadan oluşmaktaydı. Birinci aşamada Dördüncü Umum Müfettişliği birlikleri, 1937 yılında yapıldığı gibi tedip ve tenkile devam edecekler ardından Ağustos ayında Üçüncü Ordu tarama faaliyeti yaparak operasyon bitirilecekti.

Haziran ayında harekâtın başlatılması için çalışmalar tamamlanmış ve ardından Kalan bölgesi kuşatılmıştır. Bir yandan kara harekâtı yapılırken diğer yandan da havadan bombardıman devam etmiştir. Kutu Deresi ve Tez Dağı civarı bombaların hedefi olmuştur. Burada önemli bir noktayı ise Uluğ'un aktarmasıyla öğreniyoruz, 1937

²¹⁷ ATASE, K. 37, D. 113, F. 4.

²¹⁸ ATASE, K. 37, K. 113, F. 4-1.

²¹⁹ ATASE, K. 37, K. 113, F. 4-3, ATASE, K. 37, K. 113, F. 6.

²²⁰ ATASE, K. 37, K. 113, F. 5. (Bu gezi ile ilgili arşiv belgeleri için bkz. Ek-12).

yılında çıkan isyan ve kargaşaya 1926 yılında ayaklanan ve tedibe uğrayan aşiretler katılmamış ve sükûnetlerini korumuşlardır.²²¹

1938 yılının Temmuz ayı da şiddetli operasyonlarla geçmiş anılan aşiret üyeleri dağlara, mağaralara saklanmaya çalışmışlarsa da çok geniş bir tarama harekâtı yapılmıştır. Ayrıca Dördüncü Umum Müfettişlik halkı uyarmak amacıyla zaman zaman uçakla isyancıların bulundukları bölgelere bildiriler dağıtmıştır. 1 Temmuz 1938 bildirisi özetle şöyledir;

İsyancıların etrafının çevrildiği ve hükümete dehalet etmekten başka çarelerinin kalmadığı, dehalet edenlerin hayatlarının kurtulacağı ve etmeyenlerin sonuna kadar takip edilerek herhalde ele geçirilecekleri yazmaktadır.²²² 1 Ağustos 1938 tarihine kadar yapılan operasyonda Dördüncü Umum Müfettişliği'nin verdiği bilgiye göre, 13 subay, 162 er yaralı ve 104 er şehittir.²²³

Ağustos ayının başında Dördüncü Umum Müfettişliği'nin bölgede yaptığı iki cezalandırma harekâtından sonra girilmemiş hiçbir yerin bırakılmaması amacıyla 3. Ordu tarama harekâtına başlamıştır.

3. Ordu Müfettişliği'nden Genelkurmay Başkanlığına yazılan 10 Temmuz 1938 tarihli belgeye göre sözü edilen bu tarama 3 safhalı olarak planlanmıştır, 1. safhada 2. ve 3. safhalara katılacak olan kıtalar 14 Ağustos tarihine kadar hazırlanarak garnizonlarından hareket edeceklerdir. Plana göre 10 gün süreceği tahmin edilen tarama ve tedip safhasını müteakip 2. safhaya intikal için Zafer Bayramı ve ordunun toparlanması ile 3 Eylül 1938 tarihinde operasyonun 2. safhasının başlaması kararlaştırılmıştır. 3 gün sürecek olan 2. safhadan sonra üç gün dinlenme molası verilecek ardından 3. safhaya geçilecektir. 15 Eylül 1938 tarihi 3. safhanın 1. günü olarak tespit edilmiştir. Urfa-Gaziantep hattına da intikal süreleriyle birlikte bu safha da 20 gün tahmin edilmiştir.²²⁴

Bu belgeden öğrendiğimize göre operasyon özetle Ağustos ayının başında başlayarak planlandığı gibi Eylül ayının ortalarında sona erecektir. Fakat bazı kaynaklarda Ağustos ayında sürdürülen faaliyetten gerekli verim alınamadığı için bu harekâtın uzatıldığı yazılmaktadır. Fakat 3. Ordunun Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği plana göre operasyon planlandığı şekil ve tarihlerde sona ermiştir.

²²¹ Uluğ; *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, s.188.

²²² *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, s. 433.

²²³ *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, s. 441.

²²⁴ *ATASE*, Klasör, 30, Gömlek 320, Fihrist, 14-5

Hükümet Tunceli’de yakalanmadık bir asi bile bırakmamakta kararlıdır. Operasyon başlamadan önce 24 Temmuz 1938 tarihinde İçişleri Bakanı Şükrü Kaya Üçüncü ve Dördüncü Umum Müfettişlikleri’ne şu şifreyi göndermiştir;

...10 Ağustos 1938 sabahı başlayarak 10 gün devam edecek olan Dersim’deki tarama harekâtında gerek harekât esnasında gerek harekât başlamadan evvel bu bölgeden kaçarak taramadan yakasını kurtarmak isteyen haydutlarla ailelerinin vilayetiniz muntıkasına geçmeleri ve bunların daha ziyade yayla, dağlardaki münferit dam ve komlarda saklanmaları ihtimali çok muhtemeldir.

*Vilayetler muntıkları dâhilinde bu hususa ait her türlü tedbir alınmakla beraber istihbarata da önem vererek kaçakların yakalatırılmaları ve bunların esas köylerine dâhil bulunduğu belge komutanlıklarına teslim edilmeleri lazımdır...*²²⁵

Hükümet bir yandan Üçüncü Ordu’ya tarama harekâtı yaptırırken diğer yandan da Tunceli’nin merkezinde gövde gösterisi yapılacaktır. Vali Komutan General Alpdoğan’ın Elazığ, Tunceli, Erzincan ve Bingöl’e gönderdiği imzalı bir şifre;

*...3. ordu Elazığ ovasındaki manevrasının büyük geçit resmi Ağustos’un 31’inde yapılacaktır. Ordumuzun süvari ve piyade tümenler ile zırhlı ve motorlu kıtaların ve çok miktarda hava kuvvetleri, Genelkurmay Başkanımızın önünden geçeceklerdir. Şimdiye kadar bu muntikalarda hiç görülmemiş muazzam bir manzara ve bayram teşkil edecek olan işbu geçit resmini Ordumuzun satvet ve intizamını görmek üzere hal ve vaziyetleri müsait insanlardan çok miktarının Elâzığ’a gelmelerini müsaade ve teşvik etmelerini rica ederim.*²²⁶

Planlandığı gibi Ağustos ayının sonunda harekâtın ilk safhası bitmiş ve 21 Ağustos günü Tunceli vilayetindeki emir komuta 3. Ordu’dan Dördüncü Umum Müfettişliği’ne geçmiştir Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak imzalı şifreye göre o gün bölgedeki muhafaza, emniyet ve asayiş kuvvetleri şunlardır,

İkinci Seyyar Jandarma Taburu Nazimiye’de

Dokuzuncu Seyyar Jandarma Taburu Mameki’de

Üçüncü Seyyar Jandarma Taburu Pülümür’de

Seyyar Jandarma Alayı ve iki tabur ile Hozat’ta bir tabur, Çemişkezek’te

²²⁵ ATASE, Klasör, 30, Gömlek 347, Fihrist 9-1.

²²⁶ ATASE, Klasör, 30, Gömlek 347, Fihrist 2-31.

Müfettişlik Muhafız Takımı ile Tank ve Köprücü Müfrezeleri Pertek köprü başında

Seyyar hastane Hozat'ta

*Üç tayyareden mürekkep bir grup Vertetil tayyare meydanında.*²²⁷

Genelkurmay Başkanlığı'nın 23 Ağustos tarihli şifresine göre de operasyonun 2. safhası da bu tarihte bitirilmiş, fakat 62. Piyade Alayı şimdilik Elâzığ'da kalmıştır. 3. Ordu ise tatbikat yapmak üzere Gaziantep'e yola çıkmıştır.²²⁸

10 Ağustosta başlayan 3. Ordu'nun son safhası da 3. Ordu Müfettişi Orgeneral Kazım Orbay'dan General Alpdoğan'a yazılan şifreye göre 16 Eylül 1938 tarih ve saat 00'da sona ermiştir. Ayrıca bu şifreden öğrendiğimize göre 1. ve 2. Ordu da bu harekâta destek vermiştir. *...bir kısım birlikleriyle Haziran'ın ilk haftası ve mühim kısmı ile Temmuz'un son haftası içinde harekâta başlayan ve Eylül başından itibaren kısım kısım garnizonlarına dönen ve 8. Kolordu ve 3. Tümen ile de bu safhalara iştirakle üçüncü ordu silah arkadaşlarını şereflendiren ve çetin vazifeler alan 1. ve 2. Ordu kotaları her safhada uzun yürüyüşlerde ve manevranın her hareketinde takdire şayan kabiliyet göstermiştir...*²²⁹

Harekâtın başarıyla sonuçlanmasından sonra Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak 3. Orduya Orgeneral Kazım Orbay aracılığıyla takdirlerini sunmuştur²³⁰ Ayrıca Orbay, Cumhurbaşkanı Atatürk'e harekâtın başarıyla bittiğini bildiren bir telgraf gönderdikten sonra Mustafa Kemal Atatürk de Genelkurmay Başkanlığı'na takdir yazısı yazmıştır;

*Ordumuzun yüksek ve her vakit olduğu gibi milletin emniyetine cidden layık kıymet ve kudretle dolu manevrasının çok istifadeli safhalar göstererek bittiğini bildiren telgraflarınızı aldım. Türk ordusunun yarattığı bu yıl dönümü günlerinde kalbim orduya karşı takdir ve şükran hisleriyle doludur...*²³¹

²²⁷ ATASE, Klasör, 30, Gömlek, 320, Fihrist 10-4.

²²⁸ ATASE, Klasör, 30, Gömlek, 320 Fihrist, 19-42.

²²⁹ ATASE, Klasör, 30, Gömlek, 320B, Fihrist, 17-3. Dersim Harekatına katılan 3. Ordu'nun sayısal verileri için bkz; Ek-10.

²³⁰ ATASE, Klasör, 30, Gömlek, 320B, Fihrist, 17.

²³¹ ATASE, Klasör, 30, Gömlek, 320B, Fihrist, 11-44.

2. BÖLÜM

1930-1938 YILLARI ARASINDA UYGULANAN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NE YÖNELİK İZLENEN POLİTİKALARIN ŞEKİLLENMESİNE ZEMİN HAZIRLAYAN FAKTÖRLER

2.1. ULUSLAŞTIRMA POLİTİKASI

Avrupa'da XV. ve XIX. yüzyıllar arasında, geleneksel toplum yapısının nihayetlenmesiyle sonuçlanan bir süreç yaşanmıştır. Bu süreçte özellikle Sanayi Devrimi'nin etkisiyle önemli toplumsal değişimler gerçekleşmiş; sosyal hayatta bilgi ve ticaretin önem kazanmasıyla toplumsal yapıda; tarıma dayalılıktan kentliliğe, kapalı ekonomiden geniş alan (ülkesel) ekonomisine, homojenlikten uzak sınıf esaslı *topluluk* görünümünden, güçlü millibütünlüğe doğru bir değişim gerçekleşmiştir.²³²

İşte XV. yüzyıldan sonra Avrupa'da yaşanan büyük değişimle XVIII. yüzyılda ortaya çıkan ulus-devlet, egemenliğin cisimleşmesi ve her türlü topluluğu egemenliği altına alarak kendisine sadakat isteyen en büyük kurumdur.

Ulus-devlet'in yapmak istediği; devleti ya da siyasal iktidarı merkezileştirmek, kültürü standartlaştırmak, hukukta eşitlik ve ekonomide bütünleşmeyi sağlamaktır. Bu süreç bazı sosyologların da dikkat çektiği gibi kapitalizm ile gelişen bir süreçtir. Bu anlamıyla ulus-devlet, o zamana kadar ki yapılardan farklı olarak, merkeziyete ve toplumun homojenleştirilmesine dayanmaktaydı.²³³

Bu anlayıştan yola çıkarak *tarihi bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleği, kitleyi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğunun adına millet deriz. Bu çok boyutlu bir kavram, somut örneklerin çeşitli düzeylerde benzerlik arz ettiği bir standart ya da mihenk taşıyı oluşturan ideal*

²³² Franz Oppenheimer; *Devlet*, Çev: Alâeddin Şenel ve Yavuz Sabuncu, Engin Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 138.

²³³ Ali Y. Sarıbay; *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s. 4.

*bir tiptir.*²³⁴ Sosyolojik açıdan ise millet, dil ve kültür değerleri yanında ortak duygulara uyum sağlamaktır.²³⁵

Fakat belli bir coğrafî bölgede yaşayan toplumun ulus haline gelmesi, toplumsal değişme süreci içinde gelişmektedir.²³⁶ Batı Avrupa'daki şekliyle ulusal devlet, sınırları belli, daimi bir toprak parçasını denetlemekteydi; görece merkezileşmişti ve toprak parçası içinde fiziksel zor kullanma araçlarının tekeli yavaş yavaş eline geçirerek haklarını sağlamlaştırmaktaydı.

Ulusun oluşmasında, millî bilincin oluşumuna bilerek ya da bilmeyerek katkıda bulunan tüm süreçlerin; savaşlar, felaketler, zaferler, inanç ve değerler, siyasal yapıların etkisi olmakla birlikte, ulus-devletin kuruluşunu müteakip bilinçli devlet politikalarına dayalı sosyal ve kültürel faaliyetlerin ayrı bir yeri olmaktadır.²³⁷

Genelde bu durumun, uluslaşma süreçlerinin tamamıyla siyasî iradenin hâkimiyetinde yürütülen bir olgu, ulusların da yoktan var edilen insanlar olarak algılanmasına da yol açtığı belirtilmelidir. Oysaki ulus inşası uluslaşma kapsamındaki bir süreci, modernleşen tüm toplumlarda görülen, fertlerin bağlılığının yerel veya bölgesellikten giderek millî kimliğe dayandırılması, alt kimliklerin ulusal kimlikle bütünleştirilmesi amacıyla devletin milliyetçi ideoloji doğrultusunda yapılandırılması ve izlediği politikaları ifade etmektedir.²³⁸

Her iki kimlik oluşturma yönteminde de eğitim kurumunun ulus-inşa politikalarının başlıca aracı hâline geleceği ve ülkede eğitim konusunda bir seferberlik yaşanacağı aşîkârdır. Zira ulus-devletlerde genelde *tek bir millî (resmî) dil* söz konusudur ve resmî dili ülkenin her yerinde hakim kılmak²³⁹, günümüzde evrensel ölçekte yaygınlığa erişen bir siyasî yapılanma biçimi²⁴⁰ olan ulus devlet için önemli bir amaçtır.

Osmanlı Devleti'nde *Batının tersine, yönetilen sınıf değil, yöneten sınıf kendi arasında farklılaşmaya başladı. Askerî ve sivil bürokrasi, Sultan-Halifeye karşı bürokratların yürüttüğü uğraş, halk tarafından desteklenmiyordu. Çünkü bunun altında halkı*

²³⁴ Anthony Smith; *Millî Kimlik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s.5

²³⁵ Orhan Türkdoğan; *Millî Kimliğin Yükselişi, Niçin Milletleşme*, İstanbul, Alfa Kitabevi, 2000, s. 2.

²³⁶ Cengiz Güleç; *Türkiye'de Kültürel Kimlik Krizi*, V yayınlar, Ankara, 1992, s. 17.

²³⁷ Eric J. Hobsbawn; *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, Çev.Osman Akınhay, Ayrintı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 117-119

²³⁸ Nevzat Güldüken; "Ulus, Ulus-Devlet ve Uluslaşma Kavramlarına İlişkin Tartışmalar ve Türkiye", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, 2006 157-168.

²³⁹ Eric J Hobsbawn; s. 117-119.

²⁴⁰ O. Erözden; *Ulus Devlet*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997, s. 122.

*ilgilendiren toplumsal ekonomik gelişmeler yatmıyordu. Osmanlı Devleti'nde yaşanan bu dönüşüm, devletçi seçkin bir grup oluşmasına yol açsa da karşısına geleneğin temsilcisi dini kurumlar çıkıyordu. Devletçi seçkin olarak adlandırılan grup İttihat ve Terakki'yi oluşturarak devlet yönetimini ele geçirdiler. Eric Jan Zürcher'in *Osmanlı-Müslüman Proto-Milliyetçi*²⁴¹ olarak tanımladığı İttihat Terakkicilerden sonra ulusal mücadeleyi veren kadrolar kısa sürede yüzyıllara sığacak dönüşümü gerçekleştirmeye çalışıyorlardı. Böylece Osmanlının kaçırmış olduğu aydınlanma ve sanayileşme treni yeni ulus-devlet tarafından kısa yoldan yakalanmış olacaktı.*²⁴²

Türkiye'de Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından gerçekleştirilen Türk Devrimleri'ne geniş anlamda Türkiye Cumhuriyeti ulus-devletine bakıldığında *ortada hem az çok kendiliğinden bir uluslaşma hem de yukarıdan bir uluslaştırma bulunmaktadır.*²⁴³ Toplumların uluslaşma, ulus-devlet oluşturma süreçlerinin nitelikleri bakımından iki ana başlık altında sınıflandırılırsa ilki İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya örneklerinde olduğu gibi klasik burjuva demokratik devrimleri iç içmeleriyle olgunlaşan uluslaşma modelleri; ikinci model ise örneklerini dünyada gördüğümüz ABD, Latin Amerika, Doğu Avrupa, Asya ve Afrika'da yaşanan ve bağımsızlık hareketlerinden doğan uluslaşmalardır. Türkiye'nin uluslaşma ve ulus-devlet süreci ağırlıklı olarak ikinci oluşuma denk düşmektedir. *Türkiye'yi 1920'lerdeki ulusal devlet modeline sıçratan asıl dürtü, kendiliğinden bir uluslaşma birikiminden çok, istisna bir olayda aranmalıdır: Ulusal Kurtuluş Savaşı başarısı.* Kurtuluş Savaşı sonunda savaşın emperyalizme karşı olması, ideolojik olarak da emperyalizmin iş birliği olanlarla, feodal toplum yanlılarının iktidar nederindeki güçleri azaltıldı. Buna mukabil bir bakıma yeni gelişen zümre olan unsurların; milliyetçi ya da ulusal kesimlerin güçlenmesi sağlandı ve giderek iktidara geldiler. Devletin oluşumunda önce savaş yıllarında bile uluslaşmacı ve ulus-devlet özelliklerini taşıyan bir örgütlenme biçimi benimsenmiş, örneğin halk katmanlarının temsiline, yönetimde söz sahibi olmasına örnek olan meclis kurumlaşmasına gidilmiştir. Başka bir ifade ile merkezleşme ve toplum bireylerinin tebaalıktan yurttaşlığa geçişinin kabulü benimsenmiştir.

Kurtuluş Savaşının kazanılmasının ardından ulusun oluşacağı coğrafi mekan, toprak parçasının sınırlarının belirlenmesi, uluslaşma ve ulus-devlete gidişin en önemli

²⁴¹ Eric Jan Zürcher; *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi*, Çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul Ün. Yayınları, İstanbul, 2005, s. 14.

²⁴² Emre Kongar; *21. Yüzyılda Türkiye*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 610-611.

²⁴³ Bülent Tanör; *Kurtuluş Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2003, s. 235.

unsurlarından biri hayata geçirilmiş oluyordu. Yine Kurtuluş Savaşının ardından, ekonomik, askeri, kültürel alanlarda sağlanan bağımsızlık ile ulusun kuruluşundaki ulusal pazar çevresinde toplanmanın ardından üretimin, pazarın örgütlenmesi, ülkenin yurttaşlar şirketi olarak kurulup bu işleyişin, ilişkilerin düzenlenmesi, geliştirilmesi, korunması için gerekli adımlar olarak değerlendirilebilir.²⁴⁴

Verilen Millî Mücadele'den sonra egemen bağımsız bir devlet, ulusal sınırlar ve nüfus öğelerinin elde edilmesi ile birlikte ulus-devlete geçiş için önemli bir aşamaya gelinmişti. Ancak çok önemli olmakla birlikte bu özelliklerin kazanılmasının yeterli olmadığı bilinmektedir. Dolayısı ile ulus-devletin kurulması ve pekişmesi için gerek devletle ilgili gerekse de toplumla ilgili alanlarda köklü atılımlara da gereksinme vardı ve bunun gereği olarak gereken atılımlar yapıldı. *Türk Devleti, Ulusal Kurtuluş Savaşının başarıya ulaşmasının arkasından, ulusal karakterini pekiştiren bir siyasal devrim yaşadı. Ulusüstü ya da önceki iki kurumu, saltanatı ve hilafeti kaldırdı; cumhuriyetin de adını koydu.*²⁴⁵ Yani bundan böyle diğer devletlerle ilişkileri düzenleyecek, gerçekleştirecek olan yeni yöneticiler eski yöneticileri, eski iktidar odaklarını tümü ile tasfiye etti. Öte yandan bu tasfiyenin önemli olan bir diğer yönü de aristokrasi ve dinsel egemenlikle iktidarı kullananların tasfiye edilmiş olmasıdır. Yani ulus öncesi toplumsal ekonomik ve siyasal yapılanma ve örgütlenmenin düzenleyici ve uygulayıcısı olan kesimlerin tasfiye edilmesi yönünde adımlar atılmış olmakta idi.

Yukarıdaki atılımlarla birlikte *tebaa* anlayışının yerine, yurttaş, vatandaş aşamasına da geçilmiş olmakta idi. Aristokrasi ve dinî kökenli yönetimde yönetilenlerin durumu da *tebaa* idi. Yeni kurulan ulus-devlette vatandaşlık anlayışına geçildi. Öte yandan ulus öncesi ırksal, etnik köken, dinsel, yerel bağlılıkların etkili olduğu bilinmektedir. Yine ulus ile etniklik ve ırk etmeni arasındaki ilişki anlatılırken ulusun etnik kökenden; etnik siteden ya da ırklardan öte, üstünde ama onları da kapsadığına değinilmişti. Daha açık bir ifade ile Jacques Bainuile'in Fransa için söylediği *Fransa halkı bir ırktan daha fazla bir şey, bir ulustur* değerlendirmesinin uygulanması²⁴⁶ ile 1924 Anayasası ile *Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk denir* tanımı getirildi. Anayasa dinî ve ırkî farklılıkların bulunduğunu, ama *Türklük* sıfatının dinsel yada ırksal bir anlam içermediğini, bunun yalnızca coğrafi (Türkiye ahalisi) ve siyasî

²⁴⁴ Tanör; s. 242.

²⁴⁵ Tanör; s. 243.

²⁴⁶ Güldüken; s. 169.

(Vatandaşlık) bağı ifade ettiği vurgulandı. Bu kural evrensel bağlamda vatani ve ulusuyla bir bütün olan Türkiye Cumhuriyeti'nde bireysel insan hakları yönünden eşitliği sağlamak için getirildi. Ulusu kuran herhangi bir etnik guruba ayrıcalık tanınmasını önleyen birleştirici ve bütünleştirici temel oldu. Burada tanımlanan Türklük ırka dayalı bir anlam değil, her kökenden gelen vatandaşların vatandaşlığı ve ulusal kimliği anlamını içermektedir.

Yeni kurulan devletle Şerif Mardin'in deyimiyle yeni onur anlayışına geçilmiştir.²⁴⁷ Mustafa Kemal Atatürk ise konuyu şöyle özetlemiştir; *Üç buçuk sene evveline kadar cemaat halinde yaşıyorduk. Bizi istedikleri gibi idare ediyorlardı. Cihan bizi, temsil edenlere göre tanıyordu. Üç buçuk senedir tamamen millet olarak yaşıyoruz.*²⁴⁸ Uluslaştırıcı ve laikleştirici girişimler ve atılımlarda, kültür ve eğitim kurumları çok önemli aygıtlardır. Dolayısı ile bu bağlamda yapılanların belirtilmesinde yarar vardır. 1924 yılında öğretim birliğine gidilmesinden²⁴⁹ sonra 1928 yılında Arap Alfabeti'nden Latin Alfabeti'ne geçilir.²⁵⁰ Millî Eğitim Bakanlığı 1929'da Millet Mektepleri uygulaması ile okuma yazma kursları düzenler.²⁵¹ 1932'de Türk Ocaklarının kapatılmasından sonra Halkevleri kurulur,²⁵² görece büyük köylerde Halkodaları kurulur²⁵³. 1931'de Türk Tarih Kurumu, 1932'de Türk Dil Kurumu kurulur.²⁵⁴ 1933'te Üniversiteler ve yüksek öğrenim köklü bir biçimde değiştirilir ve yeniden düzenlenir.²⁵⁵ 1934'te yükseköğrenim ve ortaöğrenime İnkılâp Tarihi dersleri konulup okutulmaya başlanır.²⁵⁶ Yusuf Hikmet Bayur, Enver Ziya Karal, Yusuf Kemal Tengirşenk, Ömer

²⁴⁷ Şerif Mardin; *Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk*, Der. Mümtazer Türköne ve Tunçay Birkan, Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I, s. 34.

²⁴⁸ *Söylev ve Demeçler*, Bursa, 27 Ekim 1922, s. 45

²⁴⁹ Tevhid-i Tedrisat Kanunu için bkz; *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 1, İ. 17.

²⁵⁰ Yazı inkılabı için bkz. İlber Ortaylı; *Tarihsel ve Toplumsal Nedenleriyle Türk Harf Devrimi, Atatürk Döneminin Toplumsal ve Ekonomik Sorunları 1923-1938*, İstanbul, 1977; Hamza Zülfikar; *"Arap Harflerinden Yeni Türk Harflerine" Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, AKDITYK Yayını, Ankara 1991; Afet İnan; *Harf Devriminin Ellinci Yılı Sempozyumu*, TTK Yayını, Ankara, 1981.

²⁵¹ Eğitim çalışmaları için bkz. Yahya Akyüz; *Türk Eğitim Tarihi*, AÜ SBF Yayını, Ankara, 1982; Mustafa Ergun; *Atatürk Devri Türk Eğitim Tarihi*, DTCF Yayını, Ankara 1982.

²⁵² *CHF Üçüncü Büyük Kongre (10-18 Mayıs 1931) Zabıtları*, İstanbul, 1931, s. 279-280.

²⁵³ 1950'ye gelindiğinde Türkiye'de 478 Halkevi, 4322 Halkodası kurulmuştu. Halkevlerinin 9 etkinlik kolu vardı: 1. Dil, Edebiyat, Tarih. 2. Güzel Sanatlar, 3. Temsil, 4. Spor, 5. Toplumsal Yardım, 6. Halk Dersaneleri ve Kurslar, 7. Kütüphane ve yayın. 8. Köycülük, 9. Müze ve Sergi.

²⁵⁴ Afet İnan, "Dil ve Tarih Fakültesi'nin Kuruluş Hazırlıkları Üzerine", *Tarih Araştırmaları*, C. I, Ankara, 1957, s. 1-16.

²⁵⁵ Üniversitelerin gelişimi için bkz. E.Hirs, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi* I, İstanbul, 1950; Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II, AAM Yayını, Ankara, 2003.

²⁵⁶ Ahmet Mumcu; "Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Dersinin Öğretiminde Yapılan Yanlışlıklar", *I. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Semineri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Basımevi, Samsun, 1985, s. 45-54; Bülent Tanör, Zafet Toprak ve Halil Berktaş; *İnkılâp Tarihi Dersleri Nasıl Okutulmalı*, Sarmal Yayınevi, 1997, s. 14.

Lütfü Barkan, Hıfı Veldet Velidedeoğlu gibi dönemin ünlü akademisyenlerine *Türk Tarihinin Ana Hatları*²⁵⁷ isimli kitap yazdırılmış ve uluslaşma sürecinde ırk vurgusu da zaman zaman yapılmıştır.

Bu kitap serisinin yanında, neolitik uygarlık ve laik Cumhuriyet'in devrimi arasında bir kültür bağı oluşturmaya yönelik *Türk Tarih Tezi, Güneş Dil Teorisi*²⁵⁸ gibi radikal politika örnekleri de vardır. Ancak neolitik çağ ile yeni Cumhuriyet arasında Türklük esasında kurulmaya çalışılan devamlılığın yanı sıra *devamlılığın* İslam dininin Anadolu Türkleri üzerinde etkisini ve altı yüz yıllık Osmanlı Devleti'nin siyasal egemenliğinin yarattığı kimliği neredeyse yok sayması bu dönemde izlenen kimlik politikasının radikalliğinin en net göstergesi ve eleştiriye en açık yönüdür.²⁵⁹ Fakat politikanın, devleti laiklik ilkesi etrafında inşa etme çabalarıyla uyumlu olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

Ulus-devletin kurulması ile birlikte uluslaşmanın önemli öğelerinden, araçlarından biri siyaset, siyasal katılımdır. Türkiye'nin kuruluşunda devletin kendi ulusunu oluşturmaya politikalarının hayata geçirilmesinde devlet ile ulus arasındaki bağlantıyı kuracak olan halkın katılımını sağlayan temel siyasal örgüt Cumhuriyet Halk Partisi olmuştur. Kuşkusuz devrimci oluşturma tutumunun görece merkezi ve otoriter, parti sistemi de tek partili olduğu için devlet ile ulus arasındaki ilişki ağırlıklı olarak tek yönlü idi. Laiklik temeline dayalı hukuksal bir yapının, başka bir deyişle hukuk birliği ve tekliğinin sağlanması işlevini gören hukuksal aygıt bizatihi gerçekleştirilen hukuk devrimi ile kullanılmıştır. Hukukun tekliği ile toplumu oluşturan bireyleri yani yurttaşları birleştirmenin; uluslaştırmanın önemli bir aracı olmuştur.

Amaçlanan uluslaşmanın gerçekleşmesini ulus-devletin varlığını ve yaşamasını engellemeye dönük; eski toplumsal siyasal örgütlenme yanlıların, ulus öncesi toplumsallıklar temelindeki girişimlerin önlenmesi için geçici de olsa bazı baskıcı araç ve tutumların benimsenmesinden kaçınılmamıştır.²⁶⁰ Örneğin Tahriri Sükûn Kanunu, İstiklal Mahkemeleri, Terakkiperver Cumhuriyet Fıkrası'nın kapatılması, Serbest Cumhuriyet Fıkrası'nın kapatılması, 1934'te çıkarılan İskân Kanunu gibi girişimler ve gelişmeler bunlardan bazılarıdır. Nitekim bu tür uygulamaların önemini Mustafa Kemal,

²⁵⁷ ATASE, Klasör.36, Gömlek No.12, Fihrist12-23-4-5-6-7.

²⁵⁸ Dil çalışmaları için bkz. Necmi Dilmen, *Güneş-Dil Teorisinin Ana Hatları*, İstanbul 1936; Hasan Reşit Tankut, *Güneş-Dil Teorisine Göre Dil Tetkikleri*, İstanbul 1936.

²⁵⁹ E. J. Zürcher; *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletisim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 276.

²⁶⁰ Feroz Ahmad; *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, 1999, s. 161.

Türk İnkılâbının yerleşmesi ve kökleşmesi yolundaki reformların Takriri Sükûn Kanunu sayesinde gerçekleştirilebildiğini söyleyerek belirtir.²⁶¹

Anılması gereken önemli girişimlerden biri de 1925'te zaviyelerin kapatılması, tarikatların yasaklanmasıdır.²⁶² Ulusal temelde bütünleştirici işlev göreceğine inanılan bir başka uygulama alanı olarak ise toplumsal yaşama yönelik biçimsel, simgesel bir takım uygulamalar olmuştur. Dinsel giyim kuşamın kamu yaşamından çıkarılarak din temelli farklılıkların görünmesi ortadan kaldırılmak istenmiştir. Dolayısı ile uluslaşma ile bağdaşmayan, dinsel statü ve ilişkilerin simgesel ya da biçimsel boyutlarını da engellemiştir.

Dönemin ünlü ideologlarından Tekinalp'in *öz dilini konuşan yeni yeni Türk'ün, o öz dilden alınıp öz adı taşıması* amacıyla çıkarıldığını söylediği²⁶³ 1934'teki soyadı kanunu²⁶⁴ ile ağa, bey, paşa vb. unvanların kaldırılması sağlanmıştır. Bu yasanın gerekçesinde amaç şu şekilde açıklanmıştır;

Türk İnkılâbının en açık vasfı demokrat olmasıdır. Türk tarihinin ilk çağlarında milletin fertleri arasında hiçbir fark yoktu... Dinsel ya da doğuştan alınan ümmetçi feodal sıfatların, unvanların toplumsal ilişkilerden çıkarılarak, yerine ulusal nitelikli, demokratik ya da edinilen, kazanılan çağdaş unvan ve sıfatlar yerleştirilmek istenmiştir. Feodal bir toplumsal yapıya uygun bir tür aristokrat dil ayrılığının giderilmesinde alfabe değişikliği ile halkın tümünün aynı biçimde okuyup yazması, dil ortaklığının sağlanması yolunda önemli bir girişimdir. Çünkü eğitimle birlikte toplumun uluslaşma ve bütünleşmenin sağlanmasında iletişim kanallarının ve araçlarının önemli bir işlev gördüğü bilinmektedir. Okuyup yazmanın herkesin anlayabileceği bir dilden olması bu bağlamda önemlidir. Ondan da öte ortak bir dil bütünleşmede; uluslaşmada çok ciddi bir bağlayıcı, bütünleştirici bir öğedir.

Çağdaşlaşma için öncelik, söz konusu *Anasır-ı İslam*'a bu kez çağdaş bir ortak bir kimlik, bir ulus kimliği kazandırmak olduğuna göre bu da, Türk kimliğinin bir üst kimlik olarak belirlenmesi ve telkin edilmesiyle yapılmak istenmiştir. Batı ülkelerinde

²⁶¹ Nutuk; II.Cilt, s. 346.

²⁶² BCA Diyanet Katalogu, 2.9.1925, 051/5 43 18

²⁶³ Tekin Alp; *Kemalizm*, Cumhuriyet Matbası, İstanbul, 1936, s. 173.

²⁶⁴ Kanun Numarası :2525, Kabul Tarihi :21/6/1934 , Yayımlandığı *Resmi Gazete* :Tarih:2/7/1934, Sayı:2741, Yayımlandığı *Düstur* :Tertip:3, Cilt:15, Sayfa:506

on yıllar, hatta asırlar süren bu kimlik değişimini, Türkiye'de 10 yıla sığdırılmak zorunda kalınmıştır.

Falih Rıfki 1924'te yazdığı yazısında *padişahlığın ve halifelüğün bir meclis kararıyla ortadan kaldırılabilceğini fakat bu kurumların tehdidinden tümüyle kurtulabilmenin, onlara güç veren fikirlere ve faaliyetlere karşı uzun yıllar mücadele etmeye bağlı olduğunu*²⁶⁵ söylüyordu.

Uluslaşma sürecin hızlandırılmış şeklinin ülkede kırılmalar oluşturması kaçınılmazdı. Aslında bu süreci en az kırılma ile atlatmayı hedefleyen *yumuşak, radikal olmayan* projeler, örneğin Ziya Gökalp'in, Kazım Karabekir'in *devrim değil evrim*²⁶⁶ niteliğinde yaklaşımları vardı. Ancak bunlar, özellikle Şeyh Sait İsyanından sonra belirginleşen *Kürtleşme endişesi* sebebiyle uygulanma şansı bulamadı. Sosyolojik perspektif, siyasî *aciliyet* duygusu içinde, göz ardı edildi.

Ulus egemenliğinin tespiti, karar mekanizmasının genişletilmesi, doğal olarak halife-sultan ikilisinin uhdesindeki bireysel karar mekanizmasının kırılması demekti. Bu hareket Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi unvanını taşıyan Osmanlı Sultanı'nın egemenlik yetkisini kaldırarak, meşruiyetin kaynağını Tanrı'dan, insanın hür iradesine dayandırmanın ilk adımı oluyordu. Yani egemenliğin kaynağı gökyüzünden yeryüzüne, inmiş oluyordu.²⁶⁷

Uluslaşmanın yarattığı kırılma, bugün de sorun olarak etkisini sürdüren *Doğu sorunu*, *Kürt sorunu* gibi çeşitli adlarla adlandırılan önemli bir sorun bıraktı. Bu sorunun merkezinde ise, daha önceden İslam'la ifade edilen ortak kimliğin, *Herkes Türk'tür* anlayışına dönüştürülmesi vardı. Kemal Kirişçi ve Gareth Winrow'un²⁶⁸ ifadesiyle: *İslam, Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman ahalisi arasında değişik etnik kimlikleri kaynaştıran bir bağ işlevi görüyordu. Fiilen bir siyasal topluluk kurmak için yeni bir kaynaştırıcı bağ olarak Türk milliyetçiliğini İslam'ın yerine geçirme çabası, sadece kısmen başarılı olacaktı.*²⁶⁹

²⁶⁵ Falih Rıfki; "Osmanlılık Geri Gelemez", *Cumhuriyet Gazetesi*, 19 Kasım 1924.

²⁶⁶ Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s. 14.

²⁶⁷ Hüsnü Erkan; *Bilgi Uygarlığı İçin Yeniden Yapılanma*, İmge Kitabevi, 2000, s. 25.

²⁶⁸ Boğaziçi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi Öğretim Üyeleri

²⁶⁹ Mustafa Akyol; *Kürt Sorununu Yeniden Düşünmek*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s. 230; Kemal Kirişçi ve Gareth Winrow, *Kürt Sorunu: Kökeni ve Gelişimi*, Çev.: Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, s. 102

Martin Van Bruinessen de aynı kanıdadır ve *ortak bağ*'ın reddinin açtığı yaraya işaret eder: *O zamana kadar Kürtleri, Türkleri ve diğer küçük İslami etnik grupları bir arada tutan en önemli semboller kaldırıldı. Devleti taşıyıcı bir ideoloji olarak İslam'ın yerine Türk milliyetçiliğini yerleştirme yönündeki belirgin çabalar, Türk olmayan Müslümanların yönetime olan soğukluklarını sadece daha da artırmaya yaramıştır.*²⁷⁰

Atatürk, Halifeliği ulusal egemenlik kavramına aykırı ve çağdaşlaşmanın önünde büyük bir engel olarak görüyordu. Hilafet'in kaldırılması tasarısına itiraz eden Kazım Karabekir Paşa, Musul meselesinin gündemin yakıcı maddesini oluşturduğu durumda *İstiklal savaşından daha zayıf olduğumuzu düşünüyor*, Hilafet'in o aşamada kaldırılmasının Kürtleri soğutarak Musul tezini zayıflatacağını söylüyor, Hilafet'in daha sonraki bir dönemde kaldırılmasını savunuyordu.²⁷¹

Ancak çağdaşlaşma açısından Hilafet'in kaldırılması acil ve zorunlu bir adım olarak görüldü. Bu gerçekten hilafeti kaldırmak bir ulus-devlet kurma yönünde ciddi bir adımdı fakat bu zorunlu adımın da bir bedeli vardı; Kürtlerin sadakati, bu bedelin içindeki unsurlardan biriydi. Hilafet'ten iki yıl önce Saltanat'ın kaldırılması bile Sünni Kürtlerde rahatsızlığa neden olmuştu.²⁷² Hilafetin kaldırılması ise Kürtlerin Türklerle olan en önemli bağını ortadan kaldırmıştı.

2.2. MERKEZİLEŞME-TÜRKLEŞTİRME DÜŞÜNCELERİ

Mustafa Kemal Atatürk, millet anlayışını şöyle ifade etmişti;

*Burada maksûd olan meclis-i alinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkez değildir, yalnız Kürt değildir, yalnız Laz değildir. Fakat hepsinden oluşan İslam unsurlarıdır. Hayatını şeref ve şanını kurtarmak için azmettiğimiz emeller, yalnız bir unsur-u İslama münhasır değildir. İslam unsurlarından mürekkep bir kitleye aittir.*²⁷³

Atatürk'ün yaptığı millet tanımı kökene ve ırka vurgu yapmayan bir tanımdır. *Millet; dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği siyasî ve içtimaî heyettir.* Yine bir benzer tanımla *Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk Milleti* denir şeklinde geniş kapsamlı bir tanım temelinde politikalar şekillendirilmek istenmiştir. Bu tanımlama cümlesindeki her kelimenin özenle seçildiği

²⁷⁰ Martin Van Bruinessen; *Kürdistan Üzerine Yazılanlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 123

²⁷¹ Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, s. 145 – 158.

²⁷² Mustafa Akyol; *Kürt Sorunun Yeniden Düşünmek*, s. 235 vd.

²⁷³ Yücel Özkaya; “Atatürk ve Halkçılık”, *Atatürkçü Düşünce El Kitabı I*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1995, s.69.

anlaşılmaktadır. Örneğin *Türk halkına* ifadesinde halk kelimesi tekil kullanılmış *Türkiye halklarına* denilmemiştir. Yani Anadolu sınırlarında yaşayan herkes din ve ırk farkı gözetmeksizin bu tanım kapsamına girmekte ve Türk addedilmekteydi. Hedef temelli kimlik oluşturma politikasının en popüler örneği *Ne mutlu Türküm diyene!* sözünde yatmaktadır.²⁷⁴

Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'nde oluşturmak istediği ulusun yapısını *bugünkü Türk milleti siyasal ve sosyal topluluğu içinde kendilerine Kürtlük fikri, Çerkezlik fikri ve hatta Lazlık fikri veya Boşnaklık fikri propaganda edilmek istenmiş vatandaş ve millettaşlarımız vardır. Fakat geçmişin istibdat dönemleri ürünü olan bu yanlış adlandırmalar, birkaç, düşman âleti gerici, beyinsizden başka hiçbir millet bireyi üzerinde üzüntüden başka bir etki yapmamıştır. Çünkü bu millet bireyleri de bütün Türk topluluğu gibi aynı ortak geçmişe, tarihe, ahlâka, hukuka sahip bulunuyorlar. Bugün içimizde bulunan Hristiyan, Musevî vatandaşlar, yazgı ve talihlerini Türk milletine vicdanî arzularıyla bağladıktan sonra kendilerine yan gözle, yabancı gözüyle bakılmak uygar Türk milletinin soylu ahlâkından beklenebilir mi?*²⁷⁵ sözleriyle tanımlamaktadır.

Ünlü ideologlardan Tekinalp de aynı düşüncüyü *Kemalizm* kitabında şu cümlelerle aktarmaktadır;²⁷⁶

Türk millî kültürünü almak, Kürt, Laz, Ermeni veya Yahudi aslını unutmak demek değildir. Garb milletlerinin hepsinde oldukça bariz ayrıcalıklara sahip bulunmakla beraber, bir ekalliyet muamelesi tatbikini istemediği bir an bile akıllardan geçirmeyen türlü ırklardan unsurlar vardır.

Yeni Türkiye, yurttaşlarının hepsini ancak Türk olarak tanır. Irktan Türk olmayanlar Türk kültürünü benimseyerek Türk olabilirler. Yeni Türkiye'de maziden yadigâr kalmış ve Türk kültürünü henüz benimsememiş birkaç yüz bin yurttaş mevcut olmakla beraber, 20-30 sene sonra buna kabil tek bir kişi bile bulunmayacağı muhakkaktır. Kemalist rejim millibirlik esasına istinad eder. Millî camia ve birlik menafiden kendi kendilerine mal etmek suretiyle ona intisab edeceklerdir.

İsmet İnönü'nün *Türk olmak için Türk olmayı istemek ve Türk olmayı sevmek kâfidir*²⁷⁷ düşüncesini Atatürk Diyarbakırlı, Vanlı, Erzurumlu, Trabzonlu, İstanbullu, Trakyalı ve

²⁷⁴ Pulat Y. Tacar; *Kültürel Haklar*, Gündogan Yayınları, Ankara, 1996, s. 29.

²⁷⁵ Afet İnan; *Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, s. 376 - 378

²⁷⁶ Tekinalp; *Kemalizm*, s. 319.

²⁷⁷ Tekinalp; *Kemalizm*, s. 305.

Makedonyalı, hep bir ırkın evlâtları, hep aynı cevherin damarlarıdır ²⁷⁸ sözleriyle anlatarak ırkçılıktan uzak ulus-devlet ve üniter yapıya vurgu yapmaktadır.

CHF Programı'nda millet, *dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasî ve içtimaî heyet* ²⁷⁹ şeklinde tanımlanmıştır.

Özellikle ulus devlet oluşumunda çoğunlukla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde aşiret düzeninde yaşayan Kürtlerin ulusal bütünlüğe katılarak merkezileştirilmesi büyük önem taşımaktaydı. Dönemin ideologlarından Ziya Gökalp, Kürtlerle Türklerin kardeşliğine vurgu yapan çeşitli makaleler yazmıştır. Bunlardan bir tanesi Diyarbakır'da yayımladığı Küçük Mecmua Dergisi'nin 5 Haziran 1922 tarihli ilk sayısında kaleme aldığı *Türklerle Kürtler* başlıklı yazıdır. Yazıda Millî Misak'ın Türklerle Kürtlere aynı değeri ve önemi verdiğinden söz eder:

Millî Misakımız bize etnografik bir sınır çiziyor. Bu sınırın içine alınan yerler nerelerdir? İki milletin, yani Türklerle Kürtlerin yerleşik olduğu yerler. Millî programımız nasıl yeni arazimizin dışında hiçbir Türk köyünün kalmasına razı olmuyorsa, hiçbir Türk aşiretinin yani köyünün buradaki Kürt milletinden ayrı düşmesine de razı olamaz. Bu nedenle, Musul'da, Bağdat'ta Kürtlerle ya da 'meskûn' ne kadar yer (ve) sancaklarla kazalar varsa hepsini anavatana kavuşturmak vatani görevlerimizin en önemlilerindendir.

Millî Misak'ımızın Türklerle Kürtlere aynı değeri ve önemi vermesi gösteriyor ki, bu iki millet arasındaki vefa ve sadakat bağları her türlü tasavvurun üzerinde bir içtenliğe sahiptir. Gerçek şu ki, Meşrutiyet'ten beri devletimiz Kürtler yüzünden hiçbir rahatsızlığa uğramadı. Aşiret kavgalarında zarar görenler de gene yalnız aşiretler oldu. Bu kavgalar, sanıldığıının aksine, hükümete isyan ya da halka karşı haydutluk niteliğinde değildi. Balkan Savaşı ve Mütareke dönemi gibi en felaketli günlerimizde bize dostluk elini uzatan, bizimle içten dert ortaklığı eden bu vefalı millet değil miydi? Bugünkü bağımsızlık mücadelesinde de top yekûn katılıp Türklerle beraber 'ya hep ya hiç ya hiç' diyen de bu sadakatli millet değil midir? Türk nasıl olur da bu kadar içten bir kardeşin, bu kadar hukuka saygılı bir arkadaşın benzersiz vefâkârlıklarını, sayısız özverilerini unutabilir?

²⁷⁸ Cumhuriyet Gazetesi, 5.10.1932.

²⁷⁹ CHF Halkevleri Talimatnamesi, Hakimiyeti Millîye Matbaası, Ankara, 1932, s. 1-3.

Gökalp makalesini şu sözlerle bitiriyordu:

*Hulasa, Türklerle Kürtler bin senelik müşterek din, müşterek tarih, müşterek bir coğrafya neticesi olarak hem maddi, hem manevi bir surette birleşmişlerdir. Bugün ise müşterek düşmanlar, müşterek tehlikeler karşısında bulunuyorlar. Bu tehlikelerden ancak müşterek bir azim ile kurtulabilirler. O halde büyük bir kanaatle diyebiliriz ki bu iki milletin birbirini sevmesi her iki taraf için hem dini, hem siyasî bir farizedir. Kürtleri sevmeyen bir Türk varsa Türk değildir, Türkleri sevmeyen bir Kürt varsa Kürt değildir.*²⁸⁰

1930’larda Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki sorunların çözümüne yönelik dönemin sivil ve asker devlet görevlileri raporlar hazırlamışlardır. Bu raporlarda uluslaştırma merkezileşme ve Türkleştirme önemli yer tutmuştur. Bu üç politikanın amacı Türkiye’de yaşayan insanların etnik kimliğinden dolayı duyulan rahatsızlık değil, bu bölgeleri merkeze bağlamak, merkezî otoriteyi buralarda hakim kılmak ve en önemlisi de 1930’larda daha sıkı bir şekilde uygulanan uluslaşma sürecine Kürtleri de katmaktır. Bölgedeki etnik kimliği Türkler lehine çevirerek bu alanda ortaya çıkan kargaşa ve isyan hareketlerinin önlenebileceği devlet görevlileri tarafından hazırlanan raporlarda sıkça söz konusu edilmiştir.

Bu raporlardan Ankara’nın Kürtlerin Türklerle aynı birincil kimliği paylaşmaktan vazgeçip ikincil kimliklerinin yani Kürtlüklerinin ülkenin temel politikası olan *Atatürk Milliyetçiliği*’nin önüne geçmesinden kaygılandığı açıktır. Bu kaygının Cumhuriyet kurulmadan başlamış olması dikkate değerdir.

Dersim Mutasarrıfı Mardinî Arif Bey, 1903 tarihinde Elaziz vilayeti aracılığı ile İçişleri Bakanlığı’na bir rapor göndermiştir. Raporunda;

Dersim öteden beri şayi ve zan olunduğu gibi umumen Kürt değildir. Çemişkezek ve Çarsancak kazaları halkı kamilen Türktür. Hozat kasabasıyla İnceağa karyesi ve Torot aşireti halkı Türktür ve fakat ihtilâtlar neticesinde Kürtleşiyorlar. Mazgirt kasabasıyla bir karye halkı ve Ovacık kazasının Ova köyleri halkı da neslen Türktür. Ve halen lisanı Türkî üzerine mütekellimdirler. Yalnız teessüf olunur ki Ovacık Türkleri hem Kürtleşmiş ve hem de Şitleşmişler. Kızılkilise (Nazımiye) kamilen Şîî ve Kürttür. Dersim sancağı

²⁸⁰ Ziya Gökalp; “ Türklerle Kürtler”, *Küçük Mecmua*, S;1, 5 Haziran 1922.

Türklerin pek kadim mevasıdır. Türklerden gayri hiç bir neslin asar ve hatıratına tesadüf olunmaz.

1903’de yazılan bu rapordan edindiğimiz izlenime göre o dönemin devlet görevlisi Arif Bey²⁸¹, Dersim’in önemli ölçüde Türk olduğunu fakat hızla Kürtleştiğini söylemiştir. Dersim’in silâhlı ve cahil olduğu için tehlikeli olduğunu, ıslahı için öncelikle silâhsız bir vaziyete getirmek ve ardından imar işlerine girişmek gerektiğini belirtmiştir.

Bu raporlara bir başka örnek ise Dersim Mutasarrıfı Celal Bey’in²⁸² 1903’ten 1906’ya kadar olan görev süresinde yazdığı rapordur.²⁸³ Bu rapora göre Dersim’in ıslah edilmesi için öncelikli olarak silahların toplanması gerektiğinden söz eden Celal Bey daha sonra bu bölgedeki aşiret sisteminin dağıtılması gerektiğini savunmuş ve bölgedeki ağalar, şeyhler, seyitler başka yerlere iskan edildikten sonra ise izlenmesi gereken politikayı şu şekilde anlatmıştır;

Bölgede 25 sene boyunca ıslahat yapılmalıdır.Bu müddet zarfında mektep açmamak, ancak 25 sene zarfında ahaliye Türklük his ve terbiyesini verdikten sonra mektepler kuşat etmek ve halkı okutmak. Aksi takdirde Kürtlük telkinatı muvaffak olur.

Dersim Türkiye için cehalet, maişet darlığı, dahilî ve haricî tesvilât ve Kürtlük temayülâtı ile bulaşmış, tehlikeli bir çıbandır. Bu çıbanın kat'i bir ameliyeye tâbi tutulması lâzımdır. Bunun için de evvelâ silâh toplamak, badehu ıslahat yapmak icap eder.

Cumhuriyet kurulmadan önce yayınlanan bu raporlardaki görüşler sadece kağıt üzerinde kalmış, Cumhuriyet kurulduktan sonra dönemin devlet görevlileri de aynı sıkıntılardan şikayet ederek çözüm önerileri sunmuşlardır.

Cumhuriyet döneminde Ankara’ya göre başa çıkılması gereken sorun farklı ikincil kimlikleri ortadan kaldırıp herkese etnik milliyetçilik anlayışıyla bir kimlik dayatması yapmak değil, etnik ikincil kimliklerin etnik olamayan birinci kimliğin yerine geçmesini önlemektir. Bunu sağlamak için de Kürt kimliğinin bir süre göz ardı edilerek gündemden çıkarılması sağlanmaya çalışılmış ve Türk Milleti adı altında tüm vatandaşların eşit yaşam koşullarında, eşit haklarla ve yerleşik bir düzende hayatlarını sürdürmeleri amaçlanmıştır.

²⁸¹ Arif Bey’in raporu için bkz, Ek2.

²⁸² Jandarma Umum komutanlığı Raporu; s.171.

²⁸³ Celal Bey’in raporu için bkz Ek3.

Bu resmi politikanın özü, Kürt sorununu incelerken mevcut paradigma çerçevesinde hareket eden araştırmacıların öne sürdüğü gibi ikincil Kürt kimliğinin *inkar edilmesi* değil bu kimliğin açıktan açığa *tanınmamasıdır*. *İnkâr* bir olgunun varlığının reddedilmesi iken *tanımama* ise bir olgunun varlığını onaylamama anlamına gelmektedir.²⁸⁴ Kemal Kirişçi ve Gareth M. Winrow'un kullandıkları terimle *vatandaşlığa dayalı bütünleştirme* yapılmaya çalışılmıştır.²⁸⁵

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında yapmaya çalıştığı *vatandaşlığa dayalı bütünleştirme* asimilasyondan farklı bir kavramdır. Bu bütünleşmede hedef, etnisitenin görünürde kamusal alandan ayrılacağı ortak bir ulusal, vatandaşlığa dayalı ya da yurt sever bir kimlik oluşturmaktır. Odak noktası topluluklardan çok bireylerin eşit hakları üzerindedir. Cumhuriyet'i kuranların yapmak istediği bütünleştirme politikası asimilasyondan farklı bir kavramdır asimilasyonun amacı farklılıkları eriterek bir etnik kimlik yaratmaktır.

Ulus-devlet inşasında, eğitimin standartlaştırılması ve ortak resmi bir dilin geliştirilmesi çok önemlidir. Fakat bütün bu çabalar, etnik gruplar için bir asimilasyon çabası olarak algılanabilir. Ulus-devlet inşası sırasında *Cumhuriyeti kuranlar ulusal bir bütünleşme ve çağdaş bir standart yakalamaya çalışmışlardır*. Türk kimliği etrafında bütünleşmeye bir kültür milliyetçiliği diyebileceğimiz *Atatürk Milliyetçiliği* adını vermişler ve bu doğrultuda merkezi bir yapıya entegrasyon ve özdeşleştirme politikası izlemişlerdir.

1935 yılında Birinci Umum Müfettişliği görevine atanan Abidin Özmen'in²⁸⁶ raporuna gelince Özmen, Kürtlerin asimile olmuş Türk olduklarından söz etmiş ve 1930'ların politikasını belirleyici tedirginlik olan Kürtleşmenin daha eski zamanlarda olduğunu ifade etmiştir.

Abidin Bey'e göre²⁸⁷ hem İskân Kanunu gibi bazı yazılı belgelerde hem de bölgeyi gezip dolaşan, bölge ve Kürtlük hakkında söz söyleyenler sözlerinde Kürtçe konuşan halkı ikiye ayırıyorlar. Bu ayrım İsmet İnönü'nün düşüncelerinde de görülmektedir. Bir kısmı Kürtlüğü nasıl ve ne zaman kabul ettiği belli olmayan Kürtler, bir kısmı da tarihî kayıtlara göre Türk iken Kürtlüğe asimile olmuş olanlardır. Ziya Gökalp tarafından da öne sürülen bazı Türklerin Kürtleştiği fikri Gökalp'e göre yerleşik olmayan

²⁸⁴ Metin Heper; *Devlet ve Kürtler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s. 240.

²⁸⁵ Kemal Kirişçi ve Gareth M. Winrow; s. 18.

²⁸⁶ *Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları ve Raporları*; 1936, Ankara Başvekalet Matbaası, s. 60.

²⁸⁷ Abidin Özmen'in raporu için bkz; Ek 4.

Türkmenlerden *sahra medeniyetinde daha kuvvetli bulunan Kürtlüğe geçenler olmuştur.*²⁸⁸

Abidin Özmen'e göre, *bu günkü kayıtlardaki 765 bini Kürdün ne kadarı birinci, kaç ikinci kısma dahil diye bir istatistik yapılmış değildir ve yapılması da pek kolay bir iş değildir.*

Diğer taraftan Özmen, 1 milyon yüz bin nüfusun 750 bini Kürt olarak kaydetmenin bilimsel açıdan şüpheli olduğuna Kürtlük için çalışanların bu sayı abartarak yazdığına dikkati çekmiş; *Ve hiç şüphesizdir ki muhtelif yerlerde verilen kararlara göre hareket ederek Bağdat'ta bir Kürt tarihi yazan Mehmet Emin Zeki namındaki adam, Anadolu'nun güney doğu kısmını hemem hemen tamamen ve diğer vilâyetlerde de bir çok yerleri Kürtlük sahası olarak göstermiştir.* diyerek entegre olmuş ve olan Kürtlerin artık Türk sayılması gerektiğine gönderme yapmıştır.

1927 senesi sayımına istinaden çıkarılan istatistik broşürleri Türkiye'de, 53 vilâyette 1.350.374 Kürt kaydetmiştir ve vaktinde Anadolu'nun içine gitmiş, Türkçe öğrenmiş. Türk kültürünü kabul etmiş kimseleri de Kürt kaydetmiştir.

Devletlerin bir çok unsurları sinelerinde birleştirip bir şahsa veya her hangi bir varlığa ve duyguya istinaden idare kurdukları ve Kürdün de ağasile, şeyhile. seyyidile beyile, reisile, sakıt Osmanlı saltanatı içinde bulunduğu zamanki düşünce ve durumunu uzun boylu araştırmağa lüzum görmüyorum. Fakat milliyet prensibi sözle olsun her ağızda mevki bulmasından itibaren Kürtler arasında da bilhassa hudutlarımız haricinde yaşayan Kürtler ve bazı muhalifler vasıtasile Türkten başkalık ve Türk'e düşmanlık duygusunun yer bulduğu muhitler, tesir ettiği şahıslar olmuştur. Bu gün memleket içinde ufak tefek iki üç taburu senelerce işgal edecek şekavetlerden başka alâmetini zahirde az hissettiğimiz bu cereyanların hariçteki çalışmalarını artırmakta olduğunu görüyoruz.

Raporunun ikinci bölümünde ilk bölümde ortaya koyduğu veriler doğrultusunda nasıl bir çözüm arayışına gitmek gerektiğini tartışmıştır. 16 doğu vilayetinde 1927 yılı nüfus sayımına göre 1 milyon Kürt vardır. Özmen raporunda sormuştur; *Peki bu Kürtleri asimile mi etmek gerekir yoksa senelerden beri sürüp giden hadiseleri kabul mü etmek gereklidir?* Umum Müfettişi sorduğu soruya şöyle cevap vermiştir;

²⁸⁸ Ziya Gökalp; *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Sadeleştiren: Yalçın Toker, Toker Yayınları, İstanbul, 1999.

Benim düşüncem, Devletin iç ve dış siyaseti müsait olduğu anda birinci şekli ihtiyar etmek tarzındadır. O kadarki doğu ve güney sınırlarımız dışında Kürtlük gayesile uğraşanlar bu sınırlar içinde kendilerinin konuştuğu fiilî anlar ve hisleri onlarla müşterek adam kalmadığına kanaat getirsinler.

Asimilasyon işinde Türklük merkezi olarak kurulup kültive (aydın, kültürlü hale getirmek) edilecek vilâyet ve kaza merkezlerinin büyük rol oynayacağı iyi bir çok şahsiyetler tarafından söylenmiş ve bahis mevzuu olmuş ise de, temsil işinde önemli bir mevkii olan bu düşünce ve buluşun tatbik şekli bu gün için gündelik işleri çevirmekten başka bir harekete muktedir olamayan toplanmış memurlar elinde bir terakki gösterememektedir. Ve Devletin genel ilerlemesinin zamanla yapacağı tesirden büyük bir fayda yaratmak şeklinin hasıl olamadığı görülmektedir. Bu merkezlerin tesirini, ekonomik, sağlık, sosyal ve kültürel olmak üzere üç sahadan ilerletmek kabil olduğunu düşünüyorum.

Umum Müfettişleri toplantısında uzun ve ayrıntılı bir rapor sunan Umum Müfettişi Abidin Özmen ülkenin doğusundaki asayişsizliğin önüne geçmek ve bölgede merkezi otoriteyi sağlamlaştırmak konusunda yapılması gerekenleri şöyle sıralamıştır;

*Geniş bir bölgenin ortasında kurulacak bir Türklük merkezindeki iktisadî hakimiyet, Kürtçe ile ilgisini katiyen kesmiş bir zümre eline geçirilmeli, diğer taraftan da mevcut tüccarlara kendisiyle münasebette bulunan her dağlı Kürdü Türkçe konuşturmak ve Hükümete ıstırdırmak yolunda nasıl çalışacakları münasip kimseler, Halkevleri vasıtası ile pek açık olarak anlatılmalıdır.*²⁸⁹

Yani bir bölgede yaratılacak Türk burjuvazisi ile bölgede yaşayan halk da Türkçe konuşmak zorunda kalacak. Bunun yanında yine bölgede yaygın olarak görülen köy köy gezerek satış yapan ve genelde bölge halkına mensup olan satıcıları ortadan kaldırmak hem Türkçe iletişim açısından hem de köylüyü kasabalara yanaşmaktan uzaklaştıracak haberler yaymamaları açısından önemsenmiştir.²⁹⁰

²⁸⁹ Özmen'e göre ...köy köy gezerek her nevi eşya satan ve köylünün yumurtasını, yağını pek az bir değerle, eşya ile değiştiren ve mütemadiyen Kürtçe konuşan ve ağılebi ihtimal köylüyü kasabalara yanaşmaktan uzaklaştıracak haberler yayması kabil olan ayak satıcılarını ortadan kaldırmak lâzım gelir. Ekonomi bahsinde Türkün, Türk işçi başı kullanmak suretiyle kuracağı fabrika ve imalâthaneler de müessir olacaktır.

Ziraat memurlarının, baytarların süvari ve seyyar bir hale konması ve mütemadiyen köylerde gezerek köylü ile hasbuhal ve propaganda yapması düşünülen merkezlerin ekonomik tesirlerini artıracak tedbirlerdendir.

²⁹⁰ *Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları ve Raporları*; s. 67.

İsmet İnönü²⁹¹, Atatürk'ün emri ile Başbakan olarak 30 Haziran 1935 tarihinde Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgelerini kapsayan uzun bir geziye çıkmıştır. Gezi güzergahı Adana, Gaziantep, Elazığ, Diyarbakır, Mardin, Bitlis, Tatvan, Van, Muş, Ağrı, Iğdır, Kars, Ardahan, Artvin, Rize, Trabzon, Erzurum, Giresun, Ordu ve Samsun illerini kapsamaktadır.²⁹² 8 Ağustos'ta da İstanbul'a dönen İsmet İnönü raporu 21 Ağustos 1935 yılında tamamlamıştır.²⁹³

İsmet İnönü'ye göre *Türkleştirme* Karadeniz'den getirilecek vatandaşlarla yapılmalıdır. Sürmene ve İran'dan muhacir olarak Tatvan ve Van'a getirilenlere sahip çıkılmalıdır. Bunun yanında bölgede uygulanacak iskanını önemine de vurgu yapmış ve şu değerlendirmede bulunmuştur *Muhtelif ovalara kendiliğinden gelip yerleşmiş Kürtlere dokunulmayacak, Şark'ta iskanın kaynağı Karadeniz halkıdır. İlk muhacirlerin memnun olması önemlidir.*²⁹⁴

Fevzi Çakmak'ın²⁹⁵ raporunda da sorun için çözüm arayışları mevcuttur;²⁹⁶

Asayiş için bir dağ livası bulundurulması, gereken yerlerde blok havuzlar yapılması, idarî teşkilâtı yeniden tanzim ve ıslah edilmesi. Yerli memurların kamilen çıkarılması. Dersim'e en iyi memurların tayini, yüksek idare memurlarına adeta koloni idarelerindeki salâhiyetin verilmesi, propagandaya kuvvet verilmesi ve Türklüğün telkini, Kürtçe yerine Türk dilinin ikamesi için ilmî ve idarî tedbirlerin alınması özellikle büyük kız çocuklarının okutulması gerekmektedir.

Dersim'de bu günkü vaziyetin idamesi tehlikelidir. Bu vaziyet Dersimli'nin maneviyatını takviye etmektedir. Dersimli okşanmakla kazanılmaz. Müsellâh kuvvetin müdahalesi Dersimli'ye daha çok tesir yapar ve ıslahın esasını teşkil eder. Dersim evvelâ koloni gibi nazar-ı itibara alınmalı, Türk camiası içinde Kürtlük eritilmeli, ondan sonra ve tedricen öz Türk hukukuna mazhar kılınmalıdır.

²⁹¹ 26 Kasım 1934 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk'ün İsmet Paşa'ya İnönü soyadını vermesinin ardından tüm resmi yazışmalarda Başbakan İsmet İnönü ismi kullanılmaya başlanmıştır; *Hakimiyet-i Milliye*; 26 Kasım 1934.

²⁹² İsmet İnönü; *Defterler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s.163.

²⁹³ İnönü; *Defterler*, s.163.; *Şark Seyahati Raporu*, Ankara Başvekalet Matbaası, Ankara, 1935.; Serap Yeşiltuna, *Atatürk ve Kürtler*, İleri Yayınları, İstanbul, 2007, s. 359.; Saygı Öztürk; *Kasadaki Dosyalar*, s. 11.; *Hürriyet Gazetesi*, 7-10 Eylül 1992; Saygı Öztürk, İsmet Paşa'nın Kürt Raporu.

²⁹⁴ İsmet İnönü, *Defterler*, s. 164.

²⁹⁵ Fevzi Çakmak'ın raporu için bkz; Ek 5.

²⁹⁶ *Jandarma Umum Komutanlığı Raporu*; s. 183.

Daha eskilere gidecek olursak Umumî Müfettişliğin kuruluşuna rastlayan 1926 senesinde Dahiliye Vekâleti önce Elâziz'deki Mülkiye Müfettişleri'ne ve sonra o sırada Diyarbakır Valisi bulunan Cemal Bey'i bizzat Dersim içinde dolaşarak yakından temaslar sonunda değerlendirilecek olan bir rapor sunması için görevlendirmiştir. Cemal Bey (Bardakçı) Dersim civarında yaşayan Alevilerle iyi ilişkiler kurmuştur. Kendisinin raporu diğer valilerin raporuyla karşılaştırıldığında sert tedbirler almaktan uzaktır ve Cemal Bey meseleyi okullar açarak bölge halkını uygarlaştırarak çözmeye yönelik çareler düşünmüştür.

Dersim seyahatında Türkçe bilmeyene ve Kürt tipine rastlamadım. Sünnîler, Alevîlere Kürt, Alevîler de Sünnîlere Türk derler. Kürtlerle komşu Dersim Alevîlerinde Türkten başka bir millet oldukları kanaati olmakla beraber memurlar da bu hataya düşmüşlerdir. Seydanlı, Şeyh Hasanlı unvanı umumileri altında toplanmış olan köyler ve kabileler arasında da ahengi muaşeret yoktur. Dersimliler taktik ve tehirden korkuyorlar geçmiş memurlar esassız kanaatleri izale edememişlerdir. Aşiret ve kabileler arasındaki müteakabil gasp ve garatlar devam etmekte ve husumetlerin temadisine sebep olmaktadır. Üç beş şahıs müstesna, ağalar ve reisler de dahil tekmil Dersimliler müthiş bir fakru zaruret içinde çırpınmaktadır. Gaspı garatların sebebi yaşamak hissi ve endişesidir. Dört yüz seneden beri Dersim'e hükümet nüfuzu girmemiş, ilmî mana ve şumulile bir otorite teessüs etmemiştir.

Her Dersimli hayatını, malını muhafaza kaygısıyla silah bulundurmak zorunda kalmışlardır. Eğer bu istenmeyen durumlar bilinçli şekilde düzeltilirse Dersimliler kendiliğinde silahlarını teslim edeceklerdir.

Aynı yıl Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey²⁹⁷ 2/2/1926 tarihli bir rapor hazırlamış ve bu raporda milletleştirme söz konusu olmuştur.²⁹⁸

Dersim, Cumhuriyet için bir çıbandır. Bu çıban üzerinde kat'i bir ameliyat yapmak ve ihtimalâtı elimeyi önlemek, selâmeti memleket namına farzı ayındır. diyen Hamdi Bey yakın zamanda Dersim Bölgesi'nde bir isyanın çıkacağını öngörmüştür. Hamdi Bey'e göre okullar açmak, imar yapmak gibi ıslah çalışmalarıyla sorunun çözüleceğini umut etmek hayalden başka bir şey değildir.

²⁹⁷ Cumhuriyet'in ilk Mülkiye Müfettişi olan Hamdi Bey görevini 1926 yılının sonuna kadar devam ettirmiş daha sonra görevini Mustafa Arif Bey'e devretmiştir. Hamdi Bey'in raporu için bkz; Ek. 6.

²⁹⁸ Jandarma Umum Komutanlığı Raporu; s. 167.

Dersim’de çıkacak olan isyan için alınması gereken tedbirler ise özetle şöyledir; Dersim için ilk yapılması gereken iş silahları toplamaktır. Bunun için ise Mayıs ve Haziran aylarında bölgeye kuvvet sevk edilmeli ve halkın elindeki silahlara el konulmalıdır. Daha sonra halkın elinde esir bulunduğu şeyhleri ve ağaları derhal uzak vilayetlere nakil ve iskan etmek gerekmektedir. Halka arazi, sermaye ve tohum vermek ve halkı üretici konuma getirmek ise halk için gereklidir. Sürüleceklerin arazisine ise Türkleri iskan ettirmek, bu olamazsa araziyi ücretsiz olarak vermek. Hamdi Bey’in bölgeyi Hükümet ile uyumlu hale getirmek için önerdiği çözümlerdir.

Bölge halkının kalkındırmak için kredi teşviki sağlamak ve Ziraat Bankaları açmak, madenleri işletme yolu ile halka bol para ve iş imkanı sunmak Hamdi Bey’in raporundaki geçindirme yollarıdır.

Raporda dikkat çekici bir unsur ise Hamdi Bey’in 25 senelik bir misyonerlik faaliyetini bölge için gerekli görmesidir. Bu misyonerlik *mefkureci unsurları memur olarak göndermek* bu süre zarfında ise bölgede okul açılmamasını ancak 25 sene sonra ahaliye vatan sevgisi aşılandıktan sonra okul açılmasını uygun görmüştür.

Dördüncü Umumî Müfettişi General Alpdoğan²⁹⁹ görevli olduğu Dersim bölgesinde incelemeler yapmış ve halkı Tunceli Kanunu hakkında aydınlatma amaçlı bir geziye çıkmış ve 29-12-936 gün ve 510 seyahat sayılı bir rapor hazırlamıştır.³⁰⁰

Alpdoğan’ın raporuna göre,

*...kendilerinin Türk tohumundan ve aslından gelmiş oldukları, yabancı ve ayrı bir ırka mensup olmadıkları ve Türk Devletinin sadık evlâdı kalmak isteyenlerin Devlet Türkçesini konuşmaları iktiza ettiği ve bunun için bütçenin müsaadesi nispetinde mektep açılacağı da söylenmişti. Şimdiye kadar bunlara Kürt denmiştir. Başka bir ırktan doğmuş insan muamelesi yapılmıştır.*³⁰¹

Görüldüğü gibi Hüseyin Alpdoğan Kürtlerin Türk soyundan geldiklerini savunmaktadır ve gezdiği bölgelerde halka bu doğrultuda telkinde bulunmuştur. Ayrıca bu telkinlerin Alpdoğan’ın şahsında sınırlı kalmadığı ve bölgede çalışan diğer devlet memurlarının da halka bu yönde telkinde bulunmaya çağırıldığı yani bu yönde bir politika geliştirilmeye çalışıldığı da rapordan anlaşılmaktadır.

²⁹⁹ General Hüseyin Alpdoğan’ın raporu için bkz; Ek 7.

³⁰⁰ *Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları ve Raporları*; s. 93-111.

³⁰¹ *Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları ve Raporları*; s. 96.

Ayrıca Hükümetin Sünnî ve cahil memurları bunlara Kızılbaş ve gâvurdan da aşağı dine salık insan muamelesi göstermiştir sözleriyle General Alpdoğan bölgeye gönderilen memurların Hükümeti iyi temsil edemediğinden yakınmıştır. Bölgede bir temsil sorunu olduğu, Hükümetin ülkenin doğu ve güneydoğusunda yeterince temsil edilemediği raporlara yansıyan bu konuyu ikinci bölümün sonunda aktarmaya çalışacağız.

Bunun yanında halkla temaslarında Hükümetin bölge halkını Türk soyundan bildiğini³⁰² ve kimsenin mezhebine karışılmayacağını anlatmış ve bu temaslarda rapor sahibinin sözleriyle *hükümete bağlılık duyguları doğduğu da sezilmiştir*.

Bununla birlikte seyahatte devletin bölgeyi kaldırmak için tahsis ettiği 4.000.000 lira ile neler yapılacağı ve kalkındırma programı anlatılmıştır.³⁰³

Bu miktar genellikle bölgenin ulaşımını kolaylaştırıcı yolların yapımı, haberleşme şebeklerinin kurulması, çeşitli imar faaliyetleri için kullanılacak, ayrıca burada dikkat çekici bir unsur da devlet dairelerinin gösterişi ve gücü fark ettirecek şekilde yaptırılması için özen gösterilecek oluşudur. Bu özen bölge için hazırlanan diğer raporlarda da mevcuttur. Bundan devletin gücünden halkın yeterince haberdar olmadığı ve bunu fark ettirme yönünde bir politika izlendiği sonucunu çıkarabiliriz.

Bingöl, Tunceli vilâyetleriyle kazalarının hükümet konaklarını, Devlet nüfuz ve kudretinin cahil gözler önünde çabucak azametile gösterilebilmesini temin için ve Türklük duygusunun kökleşmesi için de mekteplerin, dispanserlerin, hastanelerin yaptırılmasını çok faydalı bulurum. Yeni kurulacak kaza merkezlerinde ve yeni yapılan kışlalar civarında hükümet memurları ile subaylar için evler yapılmasına zaruret vardır.

Dikkat çekici bir diğer nokta da General Alpdoğan, Kürt dilini eski Osmanlıca olarak tanımlamış ve parantez içinde açıklama yaparak Kürt dili yazmıştır. Bu da devletin yürüttüğü, var olanı onaylamadığı için yok sayma yani tanımama politikasına örnektir.³⁰⁴

Mantıkımızda Türk dilini fazla ve eski Osmanlıca'yı (Kürt dilini) az konuşturmak, Türk kültürünü kuvvetlendirmek, için ittihaz edilmiş kararlardan birisi: Muhacir iskân işidir. İskân mantıkımız birinci derecede Elâziz ve Palu, ikinci derecede Çapakçur ovalandır;

³⁰² Bildiği kelimesiyle kast edilen saydığı olmalıdır.

³⁰³ *Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları ve Raporları*; s. 95.

³⁰⁴ *Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları ve Raporları*; s.194.

üçüncü derecede de Elaziz, Palu, Çapakçur, Muş demiryolu ve şosasının onar kilometrelik tarafeyni, dördüncü derecede Diyarbakır, Genç, Bingöl, Erzurum ve Palu Ohi, Kiğı, Erzincan; yolunun üstüdür.

Bu tertipten maksat adı geçen ovalarda Türk kültürünü merkezleştirmek ve kuvvetleştirmektir. İdarî, iktisadî, içtimaî ana müesseseler buralarda kurulacak ve muntakanın dağlık kısımlarındaki köylerinde yaşayanlar ihtiyaçlarını ve duygularını buradan temin ve tatmin edecektir. Bununla beraber Devlet içinde ana güzergâhlara emniyetli Türk kütelleri yerleştirilmiş olacaktır.

Bölge ile ilgili rapor hazırlayan devlet görevlilerinden biri de Celal Bayar'dır. Bayar, Kürtlerin kültür düzeyinin yükseltilmesi gerektiğini düşünmüş ve bu yönde bir eğitim kampanyası başlatılarak doğuya yatırım yapılması gerektiğini savunmuştur. Bayar'a göre doğu illerinde aydın gençler yetiştirmek bölgenin çağdaşlaşmasına katkıda bulunacağı gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin sorunlarını da çözecektir.

Bayar devlet görevlilerinin yalnızca sosyo-ekonomik sorunlarını değil eğitim sorunlarını da çözüme kavuşturmak için nelerin yapılması gerektiğini bilmedikleri fikrindedir. Hatta bazılarının Kürtleri eğitip eğitmeme veya devlet kurumlarında çalıştırıp çalıştırmama konusunda dahi fikirlerinin olmadığını bu devlet görevlilerine bu konularda açık ve kesin bilgiler verilmesini önermiştir.³⁰⁵

Dönemin devlet görevlileri tarafından yazılan raporları incelediğimizde değişik fikirler karşımıza çıkmaktadır. Fakat genel olarak bu raporlar kişisel görüş olmaktan öteye gitmemiş ve kağıt üzerinde kalmıştır.

2.3. AŞİRET YAPISINI ŞEKİLLENDİRME DÜŞÜNCELERİ

Osmanlı Devletinden alınan mirasla, 1920'lerin Türkiye'sinde aşiretler bağımsızlıklarını sürdürme koşuluyla devlete itaat eder ve onun meşruluğunu kabul ederlerdi. Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de aşiret reisleri ile şeyhler topraklarını korumayı, hayvan alım satımlarında serbestçe hareket edebilmeyi, yasal sistemi denetim altında tutabilmeyi istemişlerdir. Fakat Cumhuriyet Devleti aşiret reislerine ve şeyhlere bu tür ayrıcalıklar tanımaya istekli değildir. Devlet artık farklı unsurlardan kendine bir ulus yaratmak zorundadır.

³⁰⁵ Celal Bayar; *Şark Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.

Burada devletin merkezileştirme politikasından yalnızca Doğu ve Güneydoğu'da rahatsızlık duyulmadığını kaydetmek gerekir. Orta Anadolu'da Ankara'nın doğusunda bulunan Çapanoğulları Aşireti Reisleri de, Isparta ve Konya arasında bulunan Bozkır Aşireti Reisleri de Büyük Millet Meclisi'ne cephe almışlardır. Aşiretler, merkezi Hükümetin uzun yıllardır aşiretlerini kontrol altında tuttukları bölgelerde kendi yönetimini kurma çabalarına direnmişlerdir.

Hükümetin, adamlarını askere almasına, aşiretin önde gelen ailelerinden vergi toplamaya çalışmasına engel olma çabası içine girmişlerdir. Merkezileştirme politikası izleyen bir devletin kurulmasının ardından yalnızca Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki değil diğer bölgelerdeki aşiretlerin de ayaklanması isyanların etnik nedenlere bağlı olmadığını kanıtlar.³⁰⁶

Diyarbakır'lı olan ünlü düşünür Ziya Gökalp, Rıza Nur'un ricası ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun aşiret yapısı üzerine sosyolojik bir araştırma yapmış ve *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*³⁰⁷ adlı rapor hazırlamıştır. Bu raporda Ziya Gökalp, Kürt aşiretlerini köken, dil, tarih, coğrafya ve kültür yönlerinden ele alarak incelemiştir.

Ziya Gökalp, Kürt aşiretlerinin bilimsel açıdan sınıflandırmasını yapmakla birlikte , Kürtlerin örf-adetleri, yaşantıları, geçim kaynakları, doğum, ölüm, düğün törenleri, suçluları izleme ve cezalandırmaları, yabancıya karşı davranışları gibi çeşitli konularda ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Gökalp'in tesbit ettiği bir konu da şehre giden Kürtlerin Türkleştiği gibi köylerde yaşayan Türklerin ise Kürtleşmesidir; *Türkler şehir medeniyetine daha istidatlı olduklarından şehirler Türklük merkezi halini almakla beraber, oralara gelen Kürtler'i de Türkleştirmektedir. Köylerde ve çadırlarda yaşayan Türkmenler ise, sahra medeniyetinde daha kuvvetli bulunan Kürtlüğe temessül etmektedirler.*³⁰⁸

Sonradan Kürtleşen aşiretlerin Türklüklerini nasıl unuttuklarını açıklarken de Gökalp bu vakıayı, yaşadıkları coğrafyadan kaynaklanan zorluklarla, güvenlik konusunda devletin ihmali gibi sebeplere dayandırmıştır. Çöl şartları aşiretleri göçebelğe itmiş, hayvancılıkla geçindikleri için yaz kış birbirinden çok uzak coğrafyalarda dolaşmaları

³⁰⁶ Heper; *Kürtler ve Türkler*, s. 232.

³⁰⁷ Ziya Gökalp; *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, s.19.

³⁰⁸ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, s. 130.

zorunlu olmuş, sürülerini ve canlarını koruma konusunda devletin sağladığı güvenliğin yetersiz kalması sebebiyle Ağalara sığınmak zorunda kalmışlar. Sığındıkları aşiret ve ağalar Kürt ise, zaman içinde onlar da Türkçeyi unutarak Kürtleşmişler. Coğrafi zorlukların yanı sıra, ürünlerden alınan aşar vergisi gibi vergiler de onları Türklükten koparan bir başka etken olmuş.

Bu Kürt aşiretleri niçin gelişmenin önünde durarak eski hallerinde kalmışlardır? şeklinde önemli bir soru soran Gökaltp cevabını ise aşiretlerin her örneğinin ayrı bir durakta kaldığı için yani ayrı gelişmişlikte durakladıkları için hepsinin kendine ait bir sebebi olmalıdır. Bu sebepler önce coğrafi sonra toplumsal şartlara dayanmaktadır.

Coğrafi sebeplerin birincisi «çöl» ikincisi de «dağ»dır.

1. Çöl: Tam göçebelerle yarı göçebelerin bu durumlarının sebebi «çöl» ile yakın ilişkide bulunmaktır.

Çöl'de «Şemr», «Gazze», «Cubur», «Bekâre» gibi gayet, kuvvetli Arap aşiretleri vardır. Bunların her biri, savaşa hazır durumdaki kuvvetli bir ordu gibidir. Bu ordular, komşuları olan halklar için birer düşman ordusudur. Çöl ağzında bulunan «Berazan», «Karakeçi», «Mili», «Halemcan», «Dekuri» ve «Milan» gibi halklar daima bu seferber orduların tehdidi altındadır. Daima bunların akınlarına hedef olurlar. Ne hayatları, ne kadınları, ne sürüleri güvenlik altında değildir.

Demek ki çöl ağzında yaşayan halklar için göçebe yahut yarı göçebe bir hayat yaşamak ve silâhlı olmak şarttır. Bu halkları göçebelikten çıkarmak için, öncelikle bunları tehdit edilmekten ve tehlikeden kurtarmak, lazımdır.

2. Dağ: Sarp dağlar, öncelikle içindeki halkı tarımla geçindirmez. Sonra Hükümetin, sağladığı düzenden payını alamaz. Bu iki sebep dağlıları silahlı yaşamaya ve ovaların zengin köylerine tecavüz etmeğe yöneltir. Demek ki bu ovaların halkı da sürekli bir tehdit ve sürekli tehlike altındadır. Bunlar da çöldeki halklar gibi silahlanmak, silahlı bir aşiret olmak mecburiyetindedirler. Meselâ Habibini ve Kaman dağları mevcut olduğuna göre, Beşiri ovasının varlığını savunmak için silâhlanması, aşiret örgütü kurması gereklidir.

O halde yerleşik aşiretlere son vermek için yalnız bir çare vardır. Bu çare de, sarp dağlarda oturan halkların ovalara indirilmesi, ovada toprak verilerek yerleştirilmeleridir. Bu kadar boş ve ürün veren ovalarımız varken tarıma uygun olmayan

dağlarda oturmanın ne manası vardır? Dersim' de böyle bir dağ olduğu içindir ki, her sene orada olay eksik olmaz.

Gökalp, ilkel örgütlenmenin toplumsal sebeplerine gelince, bunları, *iltizam usulüne, adalet usulüne ve askerlik usulüne* bağlamıştır.

1. *İltizam Usulü: İltizam usulü, hükümete ait yetkilerin para karşılığında halktan bir ferde satılması demektir. Bu usulü, İran'da valiliklerin para ile verildiğini söyleyerek tenkit ederiz. Bizdeki iltizam usulü de, Defterdarlığın aynı şekilde fertlere ihale yolu ile verilmesi demektir. İyi veya kötü olmasına bakılmaksızın her adam «mültezim» (vergi memuru) olabilir. Fena bir adam mültezim olunca, köylülere her türlü fenalığı yapabilir. İşte köylülerin bir ağa bularak, topraklarını bazı şartlarla ona terk ettikten sonra, onun esareti altına girmesinin nedeni biraz da bu iltizam usulünden ötürüdür. Eğer iltizam, aşar (ürünlerden alınan vergi) usulünden ileri geliyorsa, aşar usulü de «beşte bir hesabı» yahut «tahmini» yolla başka bir şekle konulabilir. Emlâk ve patent vergileri için «tahmin» usulü uygulanmıyor mu? İltizam usulü kaldırılırsa, Anadolu köyleri için büyük bir nimet olur.*

2. *Adlî Kanunlar: Aşiretlerin kafasında, kamu hukuku ve ferd hukuku kavramlarının olmadığını söylemiştik. Bunlarda «akile» yani «ortak sorumluluk» kuralı geçerlidir. Zaten onlar da bu kuralı ferd kanunlarımıza sokmaya uğraşıyorlar. Meselâ bir cinayet olduğu zaman, katil bir tek adam iken, onun akrabası olan yüzlerce insan ortalı ve yardımcı olarak katiller sırasına koyuyorlar.*

Bu duruma son vermek için, aşiretle ilgili suçlar için, «akile» ve «diyet» usulünü kabul etmek lazımdır. Ortak sorumluluk usulünü kabul etmek, reislerin reisliği bırakmalarına sebep olacaktır. Çünkü bugün bir reis, kendi emri ile hareket eden bir suçluyu tutup da hükümete teslim etmezse, hiç bir sorumluluğu olmayan ağalarının esaretinde oldukları için, küçük bir cumhuriyet demek olan «Komün»ün nasıl idare edileceğini anlayamazlar. Komün, Avrupa'da feodalizmin ve senliğin tersi bir örgüt olarak ortaya çıktı. Ancak hür köyler komün olabilir.

3. *Askerlik Usulü: Aşiret fertlerinde yalnız aşiret ülkesi bulunduğunu, vatan ülkesinin henüz oluşmadı. Bu yüzden bunlar uzak yerlere giderek askerlik yapamazlar. Bunlardan ancak askeri taburlar teşkil edilerek, arzu edenlerin inşaat ve bayındırlık işlerinde çalıştırılmaları mümkündür.*

Eski teşkilâtımızda yaya-müsellem-yörük-doynuk ismi, verilen askerler, genellikle yolları, köprüleri yaparlar, ordunun teknik işleri ile uğraşırlardı.

Bir kısım Kürtleri göçebe kalmaya, yerleşik aşiret yahut ağa köyleri halinde yaşamaya zorlayan en büyük etken askerliktir. Çünkü bu durumlarda kaldıkça asker firarisi olarak kendi obalarında yahut köylerinde yaşayabiliyorlar. Oysa halk köyleri haline gelince firari olarak köylerinde yaşayamazlar. Hükümetin gayesi ise bütün bu köyleri halk köyleri haline getirmektir. Bu bölgeye ait kanunları o şekilde yapmalı ki, bütün bu ilkel örgütlerin, halk köyleri haline gelmeleri mümkün olabilsin.

Ziya Gökalp, bölgedeki sorunun, dağlık, göçebe ve feodal yapısından kaynaklandığını düşünmüş ve bu yapının, sosyal ve ekonomik bir reformla, yerleşik ve modern bir forma dönüşmesini önermiştir. Gökalp sosyolojisine göre, şehir hayatı, ticaretin gelişmesi, eğitim gibi yeni dinamikler Türkçenin yaygın kullanımını, Kürtlerin kimliklerini koruyarak genel kültüre, Türkiye kültürüne entegre olmalarını getirecektir.

Ankara, o dönemde sorunların kaynağını bu feodal sistem olarak görmekteydi. Birinci Umum Müfettişi Abidin Özmen'e göre *Kürt, muntazam hükümet teşkiline, sebebi ne olursa olsun alışmış değildir. Kendisince en kuvvetli şahsiyet kabilenin reisi köyün ağası, ektiği tarlanın ve kullandığı öküzün sahibi olan adamdır. Onun sözüne kanar, onun emellerinin tahakkuku için çalışır. Cumhuriyet devrinde müteakıl bağ gevşemiş ise de tamamıyla kırılmış denemez.*

Bölgedeki aşiret yapısını ve bu yapıdan kaynaklanan feodallikten dolayı merkezden uzak durma sorununu devlet görevlileri tarafından Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin problemlerini çözmeye yönelik hazırlanan raporların ortak özelliği olarak görmekteyiz.

Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak Dersim bölgesi için hazırladığı rapora göre reislerin, beylerin ve ağaların bir daha gelmemek üzere batıya iskan ettirilmeleri tek çözümdür.

Fevzi Çakmak'a göre *Reisler alındıktan sonra halkında en şerir olanlarının Dersim'den çok uzak olan ovalara şevki ve öz Türk köyleri içerisinde dağıtılması, Dersim'de kalacak olanları da reislerden istirdat olunacak araziye bağlamak teşkil eder.*

Dersim'den çıkarılması gereken aileleri şu şekilde sıralamıştır:

Seyit Rıza, oğulları ve biraderinin çocukları,

Kırganlı Süleyman ve amca zadeleri,
Bahtiyarlı, Rotanlı Veli bey zade,
Hüseyin bey ve amca zadesi küçük oğl,
Karaballı Mehmet Ali ağa ve Koç ağa,
Aşağı Abbastan Zeyno zadeler kamilen,
Sabık mebus Mustafa ağa ve avenesi,
Ferhat uşağından Cemşit,
Diyap ağalar, kahraman ağanın torunları ve küçük ağa,
Pilvenkten Kavsi oğlunun oğulları,
Ovacıkta Güdi köyünde maruf Alişar,
Havran aşireti reisi kısmen,
Kureyşan aşireti reisi kamilen,
Koçuşağı aşireti rüesası kamilen,
Ovacıkta Pülürlü Munzur ağa,
Zeynel ağa ve Kalan'da Munzur ağaya mensup rüesadan Nuri ağa ve biraderleri,
Çarıklıların ve Kutu deresine yakın olan aşairin rüesası kamilen,
Keçel uşağı reisi Ağa ve Ali Şevki Bey.³⁰⁹

Elazığ Valisi Cemal Bey (Bardakçı) yine Dersim ile ilgili raporunda bu bölgedeki aşılama aşiret yapısı ve feodal sistemden yakınmıştır;³¹⁰

Aşiret ve kabileler arasındaki müteabil gasp ve garatlar devam etmekte ve husumetlerin temadisine sebep olmaktadır. Üç beş şahıs müstesna, ağalar ve reisler de dahil tekmil Dersimliler müthiş bir fakru zaruret içinde çırpınmaktadır. Gaspı garatların sebebi yaşamak hissi ve endişesidir Dört yüz seneden beri Dersim'e hükümet nüfuzu girmemiş, ilmî mana ve şumulile bir otorite teessüs etmemiştir. Her Dersimli hayatını, malını muhafaza kaygısıyla silah bulundurmak zorunda kalmışlardır. Eğer bu

³⁰⁹ Jandarma Umum Komutanlığı Raporu, s. 19.

³¹⁰ Jandarma Umum Komutanlığı Raporu s. 170.

istenmeyen durumlar bilinçli şekilde düzeltilirse Dersimliler kendiliğinde silahlarını teslim edeceklerdir.

Cemal Bey'e göre bölgeyi kalkındırmak, okullar açmak yollar yapmak, Dersim'e bayındırlık hizmeti sağlamak bu bölgedeki sorunların çözümü olacaktır. Görüldüğü gibi Cemal Bey'in raporu incelediğimiz diğer rapordan çok daha yumuşak daha iyimserdir. Fakat Cemal Bey de feodal sistemin aşiret liderlerinin toprakların dışına çıkarılmasıyla çözüleceğinin farkındadır. *Seyit Rıza da dahil rüesa ve ağavatın pek çoklarını Elâzize nakli haneye irza ettim. Bu tedabir alınırsa Dersimlilerin silâhlarını kendiliklerinden teslim edeceklerine inanıyorum.*³¹¹

Dersim Harekatına katılan Halis Paşa da bölge halkının sorunlarının bu feodal sistemden kaynaklandığını düşünmektedir. Seyit ve ağaların zalimce tutumları ve bölge halkının haklarına tecavüzleri bittiği takdirde çok çalışkan bir halk kazanılmış olacaktır.

Bu hususta alınacak tedbir ve yapılacak icraata gelince:

Plümer mektebinde yerli halkın çocuklarının Türklüğü telkin eden kitaplarından gürül gürül okumaları, üzerinde yürünecek muvaffakiyetli ve en emin yolu çok açık göstermektedir. Zaten yapılan hareketin, üzerlerindeki tesirinden ileri gelmekle beraber ziyaretimize koşan civar aşiret reislerinin hemen hepsi kendilerinin aslen Horasan taraflarından gelmiş Türk neslinden olduklarını bilmekte ve kendilerinin Cengiz istilâsı önünde çekilen Celâlettin Harzemşah'ın askeri bakiyesi olduğundan ve iftiharla bahsediyorlar. Celâlettin'in Erzincan'ın 45 Km. cenubunda Dersimliler tarafından Sultan baba denilen Dojik-baba 2890 rakamlı tepede şehit olduğunu söylemektedirler. Aşiret ve köy isimleri dahi hep Türklüklerine delâlet edecek gibidir. Lâyık Cumhuriyetimiz herkesi kendi akaidi vicdaniyesinde serbest ve tecavüzden masun bırakmış olduğundan eskiden olduğu gibi Alevîlik vesair iptidaî ayinlerine de kimse müdahale etmeyeceğinden bu cihetle merbutiyetlerini teyit daha kolaylaşmış bulunmaktadır.

Halis Bey raporunda devletin o dönemdeki resmî politikasını özetlemiştir;

O halde her zaman Dersim'e karşı yapılacak tedip hareketi beyannamesi ve hedefi; ne Türklük Sünnîlik ve ne de Alevîlik olmayıp ancak devlet kanunlarına mutlak itaat ve şekavetin men'i gibi Dersim'i ve aşiretleri fikren ve zihnen de çecek ve mukavemet imkânlarını çok azaltarak ve namuslu ahaliyi bitaraf ve belki de devlet tarafında

³¹¹Jandarma Umum Komutanlığı Raporu, s.170-172.

bulunduracak bir esasa istinat ettirilmek icap eder. Ve ancak bu suretledir ki bir kısmı Türkçe bilmeyen bu eski Türkler kendi asıl milliyetlerine, Türklüklerine tedricen ısınmış ve dönmüş olacaktır.

Görüldüğü gibi Güneydoğu Anadolu'nun aşiret yapısını merkezi sisteme dönüştürme konusunda görüş bildiren devlet görevlilerinin hemen hepsi bu sistemin yöneticilerinin batıya nakli ve devlet kontrolünde bir yaşam sürmelerinden ve onlardan arta kalacak topraklarda hemen köylünün üretime geçirilip toprağa bağlanması ve böylece bölge sorunlarının ortadan kalkacağını savunmuşlardır.

2.3.1. BÖLGEDEKİ TEMSİL SORUNU VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Devletin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde iyi temsil edilmesi raporlarda üzerinde durulan ve bir politika oluşturulmak istenen konulardandır. Çünkü bu bölgenin merkeze uzaklığına ulaşım sıkıntısının da eklenmesi devletin bölgede iyi temsil edilememesine neden olmaktadır. Tek partili dönemde yapılan en büyük hatalardan biri de Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da 13 ilde resmi devlet partisi CHP'nin örgüt kurmamış olmasıdır.³¹²

Bu bölgede Umum Müfettişlikleri Hükümeti temsil etmiş fakat bu kurumlar da raporlardan anladığımıza göre zaman zaman yetersiz kalmıştır. Temsil konusunda bir başka üzerinde yoğunlukla durulan sorun ise bölgeye gönderilecek memurların bölge halkından olmamaları ve bu memurların iyi seçilerek kontrol altında olmaları, bölge halkını Türklüğe teşvik etmeleri Kürtçe bilseler dahi bölge halkıyla resmi dilde konuşmalarıdır.

Birinci Umum Müfettişi Abidin Özmen'e göre raporunun bir bölümünü Temsil işine ayırmıştır; Temsil işinde Özmen'e göre ilk olarak Halkevlerine önem verilmeli, okuma odaları açılarak halka ajanda, gazete ve mecmua okumaya teşvik edilmelidir.

Bunların yanında asayiş ve kültür için de yola ihtiyaç vardır.

Her ne kadar yaz günlerinde bölgenin hemen her kazasına tekerlekli vesaitle sevkiyat kabilse de yağmur mevsimi başladıktan sonra her hangi bir hareket ve sevkiyat anında tekerlekli ve ağır ecsamı Diyarbekir'den ileri götürememek vaziyetiyle karşılaşılır. Değil böyle, askerî bir zaruret emniyet, asayiş kültür gibi manevî lüzumlar ve temsil adımları bile yolla gitmek gerekir.

³¹² Mustafa Akyol; *Kürt Sorununu Yeniden Düşünmek*, s. 121.

Umum Müfettişi Özmen, Kürtlük hakkında ne şekilde hareket edilirse edilsin, idaresi başında bulunduğu bölgenin, ülkenin diğer tarafına hiç bir yönden benzerliği olmadığını, aynı kanunlarla idaresine devam etmenin bu bölgede arzu edilen huzur ve sükûnu ve temsil işini halledemeyeceğini savunmaktadır.

Özmen'e göre doğu illerinin en büyük sıkıntılarından biri memur problemidir. Bu bölgede görev yapacak memurların çok özenle seçilip sicillerinin de kontrol altında tutulması gerekmesine rağmen tam tersi yapılmakta ve gönderilen memurlara yeterince önem verilmemektedir. Batı illerinden sürülen memurlar doğruya gönderilmekte ve bu da bir temsil sorununa yol açmaktadır. İkinci bir sorun ise memurların vazife başına geldikten sonra çalışma konusunda ve görevi ile ilgili yeterli özeni gösterme konusunda isteksiz davranmasıdır.

Memurları bölgeye bağlayacak tedbirler alınmalı memur bu bölgede geçim sıkıntısı çekmemeli, batıda bulacağı her türlü hizmet doğuda çalışan memura da sağlanmalıdır. Özellikle sağlık teşkilâtını her kazaya kurmak ve memurların hastalık hallerinde yol masrafı ve tedavi ücreti hususunda yardım görmesi gerekmektedir.

Başbakan İsmet İnönü de 1935 yılında yaptığı gezide temsil sorunlarını görmüş ve hem raporunda hem de gezi notlarında temsil sorunu üzerini düşüncelerini aktarmıştır. İnönü Diyarbakır'ın kuvvetli bir Türklük merkezi yapılması gerektiği üzerinde durmuş ve bu iş için Halkevlerinin önemini vurgulamıştır. Ayrıca Diyarbakır Umum Müfettişlik merkezi yapılması gerektiğini belirtmiştir.³¹³

Dersim için özel bir yönetim olmalı, muvazzaf bir Kolordu Komutanı, Vali ve üniformalı muvazzaf zabitle kaza kaymakamı olacaklardır. Kaza memurları yerli olmayacak, Valilik dairesi Kolordu karargahı gibi olacak, İlbaylığı(valiliğin) muhakeme yetkisi olacak, 7 seyyar jandarma taburu, 3 yıl içinde Dersim silahlardan tecrit edilecek ve bu plan gizli tutulacaktır.

1937 yılında yapılan Umum Müfettişleri toplantısının sonunda temsil sorununa dair alınması gereken önlemler özetle şu şekilde kararlaştırılmıştır;

Doğuya gönderilecek memurların seçiminde çok dikkatli olunması, şimdiye kadar yapılan ve gizli tutulmasına fevkalâde dikkat edilen hareketleri yayan küçük ve yerli memurlar çok tehlikeli olduğundan küçük memur maaşlarının yükseltilmesi, mümkün

³¹³ Öztürk; Kasadaki..., s. 16.

olduğu kadar yerel memur kullanılmaktan çekinilmesi, memurları vazifelerine bağlamak için şarka gönderileceklerle bir derece terfî hakkı tanınması veya tazminat verilmesi doğuda Hükümeti daha iyi temsil etmeye olanak tanıyacağı gibi milletleşme için de gereklidir.³¹⁴

³¹⁴ *Umum Müfettişlik Toplantısı Zabıtları*, s. 24.

3. BÖLÜM

1930-1938 YILLARI ARASINDA DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ SORUNLARINA YÖNELİK ALINAN İDARİ TEDBİRLER

3.1.UMUM MÜFETTİŞLİKLERİ

3.1.1.KURULUŞU VE İDARİ YAPISI

Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini oluşturan ve T.B.M.M. Reisi Mustafa Kemal Paşa tarafından Meclisin onayına takdim edilerek kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun³¹⁵ 10-21. maddeleri yeni mülki idare yapısını belirlerken, 22. maddesi vilayetlerin iktisadi ve sosyal ilişkileri açısından bir araya getirilerek Umumi Müfettişlik Teşkilatı'nın kurulabileceğini, 23. maddesi ise kurulacak olan Umumi Müfettişliklere atanacak müfettişlerin görevlerini belirlemektedir.

İç yönetim açısından önemli bir konuma sahip olan Umumi Müfettişlikler uygulaması çok eskilere dayanmakta ve Teşkilat değişik dönemlerde değişik isimlerle ifade edilmektedir. Mülki taksimat ve görevlendirmede yetki genişliği ve görev ayrımı yetkilerine sahip olan her birim değişik isimler almış olsa bile bu teşkilatın görevlerini yürütür özelliğindedir.

Cumhuriyet idaresi ise adı geçen kurumu bir ara teşkilat olarak yorumladı ve teşkilatın görevlerine son verme yetkisini de Bakanlar Kurulu'na bıraktı.

Cumhuriyet idaresi tek parti yönetimi, iç idare politikasını sağlıklı bir şekilde uygulayabilmek amacıyla vilayetler üstü bir eşgüdüm teşkilatı olan Umumi Müfettişlikleri ülke geneline yaygınlaştırmının çok faydalı olacağını düşündü.

Umumi Müfettişlikler, Osmanlı idari uygulamasının Cumhuriyete devredilen mirası olarak kabul edilebilir. Osmanlı Devletinde, Umumi Müfettişliklerin 19. yüzyılın sonunda ortaya çıktığı görülmektedir. Selçuk Akşin Somel, Nuri Paşa'nın 1885 tarihli

³¹⁵ Kabul Tarihi: 20 Nisan 1340 (1924), Kanun No: 491, *Resmî Gazete*, 24.04.1924, *Düstur*; 3. Tertip, Cilt 5, s.576.

Hicaz Raporu isimli makalesinde, Umumi Müfettişlik göreviyle Balkanlar'a veya Anadolu'ya gönderilen Şakir Paşa ve Derviş İbrahim Paşa gibi II. Abdülhamid'in yeteneklerine güvendiği Paşaların yazdıkları raporlar 19. Yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti taşrası hakkında bizi aydınlatmaktadır demektir.³¹⁶

Osmanlı Devleti'nde Valiler ve Mutasarrıflar Müfettişlere karşı sorumluydular. Vilayetlerdeki her gelişmeyi Umumi Müfettişlere bildiriyorlardı. Hatta en alt düzeyde bir memurun işe alınması için dahi Müfettiş onayı gerekmekte idi. Islahat girişimlerini yakından izleyen yabancı yetkililer de her ayrıntıyı Umumi Müfettişlere bildiriyorlardı. Müfettişin gerekli görmesi halinde, sorunlar yerel yetkililere iletiliyordu. Umumi Müfettişi gerek Saray ve gerekse Osmanlı Hükümeti iletişim içindeydi.³¹⁷

1920 yılında Damat Ferit Paşa döneminde de bir Umumi Müfettişlik kurulmuştur. 2 Nisan 1920 tarihinde Salih Paşa Kabinesi istifa ettikten sonra 5 Nisan'da Damat Ferit Paşa 4. Kabinesi'ni kurmuş, ardından Kuva-yı İnzibatiye birlikleri oluşturulmuştur. Kuva-yı İnzibatiye, seyyar olarak kurulan askeri birliklerden oluşuyordu. Ancak, Anadolu'da Hakimiyet-i tekrar tesis edebilmek için askeri alanın dışında da daha geniş yetkilerle donatılmış bir müesseseye ihtiyaç vardı. İşte bu kuruluş, Ankara'da BMM'nin açılıp, yönetime el koyduğu bir sırada 28 Nisan 1920'de kurulan *Anadolu Fevkalade Müfettiş-i Umumiliği* idi. Bu müfettişlik, Anadolu'da ortaya çıkan istenmeyen durumu bir an evvel ortadan kaldırarak emniyet ve asayişin *serian istikrarına ait tedabiri istikmal vazifesiyle mükellef* olacaktı. Askeriye ve mülkiyede tam bir salahiyyete haiz olacak Umumi Müfettişliğin kararname layihası Meclis-i vükela'ca hazırlanmıştı. Bu kararname, Padişah Vahdettin tarafından 28 Nisan 1920 tarihinde imzalanarak *Anadolu Fevkalade Müfettiş-i Umumiliği* kurulmuştu. Anadolu fevkalade Müfettiş-i Umumiliğinin vazife ve salahiyyetlerini düzenleyen kararname de 6 Mayıs 1920

³¹⁶ Selçuk Akşin Somel; "Osmanlı Nuri Paşa'nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi, D.T.C.F., Sayı: 29. 1996.; Doç. Dr. N. Fahri Taş ise "Vilâyet-i Şarkıyye Islâhatı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff" isimli makalesinde Osmanlı Devleti'ndeki Umumi Müfettişliklerini Avrupalı Devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki emellerini gerçekleştirmede kullandıkları bir vasıta olarak değerlendirmiştir. Makaleye göre; Ermenilerin muhtariyeti adı altında oynanmaya çalışılan senaryonun içinde büyük devletlerin baskısıyla gerçekleştirilen iki Umumi Müfettişlik bulunmaktadır. Bu Umumi Müfettişliklerden biri; 1879 yılında Osmanlı Devleti'nin gündemine sokulup, 1895-1900 yılları arasında gerçekleştirilen ve Ahmet Şakir Paşa'nın tayin edildiği Umumi Müfettişliklerdir. İkinci Umumi Müfettişlik ise, bu çalışma çerçevesinde ele alınan ve 1909'da Adana olaylarıyla tekrar milletlerarası mesele haline getirilen, 1913'de hızlandırılıp, 1914 yılında "Vilâyet-i Şarkıyye Islâhatı" adı altında uygulanan müfettişliklerdir." Tamamı için bkz; *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 42, Cilt: XIV, Kasım 1998, Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılı Özel Sayısı.

³¹⁷ Cemil Koçak; *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*, İstanbul, 2003, s. 30.; Gül Tokay, *Jöntürk İhtilalinin Kökleri: 1903-1908*, Afa Yayınları, İstanbul, 1995, s. 44-53.

tarihinde Padişah tarafından onaylanmıştı. Bu kararnameye müzeyyel olarak hazırlanan ve müfettişliğin yetkilerini daha da arttıran bir diğer kararname de 13 Mayıs 1920'de yürürlüğe girmiştir.

İstanbul Hükümeti'nin Anadolu'daki sarsılan otoritesini tekrar tesis etmek için oluşturduğu bu kurumun başına Zeki Paşa tayin edilmiştir. Zeki Paşa göreve geldikten sonra Ankara'ya giderek Ankara Hükümetiyle görüşmüşse de bir netice alınamamıştır. Damat Ferit Paşa'nın görevinin sona ermesinden sonra Umum Müfettişlik de ortadan kalkmıştır.³¹⁸

Cumhuriyetin ilanından sonra, 20 Nisan 1924 tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 89. Maddesinde de belirtildiği gibi Mülki İdare taksimatı vilayet-kaza-nahiyeden oluşan üç kademelik esas üzerine kurulmuş ve böylece Türkiye Cumhuriyeti 74 vilayete bölünmüştür.

Fakat kısa bir süre sonra bütçe, nüfus, coğrafi durum bakımından vilayetlerden bir kısmının vilayet halinde kalmasına imkân olmadığı anlaşılmış, uzmanlardan oluşan heyetlerin yaptığı incelemeler doğrultusunda 1926 yılında 877 sayılı *Teşkilatı Mülkiye Kanunu*³¹⁹ hazırlanmış, bu kanunla birçok yerin bağlantıları değiştirilmiş ve 11 il

³¹⁸ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz; Ali Arslan; "Anadolu Fevkalade Müfettiş-i Umumiliği - IV. ve V. Damat Ferit Hükümetlerinin Anadolu'daki Yönetimi Büyük Millet Meclisi'nden Geri Alma Teşebbüsü (1920)" *Ankara Yolu Dergisi* IV/16, 1995, s. 443-453.

³¹⁹ Resmi Gazete, 26 Haziran 1926, No. 404, Sayı: 877.; Milli Kütüphane Arşivi, (K.B. Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu Şb. T.B.M.M. Kavanin Mecmuası C.4, s. 932-934, İkinci İntihab Devresi (Seçilme Dönemi üçüncü içtima senesi) Kanun Maddeleri;

Birinci Madde - İsimleri merbud (ekli) "1" numaralı cedvelde muharrer (yazılmış) vilayet kazaya ve 2 numaralı cedvelde muharrer 27 kaza nahiyeye tahvil (çevrilmiş ve 3 numaralı cedvelde muharrer 60 nahiye ilga (kaldırılmış) olunmuştur.

İkinci Madde - İsimleri merbud 4 numaralı cedvelde muharrer 18 kaza yeniden teşkil edilmiştir.

Üçüncü Madde - 5 numaralı cedvelde muharrer 17 kaza hizalarında gösterilen vilayetlere raptedilmiştir. (bağlanmıştır.)

Dördüncü Madde - İlga, tadilat ve teşkilât sebebiyle iktiza (gereken) eden tahvil (değişen) ve irtibatların (bağlantı) icrasında Dahiliye Vekili (İçişleri Bakanı) mezundur. (yetkili)

Beşinci Madde - 8 Maddede ahkâmı (hükümleri) mahfuz (saklı) kalmak üzere teşkilât ve tadilat dolayısıyla vuku bulacak tasarrufât (yetkililer) karşılık addedilerek (sayılarak) yeniden 100 Nahiye teşkiline Dahiliye Vekili mezundur.

Altıncı Madde - 1926 senesi Dahiliye Vekâleti kadrosunda yeni teşkilât dolayısıyla Kayım Makamlar (Kaymakamlar) miktarına 2 ve Nahiye Müdürleri miktarına 67 ilave olunmuştur. İş bu Kayım Makam ve Nahiye Müdürleri'nin sınıflarının tayini Dahiliye vekâleti'ne aittir.

Yedinci Madde - 1926 kadrosuna nazaran fazla teşkil edilecek iki kazada kadrolarının münhallat (açık memurluklar) tasarrufatına karşılık ittihaz (kurulacak) edecek daire-i aideleri (ait olduğu resmi makamlar) diğer kazalara mumasil olmak (benzemesi) şartıyla icabeden teşkilât - saireyi (hareket eden- geçici) icra edebilirler.

Sekizinci Madde - İlga edilen vilayetlerdeki memurin ve müstahdemin ilk münhalattan tain edilmek üzere vekâlet-i aidelerince (ait olduğu bakanlık) kadro nazarı dikkate alınarak icabeden yerlerde maaşlarıyla istihdam olunurlar. (yerleştirilirler)

Dokuzuncu Madde - Bu kanun neşri tarihinde muteberdir. (geçerlidir)

(Üsküdar, Gelibolu, Ardahan, Muş, Dersim, Beyoğlu, Genç, Siverek, Çatalca, Ergani, Kozan) lağvedilmiştir. Bu suretle mülki teşkilat 63 vilayet, 343 kaza ve 681 nahiye olarak tespit edilmiştir. 1933 yılında 2197 sayılı kanunla 6 il daha (Aksaray, Cebelibereket, Artvin, İçel, Şebinkarahisar, Hakkâri) lağvedilerek toplam il sayısı 57'ye indirilmiştir.³²⁰

Bu bölünmeden sonra 23 Ekim 1927'de sona eren sıkıyönetimin³²¹ yerini dolduracak bir şekilde kurulmuştur. Nitekim bir ay içinde daha talimatname yapılmadan Şark Vilayetler için bir Umumi Müfettişlik ihdasıyla bu görev İbrahim Tali Bey'in tayininin muhtemel olduğu haberi gazetelere yansımıştır.³²² Bu olasılık kısa sürede gerçekleşmiştir. Elazığ, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt, Mardin ve Van illerinden oluşan Doğu bölgesin Umumi Müfettişi olarak bu zat atanmıştır. Ancak ondan sonra Umumi Müfettişliğin yurdun başka yörelerinde de kullanılabilecek bir genel yönetim düzenlemesi olduğu düşünülerek bu ilk kurulana Birinci Umumi Müfettişlik adı verilmiştir.³²³

II. Abdülhamid devrinden 1952'lere kadar değişik isimler altında varlığını sürdürebilen müfettişlikler zamana ve şartlara göre *Umumi Valilik*, *Eyalet Valiliği*, *Genel Valilik*, *Fevkalade Valilik*, *Hidivlik*, *Bölge Valiliği*, *Süper Vali*, *İnspektörlük*, *Genel Müfettişlik* gibi isimlerle adlandırılmışlardır.³²⁴

Umum Müfettişlik uygulaması uzun süre tartışılmış ardından özellikle 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 22. ve 23. maddelerinde Umumi Müfettişlik teşkilatlarının kurulması hususunda kanuni alt yapısı hazırlanmış ancak o günkü şartlar gereğince herhangi bir sonuç alınamamıştı. Bu tartışmalara katılan Kâzım Karabekir, Doğu harekâtının başarısından sonra Ankara'ya davet edilmiş ve kendisine Müdafaa-i Milliye Vekâleti teklif edilmişti. Karabekir anılarında bu gelişmeleri şöyle anlatır: *Geçen yıl hazırlandığı halde, hala meclise sevk olunmadığını öğrendiğim Müfettiş-i Umumilik Kanunu'nun bir an önce çıkarılması lüzumunu Müdafaa-i Milliye Vekâleti'yle Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği'ne yazdım. Şifahen de bu makamlara bunun ve diğer*

Onuncu Madde - Bu kanunun icrasına İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) memurdur.

³²⁰ *Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Hazırlayan: I. Genel Müfettişlik, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 67.

³²¹ Doğu'da Şeyh Said İsyanı üzerine (Muş, Bingöl, Elazığ, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Tunceli, Urfa, Bitlis, Van, Hakkari, Malatya, Erzurum illerinde) 24 Şubat 1925 - 23 Ekim 1927

³²² Cumhuriyet, 26 Teşrinisan, 1927.

³²³ Mete Tunçay; *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması* (1923-1931), s. 179.

³²⁴ Koçak; s. 25.

şûraları-n lüzumunu anlattım. Bana hak veriyorlar. Fakat işler yürümüyor. Yeni kurulmuş olan devlet, varlığını güçlendirmek için asıl mücadelenin cehalete ve geri kalmışlığa verilmesi gerektiği gerçeğinden hareketle zamanı ve şartları geldiğinde yapmayı düşündüğü inkılâplar hayata geçtikçe olumlu ve olumsuz tepkileri de beraberinde getirmiştir.

Bu gelişmelere paralel olarak 1924 Anayasası'nda da Müfettişlik yönetimi hususunda herhangi bir düzenleme yapılmamıştı. Ancak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da önce Nasturi sonra Şeyh Sait isyanlarının yaşanması Hükümeti bu bölgelerde bazı idari reformlar yapılması hususunda mecbur bırakmıştı.

İlk etapta çeşitli sebeplerle başka bölgelere mecburi iskâna tabi tutulandan bazıların geri dönemlerine müsaade edilmiş, sonra 3. Ordu Müfettişliği'nden beklenen idarî ve sosyal anlamda yapılması gereken faaliyetlerin yetersizliği gibi sebeplerden dolayı yeni arayışlara girilmiştir. O günkü şartlarda ulaşım imkânsızlıkları, bölgeler arasındaki kalkınmışlık farkları, yapılması gereken idari ve sosyal çalışmaların yapılamaması ve koordinasyonsuzluk, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bu gibi çalışmaları yapacak, Hükümetin gözü kulağı olacak ve asayişin temini maksadıyla Umumi Müfettişliklerin yeniden kurulması bir mecburiyet haline gelmiştir.³²⁵

1927 yılına gelindiğinde Abidin Özmen'in deyiimiyle *hükümet, idare makinesinden tam randıman almak için* Birinci Umum Müfettişlik bölgesi 20 Haziran 1927 günü ve 1164 sayılı kanunla Elazığ, Urfa, Bitlis, Van, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt ve Mardin illerini kapsayarak kurulmuştur.³²⁶

Goloğlu ise bu unsurların yanında asıl belirleyici sebebin ekonomik olduğunu vurgulamaktadır. Cumhurbaşkanı ve Ekonomi Bakanı Celal Bey'in yurt gezilerinin sonunda verildiğini söylediği bu kararın gerekçesini şöyle izah eder:

Türkiye'nin her yanında aynı ekonomik koşullarla ilerlenemeyeceğinden memleket ekonomik bölgelere ayrılacak ve idare mekanizması da buna uydurularak her bölgede ayrı örgütler kurulacaktır. Üçer beşer ilden meydana gelecek bölgelerde bu illerin özel

³²⁵Erdal Aydoğan; “Üçüncü Umumi Müfettişliği'nin Kurulması ve III. Umumî Müfettiş Tahsin Uzer'in Bazı Önemli Faaliyetleri”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara Üniversitesi Türk inkılâp Tarihi Enstitüsü, S. 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s. 1-14

³²⁶*Düstur*, 3. Tertip Cilt 8, No 320, s. 1005, *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 2 Cilt 1, 25 06 1927

*bütçelerinin birleşmesi sayesinde ihraç iskelelerinin, yolların ve benzeri şeylerin kolaylıkla gerçekleştirilmesi sağlanacaktır.*³²⁷

Kanuna göre halkın iskânı hızla sağlanacak ve köylü topraklandırılacak, vilayetlerin imar faaliyetleri bir an önce tamamlanıp ıslah edilmeleri sağlanacak, bölge halkının ekonomik ve sosyal ihtiyaçları çözülecek bunların yanında toplumun güvenliği de sağlanacaktı.³²⁸

Tasarı benimsendikten sonra 27 Kasım 1927 tarihinde 5858 sayılı kanun³²⁹ tasarısının kararnamesi kabul edilmiş ve İbrahim Tali Bey³³⁰ (Öngören) Birinci Umumu Müfettişi olmuştur. İsyan bölgesinde göreve başlayan İbrahim Tali Bey'in ilk görevi bölgeyi olabildiğince silahtan arındırmak olmuştur ve ilk aşamada 30.000'i mavzer olmak üzere 160.000 silah toplanmıştır.³³¹

³²⁷ Mahmut Goloğlu; *Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, Ankara, 1974, s. 49-50

³²⁸ *Düstur*, 3.Tertip, Cilt 8, 1946, s. 1005.

³²⁹ *Düstur*, 3.Tertip, Cilt 9 no 8, s.19.1. Genel Müfettişlik s. 65.

³³⁰ 1874 (1290) yılında İstanbul'da doğmuştur. İlk ve Orta tahsili Galatasaray lisesinde okuduktan sonra Askerî tıp mektebine girmiştir ve 1891 (1309) de mezun olmuştur. 1909'da Binbaşılıkla Hudeyde hastanesi operatörlüğüne tayin olunmuş, bir dönem hastane başhekimlik yapmıştır.1913'de Kaymakamlığa terfi etmiştir.1914 Umumi seferberlikte Sıhhiye Dairesi Reis Vekili olarak, 3. Ordu sıhhiye işlerini teftişe gönderilmiştir. 1915'de Miralaylığa terfi ile İkinci Ordu Sıhhiye Reisi olarak Ordu ile Çanakkale'ye gönderilmiştir. 1916'da aynı ordu ile Şark cephesine (Diyarbakır), 1917 Şark Orduları Gurubu Sıhhiye Müfettişi (Elazığ), 1918 Yıldırım Orduları Gurubu Sıhhiye Müfettişi (Filistin), Mütarekede Harbiye Nezareti sıhhiye dairesi İkinci Reisliğine atanarak hastalandığından dolayı bu işten ayrılmıştır. 16 Mayıs 1919'da Yedinci Ordu Sıhhiye Müfettişi olarak İstanbul'dan ayrılıp 19 Mayısta karargâhla Samsun'a varmış ve sonra 3. Ordu ismi verilen bu teşekkülün lağvı üzerine Erzurum da 15. Kolordu Baştabip Vekilliğine atanmıştır. 1920'de Büyük Millet Meclisinin açılmasından sonra Sovyet Rusya'ya gönderilen Birinci Heyette müşavir olarak bulunmuştur. 1924 Mayısında Varşova orta elçiliğine tayin olunmuş ve sağlığının bozulması üzerine 1926 Şubatında Diyarbakır sayısları seçilerek Büyük Millet Meclisi'nde bulunmuştur. Bir buçuk sene kadar CHP' nin İstanbul ve bir ara ilâveten Trakya teşkilâtları müfettişliği tevcih olunduğu gibi Sovyet Rusya ile (meralar ve hudut hayvan sağlığı) hakkında heyeti fenniye reisi olarak Batuni'da mukaveleler yapmıştır. 1927 Teşrinisanide Büyük Millet Meclisinin 3 ncü devresinde CHP Meclis Grubu Başkan Vekilliği yapmıştır. 1927'de yeni teşkil edilen Birinci Genel Müfettişliğe tayin olunarak Diyarbakır'a gelmiştir. 1932 sonlarında İstanbul sayıslarına seçilmekle bu vazifeden ayrılmıştır. 1934 Nisanında yeni teşkil olunan Trakya Genel Müfettişliğine tayini sebebiyle milletvekilliğinden istifa etmiştir. 1936 Martında tekrar Diyarbakır sayıslarına seçilerek TBMM'ye üçüncü defa girmiştir. 1939 seçiminde de yine Diyarbakır sayıslarına seçilmiştir. Altın Harp Liyakat ve kırmızı şeritli İstiklâl Madalyalarına layık görülmüştür. *Türk Parlamento Tarihi TBMM İkinci Dönem 1923-1927*, (3. Cilt), TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 248-250.; Ayrıca "Dr. İbrahim Tali Öngören, milli mücadelede baş olarak Mustafa Kemal Paşa maiyetinde 19 Mayıs sabahı, Bandırma vapuruyla Samsun'a çıkan 18 subaydan biridir." Fethi Tevetoglu; *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Ankara, 1971, s.141.

³³¹ Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s.226.

Kendisinden sonra Hilmi Ergenli³³² 1933 yılında Bölgeye Umum Müfettişi olarak atanmıştır. Hilmi Ergenli'den sonra ise Abidin Özmen³³³ bu görevi 1935 yılında devralmıştır.

11 Haziran 1935 tarihinde Birinci Umumi Müfettişliğe ataması yapılan Abidin Özmen Aydın milletvekilliğinden istifa ederek başladığı bu görevi sekiz yıl boyunca, 18 Haziran 1943 Tarihine kadar sürdürmüştür. Bu görevden sonra 26 Temmuz 1943 tarihinde İkinci Umumi Müfettişlik görevine atanması yapılmıştır.

Umum Müfettişlikleri bölgenin diğer bölgelerle bütünlüğünü sağlamak, merkeze olan uzaklığı ve ulaşım zorlukları göz önünde bulundurularak kurulmuş kurumlardır.³³⁴ Kuruldukları bölgelerin durumuna göre çeşitli farklılıklar gösterse de Umum Müfettişliklerinin genel yapısını Birinci Genel Müfettişlik çalışma büroları teşkilâtına bakarak öğrenebiliriz. 1935 yılında çıkan 2865, 3476, 3484 numaralı kanunlara ekli kadro cetvelleriyle tesbit edilen kadroya göre Genel Müfettişlik büroları:

Adliye, Sıhhat, Emniyet, Maliye, Maarif, Ziraat, Veteriner, Nafia ve İktisat müşavirlikleri ile Jandarma Komutanlığı, Hususi Kalem, İstatistik, Yazı işleri, Evrak, Levazım ve daire müdürlüklerinden oluşur. Bunlardan başka C. H. P. Halkevi işleri ile Spor işleri masaları vardır.

³³² 1888 yılında Uzunköprü'de doğmuştur. İ. Hakkı Bey'in oğludur. İstanbul'da ilk ve ortaokulu okumuş ardından 1908 yılında Siyasal Bilgiler okulundan mezun olmuştur. 1909'da Devlet hizmetine girerek muhtelif memuriyetlerde, valiliklerde ve Devlet Şûrası azalığında bulunmuştur. En son bulunduğu Dâhiliye Vekâleti Müsteşarlığı'ndan 12.1.1933 tarihinde Birinci Genel Müfettişliğe tayin olmuş, 28.2.1933 tarihinde Diyarbakır'a gelip göreve başlamışlardır. İki yıl kadar Genel Müfettişlik ödevini ifa edip Çanakkale Milletvekilliği'ne seçilmesi üzerine 23.3.1935 tarihinde Genel Müfettişlik'ten ayrılmıştır.

³³³ 1888 senesinde Niğde'de doğmuştur. 1909'da Siyasal Bilgiler okulunu bitirdikten sonra Maliye Nezareti'nde kâtipliğe alınmıştır. 1912 senesi Mart'ına kadar muhtelif kaymakamlık vekâletleri ile beraber bu vazifede bulunmuştur. Bu tarihte Belçika'ya gitmiş ise de Dünya Savaşı'nın başlaması üzerin İstanbul'a dönerek orduya katılmıştır. Dört sene askerlik vazifesini ifa ettikten sonra Asteğmen olarak terhis edilmiştir. 1916 senesinde Malkara Kaymakamlığı'nda ve ayrıca Bursa Vilâyeti Polis Müdürlüğü'nde, Evkaf Müdürlüğü'nde ve bu esnada Mudanya Kaymakam Vekâleti'nde bulunmuş ve bu görevi sırasında Yunan kuvvetleri aleyhinde çalıştığı kuvvayi milliye casusu olduğu Yunan divanı harbinde tesbit edilerek 101 sene mahkûmiyetle Atina ve EGINE hapisanelerine götürülmüş ve milli zafer üzerine 32 ay mahkûmiyetten sonra 1939 da Türkiye'ye dönebilmiştir. Bundan sonra Yalvaç, Birecik ve Kilis Kaymakamlıklarında bulunmuş 1926 ortasında ise Mülkiye Müfettişliği'ne, 1927'de Bitlis Valiliği'ne tayin olmuştur. Üç buçuk sene Bitlis, Muş; iki buçuk sene Antalya; bir sene de Bursa Valiliği yaptıktan sonra 1934 senesi 25 Mayıs'da Aydın Milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girmiştir. 9 Temmuz 1934 de Maarif Vekilliği'ne getirilmiş, 11.6.1935 tarihinde Birinci Genel Müfettişliğe tayini hasebiyle vekillikten ve sayırlıktan istifa edip Diyarbakır'a gitmiştir.

³³⁴ Abidin Özmen; "Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce", *İdare Dergisi*, 1947, s. 238.

Ayrıca, Gümrük Kaçak Mücadele müfettişi ve müteaddit Mülkiye Müfettişi Genel Müfettişin emrinde ve Genel Müfettişlik merkezinde bulunurlar.³³⁵

Birinci Umum Müfettişlik idari yapısı şu şekildedir:

Birinci Genel Müfettişlik memurin kadroları

1. No. lu kadro cetveli Kânunusani 1928 deki kadro³³⁶

A

Adet Maaş

1	150	Genel Müfettiş
1	150	Baş müşavir
1	75	Asayiş ve istihbarat müdürü
2	50	Asayiş ve istihbarat müdürü muavini
1	30	Yazı işleri müdürü
1	30	Hususî kalem âmiri
1	75	İskân müdürü
1	50	İskân müdür muavini
1	40	Evrak âmiri
1	25	Polis âmiri
2	20	Polis
1		Yaver (Jandarma Yzb.) Askerî Kâtip (Jandarma Yzb.)
1	60	Askerlik müşaviri ,
1	100	Adliye müşaviri
1	60	Maliye müşaviri

D

9	150	Ücret kâtip
1	175	Ücret Levazım ve Daire müdürü

³³⁵ Birinci Müfettişlik Bölgesi Zabıt ve Raporları; s 106.

³³⁶ Birinci Müfettişlik Bölgesi Zabıt ve Raporları; s.72-74.

1 175 Ücret Muhasibi mesul

2 No. lu kadro cetveli

Haziran 1928 (kadrosu A)

Adet	Maaş
1	150 Genel Müfettiş
1	150 Baş müşavir
1	75 Asayiş müdürü
1	50 Asayiş müdür muavini
1	75 İstihbarat müdürü
1	50 İstihbarat müdür muavini
1	50 Yazı işleri müdürü
1	50 Hususî Kalem âmiri
1	75 İskân müdürü
1	50 İskân müdür muavini
1	40 Evrak âmiri
2	15 Polis
1	40 Muhasibi mesul
1	Askeri kâtip (J. Yzb) Yaver (J. Yzb.)
1	160 Askerlik müşaviri
1	100 Adliye müşaviri
1	60 Maliye müşaviri
D	
9	150 Ücret kâtip
1	175 Ücret levazım ve daire müdürü
1	150 Ücret Maliye müşavirlik kâtibi

3No. lu kadro cetveli

Barem kanunundan sonraki kadro

A

Adet	Derece	Maaş	
1	1	150	Genel Müfettiş
1	2	125	Baş müşavir
1	5	80	Asayiş müdürü
1	7	55	Asayiş müdür muavini
1	5	80	İstihbarat müdürü
1	7	55	Hususî kalem âmiri
1	7	55	Yazı işleri müdürü
1	7	55	Hususî kalem âmiri
9		150	Ücret kâtip
1		175	Ücret Levazım ve daire müdürü
1		150	Ücret Maliye müşaviri kâtibi

1928’de Diyarbakır’da işe başlayan Birinci Genel Müfettişliğe sonradan Ağrı Vilayeti de eklenmiştir. 1929 yılında 1509 numaralı kanunla Bitlis Vilayeti yerine Muş İli kurularak Bitlis kaza halinde Muş’a bağlanmıştır.³³⁷

25 Haziran 1927 tarih ve 1164 numaralı kanunun birinci maddesine³³⁸ göre Erzurum, Kars, Gümüşhane, Erzincan, Trabzon, Ağrı illerini kapsayan Üçüncü Umum Müfettişlik kurulmuş ve 23 Ağustos 1935 yılında da Umumi Müfettişliğe yine Bakanlar Kurulu kararıyla Erzurum Milletvekili Tahsin Uzer atanmış.³³⁹ Erzurum’da müfettişlik binaları yapılmak üzere 1.000.000 liradan fazla tahsisat veren kanun çıkartılmış ve bu tahsisatla Erzurum’da yeni bir mahalle oluşturulmuştur.³⁴⁰

³³⁷ *Birinci Müfettişlik Bölgesi Zabıt ve Raporları*; s.68.

³³⁸ BCA 030.18.01/57.70.15.

³³⁹ BCA 030.18.01/57.70.16

³⁴⁰ *İçişleri Bakanlığı Arşivi*, Hasan Tahsin Uzer Sicil Dosyası, s. 515-516.

Umum Müfettişi Tahsin Uzer, bölge valiliklerine gönderdiği 15 Eylül 1935 tarihli telgrafında, bu göreve tayin edilmesi ve amaçlarını şu şekilde ifade etmiştir:

*Müfettişliğe tayin edildim. Başbakan'ın doğu seyahatlerinde gördüğü eksiklikleri tamamlamak müfettişliğin programını teşkil eder. Atatürk'ün ilk Kurtuluş sesini yükselttiği ve işittirdiği şark memleketlerinde en küçük mesai ve muvaffakiyetimizin devlet hayatiyetindeki çok canlı ve verimli birer eser olacağını ve işte bu noktada aşk ve iman birliğiyle şarkın kalkınmasına bütün varlığımızı şart etmemiz lazım geleceğini programımızın ilk başlangıcı olarak beyan ederim...*³⁴¹

Üçüncü Umumi Müfettişlik Merkezi Erzurum idi.³⁴² Müfettişlik programına göre mıntıkanın topyekûn kalkındırılması ve bölgeler arasındaki kalkınmışlık farkını asgariye indirgeyebilmek için ekonomik, bayındırlık, eğitim ve sağlık gibi önemli alanlarda çalışmalar en kısa zamanda başlatılmalıydı. Dahası Cumhuriyetin birçok nimetlerinden biri olan yaratıcılık ve yapıcılık kudretini bu mıntıka halkına tattırmak, bölgenin kalkındırılması için yerel idareler başta olmak üzere sivil örgütleri canlandırmak, halka rehber ve önyak olmak, çalışmak isteyen fakir bölge insanına iş sahası temin ve doğu vilayetlerinde görev yapacak memurların yaşam standardını artırmak programın esasını oluşturmaktaydı.³⁴³

Genel müfettiş, baş müşavir, yabancı işler müdürü, hususi kalem müdürü, yazı işleri müdürü, evrak işleri müdürü, istatistik işleri müdürü, asayiş müşaviri ve muavini, emniyet müşaviri ve muavini ve 5 istihbarat memurundan oluşan müfettişlik hemen göreve başlamıştır.³⁴⁴

19 şubat 1934 tarihinde merkezi Edirne olmak üzere (Kırklareli, Edirne, Tekirdağ, Çanakkale) illerini kapsayan İkinci Genel Müfettişlik kurulmuştur.³⁴⁵

25 Aralık 1935 gün ve 2885 sayılı kanun ile Üçüncü Genel Müfettişliğe bağlı Artvin (Çoruh) ili kurulmuş ve Birinci Genel Müfettişliğe bağlı Hakkâri, Bitlis, Bingöl, Tunceli illeri kurulmuştur.

6 Ocak 1936 tarihli ve 23823 sayılı kararname ile Dördüncü Umum Müfettişliği kurulmasına karar verilmiştir.³⁴⁶ Tunceli ve çevresinin hususiyetleri dolayısıyla 6

³⁴¹ Erzurum, 19 Eylül 1935, *Perşembe*, s. 2.; Varlık, 19 Eylül 1935.

³⁴² BCA, 030.10.71.468.6.

³⁴³ Aydoğan; s. 35.

³⁴⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre, 5 Cilt 7, s. 97.

³⁴⁵ BCA 030 18 01 42 8 10, *Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları*; s.66.

Haziran 1936 yılında merkezi Tunceli olmak üzere Elazığ, Tunceli, Bingöl illeri Birinci Genel Müfettişliğinden ayrılarak Dördüncü Genel Müfettişlik bölgesi kurulmuştur.³⁴⁷

Türkiye genelinde kurulmuş olan Genel Müfettişlik teşkilatları, 1948'den itibaren fiilen lağvedilmiştir. Yani, bu teşkilatların kadrolarına ilişkin tahsisatlar 1948 yılı bütçesine konulmamış ve müfettişlikler hukuken var olmaya devam etmekle birlikte fiilen ortadan kalkmıştır³⁴⁸

Hukuken kaldırılması 1952 yılında olmuştur. Diyarbakır Milletvekili Mustafa Remzi Bucak, Umumi Müfettişlik Teşkiline dair kanun ile ek ve tadillerinin yürürlükten kaldırılması için 24 Ocak 1952 tarihinde bir teklif sunmuş³⁴⁹ ve teklifinde, Umum Müfettişliklerinden şu şekilde söz etmiştir;

Siyasî mülahazalarla lüzumundan fazla küçültülerek meydana getirilen vilayetlerden bazılarının iktisadi, teknik ve coğrafi vahdetleri göz önünde bulundurularak, beyinlerinde umumi ve müşterek birtakım menfaatlerin mevcut olabileceği düşünülmüş ve bu gibi vilayetlerin bir merkezden ve bir elden idaresini temin maksadıyla, halen ilgasını istediğimiz 16.7.1927 tarihli 1164 sayılı kanunla umumi müfettişlikler kurulması sağlanmıştı.

Lakin ne garip ve acı bir hakikattir ki, umumi müfettişliklerin ihdasından lağvına kadar geçen zamana şöyle bir nazar ettiğimizde, adı geçen idareye tabi tutulmak bedbahtlığına duçar olmuş vilayetlerimizde, tesis ve kuruluş gayesiyle kabili telif en ufak bir ümran eserine tesadüf edilememekte, bilakis hemen her köşesinden Hindistan Vali-i Umumiliği idare tarzı ve kokusu gelmektedir. Bu bakımdan umumi müfettişlikler idari ve siyasî tarihimize, iğrenç ve korkunç kanlı sahifeler ilave etmekten başka bir vazife görmemişlerdir. Bu sebeple tesis ve teşekkül gayesinden tamamen ayrılarak, hatta aksine bir hedef takip ederek, asgari 16 vilayetimizde adı ancak iğrenti ve ürperme ile hatırlanabilen bu umumi müfettişlik müessesesinin tarihi rollerini ikmal ettikleri artık bir vakiadır.

Bu teklif 19 Haziran 1952 tarihli toplantıda kabul edilerek, Genel Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun ile ekleri tamamen yürürlükten kaldırılmıştır³⁵⁰

³⁴⁶ BCA 030 18 01 61 1 8.

³⁴⁷ Bkz. Tunceli Kanunu Bölümü.

³⁴⁸ Koçak; s.276.

³⁴⁹ TBMM Tutanak Dergisi, IX/16, s. 345.

³⁵⁰ TBMM Tutanak Dergisi, IX/16, s.358.

3.1.2. ÖRNEKLERLE UMUM MÜFETİŞLİKLERİNİN ÇALIŞMALARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Bir Dünya Savaşı'nın ardından kendi Millî Mücadele'sini vererek yeni bir devlet kurmayı başaran Türkiye, yaşadığı savaşlar sonucunda büyük maddi ve manevi kayıplar yaşamış, ulaşım zorluğu ve aşiret sistemi gibi sebeplerden ötürü ülkenin doğusu batısına nazaran daha da geri kalmış düzeydeydi.

Falih Rıfki Atay'ın *ağaların devrine son verip yeni nesilleri okullarda yetiştirmek amacıyla* kurulduğunu söylediği.³⁵¹ Umum Müfettişlikleri böyle bir ortamda, bölgenin diğer bölgelerle bütünlüğünü sağlamak, bölgeyi kalkındırmak³⁵², vatandaşların emniyetini ve genel asayişini sağlamak için kurulmuş Olağanüstü Hal Bölge Valilikleridir. Genel olarak bölgeyi kalkındırmayı ve bölgeler arası dengesizliği ortadan kaldırmak için, Anadolu'nun doğusunun merkeze olan uzaklığı ve ulaşım zorlukları göz önünde bulundurularak kurulmuş kurumlardır.³⁵³

Umum Müfettişliklerinin çalışmalarını değerlendirmek için faaliyet raporlarından birkaç örnek sunmak istiyoruz.³⁵⁴ Başbakan İsmet İnönü doğu seyahati sırasında Dersim bölgesinde bir Umum Müfettişliği kurulmasını hem bölgedeki asayişsizliğin kontrol altına alınması hem de bölgeyi kalkındırmak için Dersim'in var olan Umum Müfettişliklerinin yetersiz kaldığına kanaat getirmiş ve Ankara'ya döndükten sonra Tunceli kanunu olarak bilinen 6 Ocak 1936 tarihinde ve 23823 sayılı kararname ile Dördüncü Umum Müfettişliği resmen kurulmuş³⁵⁵ ardından 6 Haziran 1936 yılında merkezi Tunceli olmak üzere Elazığ, Tunceli, Bingöl illeri Birinci Genel Müfettişlikten ayrılarak Dördüncü Genel Müfettişlik Bölgesi'ne katılmıştır.³⁵⁶

10.1.1936 tarihli bir belgeye göre de *Dördüncü Umum Müfettişlik uhdesinde bulunmak üzere sekizinci Kolordu Komutanı Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan 229 sayılı tezkere üzerine icra vekilleri heyetince Dördüncü Umum müfettişi olmak üzere atanmıştır.*³⁵⁷ Korgeneral Alpdoğan, Vali Komutan olarak Tunceli'ye atandıktan sonra

³⁵¹ Falih Rıfki Atay; "Biz Nasıl Hallediyoruz", *Ulus Gazetesi*, 3 Eylül 1938.

³⁵² Mahmut Goloğlu; *Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, Ankara, 1974, s. 49-50.

³⁵³ Abidin Özmen; "Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce", s. 238.

³⁵⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde Umum Müfettişliklerinin faaliyet ve uygulamalarını kapsayan yüzlerce rapor vardır. Fakat çalışmamızın bu bölümünü, genel bir değerlendirme yapmaya yetecek kadar örneklerle sınırlı tutmayı uygun gördük.

³⁵⁵ BCA 030.18.01.61.1.8.

³⁵⁶ *Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları*; .s. 66.

³⁵⁷ BCA 030.18.01.02.61.2.12.

bu ilin kalkındırılması için geniş kapsamlı çalışmalar yapmıştır. Öncelikli olarak Tunceli'nin merkeze olan bağlantısını güçlendirilmek için ulaşımının kolaylaştırılması düşünülmüş ve bölgede yol yapım faaliyetlerine başlanmıştır.

Dördüncü Umum Müfettişlik Bayındırlık ve İmar Dosyası'³⁵⁸ nı incelediğimizde ilk iş olarak;

Elaziz-Hozat-Pülür yolları, Mazgirt Köprüsü-Nazimiye-Pülümür yolları, Gülüşkür-Pertek-Süngeç Köprüleri, Pülümür ve Pülür kışlaları, Hükümet Konakları ve Karakolların yapılması ile işe başlanmıştır. Yukarıdaki işler için 1.000.000 lira verilmiştir.

Ayrıca Mazgirt- Nazimiye üzerinden Pülümür'e kadar düşünülen şose yapımı için ilave ödenek istenmişse de hâsıl olan mali zarurete binaen buna imkân bulunmamış ve bu para ile yapılmak istenenlerin diğer masraflardan kısılmak suretiyle temin ve idaresi uygun görülmüştür.³⁵⁹

Hükümetin mali olarak sınırlı bir bütçe ayırabildiği kalkındırma faaliyetlerinin imar bölümü de Dördüncü Umum Müfettişliği faaliyet raporunda ayrıntılı şekilde yer almıştır;

Pülümür zabıt ve kâtip evleri 40.000 lira,

Pülür zabıt ve kâtip evleri 40.000 lira,

Açılacak mekteplerin daimi masraflarına yardım 32.000 lira,

Mekteplerin inşa masrafları 68.000 lira,

Bingöl hükümet konağı 50.000 lira,

Sulama işleri 60.000 lira,

Elaziz hastanesi 100.000 lira,

Telefon inşası 10.000 lira,

Yeni ve eski kaza hükümet konakları ile karayolları inşası 100.000 lira.³⁶⁰

Görüldüğü gibi Ankara Hükümeti Tunceli isminde yeni bir vilayet kurmuş ve en başından başlayarak bu ili imar ve iskân etmeye çalışmıştır. Hem bölgedeki asayişsizliği

³⁵⁸ BCA 030.10.71.469. 5.

³⁵⁹ BCA 030.10.71.469. 5-3.

³⁶⁰ BCA 030.10.71.469.5-4.

ve otorite boşluğunu doldurmak, bu bölgeyi merkeze bağlamak, buradaki aşiret sisteminin yerine devlet otoritesini tesis etmek için Tunceli baştan oluşturulmuştur.

Bu faaliyetlerle birlikte Dersim bölümünde ayrıntılı şekilde değineceğimiz gibi Dördüncü Umum Müfettişliği Dersim İsyanı'nı da bastırmakla görevlendirilmiştir. 1937 tedip harekâtını yapmış bölgeyi isyancılardan temizlemiş ardından ertesi yıl, 1938'in başında yakalanamayan, kaçan isyancıların asiliklerine engel olmak için yeni bir harekât düzenlemiştir. 1938 yazında Dördüncü Umum Müfettişliği buranın asayiş sorumluluğunu 3. Orduya teslim etmiştir.³⁶¹ Hükümet burada isyanın tüm izlerini silmek istemiş ve 3. Ordu bu bölgede yoğun bir tarama harekâtı düzenlemiştir. 1938 Eylül Ayından sonra Tunceli'nin denetimi tekrar Dördüncü Umum Müfettişliğine geçmiş ve Komutan Vali Alpdoğan bölgenin kalkınması için imar faaliyetlerine devam etmiştir.³⁶²

1935 yılında, 2.3.199 sayılı kararnameye göre, 25 Haziran 1927 tarih ve 1164 numaralı kanunun birinci maddesi mucibince ve Erzurum, Kars, Gümüşhane, Çoruh, Erzincan, Trabzon ve Ağrı illerini kapsayan Üçüncü Umumi Müfettişlik kurulmuştur.³⁶³ 1935 yılından Üçüncü Umumi Müfettişliğe ait teşkilat kadrosu da, 7 Aralık 1935 tarih ve 2/3465 sayılı kararname ile onaylanmıştı. 23 Aralık 1935 tarih ve 2/3736 sayılı kararname ile de, Üçüncü Umumi Müfettişliğin 1935 yılına ait harcamalarına karşılık 54.760 TL ödenek öngörülmüştür.³⁶⁴

Üçüncü Umumi Müfettişliği'ne 23 Ağustos 1935 tarih ve 2/3200 sayılı kararname ile Konya Milletvekili Tahsin Uzer atanmıştır.³⁶⁵ Hasan Tahsin Uzer, 1878'de Selanik'te doğmuş, İstanbul İdadisini bitirdikten sonra 1897'de Mülkiye mektebinden mezun olarak çeşitli devlet hizmetlerinde bulunmuştur. I. Dünya Savaşı'nın en hareketli günlerinde Erzurum Valiliği yaparak önemli hizmetlerde bulunmuş ve Erzurum, Van, Suriye valilikleri nedeniyle bölgeyi yakından tanıyan bir devlet adamı olmuştur. Tahsin Uzer' Erzurum'un imarı ve yeni bir mahalle kurulması için 1.000.000. lira tahsis edilmiştir.

Görüldüğü gibi hükümet Dördüncü Umum Müfettişliğine olduğu gibi Üçüncü Umum Müfettişliğine de bölgenin imarı için yüklü miktarda para vermiştir. Tahsin Uzer ilk iş

³⁶¹ ATASE, K. 37, D. 113, F. 4.

³⁶² ATASE, K. 30, D. 320B, F. 14-5

³⁶³ BCA 030.18.01/57.70.15

³⁶⁴ BCA 030.18.01/57.70.16.

³⁶⁵ İçişleri Bakanlığı Arşivi, Hasan Tahsin Uzer Sicil Dosyası, Sicil No: 1222; *Meşhur Valiler*, s. 515-516.

bölgedeki yetkileri kendine toplamak ve bürokrasinin oluşturacağı zaman kaybını önlemek için Ankara'ya bir rapor sunmuştur.³⁶⁶ Ardından yapacağı işler ile ilgili Tahsin Uzer göreve başladıktan sonra bir kanun layihası hazırlamış ve İsmet İnönü'ye sunmuştur

Madde I. Umumi Müfettişler, muntakası dâhilinde Hükümetin vekili ve bütün vekillerin mümessilidir. Bu sıfatla başta valiler olmak üzere bütün memurlar kendisine karşı mesul ve gördükleri işlerden ve yaptıkları icraattan izahat ve hesap vermeğe mecburdurlar.

Madde 3: Umumi Müfettiş, polis ve jandarma kıtaları gibi zabıta ve silahlı kuvvetleri ve muntakası içindeki asker kuvvetlerini icra kuvveti olarak kullanabilir.. vs.

Doğu illerinde aslında bir güvenlik sorunu olmadığını fakat Osmanlı aşiret yapısını devam ettirmek isteyen 25 kadar ailenin olduğunu ve bu ailelerden halkın da şikâyetçi olduğunu ve bunların batıya nakillerinin gerektiği ve boşalttıkları arazinin de istimlâk edilerek halka dağıtılıp halkın toprağa bu suretle bağlanacağını belirtmiştir.³⁶⁷

Halkın sağlığına da değinen Tahsin Uzer o dönemde yaygın olan trahom, frengi, veremden şikâyet etmiş ciddi tedbirler almak zamanının geldiğini, Oltu'da 3000, Tortum'da 1250, Erzurum'da 1240 frengili hasta varsa da bu sayının daha fazla olduğunu ve bu vaziyet karşısında Üçüncü Umumi Müfettişlik muntakasinda frengi, trahom, verem ve sıtma hastalıklarına karşı çok esaslı sıhhat ve mücadele edilmesi gerektiğini, Trabzon Valisi ve Dr. Fuat ile yaptığı görüşmeler sonucunda Trabzon'da 150 yataklı bir verem hastanesi tesisine karar verildiğini söylemiştir.³⁶⁸

Daha sonra *Umumi Müfettişlik Grup İnşası* adıyla imar ve iskân faaliyetlerine başlamıştır. Bu imar planının içinde Umumi Müfettişlik, Kolordu Kumandanlığı, Jandarma Müfettişlik ve Kumandanlığı, Halkevi, Posta ve Telgrafhane, İnhisarlar Başmüdürlüğü, otel, lokanta, gazino, Müfettişi Umumi, Kolordu Kumandanı ve Müstahkem Mevki Kumandanı evleri, çift apartmanlı 21 adet memur ve subay evi ve bir ilkokul vardır.³⁶⁹

Trabzon'da et ve soğuk hava, balık yağı Erzurum'da iplik fabrikası, suni gübre fabrikaları, Murgul bakır ve kuvars madenlerinin yeniden işletilmesi, Kars'ta, Iğdır'da

³⁶⁶ BCA 030.10.68.452.2.

³⁶⁷ BCA 030.10/70.468.8.

³⁶⁸ BCA 490 01 648 151 1/10-12.

³⁶⁹ BCA 030.10/71.467.2.

Erzurum'da ihracat - ticaret birlikleri, kooperatifler, Iğdır Ovası'nda pamuk üretimi, Iğdır bölgesine Serdarabat Barajı'nın fonksiyonel hale getirilmesi, Erzurum'da şeker fabrikası soğuk et ve konserve fabrikası, Rize ve Çoruh vilayetlerinde iskeleler Tahsin Uzer'in müfettişlik bölgesine kazandırdığı örneklerdir.³⁷⁰

Hükümet'in başka bir önem verdiği konu ise Umum Müfettişlerin seçimidir Tunceli bölgesine müfettiş seçerken Başbakan İsmet İnönü'nün isteğiyle bir asker vali atanmıştı.³⁷¹ Üçüncü Umum Müfettişliğine ise bu bölgeyi tanıyan ve bu alandaki faaliyetlerinden iyi bir idareci olduğuna kanaat getirilen Tahsin Uzer seçilmiştir. Bu müfettişlik bölgesi gibi Birinci Umum Müfettişi Abidin Özmen de Anadolu'nun doğusunda yıllarını geçirmiş bir insandır, kendisi bölgedeki deneyimlerini şöyle aktarmıştır;

*1924 senesinde Şeyh Sait isyanında örfî idare bölgesinde Birecik Kaymakamı idim. Ve 926-927 de Diyarbakır'da örfî idare âmiri olan Üçüncü Ordu Müfettişinin yanında Mülkiye Müfettişi olarak Mülkiye Müşaviri idim. 1928. 29, 30, 31 senelerinde de Bitlis ve Muş Valiliklerinde bulundum. 15 aydan beri de Umumî Müfettişlik ödevini ifaya çalışıyorum. Görülüyor ki, doğu vilâyetlerimizde meydana gelen birçok hadiseleri, yakından seyretmek veya içinde bulunmak suretiyle kendime göre tahlil etmiş bir haldeyim.*³⁷²

Umum Müfettişlerinin ortak özelliklerinden biri de Mustafa Kemal Paşa'nın güvenini kazanmış isimlerden seçilmiş olmalarıdır. Diyarbakır Milletvekilliği yaparken Birinci Umum Müfettişi olarak atanan İbrahim Tali, Mustafa Kemal ile birlikte Samsun'a çıkanlar arasındadır.³⁷³

Birinci Umum Müfettişlik bölgesinin de kendi çalışma alanında çok büyük işler yaptığını, imar, bayındırlık ve iskân işlerinde bölgeyi kalkındırmaya yönelik yoğun faaliyetleri olduğunu, Birinci Umum Müfettişi Abidin Özmen tarafından 1939 yılında yazılan kapsamlı tanıtım raporundan öğreniyoruz.³⁷⁴

³⁷⁰ BCA 030.10771.465-7.

³⁷¹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 5 içtima 1, Cilt 7, s. 3.; TBMM M.M. Encümeni 15.11.1935 gün ve 1/1304 sayılı yazıya ek gerekçe.

³⁷² Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları, s. 64.

³⁷³ Bkz. Fethi Tevetoğlu; Atatürk'le Samsun'a çıkanlar, Atatürk ve Çevresi Yayınları, 1971.; Ayrıca bkz. Mustafa Balcıoğlu, "Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar Bibliyografyasına Katkı", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 42, Cilt: XIV, Kasım 1998, Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılı Özel Sayısı.

³⁷⁴ Birinci Umum Müfettişlik Bölgesi; s. 315.

Raporunun ilk bölümünde bölgeyi ayrıntılı şekilde tanıtan Özmen, ikinci bölümü ise Birinci Umum Müfettişliği müşavirlik ve büroları tarafından hazırlanan raporlara ayırmıştır. Rapordaki çalışmalar Umum Müfettişliğin işe başladığı 1928 tarihinden raporun yazıldığı 1939 yıllarını kapsamaktadır. Yapılan işler birkaç başlık altında toplanmıştır; Adliye, Maliye, Maarif, Bayındırlık, İktisat, Sağlık ve İskan, Ziraat, Veteriner, Halkevleri, Spor, İstatistik çalışmaları.

Rapor çok ayrıntılı ve uzun olduğu için bayındırlık konusunda yapılan faaliyetlerden örnek vermeyi uygun gördük. Raporda bölgenin imarına başlanmadan önceki durum şöyle özetlenmiştir;

Meşrutiyet Hükümeti döneminde yer yer faaliyet baş göstermiş, 1909 yılında yol inşaatı için Fransız Reji Jeneral şirketine ihale verilmiş ise de Birinci Dünya Savaşı çıktıktan sonra bu yarım kalmış, bakımsızlık yüzünde mevcut yollar iyice bozulmuş, Diyarbakır'da Birinci Umum Müfettişliği işe başladığında sadece 2247 km. lik yol vardı ve bunun ancak 542 km.lik kısmı şose şeklinde olup onun da tamire ihtiyacı vardı.

Müfettişlik göreve başladıktan sona birinci derecede, Diyarbakır-Bitlis-Van ve Bitlis-Muş-Diyarbakır-Mardin-Urfa yollarına önem vermiş bu yollar üzerinde de Garzan, Gezer, Paşur, Hacikamil, Anbarçayı, Pisyar köprülerini kurmuştur. Bunu yanında yapı işlerine girişilmiş, örneğin, Diyarbakır'a 236 liraya Umum Müfettişlik dairesi, 26 liraya Nafia Dairesi, Kız Sanat Okulu, Erkek Sanat Okulu, 100 lira harcanarak Halkevi, Vilayet konağı, soma fabrikası, üç katlı numune hastanesi, ipek böcekçilik okulu, bir lise, bir ilkokul, vilayetin çeşitli yerlerine 8 karakol, Lice'de yeni bir belediye yapılmış ayrıca il çevresine göçmen köyleri kurularak iskân sağlanmıştır.

Yine Diyarbakır örneğinden gidecek olursak, şehre su boruları çekilmiş ve birçok noktaya çeşmeler yapılmıştır. 250 bin liraya mal olan bir elektrik santrali kurulmuştur. İran hattı ve Irak hattı olarak iki güzergâhtan oluşan demiryolu kurulmuştur.³⁷⁵

Müfettişlikler, İsmet İnönü'nün dediği gibi *en iyi kanun tatbik edildiği muhitin hususiyet ve ihtiyaçlarına en iyi uyanı olduğu şüphesizdir.*³⁷⁶ 1930'lu yıllarda bu müfettişlikler olağan üstü yetkilerle donatılmış kurumlardı. Bölgede hızlı bir kalkındırma ve imar faaliyetlerine giriştikleri gibi bölgenin ıslahı için yapılan

³⁷⁵ Birinci Umum Müfettişlik Bölgesi; s. 317.

³⁷⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 5 İttima 1, cilt 7, s. 3, TBMM M.M. Encümeni 15.11.1935 gün ve 1/1304 sayılı yazıya ek gerekçe.

çalışmaları Hükümetin İskân politikasını da bu kurumlar uygulamışlardır. Bunun gibi idari görevlerin yanı sıra isyanların bastırılmasında askeri görev üstlenmiş genel asayişin sağlanmasında yine bu müfettişlikler görev başında olmuştur. Bütün bu yetkilerin bir kurumda bunun yanında da bir müfettişte toplanmış olması 1940'lara gelindiğinde demokrasi ve meşruluk açısından sorgulanmaya başlanmış ve bu kurumlar çok partili hayata geçtikten sonra kaldırılmıştır.

3.2. 2510 SAYILI İSKAN KANUNU

Eski devirlerden beri stratejik önemi dolayısıyla büyük devletlerin hedefi olmuş olan Anadolu'nun güneydoğusu, geçit vermeyen coğrafi koşulları ve bu koşulların yarattığı aşiret yapısı sebebiyle devlet otoritesinin az olduğu bir alan olarak kalmıştır. Bu otorite boşluğu ile sadece Osmanlı Devleti değil, Hititlerden başlayarak, Roma, Bizans, Arap ve Memluk dönemlerinde de mücadele edilmiştir.³⁷⁷

Bölgenin ıslahı için Osmanlı Devleti ilk kuruluşunda bir devlet politikası olarak uyguladığı iskan politikasını bu bölgenin ıslahı için de uygulamıştır.³⁷⁸ Osmanlı Devletinde asayiş sorunu olan yerlerde güvenliği sağlamak için iskan yapılırken Milletleştirme-İslamlaştırma amacıyla da bu faaliyet yürütülmüştür.³⁷⁹ Bunu yanında üçüncü bir yöntem ise yeni fethedilen yerleri şenlendirmek için dervişler aracılığıyla yapılan iskandır.³⁸⁰

Osmanlı Devleti'nin toprakları genişleyerek doğal sınırlarına ulaştıktan sonra ülke içinde iskan politikasını yer değiştirmelerle devam ettirmiştir. Bunun yanında Osmanlı Devleti gerileme dönemine girdikten sonra savaşlardan rahatsız olan halk kitlelerinden kendiliğinde yer değiştirenler de olmuştur. Bu durum devletin izlediği bir politikadan kaynaklı değil bölge halkının tercihinden dolayı olan bir iskandır.³⁸¹

II. Mahmut'tan başlayarak devam eden ayanların gücünü kırma siyasetini de iskan politikasını kullanarak yapmaya çalışmışlardır. Güneydoğu ve Orta Anadolu'daki

³⁷⁷ Bahadır Alkım; "Sam'al ile Asitavanda Arasındaki Bir Yol, Amanos Bölgesinin Tarihi Coğrafyasına Dair Araştırma", *Belleten*, C.XXIV./95, 1960, s. 355.

³⁷⁸ Ömer Lütfi Barkan; "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIII/1- 4 (1953 - 1954), s. 214.

³⁷⁹ İbrahim Solak; "Anadolu'da Nüfus Hareketleri ve Osmanlı Devleti'nin İskân Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, 127 (Ağustos 2000), s. 21.

³⁸⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunun da Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Vakıflar ve Temlikler İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 2,1942, s. 290.

³⁸¹ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara, 1991, s. 4 - 5.

aşiretlerin otoritesini azaltarak bölgeyi merkeze bağlamak için *Fırka-i Islahiye* adında bir ordu kurulmuştur. Bu ordunun görevi sadece göçebe aşiretlerin iskanı için değil bölgede hem de bir ıslahat çalışması yürütmek için de hazırlanmış reform ordusudur. Bu ordu ile Çukurova ve çevresine hakim olan Kozanoğulları, Menemencioğulları, Küçükaliogulları gibi birçok aşiret tasfiye edilmiştir. Güneydoğu Anadolu’da hakim güç olan bu aşiretler, bir daha topraklarına geri dönmek şartıyla ömür boyu maaşa bağlanarak sürgün edilmişler, tehlikeli görülenler ise Tuna vilayetine gönderilmişlerdir. Bu aşiret liderlerinden bir çoğu İstanbul’da merkez denetiminde iskan ettirilmişlerdir. Özetle Fırka-i Islahiye iskanı Tanzimat’ın Güneydoğu Anadolu’yu merkezileştirme ve bölgedeki yerel güçlerin tasfiye politikasının uygulayıcısı olmuştur.³⁸²

Fakat bunun yanında Osmanlı Devleti’nde özellikle Balkan Savaşları sonunda sınır bölgelerinde yada kaybedilen topraklarda yaşayan halk kitleleri için iskan yaşamsal bir zorunluluk olmuştur.

Böylece 1916 yılında *Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti* kurulmuş ve devlet sistemli bir şekilde vatandaşlarını iskan etmek için çaba göstermiştir.³⁸³ İttihat ve Terakki Partisinin iktidarı döneminde bir taraftan Rumeli’den gelen göçmenleri Anadolu’da eritmeye çalışırken diğer taraftan da göçebe halkı yerleşik düzene geçirme çabası vardır. İttihat ve Terakki Partisi iskan politikasında, hem Osmanlı Devletinden aldığı deneyimlerden faydalanmış hem de yurt dışından bilim adamlarının görüşlerine önem vererek bilimsel bir iskan politikasıyla halkı özdeşleştirmeye çalışmıştır.³⁸⁴

Birinci Dünya Savaşı sırasında ve ardından yaşanan Millî Mücadele döneminde de kaybedilen yada işgale uğrayan topraklardaki vatandaşlar zor şartlar altında işgal bölgelerinden uzak emniyetli topraklara göçme çabası içine girmişlerdir. Bu durum da ülke içindeki kargaşayı, yağma olaylarını ve emniyetsizliği arttırmıştır. İşte bu duruma son vermek için Millî Mücadele’yi yapanlar Dr. Rıza Nur Başkanlığı’nda *Sıhhiye ve Muavenet-ı İçtimaiye Vekâleti*’ne bağlı bir Muhacirin Müdüriyeti kurmuşlardır.³⁸⁵ Fakat çalışmaların daha verimli yapılabilmesi için daha sonra yerine *Mübadele İmar ve İskân Vekâleti* kurulmuş ve 13 Ekim 1923 tarihinde tarih ve 352 no’lu kanun ile İzmir

³⁸² Daha geniş bilgi için bkz, M. Fatih Sansar; Tanzimat Döneminde Bir İskan Modeli Fırka-i Islahiye ve Güneydoğu Anadolu’nun İskanı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniv. Sosyal Bilimler Enst., Van, 2003.

³⁸³ Fuat Dündar; *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913 - 1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 60.

³⁸⁴ Dündar; s. 60.

³⁸⁵ *Düstur*, II, Üçüncü Tertip, Ankara, 1953, s. 53.

milletvekili Mustafa Necati Bey İmar ve İskan Vekili seçilmiştir.³⁸⁶ Vekalet, Yunanistan'dan gelen Türklerin iskanı için çalışmış muhacirler genelde batı Anadolu'ya yerleştirilmişlerdir.³⁸⁷

Fakat bu Vekalet, kendisinden istenilen verim alınamaması nedeniyle özellikle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşundan sonra eleştirilere maruz kalmış ve 1924 yılına gelindiğinde artık iskan muhacirleri yerleştirmenin yanında ülkenin genel asayişini sağlama aracı olarak da kullanılmak istenmiştir. İşte bu amaç doğrultusunda ve gelen eleştirilerin de neticesinde Vekalet yetkilerini Dahiliye Vekaleti'ne bırakmış ve Dahiliye Vekaleti bünyesinde kurulacak bir genel müdürlük vasıtasıyla iskan işlerinin yürütülmesine karar verilmiştir. Böylece 11 Aralık 1924 tarihinde 529 nolu kanun ile Mübadele İmar ve İskan Vekaleti kaldırılıp yerine bir Genel Müdürlük kurulmuş oluyordu.³⁸⁸

Şeyh Sait isyanından sonra bölgedeki aşiret reislerin nüfuzunu kırmak ve güneydoğu Anadolu'yu merkeze bağlamak için bazı ailelerin doğudan batıya nakillerine dair bir kanun çıkarılmıştır. 1927 yılında 1097 sayılı yasası ile çıkarılan kanun *Bazı Eşhasın Şark Menatıkından Garp Vilâyetlerine Nakillerine Dair Kanun* (Bazı Şahısların Doğu İllerinden Batı İllerine Nakline Dair Kanun) başlığını taşıyordu. 1097'nin 1. maddesi, idari, askeri ve içtimai esbaba binaen (nedenlere dayanarak) şark idare-i örfiye muntakasıyla (Doğu sıkıyönetim bölgesiyle) Bayazıt vilâyetinden bin dört yüze kadar şahsın ve işbu eşhas aileleriyle seksen asi ailesinin ve menatıkı mezkûredeki (belirtilen bölgedeki) ağır ceza mahkûmlarının garp vilâyetlerine nakli için Hükûmete mezuniyet (izin ve yetki) veriyordu.

1097'nin 9. maddesi doğudan batıya gönderilenlere ait toprakların Hazine'ye geçeceğini ve bunların değerinin oluşturularak bir kurulca saptanacağını, 11. madde ise batıda yerleştirildikleri yerlerde kendilerine verilecek taşınmazların değeri doğuda sahip olduklarından düşükse aradaki farkın yine Hazine'ce kendilerine toprak verilerek, tamamlanacağını düzenliyordu.³⁸⁹ Aynı yılın sonunda 5 Aralık 1927 tarihinde bunun hükümlerini yumuşatmak üzere getirilen tasarıda da bu şekilde Hazine'ye geçen toprakların dağıtımına ilişkin hükümler yer almıyordu. Bu değişiklikle iskan etmeye

³⁸⁶ *Düstur*, V, Üçüncü Tertip, Ankara, 1948, s. 165.

³⁸⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, İçtima: I, C. III, s. 206.

³⁸⁸ *Düstur*, VI, Üçüncü Tertip, Ankara, s. 18.

³⁸⁹ *Düstur*, VIII, Üçüncü Tertip, 1946, s. 847-848.

mecbur bırakılan fakat bulundukları bölgelerde herhangi bir taşkınlık yapmayan, huzur bozucu bir davranışta bulunmayan ailelerin eski yaşadıkları bölgelere dönmelerine izin verilmiş, bunun yanında ise iskana tabi tutuldukları yerlerde huzursuzluk çıkarmaya devam eden sosyal kuralara uymayanların mecburi iskanına devam kararı alınmıştır.³⁹⁰

Böylece, 1927'nin Haziran'ında 1097 sayılı yasa ile ilk kez ortaya çıkan toprak dağıtımı konusu, daha sonra 1929 Haziran'ında 1505 sayılı yasa ile genişlemiştir.³⁹¹

Şark Menatıkı dahilinde muhtaç zürraa tevzi edilecek (Doğu bölgelerinde muhtaç çiftçiye dağıtılacak) araziye dair kanun Hazineye geçmiş topraklardan bir bölümünün toprağa gereksinmesi olan çiftçilere, aşiret üyelerine, göçerlere dağıtılmış ve işletilmiş bulunduğunu belgeliyor ve bunların bu haklarını güvenceye almak üzere düzenleniyor. 1505 sayılı yasa toprağa muhtaç köylüye toprak vermek için Cumhuriyet yönetiminin çıkardığı ilk önemli yasa oluyor. Bu yasa, 4. maddesiyle toprak dağıtımını 'Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkası (yani, Doğu bölgesi) ile sınırlı olmaktan çıkarıp *Lüzumu İcra Vekilleri Heyetince tasdik edilen (onaylanan) yerlerde tatbik olunur (uygulanır)* ifadesiyle bütün ülkeyi kapsamına alacak biçimde genişletiyor. Dört maddelik yasa, ayrıca, toprak dağıtımının ilkelerini de ilk kez ve kolay kolay değişmeyecek biçimde ortaya koymuştur. Bunlar şöyle özetlenebilir: (a) Toprak dağıtımı hükümetçe gerekli görülen yerlerde uygulanır; (b) Arazinin sahibi en çok 2000 dönüm olmak üzere 500-2.000 dönümü mülkiyetinde tutabilir; (c) Kamulaştırma bedeli belirli bir yıl (1505 sayılı yasada 1915 yılı) vergi değerinin belirli bir katı düzeyinde (1505'de 8-10 katı) sabitleştirilir.

1505 Sayılı Yasa hem doğudaki büyük topraklarda hem de Muğla ve Konya'nın bazı büyük çiftliklerinde kamulaştırma yapıp köylülere toprak dağıtılarak uygulandığını gösteriyor. Ancak, bu uygulama batıdaki büyük toprak sahiplerinin Devlet Şurası'na (Danıştay'a) başvurarak 1505'in 4. maddesinin sadece doğu ile sınırlı olduğu yolunda görüş almaları ile aksamış görünüyor. 1933 sonlarında hazırlanan ve 4. maddeye açıklık, daha doğrusu kesin bir geçerlik kazandırmak üzere 1934 Haziran'ında görüşülen Başvekâlet tezkeresinin gerekçesi Cumhuriyet yönetiminin toprak konusunu her şeyden önce bir rejim sorunu olarak gördüğünü belgeliyor. Cumhuriyet yönetimi

³⁹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre III, içtima I, C. I, s. 885.

³⁹¹ *Düstur*, X, Üçüncü Tertip, Ankara, 1953, s. 880.

toprak mülkiyetinde feodal kategorilerin varlığını da, eşitsizliğin temel kaynağı olarak gördüğü köylünün topraksızlığını da istemediğini ortaya koymuş oluyor.

Ancak, sonraki yıllarda, bu uygulama engellerle karşılaşmış, hatta Devlet Şurası (Danıştay) 1505'in 4. maddesinin sadece Doğu bölgeleriyle sınırlı olacağı yolunda bir karar oluşturmuştur. Yönetim, bu engellemeyi aşmak için yeni bir yasa tasarısı hazırlamak yerine, Meclis'ten 4. maddenin ülkede Hükümetin gerekli göreceği her yerde' uygulanmasını sağlayacak bir yorum almaya yönelir. Ülkede yaygın bir toprak dağıtımının ortaya çıkma olasılığı karşısında büyük toprak sahipleri çok duyarlıdır. Yönetimin görüşünü dile getiren Şükrü Kaya ise hem topraksız ve az topraklı köylüyü ön plana alan radikal bir tavır sergilemekte, hem de bunu çiftçilik yapan büyük toprak sahiplerinin çıkarlarıyla bağdaştıracak bir politika çizgisi arandığını göstermektedir. Bu kanun teklifinin gerekçesine baktığımız zaman kanunun bölgedeki feodal yapıyı hedef aldığı ve köylüyü hem toprağa hem de merkezi otoriteye bağlamayı amaçladığı görülmektedir.³⁹²

Şarkta geniş çiftlikler ve bu çiftliklerde serf gibi yaşayan topraksız ve fakat toprağa bağlı birçok insanlar vardır. Ancak aynı vaziyette çiftliklere ve insanlara Anadolu'nun diğer bir çok yerlerinde de tesadüf olunmaktadır. Şarkta bu topraksız ve fakat toprağa bağlı insanları bu bağdan kurtarıp toprağa sahip kılmak ne kadar lazımsa garpta da aynı vasıftaki bu insanları aynı surette kurtarmak aynı derecede ve belki daha şiddetle lâzım ve zaruridir. Yine Şarkta da Garpta da bir çok geniş arazi boş durmakta iken bunların yanı başında yüz binlerce halk topraksız bulunmaktadır. İşte bir taraftan bu topraksız ve toprağa bağlı insanları topraklandırmak ve diğer taraftan boş durmakta bulunan geniş araziye topraksız çiftçilere ve muhacirlere dağıtmak gayesini temin etmek üzere iş bu kanun çıkarılmıştır. Ancak Devlet Şûrasınca bu kanunun ser lavhasına bakılarak bundan istidlâl suretiyle kanunun tatbik yeri Birinci Umumi Müfettişlik muntakası gösterilmiş ve dördüncü maddesinin ikinci ve lüzumu İcra Vekilleri Heyetince tasdik edilen yerlerde fıkrasının Birinci Umumî Müfettişlik İcra Vekilleri Heyetince lüzumu tasdik edilecek yerlerde bu kanun hükümlerini tatbik etmek maksadına müstenit bulunduğu fikri tahassül eylemiş bulunduğundan bu kanunun Birinci Umumi Müfettişlik muntakası haricindeki tatbikatı bu müesseseye aksettikçe bozulmaktadır. Devlet Şûrasının bu içtihamı bu kanunun tatbik sahasında aslî maksadından uzaklaştırmağa

³⁹² *Düstur*, X, Üçüncü Tertip, Ankara 1953, s. 880

*başlamış ve bu ihtiyacı yeniden belirtmiş olduğundan halli için işin Yüksek Meclise arzı rica olunur.*³⁹³

3.2.1. İSKAN KANUNU GEREKÇESİ VE KABULÜ

Birinci Umum Müfettişi Abidin Özmen 27 Nisan 1932 tarihinde bölgede asayiş bozanların doğudan batıya nakillerini kapsayan bir öneri sunmuştur.³⁹⁴ Fakat insanların bağlı oldukları topraklardan koparılıp başka bölgelere sevkleri kağıt üstünde olduğu gibi kolay olmamış bunun yanında bu kanun muhalefetin çok sert eleştirilerine hedef olmuştur.

19 Mayıs 1930'da Nüfus İşleri Umum Müdürlüğü üç şubeden oluşup iskan ile ilgili kanunlar birinci şubenin sorumluluğuna verilmiştir.³⁹⁵ 5 Temmuz 1934'te şube sayısı dörde çıkarılmış, ikinci şubedeki iskan işleri ile ilgili kanunlar birinci şubenin sorumluluğuna verilmiştir³⁹⁶

1930'lu yıllarda Türkiye Cumhuriyeti, gerek dünyada esen rüzgarların etkisiyle, gerek çıkan sorunlara karşı kendini savunmak için doğuda hüküm süren feodal zihniyet ve ağalık düzenine karşı merkezileşmeye ve milliyetçiliği ön plana çıkarmaya başlamıştır. 1934 senesinde 2510 sayılı İskan Kanunu kabul edilmiş, ülke coğrafyası 3 kısma ayrılmıştır.

Bu bölgeler;

1 Numaralı mıntıkalar: Türk kültürüne sahip olan nüfusun tekasüfü (yoğunlaşması) istenilen yerler.

2 Numaralı mıntıkalar: Türk kültürüne temsili istenilen nüfusun nakline ve iskanına ayrılan bölgeler.

3 Numaralı mıntıkalar: Yer, sıhhat, iktisat, kültür, askerlik, siyasî sebepler ile boşaltılıp yasaklanan bölgeler.

İskan teşkilatı yeniden düzenlenmiş, merkez ve vilayet teşkilatı olarak ikiye ayrılan kurumda görevlendirilecek memurlara önem verilmiş özensizlik, ihmal ve dikkatsizliğe göz yumulmayacağı vurgulanmıştır.³⁹⁷ 2510 Sayılı İskan Kanunu kabul edildikten kısa

³⁹³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre IV, İçtima III, C, XXIII, s. 138-9.

³⁹⁴ BCA 030.10.70.461.

³⁹⁵ *Düstur*, XI, Üçüncü Tertip, Ankara, 1954, s.228

³⁹⁶ *Düstur*, XV, Üçüncü Tertip, Ankara, 1955, 597

³⁹⁷ *Hakimiyeti Milliye*, 1 Temmuz 1934.

bir süre sonra değişikliğe uğramış iskan işleri bağlı bulunduğu Dahiliye Vekaleti'nden alınarak Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlanmasına karar verilmiştir.³⁹⁸

Bundaki amaç o günün şartlarında düşünüldüğünde anlamlıdır. Çünkü salgın hastalıkların yoğun olarak görüldüğü bir dönemde göçmenlerin hem yer değiştirme hem de iskan etme sırasında salgınların yayılabileceği endişesiyle iskan işlerinin bağlı bulunduğu kurum değiştirilmiştir.

Artık göçmenler ve iskan edilenler 1. madde ile sağlık ve sosyal yardım bakanlığına devredilirken 2. Madde ile de iskan işlerinin teşkilatı ve bütçesi belli edilmiş, bu kuruma bağımsız bir bütçe ayrılarak İskan Umum Müdürlüğü kurulmuştur.³⁹⁹

2510 sayılı İskan Kanunu 27 Nisan 1932 tarihinde Meclis'e sunulmuştur.⁴⁰⁰ Fakat bu Kanun'un 1934'e kadar bekletilmiş, 27 Mayıs 1934 tarihinde tekrar Meclis'e sunulmuştur.

İskan Kanunu dönemin ihtiyaçlarını karşılamak için çıkarılmış olsa da anayasaya aykırılıklar taşıyan bir kanun olmaktan kurtulamamıştır. Kanunun 1.,2.,10.,11.,14. ve 29. maddeleri Anayasa'ya aykırılık taşıyıp taşımadığı konusunda tartışmalara neden olmuş ve bu konuda vatandaşlık hakkının kısıtlanması yer yer elden alınması hususunda eleştirilere maruz kalmıştır.

Kanun'un 1.maddesi yerleşik olan vatandaşların bir yerden başka yere iskanını öngörmektedir. Bu madde sonradan değiştirilerek muhacir, mülteci, göçebe, Çingenelerin iskan işleri ile sınırlandırılmıştır.⁴⁰¹

2. maddesinde yukarda sözünü ettiğimiz 3 bölge açıklanmıştır.

3. madde ile Türk soyundan gelen fakat yurt dışında yaşayan Türk kültürüne bağlı göçebe veya yerleşik fert veya aşiretlerin İçişleri Bakanlığı'na kabulünü öngörüp bu kimselere muhacir tanımı yapılmıştır. Kimlerin ve hangi ülkelerden geleceklerin muhacir kabul edileceği İcra Vekilleri Heyeti'nin kararına bırakılmıştır. Bunun yanında mülteci tanımı da yapılarak eğer zorunluluktan ülke göç etmek isteyenler varsa bu mülteciler de muhacir sayılıp kabul edileceklerdir. Fakat 3. maddeye göre kabul edilecek muhacirlerden Türk kültürüne bağlı olmayanlar, anarşistler, casuslar,

³⁹⁸ *Ayn tarihi*, no 24 1. Kanun 1935, s.32

³⁹⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre V, içtima 1., C VI., s. 18.

⁴⁰⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre IV, içtima 3, C. XXIII, s. 2; *Düstur* 3. Tertip, c. 15, 1933, s. 1157-1175.

⁴⁰¹ *TBMM Tutanak Dergisi*, Devre 8, Toplantı 1, Cilt 6, Ankara, 1947.

Çingeneler, daha önce işledikleri bir suç nedeniyle ülke dışına çıkarılmış olanlar kabul edileceklerdir.

Bu muhacirlere yapılacak yardımlarda kanuna bağlanmış ve 7. maddede açıklanmıştır. Madde 7 — A: *Türk ırkından olup, hükümetten iskân yardımı istememeyi yazı ile bildiren muhacirler ve mülteciler, Türkiye içinde istedikleri yerde yerleşmeye serbest bırakılırlar. Hükümetten iskân yardımı isteyenler Hükümetin göstereceği yerlere gitmeye mecburdurlar.*

B: *Türk ırkından olmayanlar, hükümetten yardım istemeseler bile, Hükümetin göstereceği yerde yurt tutmağa ve Hükümetin izni olmadıkça buralarda kalmağa mecburdurlar. İzinsiz başka yere gidenler ilk defasında yerlerine çevrilirler. Tekerrürü halinde İcra Vekilleri Heyeti kararı ile vatandaşlıktan düşürülürler.*

C: *Türkiye'ye geldikleri tarihten itibaren iki yıl içinde iskân istemeyen muhacir ve mültecilere iskân yardımı yapılamaz.*⁴⁰²

Bu kanunla ülkenin bazı bölgeleri yasak bölge ilan edilmişse de sonradan buna da bir sınırlama getirilerek yasak bölgeler Ağrı, Sason, Tunceli, Zeylan ile sınırlandırılmıştır.⁴⁰³

9. maddeyle vatandaşların doğu bölgesinden batı bölgesine gönderilerek Türkçe konuşmayan unsurların Türk kültürünün baskın olduğu yerlerde eritilmesi amaçlanmıştır.

Aşiret, ağalık şeyhlik kavramları ve kurumları 10. madde ile kaldırılmış bununla merkezileşmeye doğru kesin bir yönelme vardır.⁴⁰⁴

Madde 10 — A: *Kanun aşirete hükmü şahsiyet tanımaz. Bu hususta herhangi bir hüküm vesika ve ilama müstenitte olsa, tanınmış haklar kaldırılmıştır. Aşiret reisliği, beyliği, ağalığı ve şeyhliği ve bunların herhangi bir vesikaya veya görgü ve göreneğe müstenit her türlü teşkilâtı kaldırılmıştır.*

B: *Kanunun neşrinden önce, herhangi bir hüküm veya vesika ile veya örf ve adetle aşiretlerin şahsiyetlerine veya onlara izafetle reis, bey, ağa ve şeyhlerine ait olarak tanınmış kayıtlı-kayıtsız bütün gayri menkuller devlete geçer. Bu kanun hükümlerine ve devletçe tutulan usullere göre bu gayri menkuller muhacirlere, mültecilere, göçebelere,*

⁴⁰² *Düstur*, 3. Tertip, Cilt 15, Başvekalet Matbaası, 1934, s.1157.

⁴⁰³ *Düstur*, 3. Tertip, Cilt 15, Başvekalet Matbaası, 1934, s.1158.

⁴⁰⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 4, Cilt 23, İçtima 68, 14 Haziran 1934, s. 8.

naklolunanlara, topraksız veya az topraklı yerli çiftçilere dağıtılıp tapuya bağlanır. Bu gayrı menkullerin aidiyeti sicillerindeki kayıtlara göre tespit olunur. Tapu sicilinde aidiyete dair bir kayıt yoksa yahut kayıtlar yalnız şahıslar namına olup da halk arasında bunların aşirete ait olduğu şayi bulunuyor ve aşiret fertleri de bu gayrı menkullerden başkasına sahip bulunmuyorlarsa aidiyet tahkikat üzerine, o yerin idare heyeti kararı ile hallolunur. İdare heyetlerinin valilerce tasdik edilen bu kararı katidir.

C: Bu kanunun neşrinden önce aşiretlere reislik, beylik, ağalık, şeyhlik yapmış olanları ve yapmak isteyenleri ve sınırlar boyunda oturmasında emniyet ve asayiş bakımından mahsur bulunanları, aileleri ile birlikte münasip yerlere naklettirip yerleştirmeye, icra vekilleri heyeti kararı ile Dahiliye Vekili salâhiyetlidir.

Ç: Türk tebaasından olup ta, Türk kültürüne bağlı bulunmayan aşiretler fertlerinin dağınık olarak 2 numaralı mıntıkalara, Türk tabiyetli ve Türk kültürlü göçebe aşiretler fertlerini sıhhat ve yaşama şartları elverişli yerlere nakledip yerleştirmeye, Türk tebaası olmayan ve Türk kültürüne bağlı bulunmayan göçebe aşiretler fertlerini icaba göre Türkiye dışarısına çıkarmaya Dahiliye Vekili salâhiyetlidir.⁴⁰⁵

11.madde ile ise ana dili Türkçe olmayanların göç ettikleri yerlerde de dağıtılması birlikte mahalle veya köy kurmamaları amaçlanmıştır.

Madde 11 — A: Anadili Türkçe olmayanlardan toplu olmak üzere yeniden köy ve mahalle, işçi ve sanatçı kümesi kurulması veya bu gibi kimselerin bir köyü, bir mahalleyi, bir işi veya bir sanatı kendi soydaşlarına inhisar ettirmeleri (tekeline almaları) yasaktır.

B: Türk Kültürüne bağlı olmayanlar veya Türk Kültürüne bağlı olup ta Türkçeden başka dil konuşanlar hakkında, harsî, askerî, siyasî, içtimaî ve inzibatî sebeplerle, icra vekilleri heyeti kararı ile Dahiliye Vekili, lüzumlu görülen tedbirleri almağa mecburdur. Toptan olmamak şartı ile başka yerlere nakil ve vatandaşlıktan ıskat etmek (çıkarmak) de bu tedbirler içindedir.

C: Kasabalarda ve şehirlerde yerleşen ecnebilerin tutarı belediye sınırları içindeki bütün nüfus tutarının % 10'unu geçemez. Ve ayrı mahalle kuramazlar.⁴⁰⁶

⁴⁰⁵ *Düstur*, 3. Tertip, Cilt 15, Ankara, Başvekalet Matbaası, 1934, s.1158–1159

⁴⁰⁶ *Düstur*, 3. Tertip, Cilt 15, Ankara, Başvekalet Matbaası, 1934, s.1158–1159

İskana tabi tutulan vatandaşlara ev yada ev yapmak için yer, mesleklerine göre dükkan, sermaye yada toprak verileceği de kanuna bağlanmıştır. Fakat hükümet göç ettirdiği vatandaşların ihtiyaçlarını karşılama konusunda yetersiz kalmış bu sebepten dolayı halkı zaman zaman zor durumda kalmıştır.

12. madde ile Türk kültürüne bağlılık Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşama için şart koşulmuştur.

Madde 12 — 1 Numaralı Mıntıkalara:

A: Yeniden hiçbir Aşiretin veya göçebenin sokulmasına, Türk kültürüne bağlı olmayan hiçbir ferdin yeniden yerleştirilmesine ve bu mıntıkların eski yerlilerinden olsa bile Türk kültürüne bağlı olmayan hiçbir kimsenin avdet etmesine izin verilemez.

B: Bu mıntıklarda soyca Türk olup dilini unutmuş veya ihmal etmiş bulunan köyler ve aşiretler efradı ahalisi Türk kültürüne bağlı köyler ile nahiye, kaza ve vilâyet merkezleri civarında yerleştirilir.

C: Bu mıntıklarda 1914'den önce yerleşip ana dili Türkçe olan ve umumî veya millî savaşta mıntika dışarısındaki vilâyetlere gelmiş ve bu kanunun meriyetine kadar hiçbir iskân yardımı görmemiş bulunanların eski yurtlarına gelmeleri ve yerleşmeleri temin olunur.

Ç: Dışarıdan gelecek Türk kültürlü muhacirler iklim ve yaşayış şartlarına uygunluğu göz önünde tutularak bu mıntikalara alınıp yerleştirilirler.

D: 3 Numaralı mıntıklar halkından veya 1 Numaralı mıntıklar dışında yerleşmiş olanlardan Türk kültürlü vatandaşlar, aileleri ile birlikte iklim ve yaşayış şartlarına uygun olmak üzere, 1 Numaralı mıntikalara iskân edilirler.

E: 1 Numaralı mıntıklar haricindeki Vilâyetler ahalisinden bu mıntikalara, aileleri ile birlikte, gelip yerleşmek isteyen Türk ırk ve kültürlü asker ve mülkiye mütekaitleri, yine bu vilâyetler halkından ve Türk ırkından olduğu halde bu mıntıklarda askerlik etmiş olup, terhislerinde ailelerini getirerek ve bekâr olanlar da evlenerek yerleşmek isteyenler, 17. maddeye göre iskân edilirler.⁴⁰⁷

Sözü edilen 17. madde ise iskan edileceklerin durumu aydınlatılmıştır.

⁴⁰⁷ *Düstur*, 3. Tertip, Cilt 15, Ankara, Başvekalet Matbaası, 1934, s.1160.

Madde 17— *İskân bir aileye nüfus ve ihtiyacına göre oturacak ev veya yeri, sanatkarlara ve tüccarlara ayrıca geçim getirecek dükkân veya mağaza yahut bu gibi yapı veya yeri ve mütedavil sermaye; çiftçilere de ayrıca kâfi toprakla çift hayvanı, alet ve edevatı, tohumluk ahır ve samanlık veya yeri vermekle yapılır. Köylerde, kasabalarda sanatkarlara dükkândan ayrı yarım istihkak miktarı toprak da verilir.*⁴⁰⁸

Yasak bölgelerdeki halkın ortalama sayısı 3500 kadardır. Bu vatandaşların çoğu kendi isteğiyle yasak bölgenin dışına yerleşmişlerdir. Fakat bu vatandaşlara gerekli maddi yardım yapılmamış ve hırsızlıklar baş göstermiş çeşitli asayiş olayları görülmüştür.⁴⁰⁹

Bu kanuna çekirdek aile yapısı oturtulmaya çalışılmış anne baba ve evlenmemiş çocuklar aile kabul edilerek ayrı bölgelere yerleştirilmeleri esas alınmış bununla da doğuda geleneksel geniş aile yapısı eritilmek istenmiştir. İskana tabi tutulanlar en az 10 yıl gönderildikleri yererde yaşama zorunluluğuna tabi tutulmuşlar fakat bu süre sonradan belli bölgelerdeki vatandaşlar için uzatılmıştır.

27 Mayıs 1934 tarihli İskan Kanunun Encümen Mazbatasına göre 1932 yılındaki encümen mazbatasında olduğu gibi 1934 yılının gerekçesi de Türk kültürünün geçmişinden söz edilerek başlanmış ardından Osmanlı Devletindeki göçmen halkın yaşayışı anlatılmıştır;

...Yürük, Türkmen denilen katıksız Türklerin başı boş kışlak ve yaylaklarda gezenti kılığında bırakılmaları bu yiğit ve güçlü Türklerin öz soy kardeşlerine ve bunların onlara verebilecekleri sağlamlık, duygu ve düşüncede uyanıklık yönünden çok, pek çok eksiklikler olmuştur. Gelenleri hemen geçinecek ve yaşayacak düzlüğe getirerek onları Türklüğün büyük varlığı içinde eritip benliklerini Türk Benliğine katmak gerekliliği, yok olan Osmanlı İmparatorluğu'nu bir gün için düşündürmüş bir iş değildi. Doğu sınırlarında dönüp dolaşan gezici oymakları ise, (İskân Aşair) idaresi hiç düşünmedi. Muhacir yerleştirme işi sade insan çoğaltmak işi değil iken o idarenin düşündüğü bundan bir adım bile öte geçmemiştir. (İslâm camiasında) olan göçenlerin bir çoğu Türk soyu ile inanda birleşik idiler. Ancak bir gün için Türk kültürüne girmemişler idi. Hep kendi türe ve göreneklerine bağlı kalmakla beraber işin en kötüsü de artık yirminci asrın yüksek sesle istediğini anlatmasına yol olmayan dil lehçelerini de bırakmamışlardı. Bunların dilleri, oba dilini bir adım öteye geçmemiş ve işlenmemiş dil

⁴⁰⁸ *Düstur*, 3. Tertip, Cilt 15, Ankara, Başvekalet Matbaası, 1934, s.1162.

⁴⁰⁹ BCA 030.18.01.02.68.79.

olduğu gibi bunu bırakmamakta kendileri ayak direyip durmuşlardır. Muhacir yerleştirmede gözetilmesi gereken işlere böylece yer vermeyen yok olan Osmanlı İmparatorluğunun kötü gidişlerinden birisi de yalnız bu yığılıp gelenleri şuraya buraya oturtmak veya kendi kendilerine yer bularak oturmak yüzünden ortaya çıkan yakışıksız işlerdir. Bu gelenler üzerinde Devlet buyruğunun gevşek olması bu karışıklığı ortaya çıkarmıştır...

Osmanlı millet yapısı ve ümmetçilik anlayışı eleştirilirken tek millet kavramı vurgulanmış fakat millet ırka dayalı değil aynı dil aynı amaç etrafında birleştirilmek istenmiştir.

Yapmacık Osmanlı topluluğunun bir gün için Türk'e vermediği bu geniş soluk almayı, Türkiye Cumhuriyeti kendisi için en yüksek, en değerli ve en büyük bir amaç yapmıştır. Osmanlı İmparatorluğu Türkü, başka soylar kazancına çalıştırarak onu yükseltmeyi kendisine ve yaşatmak istediği gemsiz buyrukçuluğuna nasıl bir çürük temel edinmiş idiye, Türkiye Cumhuriyeti de bütün olgunluğunu Türk varlığından alarak onun dışında hiç bir şey görmemek üzere öz benliğini milletine dayamakla yükselmektedir. Bunun içindir ki Osmanlı İmparatorluğu, değişik ve çetrefil dil söyleyenlerin içinde çalışan içi dışı ayrı kalmış kümeler kılığındaki insan kalabalıklarının birbirini anlamamaları ve anlaşılamamalarında nasıl kendi eğri yaşayışını korumak istiyor idiye, Türkiye Cumhuriyeti de ancak gönül ve kafa birliği ile dil birliğini göz önüne alarak bir soyun tek çocuğu saydığı Türklüğün iç ve dış güçlerini biletip yükselterek her şeyi ancak bu büyük Türk'e bağlamayı kendisine ülkü ve amaç yapmıştır.

Görüldüğü gibi bu kanunla Türk kültürüne bağlı olmayan nüfusun bir yerden başka yerlere dağınık vaziyette yerleştirilip bu vatandaşların Türklüğe entegre ederek Türk kültürünü güçlendirmeyi amaçlamıştır.

Kanun görüşmeleri sırasında Muş Milletvekili Hasan Reşit Bey madde metninde geçen göçenlerin bir çoğu Türk soyu ile inanda birleşik idiler. Sözündeki soy kelimesinin ırk anlamına geldiğini bu yüzden Türk harsından olmayan insanların da Türk ırkından olabileceğini ve bu kelimenin Türk kültürü ile değiştirilmesini öneriyor fakat Şükrü Kaya, soy sözcüğünün aile anlamında kullanıldığını belirtiyor.⁴¹⁰

⁴¹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 1, İctima 68, Ankara 1934, s. 145, *Düstur*, Üçüncü Tertip Cilt 20, Ankara, 1958, s.761-762

30 Haziran 1939 tarihinde yine bu kanunda değişiklik yapılmıştır. 1. maddenin A ve B fıkraları 1 numaralı mıntıkalara yapılacak yerleştirmelerle 17 ve 23. maddelere iskana tabi tutulanlara verilecek mallara yönelik düzenlemeler olmuştur. Bu düzenlemelere göre 1 numaralı mıntıkaya Türk soyu ve kültüründen olmayan hiçbir fert ve aşiretin yerleşemeyeceğı belirtilmiştir.⁴¹¹

3.2.2. İSKAN KANUNU UYGULAMALARI

İskân Kanunu ile Türkiye'ye toplam 247 bin 295 göçmen gelmiştir. Bu göçmenlerin çok azı doğu illerine gönderilmişti. Rumeli göçmenlerine doğuya yerleştirildikleri yerlerin tapuları verilmemiş, onlar da on beş yirmi yıl sonra Batı Anadolu'ya göç etmişlerdir.

1923-1934 yılları arasında 380 bin 243 mübadil, 247 bin 295 göçmen ve mülteci, 1934-1937 yılları arasında göçmen ve mülteci 144.073 kişi olmak üzere toplam 771 bin 611 kişi Türkiye'ye yerleştirilmiş, bunların ancak 8017'si doğu illerine gönderilmiştir.⁴¹²

İskân Kanunu çıkarıldıktan sonra doğu bölgesinin iskân sorumluluğı Birinci Umum Müfettişliğine verilmiş ve yapılacak işler bir program dâhilinde belirlenmiştir. Bu programa göre İskân Kanunu'na göre birinci bölge olarak anılan doğu bölgesi kendi içinde beş ayrı bölgeye ayrılacak ve beş yıl içinde bu bölgeye 250.000 kişinin yerleştirilmesi planlanmıştır.⁴¹³

Fakat iskân kanunundan önce 1927 yılında çıkarılan *Bazı Şahısların Doğudan Batıya Nakillerine Dair Kanun* ile Diyarbakır ve Ağrı çevresinden 1400 kişi batı illerine sürülmüştür. Yasa gerekçesinde Başbakan İsmet Paşa, Cumhuriyet döneminde *hükümet içinde hükümet şeklinde icrayı hüküm ve bu yüzden menfaat temin eden mütegalibe* diye tanımladığı bu kişiler, yerlerinden alınıp batıya sürülmedikçe *aydınlanma ve ilerleme olmayacağını* söylemiştir.⁴¹⁴

⁴¹¹ *Düstur*, Üçüncü Tertip Cilt 20, Ankara, 1958, s.782.

⁴¹² Şevket Süreyya Aydemir; *İkinci ADAM*, I. Cilt, Remzi Kitabevi, 1966, s. 133.; Mumcu; *Kürt Dosyası*, s. 73.

⁴¹³ T.C. Dâhiliye Vekilliğı, Nüfus Umum Müdürlüğü; *Geçen Dört Yılda Yapılan ve Gelecek Dört Yılda Yapılacak İşler Hülasası*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1935, s. 66.İskan Kanunu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz: Salhadin Gök, Tek Parti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da İskan. Politikaları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 9 Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2005.

⁴¹⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 18.6.1927, İ. 76, C. I, s. 73.; Mumcu; *Kürt Dosyası*, s. 53.

Birinci Umum Müfettişi Abidin Özmen'e göre çözüm Kürtçülük faaliyetlerine katılanların bunların elebaşları olanları, köylerde huzursuzluk çıkaranların cezasını çekmiş olsa bile silahla hükümete karşı gelmiş olanların batıya nakli çözümdür.⁴¹⁵

Yine 2510 sayılı Kanuna uygun olarak Mazgirt⁴¹⁶ ve Pertek ilçeleri dışındaki ilçelerde Bakanlar Kurulu kararı ile yasak bölge ilan edilerek bölgede oturanlar başka yerlere nakledilmiştir.⁴¹⁷

İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından çıkarılan, 927 nüfus sayımını gösteren muhtelif broşürlerin rakamları birbirine pek uymamakla beraber, Birinci Umumî Müfettişliğin bu günkü sınırları içinde yaşayan nüfusu, (868,329) veya bir miktar fazlasıyla (877,283) olarak göstermektedir.⁴¹⁸

Lisan itibariyle yapılan tasnifinde, görülüyor ki o zaman bu nüfusun 206 bin kadarı Türk, 543 bin Kürt diye kaydedilmiştir.

Fakat Abidin Özmen'in raporunu yazdığı dönemde henüz 1935 sayımından sonra henüz lisan tablosu çıkmamış olduğundan vilâyetlerden alınan nüfus kayıtlarına göre bölgenin nüfusu (1.126.755) dir. Sayım da bundan çok farklı değildir. Bu bilgi üzerine tanzim edilen tabloda 228 bin Türk, 765 bin Kürt ile 1927 senesi tablosu da çok ehemmiyetsiz birer rakamla gösterilen diğer unsurlarda büyük varlıklar göstermektedir.

Bu istatistik bilgilerinden anladığımız kadarıyla Türk nüfusun 20 bin kadar olan artmasına karşın Kürt nüfusu 250 bin kadar artmıştır.

1938 yılında Nüfus Umum Müdürlüğü bilgilerine göre ise 2168 evde 11.716 nüfus muhtelif vilayetlere nakil ve iskân edilmişlerdir.⁴¹⁹

Genellikle isyan eden aşiretlerin batı Anadolu'ya sevkine özen gösterilmiştir. Bununla ilgili çok belge mevcuttur. Bunlardan biri de, 1931 yılında Erciş-Zilan bölgesinde çıkan karışıklık sonucunda Zilan Aşireti'ne mensup 230 kişi batıya nakledilmiştir.⁴²⁰

Özmen'e göre bu iş için, senelere ayrılmış bir programla iskân sahası olan arazi üzerinde derhal modern köyler kurulmalı ve sırf bu işlerle için idareci, iskâncı hâkim,

⁴¹⁵ BCA. 030.10.70.461. Bu belgenin 68/27 ek kısmında ve BCA. 030.18.01.02.68.79.20, 06 Ekim 1936 tarihli belgede yasak ilan edilen bölgelere dair kanunname mevcuttur.

⁴¹⁶ Tunceli ili sınırlarında bir ilçe.

⁴¹⁷ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VIII. Toplantı I.C. VI. s. 407.

⁴¹⁸ Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları, s. 70.

⁴¹⁹ T.C. Dâhiliye Vekilliği; Geçen Yıllarda Yapılan ve Gelecek Yıllarda Yapılacak olan İşler Hılasası, Cumhuriyet Matbaası, Ankara, 1938, s. 99.

⁴²⁰ BCA 030.01.03.23.6.7.

doktor , bir mühendis, bir mimar ve bir fen memurundan oluşan ve daimî köy kuran komisyonlar oluşturulmalıdır. Bu komisyonlar bir kaç sene devam etmek suretiyle senede en az 300 ev kurmalıdır. Her ev için 600 lira kabul edilirse 180,000 liralık bütçe yeterlidir. Van Gölü havzası, Muş ovası, Bulanık ve Malazgirt kazaları, trenlerin ve şoselerin uğradığı saha iki taraflı Türk muhacirle iskân edilmelidir.

Özmen, iskân işini bölgenin sorunlarını çözenin ve merkezi otoriteyi sağlamlaştırmanın bir parçası olarak görmektedir;

İleri bir milletin kültürü asimile edebilir. Yoksa bin bir ihtiyaç içinde yırtık pırtık beyaz don ve mavi fermane ile vücudunu saklamağa çalışan sıtmalı ve berbat eski izbelere yerleştirilip yarı aç yarı çıplak hastalıklı; bir halde bulunan ve her gün bir dava ile elinden Hükümetin verdiği arazi mahkeme kararıyla alınmak istenen bir göçmen iri yarı vahşi kıyafetli olsa bile üstü başı sağlam, zinde bir dağlı Kürde temsil elemanı olamaz.

Rapora göre nahiye müdürlerinin süvari olmaları mütemadiyen köy köy gezerek halkla temas etmesi Türk, Kürt ve Alevi ailelerin birbirine kız alıp vermeleri, asker ve memur olarak batı halkından bu bölgeye gelip Kürt kızlar ile evlenip burada yerleşeklere arazi verilmek suretiyle iskânda sosyal tesirlerin üzerinde olumlu etki edecektir.

Özmen'e göre kültür merkezlerinin Türk Kültürü aşlamak kabiliyetini artırmaya çalışmak lâzımdır. Yoksa Kürt de kendisine bir kültür bulmak yoluna girerse iş daha zorlaşacaktır.

İskân Kanunu'nda değindiğimiz gibi Kanun'un 11. maddesi anadili Türkçe olmayanlardan toplu olmak üzere yeniden köy ve mahalle, işçi ve sanatçı kümesi kurulması veya bu gibi kimselerin bir köyü, bir mahalleyi, bir işi veya bir sanatı kendi soydaşlarına inhisar ettirmelerinin yasaklanmasını⁴²¹ öngörüyordu. Yani batıya gidenlerin aralarında akrabalık bulunanlar ayrı ayrı mahallelere sevki kabul edilmiştir.

Fakat her şey kâğıt üstünde olduğu kadar kolay olmamış, bu durum ortaya geçim sıkıntısını ve bunu takip eden şikâyetleri ortaya çıkarmıştır. Birçok insanı ekonomik açıdan zor durumda bırakmış, örneğin kardeş, oğul, damat ihtiyaçlarını karışladıkları kimselerle ayrı kalmışlardır. Bu durumda olanların bir araya gelmesinde bir sakınca görülmemiştir.⁴²²

⁴²¹ *Düstur*, Üçüncü Tertip Cilt 20, Ankara, 1958, s.1158-1159.

⁴²² BCA 030. 18.01.018.27.3/25 Nisan 1926.

İskan sadece ülkenin doğusunda yaşayanlara uygulanmamış, Orta Anadolu'da yaşayan bazı aşiretler de iskana tabi tutulmuşlardır. Örneğin, 1932 yılında Çorum ve Yozgat Vilayetlerinden *Aygar dağlarının sarp ve yolsuz mıntıkalarında yaptıkları obalarda oturan 440 nüfus insanın 885 numaralı kanunun üçüncü maddesine tevfikan münasip mahallerde iskânları...* şeklinde kayıtlarda yer almıştır.⁴²³

Ülkede göçebeliliğin önüne geçerek bir yaşam standardı yakalama ve vatandaşlık kavramını güçlendirme amacıyla yapılan bu iskan işi etnik bir kimlik gözetilmeden aşiretlerin çağdaş hayata alıştırmaları için yapılmıştır. Bu uygulamaya başka bir örnek ise 1933 tarihli karardır. 5 Kasım 1933 tarihli Kararnameye göre;

*Görülen lüzum üzerine Tokat Vilayeti'nin Pazar Nahiyesi'ne bağlı mübadil Rumlardan kalan Gerdikan ve Sarıtarla köylerine 885 numaralı Kanunun 3,6 ve 9 uncu maddelerine göre 50 hanede 207 kişiden ibaret Gaygel Türk aşireti efradının iskânları ve ilişik listede yazılı 74 hanede 391 kişiden ibaret Bazikli Kürt Aşireti'nin de Tokat Vilayeti dâhilinde Türk köylerine serpiştirilmeleri...*⁴²⁴ uygun görülmüştür.

General Alpdoğan'ın raporunda da iskan işine değinilmiştir.⁴²⁵ Rapordan 1930'dan 1936'ya kadar geçen sürede bölgeye getirilen muhacir sayılarını öğreniyoruz;

Romanya'dan 3,875, Yugoslavya dan 1,963, Bulgaristan'dan 176, Yunanistan'dan 59, Rusya'dan 355 nüfus gelmiştir. Toplamda 6,428 kişidir. 1,653 aileden 1,234 üne ev verilmiş, 419 aile henüz evsizdir. Verilen evlerin de eksikleri vardır. Bu eksikliklerin neden ibaret olduğu müfettişlik emrine gelmiş bulunan bir memura tespit ettirilmektedir. Bunlar ikmal ettirilecektir.

1935 senesi nihayetine kadar 29,033 dekar arazi tevzi ve 1936 senesinde de 28,019 dekar arazi tevzi edilmiştir. Bu gün arazisi gösterilmemiş 1,508 nüfus vardır. Tevzi edilen arazi tapuya bağlanmaktadır.

*1935 senesinde 1,602 ve müfettişliğin teşekkülüünden sonra da 2,688 nüfus arazi noktai nazarından müstahsil hale getirilmiştir. Yalnız bunlardan bazılarının çift edevatı, tohumluk, sanat aleti, gibi diğer haklarından bazıları verilmemiş olduğu anlaşıldığından bunlarda tetkik ettiriliyor.*⁴²⁶

⁴²³ BCA 030.18.02.03.25.2.1.

⁴²⁴ BCA 030.18.01.02.41.81.11.

⁴²⁵ *Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları* s. 98-99.

⁴²⁶ *Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları*, s. 98.

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın raporuna göre de iskan işi ülkede otoriteyi sağlamak için zorunludur.⁴²⁷ Dağınık iskân vaziyeti devam ettikçe Dersimlilerin üzerinde hükümet nüfuzunu kurma imkânı mevcut değildir. Halkı yer değiştirmeye mecbur etmek için evlerinin yakılmasını öneren İçişleri Bakanı, Dersim'de askeri harekâtın sorunların çözümü olduğuna inanmaktadır.

Münferit binalar birer eşkıya yatağıdır. Dağınık iskânı icap ettiren hayat şartlarını velev kısmen olsun izale etmek lâzımdır. Dersimli davaradır. Dağınık iskân davarcılığın icabıdır. Şimalî Dersim halkının Garba ve arazisi ziraata müsait olmayan Dersimlilerin ova köylerine yerleştirilmesi dağınık iskânı az çok önler. Halkı mecbur etmek lâzımdır. Bu maksatla askerî harekât esnasında münferit evlerin yakılması lâzımdır.

Geçit ve boğazlarda bulunan köylerin yıkılması ve bu köylerin hükümet murakabesine yakın köylere nakilleri sarp yerlerde inşa edilen köylerinde aynı suretle yıkılması ve nakilleri faydalıdır. Dersimsileri mahallen veya naklen topraklandırmak, Dersimli maişet derdinden kurtulduğu gün şekaveti kendiliğinden terk eder.

Kaya'ya göre Dersimli üretici hale getirildikten sonra Dersim işi esasından halledilmiş sayılır. Bu makatla Dersimliyi ziraata teşvik veya mecbur etmek lâzımdır. Dersim'in içinde kısmen ziraata uygun arazide mevcuttur. Bu araziler fakir Dersimlilere dağıtılmalı, halkı ziraata teşvik etmek için kredi olanağı sağlanmalı veya doğrudan doğruya yardım edilmelidir. Bir kısım fakir Dersimlilerin de Malatya ve Elâziz'deki metruk araziye yerleştirilmesi de faydalı sonuçlar verebilir. Bunlara arazi, çift, hayvan, tohumluk ve ev vermek lâzımdır.

Şükrü Kaya örnek olarak Elâziz ve Çemişkezek köylerine yerleştirilen Dersimlileri göstermiştir. Onlar artık üretici olmuş, toprağa bağlanmıştır.

Dersimli'ye yalnız toprak vermek maksadı temin edemez. Çift hayvanı, ziraat aleti ve tohumluk gibi ihtiyaçlarını da temin etmek lâzımdır. Bunun için müsait şartlarla para bulabilmeli ve lâzım olan vasıtalar verilmelidir.

Ayrıca Dersim'de yol yapmak, Dersim'de gerek Devlet yolları gerekse vilâyet yolları muntazam bir program dâhilinde başlamak ve devam etmek mutlak surette lâzımdır. Yollar, Dersim'in iktisadî inkişafına hizmet edeceği gibi askerî nakliyatı teshil edecektir. Bu suretle Dersimli iş sahibi olmak suretiyle şekaveti terk edecek, şekavete devam

⁴²⁷ Jandarma Umum Komutanlığı Raporu, s. 164.

edenlerin tedibi kolaylaşacaktır. Bundan başka yollarda yevmiye ile çalıştırılan Dersimliler çapulculuğa ihtiyaç hissetmeyeceklerdir.

İskân konusunda özellikle aşiret reislerinin Hükümetin kontrolünde bir yerlerde iskân ettirilmelerine özen gösterilmiştir. Örneğin Milli Aşireti Reisi Viranşehirli Mehmet oğlu Mahmut ve ailesi 1932 yılında Kırklareli Merkez'e yerleştirilmiş adından da 1937 yılında Edirne iline iskânları uygun bulunmuştur.⁴²⁸

2510 sayılı kanunla hükümet, Ağrı, Sason, Tunceli ve Zeylan bölgelerinde bazı yerleri yasak bölge ilan ederek bu bölgelerdeki köylerin tahrip edilmesi suretiyle de oturma engel olmuştur. Örneğin Sason- Mutki bölgesinde yaşayan 3.500 kişi Silvan, Garzan, Beşiri kazalarına iskan ettirilmişlerdir.⁴²⁹ Fakat İçişleri Bakanlığı bu vatandaşların yasak bölge yakınlarına iskan ettirilmelerinin yasağın ihlali ile sonuçlanabileceği endişesinden dolayı uygun görülmemiş ve bu vatandaşların batı bölgelerinde 2 numaralı iskan mıntikasına yerleştirilmeleri uygun görülmüştür.⁴³⁰ Bu isteğe Genelkurmay Başkanlığı olumlu yanıt vererek Silvan, Garzan ve Beşiri gibi kazalarda boşaltılan bölgelere batıdan muhacirlerin getirilip iskan ettirilerek yasak bölgenin çevresinde Türk köyleri oluşturulması kararlaştırılmıştır.⁴³¹

Örneklediğimiz yasak bölge uygulamasına 1947 yılına kadar devam edildikten sonra 18 Haziran 1947 tarihinde 5098 sayılı kanunla düzenleme yapılarak eski yerleşim yerlerine dönmeleri serbest bırakılmıştır. Bu uygulamayla 16.000 kişi masrafları devlet tarafından karşılanmak üzere yurtlarına geri dönmüşler. Dönenlerin 6.000'i yasak bölgelere 10.000'i ise serbest bölgelere yerleşmişlerdir. Aynı yılın bütçesinden 150.000 lira, ertesi sene 1948 bütçesinden ise 180.000 lira bu insanların kendilerine yeniden bir yaşam alanı oluşturmaları ve toprağa bağlanmaları için ayrılmıştır.⁴³²

İsmet İnönü'nün izlenimleri ve raporundan iskân ile ilgili programına değinecek olursak İsmet İnönü hem raporunda hem de defterlerindeki notlarda tek tek gezdiği şehirler üzerinde durmuştur. 12 Temmuz Cuma gününe ait olan notunda Muş'ta olduğunu yazmış ve bu şehir ile ilgili izlenimlerine bakacak olursak;

⁴²⁸ BCA 030.13.01.02.79.89.5.

⁴²⁹ TBMM Tutanak Dergisi, D. V, İ. I, C. VII, Ankara, 1936, s. 176.

⁴³⁰ BCA 030.18.01.02.68.79.19.

⁴³¹ BCA 030.18.01.02.68.79.20.

⁴³² TBMM Tutanak Dergisi, Devre 8, C. 11, Ankara, 1948, s. 47.

*Muş ovası boş kalırsa tehlikeli olur. İskân olursa Türklüğün sağlam temeli olur. Boş halinde, harici tehlikeden başka er geç Kürtler burayı doldururlar. O zaman hakikatten Kürdistan yekpare olarak teşekkül etmiş olur. Muş'un meseleleri irtibat, iskân, ziraattır.*⁴³³

Ağrı ili ile ilgili izlenimleri ise ..iskân pek fena, ahali çok düşkün ve şikâyetçi Mazgirt çok çok fena, Karaköse ahali Kürt...

Ağrı vilayetinin I. Genel İnspektörlükle münasebeti görülmüyor. Galiba şimalden Trabzon, Erzincan'dan Ağrı'ya kadar diğer bir genel inspektörlük ihdası çok faydalı ve lazım olacaktır. Merkezden şarkın derterleri ve iskân işleri takip olunamayacaktır.

Bu düşüncelerden sonra 25 Haziran 1927 tarih ve 1164 numaralı kanunun birinci maddesine⁴³⁴ göre Erzurum, Kars, Gümüşhane, Erzincan, Trabzon, Ağrı illerini kapsayan Üçüncü Genel Müfettişlik kurulmuş ve 23 Ağustos 1935 yılında da Umumi Müfettişliğine yine Bakanlar Kurulu kararıyla Erzurum Milletvekili Tahsin Üzer atanmıştır.⁴³⁵

16 Temmuz'da Başbakan İsmet İnönü Iğdır'a gitmiştir.

*İskân politikası üç vilayette 70-80 bin Kürt kabul ediyor. Ağrıdan gelen Kürtleri kabul etmek istemiyor. Nereye gönderecek belli değil... diyerek iskân politikasından şikâyet etmiştir.*⁴³⁶

İnönü'nün Iğdır'a geldiği dönemi Umum Müfettişleri toplantısında Tahsin Uzer şöyle değerlendirmiştir;

Müfettişliğimiz henüz bir yaşındadır. Sekiz vilâyeti ihtiva eder. Son tahrirde 1.900.000 nüfus tespit edilmiştir. Bu nüfustan 927 deki sayımda Türk, Kürt tevazünü unsuriyesi % 18 farklı iken son tespitte % 29 a çıkmıştır.

Kürt miktarının Türklük üzerindeki tezayüdü tevellüitten ziyade Erivan ve Irandan gelen Kürt unsurundan ileri gelmiştir. Mücadeleyi müteakip nasılsa buna müsaade edilmiştir. Bilhassa Iğdır havalisinde kesafeti vardır. Şimdiki hesapta bölgede üç yüz yetmiş bin

⁴³³ İnönü, *Defterler*, s. 171.

⁴³⁴ BCA 030.18.01/57.70.15.

⁴³⁵ BCA 030.18.01/57.70.16

⁴³⁶ İnönü, *Defterler*, s. 174.

*kadar Kürt vardır. Buraya memur olduğumda bilhassa Başvekil İsmet İnönü'nün seyahatlerinde bölgede oldukça şekavet vardı.*⁴³⁷

İsmet İnönü, Mardin'de karşılaştığı manzarayı şöyle değerlendirmiştir;

*200.000 nüfuslu Mardin de Türk yoktur. Kültür bakımından Diyarbakır da, Urfa'da sağlam yerleşmeli Uzun zaman için Mardin vilayeti yalnız bir administration*⁴³⁸
*meselesidir.*⁴³⁹ *Muhtelif anasır arasında muvazeneye taraftarlara istinat etmeli.*⁴⁴⁰

Raporunda ise Mardin'le ilgili olarak; *Kürt, Arap, Hristiyan, Guldani'den oluşan halk arasında denge kurulmalı, Kürtlere karşı bu unsurlarla iyi ilişkiler oluşturulmalıdır, demektedir.*

Başbakan İnönü kâmilten Kürt ve Arap dediği Siirt'ten sonra yegâne ve en kuvvetli Türk merkezi, Türk şehri dediği Bitlis'e gitmiştir. Raporunda ise Bitlis'in devletçe korunup kollanmasını, Ağır Ceza Mahkemesi ve Halkevlerine yardım gibi tedbirlerle şehrin canlı tutulmasını, raporunda belirttikten sonra şöyle devam etmiştir.⁴⁴¹

Bitlis yün dokuma, ceviz, ziraat ve ticaret merkezi yapılabilir. Bitlisin çevre illeriyle bağlatırları iyileştirilmeli ve Kışın kapanan ve ulaşımı zor olan Rahov düzlüğüne alternatif geçiş yolları bulunmalıdır.

Van'a 9 Temmuz'da ulaşan Başbakan, *Van'da Kürt meselesi vardır. Siyasî olarak sindirilmiştir, amma vardır. (etnik olarak herhalde)* diyerek da parantez içinde açıklama yapmıştır. Ayrıca Van'ın trahomdan muzdarip olduğunu ve bu bölgeyi kalkındırmak için gerekli önlemleri ayrıntılı şekilde anlatmıştır. Biz kısaca özetleyecek olursak Van'ın kalkınması için tarım yapılabilir, bölgede petrol ve madenler var bu kaynaklardan faydalanılabilir ayrıca Van Gölü'nden istifade yolları aranmalıdır. Tatvan ve Van'a Sürmene ve İran'dan getirilen muhacirlere sahip çıkılması buraların Türkleşmesi bakımından önemlidir. Başbakan İsmet İnönü'ye göre Türkleştirme için en önemli politika iskan olmalıdır. Fakat *muhtelif ovalara kendiliğinden gelip yerleşenlere dokunulmayacak, şarkta iskanın kaynağı Karadeniz halkı olmalıdır ve ilk muhacirlerin memnun olması önemlidir.*

⁴³⁷ *Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları*, s. 80.

⁴³⁸ Yönetim, idare

⁴³⁹ Öztürk; Kasadaki... s. 30.

⁴⁴⁰ İnönü; Defterler, s. 166.

⁴⁴¹ İnönü; Defterler, s. 168.

Bunun yanında Hınıs, Pasinler, Dullu Nahiyesi ve Tercan'daki toplam 884 aileden 700 küsur Yugoslavya ve Revan muhaciri ile Of seylabzedeleri bulunmaktadır. Bu kişilere devlet tarafından toprak ve oturma yeri verilmiştir. Ancak Hınıs ve Pasinler'deki 752 aileden 5450 küsur nüfus Revan muhaciri bulunmaları dolayısıyla bunlar iskan edilmemişlerdir.⁴⁴²

3.3. TUNCELİ VİLAYETİ'NİN İDARESİ HAKKINDA 2884 SAYILI KANUN

Doğu Anadolu'nun İç Anadolu ile birleştiği yerde oldukça dağlık sınırlarla çevrili bir bölge olan Tunceli, kuzeyinde Munzur sıradağları ve kısmen Karasu Nehri, doğuda Peri Suyu (Büyüksu), güneyde Murat Suyu batıda Karasu ile çevrilidir. Bölgenin en eski yerleşim merkezleri Çemişkezek, Mazgirt ve Hozat olup Tunceli Kanunu çıkarılmadan önceki adı Dersim'dir.⁴⁴³

Dersim bölgesinin coğrafi konumu, bölge aşiret hayatı, daha da önemlisi Osmanlı Devleti'nin uyguladığı idari yapı tarih boyunca Dersim'de eşkıyalık, çapulculuk, ayaklanma gibi olayların görülmesine sebep olmuştur. Buradaki sakin, Zaza adı verilen grupların Alevi-Bektaşî inançlı olmaları, çevre illerdeki Sünnî inançlı şehir halkı ve aşiretlerle devamlı anlaşmazlık içinde olmalarına sebep olmuştur.⁴⁴⁴

Seyid adı verilen dinî otoriteye bağlılığın ve aşiret ağalarının sözünün geçtiği bölgede devlet otoritesi ülkenin diğer bölgelerine kıyasla zayıftır. Gerek Osmanlı Devleti gerekse Cumhuriyet dönemlerinde bölge çeşitli isyanlara sahne olmuştur.⁴⁴⁵ Devlet otoritesinin bölgede tesis edilme çalışmaları bölgenin feodalite unsurlarını rahatsız etmiş 1930'larda aşiretler yeni ve büyük bir isyan çıkarmak için örgütlenme çalışmalarına başlamışlardır.

Bunun neticesinde Dersim'de devlet örgütünün etkinliğini yaygınlaştırmak, ağaların, şeyhlerin, seyitlerin gücünü kırmak için bir kanun hazırlanmıştır. Tunceli Kanunu olarak bilinen *Tunceli Vilayetin'in İdaresi Hakkındaki Kanun* 25.12.1935 gün ve 2884 sayılı yasa teklifi ile hazırlanmış ardından 6.11.1935 günü Bakanlar Kurulu tarafından TBMM'ne sunulmuştur.

⁴⁴² BCA 030.10.65.433.1/5.

⁴⁴³ *Tunceli İl Yıllığı*, Ankara, 1973, s. 27.

⁴⁴⁴ Çay; *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, s. 343.

⁴⁴⁵ 106 Sayılı, 1937 yılında İstanbul Askeri Matbaası'nda basılan *Askeri Layiha*'ya göre Osmanlı devleti zamanında 1907, 1908 ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da 1916 tarihlerinde Dersim bölgesinde isyanlar çıkmıştır.

En iyi kanun tatbik edildiği muhitin hususiyet ve ihtiyaçlarına en iyi uyanı olduğu şüphesizdir diyerek söze başlayan İsmet İnönü şöyle devam etmiştir; *içtimai hayatları diğer vatan parçasındaki vatandaşlara göre dun bir seviyede olan vatandaşlarla meskûn vatan topraklarında gerek idari ve gerek adli bakımdan çok güzel semereler veren cumhuriyet kanunlarımızın tecrübeler neticesinde arzu edilen faydaları temin etmediği görülmüştür. Kendilerini bir takım ağaların, mütegalibelerin nüfuz tesirinden umaya muktedir olmayan ve hatta cehaletleri yüzünden bu gibi kimselerin içlerinde meydana gelmesine bilmeyerek istemeyerek dolayısı ile sebep olan bu zavallı halkı hükümet daha yakından vesayeti altına almaya ve olgun vatandaşların kanunları anlayarak onlara müteakabilen riayet ederek kendi kendilerine koruyabildikleri haklarını buralarda hükümet cihazları ile kesin ve yakından koruyacak tedbirler almaya lüzum vardır. Mahallin ihtiyacını yakından görerek aldığı tedbirleri derhal orada tatbik edebilecek ve vekillerin haiz olduğu salahiyetlerle mücehhez yüksek bir hükümet mümessislerinin orada vali olması ve bu zatın askeri bakımdan da vaziyeti idare edebilmesi için komutan sıfatını da üzerinde birleştirmiş olması gerekli görülmüştür.*

Dördüncü Umum Müfettişliği'nin kurulması da aynı kanun gerekçesiyle açıklanmıştır.

*...Dördüncü Umum Müfettişlik mıntıkası esasen bu kanun ile teşkil edilen vilayeti de ihtiva edecektir. Vilayette yapılacak ıslah ve idare tedbirlerinin ve imar hareketlerinin Elaziz vilayeti gibi demiryolu üzerinde bulunan ve merkezle irtibatı kolay olan istenilen malzemenin tedariki müşkül olmayan emin bir yere istinat etmesi gerekli görülmüştür. İşte bu suretle Elaziz de oturacak olan Dördüncü Umum Müfettiş arz edilen hususi vaziyet dolayısıyla teşkili bu kanun ile istenilen Munzur vilayetinin de valisi olması işlerin iyi gitmesi ve neticenin verimli olması bakımından zaruri görülmüştür.*⁴⁴⁶

Bu gerekçeyle idarî ve askerî yetkilerin hepsinin bir kişide toplanacağı belirtilmiştir Dördüncü Umum Müfettişliği kurulduktan sonra da General Alpdoğan bölgeye müfettiş olarak atanmıştır.

Dâhiliye encümeninde kabul edilen yasa tasarısı ardından Millî Müdafaa Encümeni'ne getirilmiştir. Burada gerekçeye ek yapılarak;

...diğer vilayetlerden geri kalmış olan vatanın bu kısmında gerekli hükümlerle çok lüzumlu bir ıslahatı az zamanda yapmak, refah ve ümran hâsıl etmek gibi faydaları

⁴⁴⁶ Bakanlık Kararlar Müdürlüğü 7.11.1935 GÜN VE 6/3229 sayılı ek gerekçe.

*olduğu ve muvakkat bir zamana hasredilmiş olan layihası esbabı mucibesi yerinde görülerek kabul edilmiştir.*⁴⁴⁷

Bütçe encümeni tarafından *Munzur* adı *Tunceli* olarak değiştirilmiştir. Daha sonra yasa teklifinde bulunan komutan valiye tanınan geniş yetkiler tartışma konusu olmuştur. Özellikle idam cezalarının valinin onayı ile uygulanabilecek olması Adliye Encümeninde itirazlara sebep olmuş, ölüm cezasını onama yetkisinin TBMM'ye tanındığı ve iddianamelerin sanıklara tebliğ edilmemesinin Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesi ile karşı çıkanlar olmuştur.

Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra çıkarılan *Harp ve İsyan Mıntıkalarındaki İdareyi Örfiye Mıntıklarında Müteşekkil Umum Divanı Harplerde Verilecek İdam Kararlarının Sureti İcrasına Dair Kanun* komutanlara ölüm cezasını onama yetkisi vermişti. 1 Nisan 1925 gün ve 595 Sayılı Kanun 1940 yılına kadar yürürlükte kalacaktır.

Daha önce de değindiğimiz gibi Dersim İsyanı çıkmadan önce bölgede genel bir asayişsizlik vardı. Bu bölgede görev yapan askeri ve idari yetkililer, Dersim'de çıkacak olası bir isyanı şaşırtıcı bulmuyor hatta burada büyük bir isyan bekliyorlardır. En son olarak da İsmet İnönü' doğu gezisine çıkarak kapsamlı bir *Şark Raporu* hazırlamıştır. Tüm bu değerlendirmelerden sonra bölgede bir isyan çıkmadan önce bölge sorunlarını kökten çözüme yönelik bir kanun teklifi sunulmuştur. 2884 sayılı kanun başlangıçta *Munzur Vilayeti Teşkili ve İdaresi Hakkından Kanun* ismiyle hazırlanmışsa da çeşitli değişikliklere uğramıştır. Başbakanlık tarafından 7 Kasım 1935 tarihinde Meclis Başkanlığına verilmiş ardından 12 Kasım 1935 tarihinde çeşitli değişiklikler yapılarak İçişleri Bakanlığı Komisyonundan tekrar Meclis Başkanlığı'na sunulmuş, Millî Savunma Komisyonu tarafından tetkik edilen kanuna ilgili komisyonun görüşleri de ilave edilmiştir. 4.12.1935 tarihinde Adalet Komisyonunca son şekli verilen kanunda bir değişiklik yapılarak bütçe görüşmeleri sırasında İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın verdiği teklifle *Munzur* ismi *Tunceli* olarak değiştirilmiştir.

2884 sayılı kanun 1 Ocak 1940 tarihinde yürürlükten kalkmasıyla ilgili kesin hükmü 38. maddesinde taşımasına rağmen daha sonra çıkarılan çeşitli ek ve yeni kanunlarla 1946 yılının sonuna kadar uygulanmıştır. .⁴⁴⁸

⁴⁴⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, İçtima, 1 Cilt 7 s.3; TBMM M.M. Encümeni 15.11.1935 gün ve 1/1304 sayılı yazıya ek gerekçe.

Yukarıda gerekçesine de değindiğimiz kanun teklifi TBMM'de görüşülmüş 38 maddeden oluşan kanun teklifinin 2 maddesi tartışmalara neden olmuş diğer tüm maddeler tartışmasız kabul edilmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde bu Tunceli Kanunu çıkarılırken Meclis'te yapılan görüşmeleri incelemeye çalışacağız.

Kanun teklifi hakkında ilk sözü İçişleri Bakanı Şükrü Kaya almıştır.

Tunceli adıyla şimdi teşkil edilecek vilayetin ve o bölgenin adı Dersim'dir. Dersim eski bir isim değildir. Dersim uzunluk itibariyle 90, genişlik itibariyle 60 olarak toplam 450-500 kilometrekaredir. Yüksek dağları derin dereleri ve geniş vadileri vardır. Ve bu bölgenin büyük bir kısmı taşlık ve kayalıktır. Sakinler 80-70 bin nüfustan ibarettir. Aslen Türk unsuruna mensup bir kitledir.

Bu bölgenin Türk tarihinde ilk resim teması Şah İsmail ile Yavuz Sultan Selim'in muharebesine tesadüf eder. Ondan sonra memleketin birçok kısmındaki idare usulü gibi yerli ağalara ve beylere verilerek idare olunuyordu. Tanzimat'ta vilayet teşkilatları yapıldığı zaman burada vilayet teşkil ediliyor. Fakat her nasılsa, ihmal, Dersim olduğu gibi bırakılıyor. Bu nedenle oranın yapısı bir ortaçağ teşkilatıdır. Yani bir takım parçalara ayrılmıştır.

Bunlar medeni hukuk ve hatta ceza işlerini kendi aralarında görürler. Bugün burası 91 aşirete bölünmüştür. 1876'dan bugüne kadar muhtelif zamanlarda Dersim üzerine 11 harekât yapılmıştır. Halkı cahil biraz da toprağın fakirliğinden dolayı halkı fakir olur ve eli de silahlı bulunursa tabi böyle yerde vukuat eksik olmaz.

Böyle yerler her medeni memlekette bulunabilir. Fransa'da, İtalya'da, Yunanistan'da böyle yerler vardır. Aşağı yukarı her memleketin elinde böyle geri kalmış yerleri vardır. Burada zuhur eden vukuatlar müteaddid harekâtı askeriye icab ettirmiş, yukarıda da arz ettiğim gibi 1876 senesinden beri bu güne kadar muhtelif tarihlerde muhtelif kuvvetlerle on bir harekâtı askeriye yapılmıştır. Fakat bu harekâtı askeriye muayyen bir gayeyi istihdaf ettiği için asker geri alınmış, asıl harekâtı askeriye icab ettiren hastalık, ne tahlil ne tedavi edilmemiştir. Yalnız hafifletilmiştir.

Cumhuriyet devrinin, şiarı, memleketin esaslı ihtiyaçlarını esasından tedavi etmek ve asıl hastalığı tedavi eylemek olduğu için burada da medeni usullerle bir tedbir düşündü

⁴⁴⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5 İçtima 1 Cilt 7 s.175-181; Mahmut Akyürekli; *Dersim Tedibi* (1937 1938), Kitap Yayınevi, 2011 İstanbul, s. 109.

*ve bu program ile memleketin her yerinde olduğu gibi buraların da Cumhuriyetin feyizlerinden istifade etmesini temin edecektir. Şimdi müzakere edilecek kanun böyle bir kanundur. Orada anormal bir şey yoktur. Efkârı umumiyyeye arz etmek isterim ki, memleketimizde bir anormal vaziyet yoktur.*⁴⁴⁹

Şükrü Kaya ülkede olağandışı bir vaziyet olmadığını savunsa da olağan üstü yetkilerle donatılarak bir Komutan'ın bölgede valilik yapması idari ve askeri yetkileri elinde bulundurmasını ve hatta ölüm cezalarına bile karar verebilmesini içeren bir kanun teklifini vermişti.

Meclis görüşmelerinde ilk maddeler söz alınmadan itirazsız kabul edilmiştir.⁴⁵⁰

Madde 1 - Tunceli vilayetine ordu ile irtibatı baki kalmak ve rütbesinin salâhiyetini haiz bulunmak üzere kor komutanı rütbesinde bir zat vali ve kumandan seçilir.

Vali ve kumandan usulü veçhile Millî Müdafaa Vekâleti'nin muvafakati alınmak şart ile Dâhiliye vekilinin inhası ve İcra Vekilleri Heyeti kararıyla tayin olunur.

Bu vali ve kumandan teşkil edilen Dördüncü Umumi Müfettişliğin de Umumi Müfettişidir.

İlk madde vilayette Dördüncü Umum müfettişliğinin teşkili ile ilgilidir.

Madde 2 - Vali ve kumandan vilayet umur ye muamelatında ve vilayet memurları hakkında Vekillerin kanunen haiz oldukları bütün salâhiyetleri haizdir.

Vali ve kumandan lüzum gördüğü takdirde vilayeti teşkil eden kaza ve nahiyelerin hudut ve merkezlerini değiştirir ve keyfiyeti Dâhiliye vekâletine bildirir.

2. maddede dikkat çekici nokta eğer Vali-Komutan gerekli görürse vilayeti oluşturan kazaların sınırlarını istediği gibi değiştirebilecektir

Olağanüstü yetkilerle donatılmış mahkemelerin kurulmasını öngören 24. madde de tartışmasız kabul edilmiş bunu takip eden maddelerden savunma hakkını kısıtlayıcı 28. madde de kabul edilmiştir.

⁴⁴⁹ Tunceli Kanunu, (Tunceli'nin İdaresi Hakkında Kanun), Kanun No 2884, Kabul Tarihi 25 Kânunuevvel 1935, *Resmî Gazete* Tarih 2 Kanunisani 1936 Resmi Gazete Sayı No: 3195, *Düstur*, 3. Tertip, Cilt 17 Başvekâlet Matbaası, Ankara 1936 s. 165-170.

⁴⁵⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 5. İctima 1 (21. İnikat) 161-218, Cilt 7 Ankara 1935, s. 175-181.

Madde 28 - Maznun ve müdafine müdaralarını hazırlamaları için nihayet iki gün müsaade olunabilir. Hüküm, duruşmanın hitamundan itibaren nihayet üç gün içinde bildirilir.

Bununla birlikte Vali-Komutan'a nakil ve iskân ettirme yetkisi veren 31. madde de tartışmasız onaylanmıştır.

Madde 31 - Vali ve kumandan emniyet ve asayiş noktasından lüzumlu görürse vilayet halkından olan fertleri ve aileleri vilayet içinde bir yerden diğer yerlere nakletmeğe ve bu gibilerin vilayet içinde oturmalarını menetmeğe salahiyetlidir.

Madde 32 - Vali ve kumandan herhangi bir şahıs hakkındaki takibatın tehirine ve cezaların teciline salahiyetlidir. Bu tehir veya tecil mürurü zamanın işlemesine mâni olmaz.

Maddenin okunmasından sonra söz alan Muğla Milletvekili Kitapçı ölüm cezasının Vali tarafından verilmesine karşı olmadığını fakat bunu anayasanın 26. Maddesine aykırı olduğunu gerekirse anayasa maddesinin değiştirilmesini savunmuştur;

Hüsnü Kitabçı (Muğla) - Mevzuun ehemmiyeti dolayısıyla kendimde bir kaç söz söylemek mecburiyetini gördüm. Adliye encümeninin mazbatasını dikkatle okudum. Azlık tarafından dermeyan edilen rey vardır ki 32 ve 33'ncü maddelere muhaliftirler. Azlık tahkikatın tehirini ve cezanın tecilini ve idamın infazını Büyük Millet Meclisinin vazife ve salahiyetleri cümlesinden telakki etmiş ve yeni konulan hükümlerin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na muhalif olduğunu bildirmiştir.

Muhterem arkadaşlarım bilirler ki istisnai herhangi bir hüküm mevridine maksur olur. (Amacı daraltır) İdare-i örfiye'yi icab ettiren sebepler tetkik olunursa görülür ki, bunlar azsızın zuhur eden ve itti hazı lazım gelen tedbirlerle önlenmesi mümkün olan hallerdir. Böyle bir hal yoktur. Nasıl ki Dâhiliye Vekili de bu bölgedeki vaziyetin normal olduğunu söylediler ve zaten olsaydı İdare-i Örfiye ilan edilirdi. Bunu alefevr icab eden (acele kabulü gereken) tedbirle de önlemek mümkündür. Binaenaleyh burada İdare-i Örfiye'yi icab ettirecek istisnai ahval bulunmadığını söylediler.

Şimdi teşkilatı esasiye kanununun 26'ncı maddesinin sonunu okuyacağım: Mahkemelerde kesbi katiyet etmiş olan idam hükümlerini bizzat kendisi infaz eder, diyor. Bu şekilde olduktan sonra nasıl olur da biz bu hakkı herhangi bir kumandana verebiliriz. Bu ancak Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun usulü veçhile tadilinden sonra kabul

olabilir. Bu yapılmadıkça bu maddenin ve bundan sonra gelecek maddenin kabulüne bendeniz imkân göremiyorum.

Onun için de bir takrir veriyorum.⁴⁵¹

Daha önce de değindiğimiz gibi ölüm cezalarını onama yetkisi TBMM'ye ait olduğu halde Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra çıkarılan *Harp ve İsyan Mıntıkalarındaki İdareyi Örfiye Mıntikalarında Müteşekkil Umum Divanı Harplerde Verilecek İdam Kararlarının Sureti İcrasına Dair Kanun* komutanlara ölüm cezasını onama yetkisi vermişti. 1 Nisan 1925 Gün ve 595 Sayı Kanun 1940 yılına kadar yürürlükte kalacaktır.

Kitapçıdan sonra kürsüye Trabzon Milletvekili Raif Karadeniz çıkmış ve Kanun'un neden sadece Dersim Bölgesi'nde uygulandığını sormuş ve tüm yurttan uygulanması gerektiğini savunmuştur. 32. maddenin Anayasa'ya aykırı olmadığını savunun Karadeniz olağanüstü halin Anayasa'da tanımının yapıldığı ve Tunceli'de bir olağanüstü durumun olduğunu savunmuştur.

Karadeniz'e göre ölüm cezasının infazı sadece icrai bir vazifedir ve bu vazifeyi valiye verecek olan ise TBMM'dir.

Tartışmalara İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın söz alması noktayı koymuştur. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya (Muğla) - *Hadiselerin ehemmiyeti nisbidir. Eğer memleket 25 sene evvelki halinde olsaydı ki hepimiz o zamanı hatırlarız, bugün Dersim'in halini de normal görürdük. Bugün Cumhuriyet'in kuvveti sayesinde memleketin hiçbir yerinde bir hadise vuku bulmamakta iken, orada vukua gelen ufacak bir hadise kulaklarımıza ağır geliyor. Bunun için orada içtimai tedbirlerle asayiş ve intizamı korumak mecburiyetini hiss ediyoruz. Bu maddelerin Teşkilatı Esasiye Kanunu'na muhalefeti cihetine gelince: İlim ve mütalaa itibariyle Karadeniz arkadaşımızla beraberim. Hükümet bu kanunu yaparken Meclisin bu yolda yaptığı kanunlar gibi, tamamıyla Teşkilatı Esasiye Kanunu'na mutabık olmasına dikkat etmiştir. Geçmişler batıl değildir. Geçmişteki yaptığımız kanunlar da tamamıyla ana kanuna mutabık olarak yapılmıştır. Biz bu kanunu getirirken vicdanı hukuki ve siyâsiyemizden tamamen emin olarak getirdik. Arkadaşlarımda vicdani hukukî ve siyâsîlerini burada temin etmek isterim. Müsterih olsunlar.*

⁴⁵¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5. İçtima 1, 161-218, Cilt 7 Ankara 1935, s. 178.

Ardından kanun teklifinde bu maddenin çıkarılması teklif edildiyse de kabul edilmemiş ve kanun tasarısının 32. maddesi değişikliğe uğramadan kabul edilmiştir.

Başka bir tartışma ise yasanın geriye dönük de işletilmesini öngören bu Kanun'un hükümleri makabline şamildir (geçmişe etkilidir) diyen 36. maddede yaşanmıştır. Fakat bu madde de değişikliğe uğramadan Meclis'ten geçmiş ve 38 maddeden oluşan Tunceli Kanunu olarak bilinen tasarı 31 Aralık 1935 tarihinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk tarafından da onaylanarak 2 Ocak 1936 tarihinde yayınlanıp yürürlüğe girmiştir.⁴⁵²

6 Ocak 1936 tarihli ve 23823 sayılı kararname ile Dördüncü Umum Müfettişliği resmen kurulmuş⁴⁵³ ardından 6 Haziran 1936 yılında merkezi Tunceli olmak üzere Elazığ, Tunceli, Bingöl illeri Birinci Umum Müfettişlik'ten ayrılarak Dördüncü Umum Müfettişlik bölgesine katılmıştır.⁴⁵⁴ 10.1.1936 tarihli bir belgeye göre de Dördüncü Umum Müfettişlik uhdesinde bulunmak üzere Sekizinci Kolordu Komutanı Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan 229 sayılı tezkere üzerine icra vekilleri heyetince Dördüncü Umum Müfettişi olmak üzere atanmıştır.⁴⁵⁵

Vali komutan 1884 sayılı kanunla geniş yetkilere sahip olmuştur. Bölgesindeki askeri ve idari tüm kurumlara emir yetkisi olan vali gerektiğinde bölgenin sınırlarını da değiştirebilirdi. Gerektiğinde kaymakamlara ve nahiye müdürlerine belediye başkanlığı yetkisi verebilirdi. Cezalandırma konusu da kesin hükümlere bağlanmıştı. Ceza mahkemelerinde verilen kararlara itiraz edilemez, idam kararları meclis onayı olmadan uygulanabilirdi ayrıca geçmişe dönük cezaların verilebilmesi de kanun hükmüne bağlanmıştı.

Bunların yanında Vali-Komutan gerekli gördüğünde, bölgesinde yaşayan halkı bölge dışına yada bölge içinde bir alana iskan ettirebilecekti.⁴⁵⁶

Beş yıl süreli kabul edilen bu olağanüstü kanun 1939 yılında ve 1944 yıllarına kadar 2'şer yıl bu yıldan sonra da 1946⁴⁵⁷ yılına kadar da birer yıl uzatılmıştır. Bu tarihten sonra İçişleri Bakanlığının önerisiyle kaldırılmış ve Ovacık, Nazımiye, Mazgirt, Pertek,

⁴⁵² *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 5. İctima 1 (21. İnikat) 161-218, Cilt 7 Ankara 1935, s. 179-180.

⁴⁵³ *BCA*, 030 18 01/ 61/ 1 8.

⁴⁵⁴ *Birinci Genel Müfettişlik Tutanak ve Raporları*, s. 66.

⁴⁵⁵ *BCA* 030 18 01 02 /61 /2 12.

⁴⁵⁶ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 5, İctima 1, Cilt 7, Ankara, 1936, s. 180.

⁴⁵⁷ *BCA* 030 18 1 2/109 73 7.

Çemişgezek Elazığ'a, Pülümür Kazası Erzincan'a, Karakaşan Kazası da Bingöl iline bağlanmıştır.⁴⁵⁸

⁴⁵⁸ BCA 030 18 1 2.107 82 3.

4. BÖLÜM

1930-1938 YILLARI ARASINDA GÜNEYDOĞU ANADOLUDA YAPILAN KALKINDIRMA FAALİYETLERİ

4.1. EĞİTİM ALANINDA YAPILAN FAALİYETLER

Özellikle XIX. yüzyıldan beri dünya sahnesindeki millet olma yolundaki bilinçlenme ve millî devlet anlayışının yaygınlık kazanması, her millette millî eğitimin gereğini de ortaya çıkarmıştır. Millî eğitimin basamakları, millî tarih, milletiyle övünme, millî ahlâk, vatanseverlik, çalışkanlık, millî varlığa yönelen tehlikelerle mücadele, devlet, vatan ve millet kavramlarından doğan millî bilinçlenme gibi temel faktörlerden oluşur. Bu konulardaki eğitim, dolayısıyla millî birliği geliştirir ve güçlendirir. Bu da aileden itibaren okulda ve toplum içinde bireylerin yönlendirilmesiyle mümkündür. Millî birlik eğitimi başlı başına özel bir eğitimden çok genel ve millî nitelikli bir eğitim sonucu oluşur. Çünkü eğitim bir bütündür. Bireyleri bir yandan hayata hazırlarken, bir yandan da millî varlığı koruma ve güvenlik altına alma bilincini de aşılır. Millî duyguların beslenmesi ve millî ruhun geliştirilmesi, millî nitelikli eğitim programlarının uygulanmasını gerektirir. Bu programlar, genel eğitim uygulaması içerisinde, dolaylı olarak millî birliğe yardımcı ve onu destekleyicidir.

Osmanlı yönetiminin Cumhuriyet'e aktarabildiği okur-yazar oranı % 5'in üstünde değildir. Cumhuriyetin ilk yıllarından başlayarak yeni yönetimin, eğitim konusuna ağırlık verdiğini görüyoruz. Nitekim Maarif Vekili İsmail Safa'nın bu konuda illere bir tamim gönderdiğini ve Kaymakam Feyzullah Sait (Ülkü)'nün önerisiyle de, *Maarif Vekâletine bağlı Halk Terbiyesi Bürosu* kurulduğunu ve bundan sonra da halk eğitimi işinin 3087 sayılı kanunla resmîyet kazandığını anlıyoruz.⁴⁵⁹

Falih Rıfkı Atay Çankaya adlı kitabında eğitimde o dönemdeki geri kalmışlığı şu sözlerle anlatmıştır.

⁴⁵⁹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, C. I, Ankara, 1997, s. 43.; Şevket Gedikoğlu; *Halk Eğitimi*, Ankara Matbaası, Ank. 1953, s. 70.,

Bilmiyorduk. Bir bilen öğretmen de yoktu. Herkes şaşkırtıcı ve ümit kırıcıydı. Mekteplerde okudukları ya da okuttukları XIX. yüzyıl iktisat teorisiyle yeni devlete nasihat verenleri dinlese kollarımızı kavuşturup bir yüzyıl beklemeliydik. Başbakan demir yollarını kendimizin yapacağından söz ettiğinde her yönden; ‘Devlet, demir yolu yapamaz, kitapta yeri yok sesi geliyordu.’⁴⁶⁰

Mustafa Kemal Atatürk eğitim işini bir kültür yaratma uygarlaşma için en önemli araç olarak algılamıştır. Osmanlı Devleti’nin çok uluslu kültürünün üstüne etnik milliyetçilikten uzak tek ulus kültürü yerleştirmek kolay olmayacaktır ve bu ancak eğitimle perçinlenebilecektir.

Atatürk 16.7.1921 Maarif (Millî Eğitim) Kongresi’ni açış konuşmasında şunları belirtmiştir: *Bir millî eğitim (millî terbiye) programından bahsederken, eski dönemin asılsız şeylerinden (hurafatından) ve doğuştan niteliklerimizle (evsafı fıtriyemizle) hiç de ilgisi olmayan yabancı düşüncelerden, doğudan ve batıdan gelebilen bütün etkilerden tamamen uzak, millî ahlâk ve tarihimizle orantılı bir kültür demek istiyorum. Çünkü millî yaratıcılarımızın tam gelişmesi ancak böyle bir kültür ile sağlanabilir. Herhangi bir yabancı kültürü, şimdiye kadar izlenen yabancı kültürlerin bozucu sonuçlarını tekrar ettirebilir. Kültür (haraseti fikriye) ortam ve yerle orantılıdır. O ortam, milletin ahlâkıdır (seciyesidir).*⁴⁶¹

*Eğitimdir ki bir milleti ya özgür, bağımsız, şanlı, yüksek bir toplum olarak yaşatır ya da bir milleti kölelik ve yoksulluğa düşürür. Okul, genç beyinlere, insanlığa saygıyı, millet ve memlekete sevgiyi, şerefî, bağımsızlığı öğretir.*⁴⁶²

Cumhuriyet ilan edildiği yıl Türkiye’nin nüfusu 11-12 milyon idi. Bu nüfusun %10’u ve kadınların ise sadece %3’ü okur yazardı. Ülkede 4.894 ilkokul, 72 ortaokul, 23 lise, 64 meslek okulu, 9 fakülte ve yüksek okul, yani toplam 5.062 eğitim-öğretim kurumu vardı. İlkokullarda 341.941, ortaokullarda 5.905, liselerde 1.241, meslek okullarında 6.547 ve yükseköğretimde 2.914, olmak üzere toplam 358.548 öğrenci vardı.⁴⁶³

⁴⁶⁰ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*; YeniGün Haber Ajansı, 1961, Ankara, s. 151.

⁴⁶¹ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt. II, s. 16.

⁴⁶³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, Pegem Yayıncılık, 2006, s.346 -347

Gazi Mustafa Kemal, eğitim konusunun üzerinde ciddiyle durduğu kadar eğitim alanında çalışan öğretmenlerin seçiminde de titizlikle davranılması gerektiğinden yanadır. Eğitim işinde kullanılan öğretmenlerin Türk mü olması gerektiği yoksa başka unsurların da öğretmenlik yapmasında ne gibi sakıncalar olacağının tartışılmasını istemiştir. 1930'da çıktığı ve Menemen Olayı dolayısıyla yarıda kestiği gezisinde aldığı notlarının bir kısmını da bu konuya ayırmıştır.⁴⁶⁴

Bir Kürt muallimde Kürdistan bağımsızlık ile ilgili kendi yazdığı bir şiir bulunmuştur. Diğer taraftan da Adana muallim mekteplerinde Nusayri⁴⁶⁵ talebe çoktur. Türkten başka unsurlara mensup olan bu talebe yarın muallim olarak Türk mekteplerinde öğretim yapacaktır. Nusayriler diğer mekteplere de nüfuslarına nispetle Türklere fazla rağbet etmekte ve mekteplere girmek yolunu bulmaktadırlar. Bu gözlem maarif siyasetimizin mühim bir noktasının aydınlatılmasını lüzumlu kılıyor. Bir prensibe bağlanmak üzere Maarif Vekaleti'nin şu esasları hazırlaması uygundur;

1- *Biz aramızdaki Türk olmayan unsurları kültürümüzle yenerek özümseyecek miyiz, yoksa ihmal mi edeceğiz? Bu iki fikre göre onları okutmak mı uygun olur yoksa aksi mi?*

2- *Türkten gayri unsurlardan muallim kullanmak doğru mu bunlardan yeni muallim yetiştirmeli miyiz? Bu doğru değilse mevcutları ne yapacağız?*

20 Mart 1926 tarihindeki Maarif Teşkilatı Kanun'u görüşmelerinde söz alan Kastamonu Milletvekili Halit Bey Güneydoğu Anadolu'da eğitimin durumunu değerlendirmiştir.

Ona göre bu bölgede okullar açılıp halk okutulmaz belirli bir eğitimden geçirilmezse bölge halkı şeyhlerin ağaların peşinden gitmeye devam edecektir ve ortaya çıkacak

⁴⁶⁴ Aslı Cumhurbaşkanlığı Arşivi; D. 2, F. 1-1-81'de bulunan bu gezi raporlarının fotokopisi Atatürk'ün Bütün Eserleri Arşivindedir. Ayrıca bkz. Atatürk'ün Seyahat Notları (1930-1931), Yayına Hazırlayan; Gürbüz Tüfekçi, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998, s. 67-132. Ayrıca bkz. Ertuğrul Zekai Ökte; Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri (1930-1931), Cilt. 1, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul, 2000, s. 727-766.

⁴⁶⁵ Aleviliğin bir kolu olan Nusayrilik, 11. İmam Hasan Askeri'nin öğrencisi ve yakın dostu Ebu Şuayb Muhammed bin Nusayr el-Basri en-Nümeysi (öl. H. 270, M. 883) tarafından IX yy. da kurulan; Abu Abdullah al-Huseyin ibn Hamdan al Hasibi (öl. Halep 957/58)3 tarafından geliştirilen, İslâmiyet'in bâtını yorumuna, tasavvufa, tenasüh (ruh göçü; métempshychose), Hulûl (Réincarnation) nazariyesine, Ehl-i Beyt sevgi ve saygısına dayanan bir inanç sistemidir.

Etimolojik (köken) olarak Nusayri sözcüğü, Nusayriliğin kurucusu İbn Nusayr'den gelmektedir. Bazı batılı bilim adamları, bu sözcüğün Hristiyanlıkla eş anlamda kullanılan Nasrani (nazaréen, Hz. İsa'nın doğduğu kent Nazareth) veya Suriye ve çevresinde yaşayan Nazereni adlı bir topluluktan geldiğini ileri sürmektedirler. Kimi gezginler ise, Nusayrilerin sığındığı kuzey Suriye'de bir dağ kütesinin adı olan Ansariye (Cebel) ismini bu anlamda kullanmışlardır.

durumdan da devlet sorumlu olacaktır. Halit Bey bu değerlendirmeye birlikte çeşitli sayısal veriler de ortaya koymuştur. Örneğin tüm Türkiye'de 4. 875 okulun sadece 215'i bu bölgede yer almaktadır. Bu 215 okulun da 42'ü kız 191'i ise erkek okullarıdır.⁴⁶⁶

1927-1928 yılları arasında, halkın eğitilmesi için *Halk Dershaneleri* adı verilen ve sayıları 3304'ü bulan dershanelerde ise, toplam olarak 64.302 kişiye okuma-yazma öğretildiğini biliyoruz. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin bu çalışmalarına karşın okur yazarlık oranı çok düşüktü. Şöyle ki; 1927 yılı sayımlarına göre, 13.648.000 olan Türkiye genel nüfusunun 10.516.000'i okur-yazar olması gereken çağdadır. Ancak bu sayının 1.112.000 kadarı okuma yazma biliyordu. Bu nüfusun 5.354.000'ini kadınlar oluşturuyordu ve bunların sadece 267.000'i okur-yazardı. Geri kalan 4.895.000'i oluşturan erkeklerin de 840.000'inin okuma-yazması vardı.⁴⁶⁷

1 Kasım 1928 tarih ve 1353 Sayılı Yeni Türk Harflerinin uygulanmasına dair kanunla yürürlüğe girmiştir.⁴⁶⁸ Maarif Vekâleti tarafından hazırlanarak, Devlet Şurası'na incelendikten sonra, bazı değişiklikler yapılan Millet Mektepleri Talimatnamesi, aynı Şura'nın 8.11.1928 tarih ve 9111 sayılı tezkeresiyle, Bakanlar Kurulu'nun 11.11.1928 tarihli toplantısında onaylandı. 24 Kasım 1928 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanarak yasallaştırılmıştır.⁴⁶⁹

Cumhuriyet kurulduktan ve yeni harflere geçildikten sonra ülkenin her tarafında bir eğitim seferberliği başlatılmıştır. Bu seferberlik kapsamında okullaşma oranının az olduğu Güneydoğu Anadolu'ya da bütçeden yüklü miktar ayrılarak bu bölgedeki vatandaşların okutulması için çaba sarf edilmiştir. Bölge insanının devlete bağlılığını arttırmak, çağdaşlaştırmak, doğuda hüküm süren aşiret yapısından uzaklaştırmak amaçlarıyla bölgenin okuryazar oranı arttırılmaya çalışılmıştır. Metin Heper'in verdiği istatistiğe göre ise 1950'lere kadar Kürtler arasında okur yazarlık oranı % 3'tü. Oysa aynı yıl bu oran genel olarak Türkiye'de % 33,6⁴⁷⁰

Umum Müfettişlikler kurulduktan sonra eğitim faaliyetleri de bu kurumların denetimine girmiş ve müfettişlikler bölgeyi okullaştırmada önemli görevler üstlenmişlerdir. Birinci Umum Müfettişlik raporlarından eğitim ile ilgili istatistikleri öğrenebiliyoruz;

⁴⁶⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 13, Tarihsiz, s. 267.

⁴⁶⁷ Nuri Kodamanoğlu; *Türkiye'de Eğitim* (1923-1960), Milli Eğitim Basımevi, Ankara. 1964, s. 31.

⁴⁶⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt: 5, İctima 2, (1 Kasım 1928 Günlü Toplantı) s. 8.

⁴⁶⁹ Resmi Gazete, 24 Kasım 1928, Sayı: 1048.

⁴⁷⁰ Heper, s. 174.

A — İlkokullar — 1927 - 928 ders yılı içinde okul adedi 104, öğretmen 277 ve kız ve erkek öğrenci sayısı 7303 olan Genel Müfettişlik bölgesi (Bitlis, Diyarbakır, Hakkâri, Muş, Mardin, Siirt, Urfa ve Van) 1937 senesinde okul 129'a, öğretmen 361'e ve öğrenci sayısı da 12.782'ye çıkmıştır.

B — Ortaokullar — 1928 de okul sayısı 5, öğretmen sayısı 38 ve öğrenci sayısı ise yalnız 388 olan ortaokullar durumunun, 1932'ye kadar yüksek bir artış kaydetmediği halde bu seneden itibaren bir çoğalma seyri takip eden öğrenci sayısı 1937 senesinde 1235 fazlasıyla 1623 rakamına eriştiği görülmüştür ki, bu rakamın 1928 senesi öğrenci durumu ile mukayesesinde (% 418) nispetinde bir öğrenci artışı kaydettiği görülmüştür.

C — Lise — Genel Müfettişlik bölgesinde yalnız bir lise vardır. Bu okul da Diyarbakır'dadır. 1932 - 933 ders yılından itibaren faaliyete geçmiş bulunan bu okulun lise sınıflarında yalnız 23 öğrenci mevcut iken 1937'de bu miktar 287'ye ulaşmıştır.

D — Erkek Sanat Okulu — Diyarbakır Merkezi'nde bulunmakta olan

Bölge Erkek Sanat Okulu'nun 1928 yılında yalnız 7 öğretmen ve 50 öğrenci mevcut iken 1937 senesinde bu miktarın 13 öğretmen ve 105 öğrenciye ulaşmıştır.

E — Akşam Kız Sanat Okulu —Diyarbakır merkezinde 1937 yılında kurulmuştur. İlk ders senesi içinde 127 öğrencisi ile faaliyet göstermiştir

Bu verilerden anlaşıldığı gibi Birinci Umum Müfettişlik bölgesi olan Doğu Anadolu Bölgesi'ne eğitime yatırım bir hayli fazla olmuştur. Fakat bu yatırımlar bölgedeki sorunları çözmekte yetersiz kalmıştır. Hamit Pehlivanlı tarafından yayınlanan Millî Emniyet Hizmeti Riyaseti'nin bölge ile ilgili raporlarına bakacak olursak bölgede hem öğretmen hem okul binası yetersizliği 1920'lerin sonlarında devam etmektedir.

5 Nisan 1928 tarihinde verdiği bir raporda Urfa Vilayeti'nde doğru dürüst okul olmadığı belirtilirken, yine MAH Başbakanlığa 4068 numara ve 8 Nisan 1928 tarih ile sunduğu raporunda *Maarif hemen hemen Hakkâri vilayetinde yok gibidir* denilmektedir.

6 Ocak 1926 tarihinde kurulan ve Cumhuriyetin ilk istihbarat teşkilatı olan Millî Emniyet Hizmeti Riyaseti'nin kısaltmasıdır. Bu birim 06 Temmuz 1965 tarihli kanunu ile Başbakanlığa bağlı olan *Millî İstihbarat Teşkilatına* (MİT) dönüştürülmüştür.⁴⁷¹

⁴⁷¹ Hamit Pehlivanlı, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarından Günümüze Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Meseleleri: Örnek Raporlar Işığında Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri* (İstanbul 1995), Ankara 1996, s.557-559.

*Hakkâri vilayetinde ilk mektepten hiçbir tane yoktur....Ben deniz diyeceğim ki İsmet Paşa Hükümeti en fazla şimendifere ehemmiyet veriyor, milyonlarca para veriyor. Bendenizce maarif siyaseti de şimendifere beraber yürümelidir.*⁴⁷²

Bölgede doğru düriüst okul yoktur. İdealsiz ve ülküsüz öğretmenlerin elindeki maarif çok geridedir. Türk öğretmenler hemen hemen yok gibidir. Elazığ Valiliği'nin 20 Ekim 1932 tarihli raporunda *yeni tayin edilen öğretmenlerin bilgileri, eski tayin edilen öğretmenlerin hem bilgileri hem de görgüleri yeterli değildir.* Okul çağındaki genç ve çocukların okullardan istifade oranları çok düşüktür. Elazığ Valisi raporunda şu yüzdeleri vermektedir; 3544 ilkokula, 300 civarında da ortaokula devam eden talebe vardır. Hâlbuki Vilayet dâhilinde tahsil çağındaki talebe miktarı 30.000'den fazladır. İlkokuldan istifade nispeti % 12 civarındadır. Maarif için Vilayet gelirlerinden ayrılan pay ihtiyacın yarısını bile karşılamamaktadır. Bu konuda düşünülen çözümler halkın aydınlanması ve içtimai hayatın düzenlenmesi için idari tedbirler yerine okullara önem verilmeli tayinlere çok dikkat edilmeli, Türk kültür ve geleneklerini iyi bilen idealist ve ruh sahibi öğretmenler tayin edilmelidir.⁴⁷³

Birinci Umumi Müfettişi İbrahim Tali Bey'in Ağustos 1932'de İsmet İnönü'ye Elazığ'da bir lise açılması hakkında yazdığı yazıda ise o yıllara ait ortaöğretim politikaları hakkında bilgi edinilebilmektedir.

Raporda Tali Bey Elazığ'da bir lise açılmasını şu cümlelerle talep etmiştir: *Diyarbakır ve Elazığ'daki Muallim Mekteplerinin kapatılması dört beş ay evvel taktim ettiği büyük raporun ruhuna pek muvafık olduğundan bu mekteplerin bir merkezde teksifi yolunda büyük faydalar temin edecek olan teşebbüsün başlangıcı olarak mucibi şükrandır, ancak Umumi Müfettişlik muntakasında zabıtan ve memurların en büyük endişeleri evlatlarının tahsilsiz bırakılmaları olduğu gibi şark vilayetleri halkına yapılmakta olan birçok menfi propagandaların başında kendilerinin cahil bırakılacağı suretinde hükümete karşı ağır ithamlarda bulunmaktadır. Birçok fena zanların karşılanmasına ve payansız faydaların teminine vesile olacağı aşikâr olan bir lisenin 1932 ders senesinde Elazığ'da ilk sınıfının açılmasını zaruri addetmekteyim. Muayyen nikbette yatılı talebe kulübüne müsait bina ve birkısım eşyası da vardır. Bu mektebin açılmasına müsaade buyrulmasını arz ve*

⁴⁷² Pehlivanı, s. 559.

⁴⁷³ Pehlivanlı, s. 558.

*istirham ederim.*⁴⁷⁴

İlkokul, Ortaokul ve Öğretmen Okullarının Vilayetlere Ait Bilgileri (1936-1937)

Tunceli; 26 ilkokul, 48 öğretmen, 1945 öğrenci

Ağrı; 17 ilkokul, 37 öğretmen, 1343 öğrenci

Van; 12 ilkokul 36, öğretmen, 1201 öğrenci

Siirt; 14 ilkokul 37, öğretmen, 970 öğrenci

Bitlis; 11 ilkokul 26, öğretmen, 875 öğrenci

Bingöl; 8 ilkokul 14, öğretmen, 553 öğrenci

Muş; 6 ilkokul 17, öğretmen, 539 öğrenci

*Hakkâri; 3 ilkokul 6, öğretmen, 155 öğrenci*⁴⁷⁵

Yıllar ve ayrılan eğitim bütçeleri;

1929: 9.323.432

1937: 13.714.371

1930: 9.710.297

*1938: 16.474.085*⁴⁷⁶

Erzurum'da ise 1936 yılında Kız Sanat Okulu ⁴⁷⁷1938'de ise 30 ilkokul açılmış. ⁴⁷⁸

Doğu bölgesinde eğitime önem veren bir başka isim ise Doğu Anadolu'nun düşmandan arınmasında büyük emekleri olan Kâzım Karabekir'dir. Kendisi doğuda göreve başladığı andan itibaren halkın ve ülkenin problemleri ile ilgilenmiştir. Buradan hareketle onun eğitim alanında niçin yazdığını şu satırlarda daha iyi anlayabiliriz: *Ana ve babalarını harb-i umuminin herhangi bir here ü mercinde kaybetmiş binlerce yetim ve öksüz masumları Erzurum'un sine-i merhametine sığınmış buldum. Fakat çıplak ve sefil... Şark-ı Anadolu'da beni bekleyen namütenahi ve hassa işlerin çokluğuna ve güçlüğüne rağmen bu yavruları büyük bu şefkatle bağrına bastım ve Şark'ın bütün yetim ve öksüzlerine hakikî ve pek şefik bir baba oldum. Benim gibi rakîk kalplerin sağ-*

⁴⁷⁴ BCA 030.10.69.457.7.

⁴⁷⁵ BCA 030.01. 90.559.2

⁴⁷⁶ BCA 30.01.90.559.4.

⁴⁷⁷ *Ayn Tarihi*, Eylül 1936, S 34, s. 6i

⁴⁷⁸ *Ayn Tarihi*, Ağustos, 1938, S. 56, s. 13.

yi müşterekleriyle Erzurum'u ebediyen şenlendirecek leylî mekteplerde bu çocuklarımızı mesud ve bahtiyar kıldım. Bu satırlar O'nun, halkın dertleriyle ilgilenen bir duygu dünyasına sahip olduğunu ortaya koyarken, diğer taraftan şartların zorlaması ve ihtiyaçların ortaya çıkmasıyla aç ve sefil, okula gidemeyen, bilgiden mahrum olan çocukların eğitilmesi meselesini gündeme getirmiştir.

Kazım Karabekir, Doğu Anadolu'da Mayıs 1336 tarihinden itibaren çeşitli okullar açmıştır. Bunlar; Ana Mektebi, Sanayi Gürbüzler Mektebi, Leylî Eytam iptidâî Askeri Mektebi gibi ilk açılan okullar açmış ve bunlar hakkında çeşitli yönetmelikler yapmış ve farklı meslek gruplarına göre tanzim etmiştir. Hatta burada kalkan ve eğitim-öğretim yapan çocuklar için *Öğütlerim* isimli bir kitap kaleme almıştır.⁴⁷⁹

Kazım Karabekir dönemin İçişleri Bakanı Recep Bey(Peker) ile ararında geçen konuşmayı aktarıyor:

*Kürtlerin ıslahı hakkında vermiş olduğum layihaları tetkik ettiniz mi? Benim de bu vaziyete göre tekliflerim vardı. Okudunuz mu? Kürtlük hakkında muhtelif dillerde yazılmış kıymetli eserler vekâletinizde var mı diye sordum. Aldığım cevap bana hüziün verdi. Dâhiliye Vekâletinde ne gördüm ne de Kürtlüğe dair bir eser buldum. Hiçbir şey yoktur. Günlük bilgilerle çalışıyoruz dedi. Ben Çok fena! Millî Hükümetimizin beş senelik hayatında Kürtlüğe dair hayli şeyler geçti, hayli layihalar verildi. Dâhiliye Vekâleti'nin ayrı bir şubesi hiç değilse ayrı bir masa sırf Kürtlük işleri ile uğraşmalı idi. Onları tanıyan birkaç kişi güzel dosyalar hazırlayabilir ve oraya ait nerede ne varsa toplayabilirlerdi.*⁴⁸⁰

1930'lara gelindiğinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki okullaşma oranlarında artış görülmektedir. İçişleri Bakanlığı Müsteşarı Hasan Faik (Türelî) Bey Umum Müfettişleri toplantısında tüm müfettişliklerin okullaşma oranlarını değerlendirmiştir kendisinden öğrendiğimiz veriler şöyledir⁴⁸¹;

Birinci Umumî Müfettişlikte:

311'i şehir ve kasabalarda 56'sı köylerde 367 öğretmen, 48'i üç dershaneli 42'si beş dershaneli 90 ilkokul mevcut olup sekiz vilâyette tahsil çağında bulunan 139 bin çocuktan 12,492'si okula devam etmektedir. Oran % 93'tür.

⁴⁷⁹ Kazım Karabekir; *Çocuk Davamız*, Emre Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 7-31

⁴⁸⁰ Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, Emre Yayınevi, 2004, İstanbul, s. 160.

⁴⁸¹ Hasan Faik Bey'in raporu için bkz. Ek1.

Bu nispet en yüksek olarak Bitlis'te % 18 e çıkmakta en aşağı olarak Hakkâri'de % 2 ye düşmektedir. Müfettişliği teşkil eden sekiz vilâyetin 934 bütçelerinden eğitim işlerine tahsis ve sarf edilen para toplamı 359305 lira olup genel giderlere oranı % 26'dır.

Trakya Umumî Müfettişliği'nde:

Müfettişlik muntakasını teşkil eden dört vilâyette 336 şehir, 889'u köy okulunda 922 öğretmen, 469 u üç, 113'ü beş dershaneli 582 ilkokul mevcuttur. Okul çağındaki 98,827 çocuğun 50,918'i okula devam etmekte olup oran % 57,9 dur.

Bu nispet Tekirdağ Vilâyetinde % 78'e çıkmakta Çanakkale Vilâyetinde % 30'a düşmektedir. Müfettişlik muntakasındaki dört ilde eğitim işlerine 1934 yılında 531,449 lira ayrılmış olup bütçeler toplamına oranı % 37' dir.

Üçüncü Umumi Müfettişlik'te:

393'ü şehir, 468'i köy okulu olmak üzere 861 öğretmen, 352' i üç, 91'i 5 dershaneli toplamda 416 ilkokul vardır. Tahsil çağındaki 216 bin çocuğun 47,412'si okula devam etmekte olup oran % 22, 3'tür. Bu nispet Erzurum'da % 33'e çıkmakta, Ağrı'da % 83'e düşmektedir.

Müfettişlik muntakasındaki 8 vilâyette 1934 senesinde eğitim işlerine 698,744 lira tahsis edildiğine göre oran% 34'tür.

Dördüncü Umumi Müfettişlik'te:

74'ü şehir ve kasabalarda, 68'i köylerde olmak üzere 142 öğretmen, 54'ü üç, 29'u beş dershaneli 83 ilkokul mevcuttur. Tahsil çağında bulunan 45,230 çocuktan 6621'i okula devam etmekte olup nispet % 123'tür. Bu nispet Elâziz Vilâyetinde % 20 iken, Bingöl'de % 43'tür. 1934 yılında eğitim işlerine ayrılan 173,000 lira bütçelerin % 32'sini teşkil etmektedir.⁴⁸²

Bu müfettişlik bölgelerinden bir tek İkinci Umum Müfettişlik Trakya Bölgesi'nde kurulmuştur. Toplam bütçeden eğitime ayrılan pay ve okullaşma oranlarında o dönemde belirgin bir fark görülmemektedir Fakat daha ileriki yılların istatistiklerinde hem eğitime ayrılan ödenek düşmekte hem de bölgeler arası gelişmişlik düzeyinde ülkenin doğusu geri kalmaktadır.

⁴⁸² 1930'lu yıllarda eğitime ayrılan bütçe sonraki yıllarda düşüş göstermiştir. Örneğin 1976 yılında Güneydoğu'ya eğitim yatırımlarıyla ilgili ödenek 272.884 olarak belirlenmiştir. 1976 yılı eğitim yatırımdaki oranı ise sadece % 8.6'da kalmıştır. MEB; 1976 Yılı Eğitim Programı Yatırım Ve Tedbirleri, Bütçe Plan Dairesi, Ankara, 1978, s.113

4.1.1. BÖLGEDE HALKEVLERİNİN KURULMASI VE FAALİYETLERİ

Halkevlerinin kuruluşunu hazırlayan gelişmeler dönemin siyasî ve sosyal koşullarıyla yakından ilişkilidir. 1929 yılında ortaya çıkan dünya iktisat buhranı ve 1930 yılındaki çok partili siyasî hayat deneyimi. Bu iki olayın Türkiye'yi yeni arayışlara yönelttiği ve Halkevlerinin kuruluşu üzerinde etkilerde bulunmuş olduğu görülmektedir. Atatürk, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapandığı gün 17 Kasım 1930 tarihinde üç aylık bir yurt gezisine çıkmış ve bu geziden ülkemizin içinde bulunduğu iktisadi ve toplumsal bunalımdan çıkabilmesine yönelik bazı çözüm yollarıyla başkente dönmüştür.⁴⁸³ Halkevlerinin kurulacağı da bu gezi sırasında kamuoyuna duyurulmuştur. Atatürk, 2 Ocak 1931'de İstanbul'da gazetecilere *Halkevleri* kurulacağı haberini vermiştir. Bununla birlikte Halkevlerinin resmen kurulma kararı, 10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında yapılan CHF Kurultayı'nda alınmıştır. Bu kurultayda, sekiz yıllık parti programının yerine yeni bir program da hazırlanmıştır.⁴⁸⁴ Bu program, CHF Umumî Kâtibi Recep Peker tarafından 16 Ekim 1931'de Darülfünun'da verilen bir konferansla ilan edilmiştir.

Halkevlerinin açılışına Cumhuriyet Halk Fırkasının 10 Mayıs-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında yapılan III. Büyük Kongresi'nde karar verilmiştir.⁴⁸⁵ Bu kongre ile Türk Ocakları kapatılmış ve ilk Halkevleri, Türk Ocaklarından devralınan binalarda açılmıştır. Aynı zamanda Türk Ocakları Kurultayı tarafından alınan kararlar da olduğu gibi kabul edilmiştir. 18 Nisan'da ise menkul eşyanın devri tümüyle tamamlanmıştır. Böylece 257 şubesi bulunan Türk Ocakları tamamen CHP'ne katılmıştır.⁴⁸⁶

Türk Ocakları tarihi vazifesini yapmış millî bir müesseselerdir. Sadece bir kültür organı olarak doğan Türk Ocakları, Balkan Savaşları sonunda Birinci Dünya Savaşı içinde ve Millî Mücadele yıllarında tamamen siyasî bir hüviyet almış ancak Cumhuriyet kurulup politika yalnız bir parti işi olunca Ocaklar'ın bu hüviyetinin muhafazası güçleşmiştir.

⁴⁸³ Atatürk'ün Seyahat Notları (1930-1931), Yayına Hazırlayan; Gürbüz Tüfekçi, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998, s. 67-132. Ayrıca bkz. Ertuğrul Zekai Ökte; Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün yurtiçi Gezileri (1930-1931), c. 1, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul, 2000, s. 727-766.

⁴⁸⁴ Mustafa Oral; "Halkevlerinin Toplumsal ve Kültürel İşlevi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 53, Cilt: XVIII, Temmuz 2002

⁴⁸⁵ C.H.F. *Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931)*, İstanbul, 1931, s.241-259; C.H.F. *Nizamnamesi*, Ankara, 1931, s. 16.

⁴⁸⁶ CHF *Üçüncü Büyük Kongre (10-18 Mayıs 1931) Zabıtları*, İstanbul, 1931.279-280.

Böylece kültür işini dün ile bugünü ve yarını ile tamamen politika dışında tutacak bir teşekküle ihtiyaç olmuştur. İşte Halkevleri bu ihtiyaçtan doğmuştur.⁴⁸⁷

Genç Cumhuriyet'in kültür kurumları olan Türk Ocaklarını Mustafa Kemal şöyle açıklamıştır;

*Türk Ocakları, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın hars şubesidir. Fırka millete mürebbilik yapacak; ilim, iktisat, siyaset, güzel sanatlar gibi bütün hars sahalarında vatandaşları yetiştirmek için pişvalık edecektir. Ocaklar Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programlarını vatandaşlara izah etmekle asıl vazifelerini yapmış, mefkûrelerine en büyük hizmeti ifa etmiş olurlar. Yasamızın üçüncü maddesinde bu cihet sarahaten ifa edilmiştir. Bu yol üzerinde milleti hemahenk olarak beraber yürütmekten ibarettir.*⁴⁸⁸

Türk Ocakları'nın kapatılmasından yaklaşık on ay sonra kurulan Halkevleri, bunların oynamış olduğu tarihsel rolü hiçbir zaman yadsımamış ve Türk Ocaklarının bilgi, birikim ve deneyimini yerli yerine oturtmaya özen göstermiştir.⁴⁸⁹ 10 Mayıs 1931 tarihinde toplanan Cumhuriyet Halk Partisi'nin 3. Halkevleri Talimatnamesi'nde Halkevlerinin amaçları altı ilke doğrultusunda vatandaşlar yetiştirmek, ulusal karakteri yükseltmek, güzel sanatları, ulusal kültürü ve bilimsel çalışmaları desteklemek ve güçlendirmek olarak açıklanır. Aynı yönetmeliğe göre batılı ülkeler seviyesine gelebilmek için kurulan her Halkevinde dil, edebiyat, tarih, güzel sanatlar, tiyatro, spor faaliyetleri yapılacak ve bu faaliyetleri uygulamak için de dershaneler, kurslar ve şubeler açılacaktı⁴⁹⁰

⁴⁸⁷Halkevi şubeleri çalışma alanları ve bu alanlardaki değişiklikler için bk. *C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi*, Ankara, 1932.; *C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi*, Üçüncü Baskı, Ankara:1934.; *C.H.P. Halkevleri Öğreneği*, Ankara, 1935; *C.H.P. Halkevleri Öğreneği*, Ankara, 1938.; *C.H.P. Halkevleri İdare ve Teşkilât Talimatnamesi*, Ankara, 1940.

⁴⁸⁸ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt 2 s. ,300.

⁴⁸⁹ “Halkevleri”, *Atatürk ve Halkevleri Atatürkçü Düşünce Üzerine Denemeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1974, s.131-141; Cemalettin Canlı; *Halksız ve İnsansız Bir Tarihin Halkevleri*, Halkevleri Yayınları, Sezai Ekinci Matbaası, Ankara, 1999, s.81; Nurhan Karadağ; *Halkevleri Tiyatro Çalışmaları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Filiz Matbaacılık, Ankara 1998, s.58-59; Necdet Sakaoglu: *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s.51-55; Yahya Akyüz; *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1997'ye)*, İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları No.1, İstanbul 1997, s.350-351; Ali Nejat Ölçen; *Halkevlerinin Yok Edilişi* , Halkevleri Genel Merkezi Yayını, Ankara 1988, s.20-25; Süleyman Ünüvar; “Gaziantep Halkevi ve Faaliyetleri”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:V, Sayı:1, Ocak-2002, s.259-285; Zerrin Bayraktar; “Ülkü Dergisi:Halkevleri Merkez Yayın Organına Bir Bakış”, *İletişim*, A.İ.T.T.İ.A. Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu Yayın Organı, Ankara iktisadi ve Ticari ilimler Akademisi Yayın No:173, 1981/3, s.114.

⁴⁹⁰ *C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi*, Üçüncü Baskı, Ankara:Halkevleri 1940, Ulus Matbaa, Ankara 1940.

Halkevleri, 1932'de dokuz faaliyet koluyla çalışmalarına başlamış, ilk üç yıldaki çalışmalarıyla kendilerinden beklenenleri fazlasıyla vermiştir. Bu şubelerin vazifeleri her şubenin üç beş azalık seçilmiş komiteleri bulunmakta ve bu komite mümessilleri Halkevi İdare Heyeti'ni teşkil etmişlerdir. Halkevine girmek ve orada millî kütlenin terbiyesine çalışmak için partiye girme şartı aranmamış bununla beraber evler, mahallindeki Parti İdare Heyeti azasından birinin reisliği altında çalışılmıştır.

Cumhuriyet Halk Partisi vilâyet merkezleri tarafından çeşitli merkezlerde Halkevi açmak için hazırlıklara başlanmış. Yaklaşık dokuz aylık bir hazırlık devresinden sonra, ilk olarak Adana, Afyon, Ankara, Aydın, Bursa, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Konya, Samsun ve Van'da 19 Şubat 1932 Cuma günü, saat 15'te Halkevleri görkemli törenlerle açılmıştır.⁴⁹¹

1938'de halkın büyük bir katılımıyla Diyarbakır Halkevi açılmıştır. 1934'te Halkevi sayısı 80'i bulmuş, 1934'te Elazığ, Mardin, Maraş, Siirt, Silvan'da kurulmuştur⁴⁹²

Siirt Halkevi bölge halkı için halk dershaneleri çalışması başlatmış, tüm köylere giderek örnek bir Halkevi uygulaması yapmıştır.⁴⁹³

Soyadı Kanunu çıkarıldıktan sonra Halkevlerinde soyadı seçme kampanyası başlatılmış, bu konuda günler düzenlenip törenler yapılmıştır. Halkı Türk adları koymaya özendirilmiş⁴⁹⁴ ve bu yönde komiteler oluşturulmuş, birçok vatandaşa soyadı bulmuştur. Bu komitelerin yaptığı en önemli görevlerden biri de Türk dilinin bilinmediği bazı yörelerde Türkçe öğretme ve okuma-yazma kursları açması, daha sonra Türkçe konuşma yarışmaları düzenlemesidir.⁴⁹⁵ Mardin, Diyarbakır, Siirt, Adana, Mersin ve Gaziantep Halkevlerinin bu sahada çok önemli çalışmaları olmuştur.

*Kültür işlerimiz üzerine, ulusça gönüllüğümüzün titrediğini bilirsiniz- Bu işlerin başında da Türk tarihini, doğru temeller üstüne kurmak; öz Türk diline, değeri olan genişlik vermek için candan çalışılmakta olduğunu söylemeliyim.*⁴⁹⁶ diyen Atatürk'ün dil ve tarihe verdiği önem Halkevlerinde de kendini göstermiş, ülke çapında derleme işlerini yürütülmüştür. Bu derleme çalışmasıyla 40 bin fiş 3 yılda toplanmıştır. Güneydoğu

⁴⁹¹ C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931), İstanbul, 1931, s. 241-259; C.H.F. Nizamnamesi, Ankara, 1931-1942, s.75-90., *Hakimiyeti Milliye* Gazetesi, 20 Şubat 1932.

⁴⁹² *Hakimiyeti Milliye* Gazetesi, 26 Ekim 1934.

⁴⁹³ *Hakimiyeti Milliye* Gazetesi, 12 Kasım 1934.

⁴⁹⁴ *Hakimiyeti Milliye* Gazetesi, 2 Ocak 1935.

⁴⁹⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2 , İctima 3 Cilt 14, s. 92.

⁴⁹⁶ Söylev ve Demeçler Cilt 2, s. 395.

Anadolu Bölgesi'nde Türkçe öğretme konusunda en başarılı Halkevi Mardin Halkevi olmuştur. 1937 yılında Diyarbakır Halkevi yerel lehçeleri bilen bir ekip kurarak yüzlerce sözcüğün asıllarını bulmuştur. Çeşitli yönleriyle Diyarbakır'ı inceleyen 5 kitap basılmıştır.⁴⁹⁷

1934'de açılan 25 Halkevi arasında bölgede Urfa, Siirt, Muş, Bitlis, Mardin ve Silvan'da, 1936 da açılan 33 Halkevi arasında Birecik ve Siverek'te 1937 de açılan 31 Halkevi arasında Çölemerik, Erciş, Ergani ve Bulanık'a 1933'de açılan Halkevleri arasında Savur, Nusaybin, Cizre, Ahlât ve Varto'da birer Halkevi açıldı. Bu suretle 1938 yılında Birinci Genel Müfettişlik bölgesindeki Halkevlerinin sayısı 19'u bulmuştur.

1939 Şubat'ında; Lice, Çermik, Adilcevaz, Viranşehir, Suruç, Şirnak, Gercüş, Midyat, Derik'te Halkevlerinin açılmasıyla bu sayı 28'e varmıştır.⁴⁹⁸

Çağdaşlaşma yolunda yapılan çalışmalar genç Cumhuriyet'in ana hedefleriydi. Birçok problemin yaşandığı bu dönemlerde yeni arayışlar içinde olan hükümetler demokrasiyi tabana yayma doğrultusunda halk eğitimine ağırlık veren denemeleri ivme kazanmıştır. İşte bu bağlamda hayata geçirilen Halkevleri projesi bölgeler arasındaki eğitim ve kültür alanındaki kalkınmışlık farkını da asgariye indirme çabası Üçüncü Umumi Müfettişlik için de önemsenmesi gereken bir konuydu. Bu maksatla Erzurum, Artvin, Gümüşhane, Bayburt, Karaköse, Kars merkezlerinde Halkevleri, ilçelerde ve beldelerde Halk Odalarının açılmasını teşvik etmiştir. Bu şehirlerde bunlar olurken Trabzon gibi önemli bir şehirde Halkevinin açılmamış bu sebeple Dâhiliye Vekâleti'nden burada Halkevinin açılması için başlattığı projenin desteklenmesi istenmiştir".⁴⁹⁹ Benzer bir istek de Ağrı'da açılan Halkevi için olmuştur. *Bina bitmek üzeredir. Fakat borçları kalmıştır...*⁵⁰⁰

Halkevi çalışmaları Birinci Umum Müfettişliği Bölgesi'nde de sürdürülmüştür. Bu kurumların bölgedeki kuruluş amaçlarını Umum Müfettişi Abidin Özmen şöyle açıklamıştır.

Gençliği vatana ve bu vatanın kurucusu, yaratıcısı Ebedî Şef Atatürk'e lâayık ve Kemalizm! Kavramış bir surette yetiştirmek için onlara verilecek ruh ve beden terbiyesini teşkilâtlandırmak icap ediyordu. İşte bu maksatla Halkevleri meydana geldi.

⁴⁹⁷ Beheç Kemal Çağlar; "Halkevlerinde Çalışmalar", *Ülkü Dergisi*, Eylül 1937 s. 87.

⁴⁹⁸ *Birinci Umum Müfettişlik Zabıt ve Tutanakları*, s.342.

⁴⁹⁹ BCA 030.10. 1.468.1.

⁵⁰⁰ BCA 030.10. 71.466.10.

Dördüncü Umum Müfettişi General Alpdoğan'a göre ise Halkevleri devamlı çalışmak suretiyle Türk Kültürünü aşlamak için kurulmuştur.⁵⁰¹

Diyarbakır Halkevi açıldığı andan itibaren Halkevleri Talimatnamesi'ne harfiyen uymuş ve hedefleri gerçekleştirmek için var gücüyle çalışmıştır. Diyarbakır Halkevi'nin bu çalışmaları merkezin dikkatini çekmiş ve merkezden övgüler almıştır. *Ülkü Dergisi*'nin 57. sayısında Behçet Kemal Çağlar Diyarbakır Halkevi'nin çalışmaları hakkında şunları kaydetmiştir; *Bazı Halkevlerinin elimize gelen altı aylık raporları durgun olması lazım gelen yaz mevsiminde bile değerli başarılar kaydedilebildiğini göstermekte ve bazı bahanelerle mühim bir varlık gösterememiş olan Halkevlerine örnek olacak bir canlılığa delalet etmektedir. Manisa, Diyarbakır, Adana, Balıkesir ve Bursa Halkevlerinin yeni hamleleri ve kararları bunlar arasında en sevindirici olanlardır.*

*Diyarbakır Halkevinin bu verimli çalışmalarından bir ikisini şuracığa misal diye kaydedelim. Civar köylerdeki mahalli dağ lehçelerindeki yabancı kelimelerden dolayı bunları ayrı ve müstakil bir lisan halinde görmek isteyen eski ve gafil zihniyetin bertaraf edilmesi için lise muallimlerinden ve mahalli lehçeleri bilen Halkevi üyelerinden bir heyet teşkil edilmiş ve tetkiklere başlanmıştır. Bir iki aylık çalışmadan sonra yüzlerce kelimenin asılları bulunmuş geçirdikleri değişiklik safhaları tespit edilmiş yurttaşların ancak ana dilleri muhtelif tesirlerle biraz değiştirerek konuşmakta oldukları meydana konmuştur.*⁵⁰² Çağlar'ın dediği gibi Diyarbakır Halkevi çok sayıda etkinlik düzenlemiş, çok sayıda yayın çıkarmış çeşitli kurslar açmıştır. Diyarbakır Halkevi'nin faaliyetlerine bakacak olursak;

1. 1935 Senesi Faaliyetleri

a.) Dil- Edebiyat Şubesi:

Diyarbakır tarihin hazırlanmış, demir yollarına ilişkin broşür yaymış, 4 köyden 50 sentaks fişi hazırlamış, 20 konferans ve 50 söylev vermiştir. 8 nahiye köyünde öz Türkçe ve Yurt bilgisi müsabakaları açmış, bu müsabakalara 10'u kadın olmak üzere 100 kişi girmiş, birinciliği Zimmigik köyünden Fatma adında bir kadın kazanmış, birinciye ve diğer kazananlara para yardımında bulunulmuştur. Şube aynı zamanda bir kadınlar derneği açmış 20 büyük toplantıya 2000'den fazla kadını toplamayı başarmıştır.

⁵⁰¹ Bkz General Alpdoğan'ın raporu, Ek-9.

⁵⁰² *Ülkü Dergisi*, Sayı 57, s.5-10.

b.) Ar (Güzel Sanatlar) Şubesi:

15 kişilik bir orkestra takımı meydana getirmiş, 25 konser vermiş, 5000'den fazla kişiye dinletmiştir. Keman, viyolonsel, piyano ve ağız sazlarına ait kurslar açmış ve bu kurslardan 28 öğrenciyi faydalandırmıştır.

c.) Gösteri (Temsil) Şubesi:

5 temsil sahneye koymuştur.

d.) Spor Şubesi:

3 ayak topu maçı yapmış, çalıştırıcı getirtmiştir.

e.) Sosyal Yardım Şubesi:

100 köylüyü muayene ettirmiş, 6 ay müddetle evde bir gaz tedavi yurdu açarak trahomla mücadele etmiş ve 300 kadar hastanın gözlerini parasız muayene ve tedavi ettirmiştir. 15 köylüyü numune hastanesine yatırtmış, 7 çocuklu bir dul kadını himayesine alarak bir yıllık ihtiyacını temin etmiş, 30 yoksula parasız istida (dilekçe) yazmış, 6 yoksul öğrenciyi de giydirmiştir.

f.) Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi:

Fransızca, İtalyanca, İngilizce, Almanca kurslar açmış, 50 gence ders vermiştir.

g.) Kitaphane ve Yayım Şubesi:

Kitap sayısını 1500'e çıkarmış ve bir okuma odası açmıştır.

h.) Köycülük Şubesi:

14 köyün tarımsal ve sosyal durumları üzerinde çalışılmış, 751 kilo tohumluk yulaflı 40 kilo kavun ve karpuz tohumunu ve 500 adet cins tavuk yumurtasını köylüye parasız olarak dağıtmıştır. 2 köyde tarla farelerine karşı savaş açmış, bu iki köyün halkını sağlık muayenesinden geçirmiştir. 1 kilo kinin⁵⁰³ ve aspirin dağıtmış, ağaç budama usulleri öğretmiş bir tarım kursu açmış 500'den fazla asker ve köylüyü yetiştirmiş, hiç Türkçe bilmeyen 55 köylüye dil öğretmiştir.

i-) Tarih ve Müze Şubesi:

⁵⁰³ Sıtma hastalığının tedavisinde kullanılan ilaç.

Tarih üzerinde bir kitap hazırlamış, iki albüm çıkarmıştır.⁵⁰⁴

2. 1939 Senesi Faaliyetleri

a.) Dil- Edebiyat Şubesi:

9 millî bayram kutlaması tertip etmiş ve 38 konferans vermiştir. Bu konferansların bir kısmı açıkta, bir kısmı hoparlörle, bir kısmı da Halkevi salonunda bir konserle birlikte verilmiştir.

b.) Ar (Güzel Sanatlar) Şubesi:

Halkevi orkestrası Diyarbakır'da 21, Mardin'de de 1 konser vermiştir. 3 balo ve aile toplantısı düzenlemiştir. 6 kişiye piyano, 15 kişiye de keman dersi verilmiştir. Klasik musiki ustalarının eserlerini toplayarak bir plak koleksiyonu oluşturmuştur.

c.) Gösteri (Temsil) Şubesi:

Temsil şubesi 939 yılında Kanun Adamı, Mete, Yaşayan Ölü ve Ateş piyeslerini temsil etmiş, Himmet'in Oğlu müzikli piyesini hazırlamıştır. Köylere giderek halka açık hava temsilleri sunmuştur.

d.) Spor Şubesi:

Tenis sahasını tanzim etmiş ve bir voleybol sahası yapmıştır. Bisiklet teşvik yarışması ve ayak topu maçları tertip etmiştir.

e.) Sosyal Yardım Şubesi:

İhtiyaç sahibi 10 öğrenciyi ortaokul ve lisede okutmuş, 81 öğrenciye giyecek elbise, çorap ayakkabı dağıtmış, muhtaç 293 kişiye 1879 lira 30 kuruş para yardımı yapmıştır. Haziran ayında bir poliklinik açmış, 11 hekimin 328 hastaya bakmasını ve ilaç yardımı yapmasını sağlamıştır.

f.) Halk Dershaneleri ve Kursları Şubesi:

Fransızca, Almanca, İngilizce ve riyaziye kurslarında ders verilmesini sağlamış cezaevinde 2 ve şehrin çeşitli yerlerinde de 2 adet olmak üzere toplam 4 halk dershanesi açmıştır. Açılan kurslara 939 yılında 560 erkek, 136 kadın öğrenci devam etmiştir.

g.) Kütüphane ve Yayın Şubesi:

⁵⁰⁴ C.H.P, *Halkevlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hılasası*, Ulus Basımevi, Ankara, 1936, s. 46, 47.

Kütüphanede bulunan 7388 kitap fiş usulüne göre tasnif etmiştir. 4 köyde açılmış olan okuma odalarına kitap, 8 köye de birer kitap dolabı göndermiştir. Bu suretle köylere toplam 500 bin kitap dağıtılmıştır.

h.) Köycülük şubesi:

34 köy gezisi yapmış, inkılâp konusunda bilgiler vermiş, köylerin zirai durumlarıyla ilgilenmiştir. Kitap ve kitaplık gönderilen köylere bunların yanında ilaç dolaplarının da gönderilmesine vesile olmuştur. Köylünün şehirdeki işlerini takip etmek için bir Köylü İş Bürosu açmıştır.

i.) Tarih ve Müze Şubesi:

Diyarbakır anıt ve kitabelerine ait 94 tetkik fişi oluşturulmasına ve çekilen fotoğrafların bu fişlere eklenmesine çalışmıştır. Bismil yolunda çıkarılan arkeolojik eserlerin incelenmesi için bir gezi düzenlemiştir. Bir fotoğraf ve çiçek sergisi açmış, sıhhi müze tesis etmiştir⁵⁰⁵

Bölge içinde açılan Halkevlerinin birer modern binaya sahip olmaları Genel Müfettişliğin en önde gelen emellerinden biridir. Bu maksatla geçen yıllar içinde 140 bin lira sarf ile Diyarbakır'da modern bir Halkevi binası yapılmış Silvan Halkevi binası da tamir ve ıslah edilmiştir.

Diyarbakır iline bağlı Ergani, Lice ve Çermik'te küçük tipte fakat mahallî ihtiyaçları karşılayacak bir plânla modern birer bina yapılmıştır.

Ayrıca Diyarbakır Halkevi tarafından üç köyde birer köy okuma odası binaları yapılmıştır.

Mardin'de 50 bin liralık modern bir bina yapılmış, Müfettişlik zabıtlarına göre Cizre ve Derik'te Belediyeye ait güzel birer bina Halkevlerine tahsis edilmiştir.

Urfa'da vilâyete ait Birecik'te de Belediye malı olan iki bina Halkevi emrine verilmiştir, Siverek'te Belediyece 20 bin lira sarf ile Halkevi için bir bina yapılmıştır.

Siirt'te de büyük bir salon Halkevine tahsis edilmiştir. Bitlis'te 50 bin lira Ahlât'ta ise 10 bin lira sarf edilmesi ile birer Halkevi binası yapılmıştır. Bunun yanında Muş, Bulanık, Varto'da da birer Halkevi binası yapılmıştır.

⁵⁰⁵ Şevket Kavut, "Evimizin Çalışmaları Hakkında Matbuat Görüşleri", *Karacadağ*, (Şubat 1939), II, S. 25, s. 10 11; Osman Eti, " Halkevimiz Sekiz Yaşında", *Karacadağ*, (Şubat 1940), III, S. 25, s. 11, 12.

4.1.2. BÖLGEDE TÜRKÇE'Yİ YAYGINLAŞTIRMA ÇALIŞMALARI

Mustafa Kemal Atatürk için dil birliği milletin aslî unsurlarından biridir. Bu sebeple ulus olmanın gereklerinden birini de ortak bir dile sahip olmakta görmüştür ve bu konuya büyük itina göstermiştir. 1931 yılında Adana'da yaptığı konuşmada bu düşüncesini şöyle dile getirir:

Türk demek dil demektir. Milliyetin çok bariz vasıflarından birisi dildir. Türk milletindenim diyen insanlar, her şeyden önce ve behemehâl Türkçe konuşmalıdır. Türkçe konuşmayan bir insan Türk harsına mensubiyetini iddia ederse buna inanmak doğru olmaz. Hâlbuki Adana'da Türkçe konuşmayan 20.000 'den fazla vatandaş vardır. Eğer Türk Ocağı buna müsamaha gösterirse; gençler, siyasal ve sosyal bütün kuruluşlar bu durum karşısında duyarsız kalırsa, en aşağı yüz seneden beri devam ede gelen bu durum daha yüzlerce sene devam edebilir. Bunun neticesi ne olur?

Efendiler! Herhangi bir felaketli gününüzde bu insanlar, başka dille konuşan insanlarla el ele vererek aleyhimize hareket edebilirler. Türk Ocaklarımızın başlıca vazifesi bu gibi unsurları, bizim dilimizi konuşan hakiki Türk yapmaya çalışmaktır. Bunlar Türk vatandaşlarıdır. Bugün ve yarın talihimiz ve kaderimiz birdir.

10 Nisan 1926'da *Türkçe Konuş* adı altında bir kanun çıkarılmış ve Türkçe konuşmayanlara 100-150 liralık para cezası uygulanacak, suç tekrar ederse iki katını ödeyecekler ve aynı zamanda iş yerleri bir yıl süre ile kapatılacaktı.⁵⁰⁶

Bu çalışmaları kurumsallaştırmak için 12 Temmuz 1932 tarihinde Türk Dil Kurumu kurulmuş bunun yanında *Güneş-Dil Teorisi* ortaya atılmış bilimsel amaçlı çalışmalara ortam hazırlanmıştır.⁵⁰⁷

Atatürk'e göre

*Kültür işlerimiz üzerine, ulusça gönüllerimizin titrediğini bilirsiniz- Bu işlerin başında da Türk tarihini, doğru temeller üstüne kurmak; öz Türk diline, değeri olan genişlik vermek için candan çalışılmakta olduğunu söylemeliyim. Bu çalışmaların göz kamaştırıcı verimlere ereceğine şimdiden inanabilirsiniz*⁵⁰⁸

⁵⁰⁶ TBMM Zabıt Ceridesi , Devre 2 İçtima 3, Cilt 24, s. 92.

⁵⁰⁷ *Ulus Gazetesi*, 29 Ekim 1936.

⁵⁰⁸ *Söylev ve Demeçler*, Cilt 2, s. 395.

Halkevi talimatnamesinde de dil birliğini kuvvetlendirme adına faaliyetlerde bulunmak üzere adım atılmıştır Talimatnameye göre, *Ana Türk dilinin bugünkü yazı ve edebiyatta kullanılmayan, fakat halk arasında yaşayan kelimeleri, istilahları ile kadim millî masalları, atasözlerini araştırıp toplar; millî tarihin mahalli safhalarına, bilhassa eğer varsa muhitteki göçebe Türk aşiretleri arasında olmak üzere alelumum kadim millî an'ane ve âdetleri tetkik eder.*⁵⁰⁹

Bunun yanında tahsildarlık, muhtarlık bekçilik gibi işlerin Türkçe bilenlere ve Türk'üm diyenlere hasredilmesi, halk evlerine önem verilmesi, okuma odaları açılarak halka ajans, gazete ve mecmua okutturulması, bilgi ve kültüre hitabeden seyyar filim ve temsil işlerine el uzatılması, seyyar hatipler kullanılması ve Türkçe şarkı ve türküler öğretilmesi ile Türkçe'nin yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır.⁵¹⁰

1936 yılında toplanan Umum Müfettişleri zabıtlarından dil işlerinin konuşulduğunu görmekteyiz.

Osmanlı İmparatorluğunun son inhitat devirlerinde kaybedilen kıta ve topraklarımızdan ana vatana iltica ederek Anadolu'nun muhtelif yerlerine yerleşmiş ve yerleştirilmiş bazı muhacirler aradan yarım asırdan fazla zaman geçtiği halde Türkçeye yabancı lehçelerini kullanmakta oldukları gibi Türkiye topraklarında doğup büyüyenlerin bir kısmı da aynı haldedir. Mekteplerin artması, iktisadî münasebetlerin ilerlemesi, Türk alfabesinin kabulü, millet mektepleri öz Türk cenin inkişafına hizmet etmekte ise de bu tabii ve hakikî amillere idarî tedbirlerle yardım edilerek bu zümreleri de camianın dil birliği içrisine almak için mahalli hususiyetlere muvazi tedbirler alınması 1932 yılında vilâyetlere bildirilmişti.

Aynı toplantıda tahsildarlık, muhtarlık, bekçilik gibi memuriyet ve işlere yalnız Türkleri ve Türkçe bilip de Türküm diyenleri tayin etmek, Türklüğü hem şerefli hem de kârlı yapmak ve göstermek, Türkçe şarkı ve türküler öğretmek gibi idari, içtimaî ve kültürel tedbirlerle Türklük camiasına almak, bunları temsil ve daha doğrusu ırkî hüviyet ve benliklerini iade etmek de kabul edilmiştir.

Toplantıyı yöneten dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya göre;

⁵⁰⁹ Halkevleri Talimatnamesi, 10.Halkevleri (1932-1935), Ankara, 1935. S.1.

⁵¹⁰ Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları, s. 45.

Diyarbakir'e gidiniz, tahsil görmüşü, tüccarı ve esnafı işinde ve evinde hep Kürtçe konuşur. Bu sebeple temsil ve dil işini kökünden halletmek gerektir. Buna da yalnız Türk halk iskânı tedbiri ile değil, memurumuz, zabitemiz ve askerlerimiz miktarlarını da nüfusa dâhil ederek Türkçe konuşur Türkleri hiç olmazsa müsavi ve muvazi miktara getirmek ilk önce lâzım bir iştir. Bu arada silâh toplamağa devam da başta gelen en önemli işimizdir. Şu halde bölgenin işlerini sıraya koyabiliriz.⁵¹¹

Umum Müfettişleri'nin sundukları raporlarda da bölgedeki durum anlatılmış ve halkı Türkçe konuşmaya teşvik etmek için çeşitli öneriler sunulmuştur. Abidin Özmen'in konu ile ilgili önerileri ve kendisine göre dil konusunda izlenmesi gerek politika özetle şöyledir;

Halkevleri öğretmenlerinin Devlet daireleri, müesseseleri memur ve müstahdemlerinin özellikle vazife başında Kürtçe konuşmasına katiyen müsaade edilmemelidir. İşli olan köylü Türkçe bilmiyorsa bile, memur derhal onunla Kürtçe anlaşmağa başlamamalı, memur olmayandan bir tercüman getirmeğe mecbur tutulmalıdır. Bu suretle yaratılacak zorluk Türkçe derdini anlatmağa saik olacaktır. Memurlardan Kürtçe konuşanlar, birincisinde yazılı ihtar, tekrarında muhtelif nispetlerle maaş kesilmesi, itiyat edildiği halde memuriyetten çıkarılması cezası ile cezalandırılmalıdır. Her daire âmiri, zabıta memuru bunu temin için çalışmalıdır.⁵¹²

Ayrıca Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türkçe konuşulmasına teşvik için hukukî yaptırımlar da uygulanmıştır. 2510 ve bunu takip eden 2848 sayılı İskân Kanun'u Türkçe'den başka dil kullananlar hakkında idarî tedbirler alınmasını emretmekte, Vilâyetler İdaresi Kanunu'nun 68'inci maddesi bu hususta salâhiyet vermekte olduğundan bu hükümlere dayanılarak Trakya'dan plânlı harekete başlanması düşünülmüş ve hazırlıklar yapılmıştır.⁵¹³

⁵¹¹ *Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları*, s. 60.

⁵¹² *Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları* s. 69.

⁵¹³ *Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları*, s. 48.

4.2. EKONOMİ, ULAŞIM VE SAĞLIK ALANINDA YAPILAN FAALİYETLER

4.2.1. BÖLGEYE YAPILAN EKONOMİK YATIRIMLAR

Birinci Dünya Savaşı'nı yaşamış ardından Millî Mücadele'sini tamamlamış Genç Türkiye Cumhuriyeti, bir taraftan yeni ülkesini kalkındırmaya çalışırken diğer taraftan da 1930'larda dünyayı saran ekonomik buhranla mücadele etmek zorunda kalmıştır. İşte böyle bir ortamda ülkeyi yönetenlerin 1930'lu yıllarda uyguladıkları iktisadi programın ekonomik ilkelerini şöyle özetleyebiliriz:

Ulaşım ağının ulusal ekonominin ilk, genel ve ortak aracı olması. Demiryolu taşımacılığında kâr amacının değil, devletin genel hizmet anlayışının yer alması. Ekonomik gelişmenin gerekli damarlarının yol, özellikle demiryolu ve limanlar olarak tanımlanması. Türkiye kara, deniz, hava taşımacılığında bir birleşim alanı olması nedeniyle transit işlemlerden ulus için gelir kaynağı yaratılması, serbest mıntıka ve limanlar oluşturulması. Ayrıca tarımda doğu bölgelerinin üretim için kullanılması ve topraksız köylüye toprak verilmesi ve Ulusal paranın değerinin korunması ve bunun Cumhuriyet Merkez Bankası'nın görevi olması, ekonomi ve üretim açısından olumsuz etkileri olan vergilerin kaldırılması. Gümrük tarifelerinde güdülecek politikanın, üretimi koruma ve destekleme, gereksiz tüketimi sınırlama ve içerde yetişmeyen tüketimi zorunlu olan maddelerin pahalılıktan kurtarmaya yönelik olması, bunların yanında insan yeteneğinin, üretim araçlarının en güçlüsü olması nedeniyle Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın ulusal ekonominin başlıca dayanağı sayılması.⁵¹⁴

Ülkenin bu dönemde her alanda yatırıma ve dolayısı ile kaynağa ihtiyacı vardır. Çeşitli kaynaklardan elde edilen gelirlerin harcanmasının bir öncelik sırası da oluşturulmuştur. Buna göre harcamalardaki öncelik sıralaması şu şekildedir;

1. Bayındırlık,
2. Tarım ve öncelikle sulama projeleri,
3. Tarımsal endüstri,
4. Ağır sanayi,

⁵¹⁴ Afet İnan; *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin 1. Sanayi Planı 1930*, Ankara, 1972, s.34-35

5. Hafif sanayi, ticaret ve hizmetler. Bu sıralamada ulaştırma alt yapısının tesisine yönelik yatırımlar ise birinci sırada yer alan bayındırlık hizmetleri içinde yer almaktadır.⁵¹⁵

Tarım ve hayvancılık konularında ise bilgi eksikliğini gidermek amacıyla Yüksek Ziraat Okulları açılmıştır. Yine 1923–1930 döneminde Ziraat Bankası’nın yeniden yapılanmasına ilişkin alınan önlemlere karşın *Tarım Kredi Kooperatifleri* ancak bu dönemde yaşama geçirilmiştir. Bütün yapılan bu çalışmalara rağmen 1923–1930 döneminde tarımda istenen üretimin artışı, verim yüksekliği sağlanamamıştır. Buna karşın gelecek yıllarda tarım politikasının ana yönlerini belirleyecek deneyimler elde edilmiştir.⁵¹⁶

Cumhuriyetin devrıldığı ulaşım enstrümanları incelediğimiz dönemde de büyük bir sorun olarak karşımıza çıkar. Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde yetersiz bir hal alan ulaştırma sistemleri işgal ve Millî Mücadele nedeniyle daha da kötüleşmişti. Cumhuriyetin ilk yıllarında Osmanlı Devleti döneminden devralınan ulaştırma sistemleri kullanılmaya devam edildi. ...*Bu dönemde Pazar için üretim gelişmediğinden ülkenin bir bölümünde insanlar kıtlıktan ölüirken diğer bölgede ürün fazlası yakılıyordu.* Buna karayollarının yetersizliği nedeni ile fazla ürünlerin bölgeler arasında taşınamaması da katkıda bulunmaktadır. Alt yapı yetersizliği, taşıma vasıtaları ve yük aktarma için kullanılan materyalin yanı sıra zaten yetersiz olan işgücünün, aynı zamanda diğer sektörlerin de işgücünü oluşturması gibi etkenler maliyeti, dolayısı ile ücretleri arttırıyordu. Sonuç olarak ürünlerin bir kısmı taşıma maliyetinin yüksekliğinden dolayı toplanmadan tarlalarda çürümeye terk ediliyordu.⁵¹⁷

Cumhuriyet döneminin genel kalkınma hamlesi ile birlikte, Doğu Anadolu’da da Devletin büyük bir kalkındırma sürecine girdiğine şüphe yoktur. Bütün olumsuzluklara karşın yörede, bu yönde ciddi adımlar atılmıştır. Bu süreçte, ülkenin öteki yörelerinden buraya devamlı bir kaynak aktarımı da söz konusudur. Bütün bu gayretler sonucu, Doğu Anadolu Bölgesi de belli bir kalkınmışlık düzeyine ulaştırılabilmektedir.

⁵¹⁵ Mustafa A. Aysan; “Atatürk’ün Ekonomik Görüşü”, *Atatürk Yolu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2. Baskı, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1987, s.85

⁵¹⁶ C. Aruba; “*Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türkiye’nin Tarımsal Yapısı ve Tarım’a Yönelik Politikalar*”, *Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi*, Ankara, 1982, s. 80-82.

⁵¹⁷ “Yurdu Çelik Ağlarla Örüyoruz”, *Ulus Gazetesi*, 19 Şubat 1935; Bülent Durgun; “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye’de Karayolu Ulaşımı Ve İzmir Uygulamaları”, *ÇTTAD*, V/13, (2006/Güz), s.s. 25-49.

Yürütülen çalışmalar hem merkezi hükümet, hem de onun taşradaki temsilcisi olan Vali ile belediyelerin gayretleri biçiminde kendini göstermekteydi. Örneğin yurdun ve bu arada Doğu Anadolu'nun *çelik ağlarla örülmesi* faaliyetleri, merkezi otoritenin planlanmış çalışmalarıyla yürütülüyordu. Doğu Anadolu'nun çetin coğrafyasında ilerleyen demiryolu çalışmaları, kamuoyunda da geniş ilgi görüyor, ilerlemeler kilometre kilometre izleniyordu.⁵¹⁸

1931-1935 yılları arasındaki kamu harcamalarına bakarak bölgenin birinci derecede ihtiyaçlarını görebiliriz.

Bu yıllar arasında en çok pay ayrılan iş jandarma ve emniyet işleridir. Bilindiği gibi Ankara hükümetleri yıllarca bölgede çıkan isyanlarıyla uğraşmış isyan çıkmadığı zaman da bölgenin asayişsizlik durumu devam etmiştir. Örneğin Ankara, Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra Koçuşağı Ayaklanması, Birinci, İkinci Ağrı Ayaklanması gibi olaylarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu sebeplerden ötürü bölgeye yönelik harcamalarda en çok pay güvenliğe ayrılmıştır. Daha sonraki pay ise bayındırlık alanına ayrılmıştır.⁵¹⁹

Umum Müfettişlikleri kurulduktan sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kalkındırılmasına hız verilmiştir. Birinci Umum Müfettişi, Dr. İbrahim Tali Bey döneminde hükümet, Macaristan'dan getirttiği Ziraat Uzmanı Mösyö Canadi'ye bölge hakkında rapor hazırlatmıştır. Mösyö Canadi hazırladığı raporu hayata geçirmek amacıyla 1930 yılında Diyarbakır'da Tali Bey'e sunmuşsa da raporda tespit edilen ve önerilen hususlar maalesef hayata geçirilememiş ve 1930'dan sonraki yıllarda Müfettişleri uğraştıran güvenlik ve kaçakçılık sorunları birinci planda kalmıştır.⁵²⁰

Birinci Umum Müfettişlik Bölgesi'ni anlatan ve müfettişlik müşavirliği ve memurlukları tarafından hazırlanan raporlardan dönemin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin iktisadî durumunu özetlemek istiyoruz.⁵²¹

Diyarbakır örneğinden gidecek olursak; 1930'lu yıllarda Diyarbakır'ın iktisadî unsurları bakımından % 80'ini çiftçi, % 15'ini sanatkâr ve diğer serbest meslek erbabı, % 15'ini tüccar oluşturmaktadır. Diyarbakır, ekime elverişli geniş topraklara sahip olması

⁵¹⁸ Bkz Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar, s. 433.

⁵¹⁹ İlhan Tekeli ve Selim İlkin; *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1982, s. 256-257.

⁵²⁰ Hüseyin Koca, *Yakın Tarihimizden Günümüze Hükümetlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları*, Konya, 1998, s.151.

⁵²¹ Bkz; Birinci *Genel Müfettişlik Zabıt ve Raporları*, Yayına Hazırlayan: Birinci Müfettişlik, 1937.

sebebiyle zengin ziraî bir bölge olduğu kadar coğrafi mevkii olarak, doğu ve güney illerinin bir transit merkezinde bulunmakta, Mersin, İstanbul, İzmir ve diğer büyük şehirlerle daimî ve sıkı ticarî ilişkidedir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra zirai, ticarî ve sanayi alanlarında zorluklar ve iktisadî buhran devreleri geçirmiş olan Diyarbakır, Cumhuriyet Hükümeti'nin vaktinde aldığı tedbirler ve fedakârlıklarla kendini seneden seneye her sahada tamamıyla toplamış ve 1933 yılından başlamak üzere bölgede trenle taşımacılık başlamış, Ziraat Bankası'na teşviki sağlanarak köylü üretime yönlendirilmiş, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin Diyarbakır Şubesi açılarak üretime katkı sağlanmıştır.

Bunun yanında, Diyarbakır imar ve inşaa sahalarındaki çalışmalar sonucunda 270.000 lira harcanarak şehrin temelini oluşturan binalar yapılmış, Dağ Kapısı'ndan itibaren yolun iki tarafında Halkevi Binası, Orduevi, Halkevi Kütüphanesi, Vali Konağı yapılmıştır. 150 bin lira ile Numune Hastanesi, 160 bin lirayla İnhisarlar Müskirat Fabrikası⁵²², 9 bin lirayla Erkek Sanat Okulu binası, 8 bin 700 lirayla Erkek Sanat Okulu Ağaç İşleri Atölyesi, 25 bin lirayla Numune Hastanesi için üç bina yapılmıştır.⁵²³

Bunun yanında Diyarbakır'da iki un fabrikası, bir tuğla ve kiremit fabrikası, İnhisarlar İdaresi'nin soma ve rakı fabrikası, Diyarbakır Bankası T. A. Şirketlerinin buz fabrikası, Diyarbakır belediyesinin elektrik santrali, iki ipek mensucat imalâthanesi ve bir adet doğrama ve hızar fabrikası vardır. Diğer iş yerlerinden Diyarbakır'da başlıca bir matbaa, 5 otel, 6 lokanta, 3 eczane, 9 hamam, 18 fırın, 22 terzi, 26 kunduracı, 30 berber, 28 marangoz, 16 yapı ustası, 18 demirci, 8 bakırcı, 6 kalaycı, 6 tenekeci, 8 saatçi, 14 kuyumcu mevcuttur.⁵²⁴

Diyarbakır'ın başlıca ihracat ürünlerinin buğday, arpa, akdarı, nohut, mercimek, bulgur, pirinç, pamuk, iç badem, ceviz içi, kuru üzüm, mazı, kitle, sade yağ, yün, koyun derisi, keçi derisi, sığır derisi, bağırsak, koyun, keçi, sığır ve muhtelif av deridir. İlin bütün alış verışı iç pazarla olmuş ve başlıca mallarını Mersin, İstanbul ve İzmir'le göndermiştir.

Urfa İli'ni incelediğimizde 1930'larda bu il için yapılan kamu harcamalarının doğu illeri ortalamasının altında kaldığı görülmektedir. Bu il için ilk sırada asayiş harcamaları

⁵²² Tekel Fabrikası.

⁵²³ *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, 1938, s. 24 - 26.

⁵²⁴ *Birinci Genel Müfettişlik Zabıt ve Raporları*, s. 337.

sonra bayındırlık eğitim ve sağlık gelmektedir. 1933 yılında Urfa ilinde trahom hastalığı ile mücadele edilebilmesi için 15 yataklı hastane ve dispanser açılmıştır.⁵²⁵

Bu ilde büyük ölçekli sanayi olmayıp ancak mahalli ihtiyaçları kısmen temin edecek boyutta küçük sanayi işletmeleri mevcuttur.

Dericilik, demircilik, dökmeçilik, kazancılık, bıçakçılık, yapıcılık, keçecilik, marangozluk, kuyumculuk; kunduracılık, yemenicilik, terzilik, dokumacılık, abacılık, saraçlık, bakırcılık, kürkçülük gibi sanatlar mevcuttur.

İhracat ürünlerini birinci derecede koyun, yağ, yapağı, ikinci derecede üzüm, fıstık, deri, kendir, gibi ürünler teşkil etmektedir.

Urfa'daki fabrika durumuna bakacak olursak, on liralık 20,000 hisseden oluşan ve 200,000 lira sermaye ile kurulmuş Urfa Şehri Elektrik Şirketi 8 Ağustos 1930 senesinde faaliyete başlamış ve şirketin 125 beygir kuvvetinde olmak üzere iki adet (Körting) marka dizel motoru vardır. Şirket, 200,000 lira sermayesinden 142.308 lira tahsil edilmiştir.

Urfa'da Osman Güllü ve Nesini Elti'ye ait birer un ve birer buz fabrikası bunun yanında bir un değirmeni mevcuttur. Bunun yanında bir de İnhisarlar İdaresine ait bir tütün imalâthanesi ve beş tabak imalâthanesi, on altı adet boyalı mensucat tezgâhı, yirmi adet beyaz bez tezgâhı da faaliyettedir.

Coğrafi durumu dolayısıyla Urfa bir taraftan güney demiryolu diğer taraftan Fevzipaşa - Diyarbakır yolu gibi İki transit bölge arasında bulunmaktadır. Fakat büyük bir transit merkezi değildir. Urfa da başlıca ticarî ürünler hububat, hayvanat, yağ, yün, deri bağırsak, gibi hayvansal ürün olmak üzerine Urfa şehri içerisinde senede ortalama dört bin vagon hububat, yüz bin arasında hayvan 40-50 bin teneke yağ ve beş yüz ton yün, 35 bin deri ve bağırsak ihracat ticareti yapılmaktadır.

Elazığ İli'ndeki kalkındırma faaliyetlerini inceleyecek olursak, eğitim, sağlık ve bayındırlık harcamalarında doğu illeri ortalamasının üstündedir.

Yeni Türk Devletinin kurulmasıyla 17 Şubat 1923 *İzmir İktisat Kongresi*'nde 1135 delegenin oybirliği ile kabul ettiği Misak-ı İktisadi de alınan kararlar ile başlatılan

⁵²⁵ BCA 030.18.01. 33.7.11.

kalkınma faaliyetinin Elazığ'a yansması ulaştırma sektöründe olmuş, yapımı başlatılan Elazığ – Malatya karayolu 1927 yılında bitirilmiştir.⁵²⁶

Güney Doğu Anadolu için yol hem güvenliği sağlamak hem de bölgede var olan kültürün yerine bir Türklük merkezi oluşturmak için önemlidir. Abidin Özmen'in 1936 yılında Umum Müfettişleri toplantısında açıkladığı yol politikası şöyledir:

Kürtlüğün kaldırılması veya sağlam idarenin kurulması için yola ihtiyaç vardır. Her ne kadar yaz günlerinde bölgenin hemen her kazasına tekerlekli vesaitle sevkiyat kabilse de yağmur mevsimi başladıktan sonra her hangi bir hareket ve sevkiyat anında tekerlekli ve ağır ecsamı Diyarbakır'dan ileri götürememek vaziyetiyle karşılaşılır Değil böyle, askerî bir zaruret emniyet, asayiş kültür gibi manevî lüzumlar ve temsil adımları bile yolla gitmek gereklidir.

Yapılacak yol uzuncadır.

A - Diyarbekir - Silvan - Melefan - Ziyaret - Bitlis - Tatvan ,

B - Ziyaret - Siirt - Pervari - Şatık - Van,

C - Van - Başkale - Hakkâri - Pervari,

D - Mardin - Savur - Midyat - Gercüş - Siirt.

işte bu yolların inşası maddî, manevî her yönde ilerleme çarelerinin Birinci Umumî Müfettişlik bölgesine girmesini temin edecek ve bu bölgeyi ana vatana daima sağlam bir halde bağlayacaktır.

*Bugün Türk Kültürü'ne temessül etmemiş bin bir propaganda, Kürdün her türlüünü asker hizmetine alınmasının askerden avdet edenlerin memnun olduktan şayiasına rağmen ne dereceye kadar uygun olduğunu bilmiyorum. Esasen tam Kürt olan muhitte askere icabet % 20 raddesindedir. Her türlü şahsî düşünceleri atarak Kürtlerin askerliğini amele taburlarında geçirtmek ve bu yollar kendilerine yaptırmak ve bu esnada Türkçe öğretmek, temsillerine çalışmak şıklarını da takip etmeği kabul edilmez bir fikir addetmiyorum.*⁵²⁷

Yine bu toplantıda haberleşme ile ilgili yapılan çalışmalar hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Dördüncü Umum Müfettişi General Alpdoğan'ın raporundan öğrendiklerimiz;

⁵²⁶ Afet İnan; *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin I. Sanayi Planı*, s.34-35.

⁵²⁷ *Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları*, s.69.

Devlet işlerinin çabuklaştırılması, asayiş ve emniyetin kuvvetlendirilmesi vasıtalarından birisi olan telgraf hatlarından yapılanlar şunlardır:⁵²⁸

Bingöl - Çapakçur,

Pülümür - Nazimiye,

Mazgirt - Pertek.

Ovacık-Kemah, telgraf hatlarıdır. 200 kilometreden fazladır.

Telefon hatları:

Çapakçur - Fahrhan - Oğnut - Bingöl.

Çapakçur - Kiğı,

Nazimiye - Pülümür,

Hozat - Pülür - Zeranik,

Hozat - Sin,

Hozat - Amutka, telefon hatlarıdır.

Telgraf ve telefon hatlarının yanında, 300 kilometre uzunluğunda olan Muş - Çapakçur - Elâziz yolunda otomobil ile on saatte gelinebilecek şekilde aynı zamanda geçilmesi zor olan Elâziz - Ergani yolunda tamirat yapılmıştır.

Kiğı yolu, otomobil ile seyahat edilebilir hale getirilmiş, Kiğı - Sansa Boğazı ağzı açılarak, Elâziz - Kiğı - Sansa Boğazı - Erzurum ve Erzincan otomobil yolu yapım çalışmaları başlanmıştır. Tunceli içerisinde kazalardan nahiyelere doğru yollar açılmağa başlanmıştır.

Alpdoğan'a göre; *Mıntıkamızda Türk dilini fazla ve eski Osmanlıca'yı (Kürt dilini) az konuşturmak, Türk kültürünü kuvvetlendirmek, için itti haz edilmiş kararlardan birisi: Muhacir iskân işidir. İskân mıntıkamız birinci derecede Elâziz ve Palu, ikinci derecede Çapakçur ovalarıdır; üçüncü derecede de Elâziz, Palu, Çapakçur, Muş demiryolu ve şosanın onar kilometrelik tarafeyni, dördüncü derecede Diyarbekir. Genç, Bingöl, Erzurum ve Palu Ohi, Kiğı, Erzincan; yolunun üstüdür.*

⁵²⁸ Naşit Hakkı Uluğ; *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 194.

*Bu tertipten maksat adı geçen ovalarda Türk kültürünü merkezleştirmek ve kuvvetleştirmektir. idarî, iktisadî, içtimaî ana müesseseler buralarda kurulacak ve muntakanın dağlık kısımlarındaki köylerinde yaşayanlar ihtiyaçlarını ve duygularını buradan temin ve tatmin edecektir. Bununla beraber Devlet içinde ana güzergâhlara emniyetli Türk kütelleri yerleştirilmiş olacaktır.*⁵²⁹

Bunun yanında Gülüşkür, Pertek ve Süngeç Köprülerin yapımı 338.000TL

-Pülümür subay ve memur lojmanları 40.000TL

-Kışla ve hükümet konağına 90.000TL⁵³⁰

-Hozat'ta bir taburluk kışla inşaatı 500.000TL

-Elazığ-Pertek-Hozat-Pülür yolunun 22 km'si şose olarak yapılması 500.000TL

-Mazgirt, Türümşek, Mameki, Seyithan Alişan köprülerinin yapımı

-Seyithan- Harcık Suyu üzerinde köprü Mameki-Seyithan-Nazimiye yolu üzerindeki tünel inşaatı⁵³¹

-Seyithan-Pülümür-Mutki yolu inşaatı 600.000TL⁵³²

-Ovacık'ta bir jandarma taburu kışlası ile bir hükümet konağı. Pülümür de bir jandarma tabur kışlası bir hükümet konağı 100.000TL yapılmıştır.

-Tunceli ilinde eğitime de büyük önem verilmeye çalışılmış bu amaçla 1936 yılında 21 adet okul açılmış bu okullarda 37 öğretmen ve 1326 öğrenci eğitim görmüştür. Bir yıl sonrada 10 adet yeni okulun açılacağı hükümetçe ifade edilmiştir.⁵³³

Bölgede 1930'lara gelmeden dokumacılık alanında girişimler olmuştur. Doğu Anadolu bölgesinde dokumacılığın gelişmesi açısından ilk icraat Elazığ'da gerçekleştirilmiştir.⁵³⁴

Ülkede ipek ve pamuk üretimini artırmak amacıyla Bakanlar Kurulu 12.9.1929 tarihli kararıyla merkezi Elazığ olmak üzere *Elaziz İpek Mensucat Türk Anonim Şirketi*'nin

⁵²⁹ Naşit Hakkı Uluğ; *Tunceli Medeniyete Açılıyor* s. 97.

⁵³⁰ BCA 030. 10.01.71.469.5.

⁵³¹ BCA 030.10.01. 72. 470.6.

⁵³² BCA 030.10.01.72. 471.10.

⁵³³ Daha geniş bilgi için bkz. Metin Kopar; Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları, (1927-1950), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Elazığ, 2004.

⁵³⁴ 12.9.1929.Tarih ve 1/8350 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı. BCA 030.18.1.5.45.17.

kurulmasına karar verilmiştir. Elli sene müddet ve 100 bin lira Türk sermayesiyle kurulan bu şirket⁵³⁵ 1.12.1930 tarihinde faaliyete geçmiştir⁵³⁶.

Bölgede Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun yansımaları da görülmüş, 1932 yılında Elazığ'da Teşviki Sanayi Kanunu'ndan 3 firma olmuştur.⁵³⁷ Bunlardan biri un, öbür ikisi ipekkilik dallarında faaliyet göstermiş ve bu üç işyerinde yaklaşık 30 işçi çalıştırılmıştır. 1941'de kanundan yararlanan firma sayısı 5'e çıkmıştır.⁵³⁸

10 yılda Türk emeği Türk parası 2000 km demiryolu döşenmiştir.⁵³⁹ Siirt'te 1934 yılında 21.000 kilometre kaldırım ve yedi yeni cadde yapılmış⁵⁴⁰, 1935 yılında ise Maraş'ta kaldırım işleri pazaryeri yapımı ve elektrik tesisatı kurulması planlanmıştır.⁵⁴¹

1936 yılında ise çalışmalara devam edilmiş, bütçeden ayrılan 2.000.000 lira kurulan bir anonim şirket aracılığı ile Oltu kömür madenleri işlenmeye çalışılmıştır.⁵⁴²

1935 Mayıs'ında Urfa'nın Birecik ilçesinde, Fırat üzerinde taşımacılıkta kullanmak üzere 12 metre uzunluğunda ve 5 metre genişliğinde tel üzerinde makara ile çalışan dubalar, bunun yanında bir de Birecik'te Kaymakamlık evi de yaptırılmıştır.⁵⁴³

14 Eylül'ü 1934'te Celal Bayar uzun bir doğu gezisine çıkmıştır. Zonguldak, Sinop, Samsun, Ordu, Trabzon, Rize, Artvin, Ardahan, Kars, Çıldır, Iğdır, Beyazıt, Erzurum, Van, Muş, Siirt, Diyarbakır, Malatya, Mersin ve Konya'yı⁵⁴⁴ kapsayan bu gezisinde detaylı bir kalkınma programı diyebileceğimiz bir rapor hazırlamıştır.

Doğu illerinde iktisatla ilgili görüşlerini ve tekliflerini ortaya koyduğu bölümünde ülkeyi kendi imkânlarıyla kalkındırmanın yolların aramıştır.

Doğu illerimize iktisadi teşhisi koymak, genel bir kalkınma planına göre Doğunun iktisadi organlarını tespit ederek bir an evvel harekete geçirmek son seyahatimizdeki mesaiye hâkim olmuştur. Bunun için illerindeki halkın bugünkü hayat şartlarını ve vasıtalar dâhilinde yaşayış ve refahını yükseltmeyi genel prensip olarak görmüştür.

⁵³⁵ 1.12.1930 Tarih ve 1/9260 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı. BCA 030.18.1.18.184.78.

⁵³⁶ R.Sunguroglu ve Ahmet Şükrü; *Büyük Türkiye Cumhuriyeti'nin On Yılında Elazığ'da İktisadî Ümran ve Refah Adımları*, Sanayi Ticaret Odası, Elazığ 1931, s. 28.

⁵³⁷ 14.2.1942 Tarih ve 2/17338 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı, BCA 030.18.1.97.118.5,

⁵³⁸ H.Hilmi Karaboran; "Elazığ'da Endüstrileşme Faaliyetleri", *Fırat Havzasının Sosyal Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu* 7-9 Nisan 1988, Elazığ, s.258.

⁵³⁹ *Hâkimiyeti Milliye Gazetesi*, 5 Ekim 1933.

⁵⁴⁰ *Ayn Tarihi*, Aralık 1934, S. 12, s.16.

⁵⁴¹ *Ayn Tarihi*, Mart 1935, S.15, s.10.

⁵⁴² *Ayn Tarihi*, Nisan 1936, S.28, s.4.

⁵⁴³ *Ayn Tarihi*, Haziran 1935, S. 18, s.8.

⁵⁴⁴ Mehmet Akif Demirer, "Şark Raporu" *Demokrat Türkiye*, No, 16, 25 Şubat 2000, s. 35.

Bayar bazı askeri yâda idari yöneticilerin tersine bölge halkının ikincil kimlikleriyle ilgilenmemiş bu bölgedeki sorunun ekonomik kalkınmışlıkla çözülebileceğini savunmuştur. Bayar'a göre doğu illerinde hâkimiyet ve idare bakımından göze çarpan açık bir hakikat vardır.

Şeyh Sait ve Ağrı İsyanları'ndan sonra Türklük ve Kürtlük ihtirası karşılıklı şahlanmıştır. İsyen edenleri cezalandırmak için şiddetin manası anlaşılır ve yerindedir. İsyandan sonra fark gözetmeksizin idare etmek de bundan ayrı ve mutedil bir sistemdir.⁵⁴⁵

Bayar, detaylara girerek sanayi, yol yapımı, hayvancılık, pamukçuluk, kredi kooperatifleri, fabrikaların kurulması kısaca bölgede genel bir kalkınma hamlesi programı hazırlayarak Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'e sunmuştur. Cumhurbaşkanı raporu beğenmiş ardından kısa zaman sonra Bayar Başbakan olmuş ve bu kalkınma hamlesini programına koymuştur.⁵⁴⁶

Başbakan Celal Bayar'ın gümrük resimleri hakkında hükümetçe alınan kararların tasdik edilmelerine ilişkin kanunun görüşülmesi sırasında yaptığı konuşmasında *Şeker sanayini kurarken daha çok şarkı ve şark havalisini nazarı itibara almak istiyoruz. Ve daha çok o sahayı tetkik ihtiyacı vardır. Çünkü memleketimizin garp kısımlarında esasen şeker sanayinin muvaffakiyetle kurulabileceği ve idare edilebileceği, kendiliğinden anlaşılmış bugün için bir hakikat halindedir. Asıl mühim mesele şarkta kurulacak sanayin rantabl olup olmayacağı keyfiyetidir. Eğer tetkikatımız bizi, rantabl olmasa dahi mühim bir zarara sokmayacak neticeye götürürse... demekteydi.*⁵⁴⁷

4.2.2. BÖLGEYE YÖNELİK UYGULANAN ULAŞIM POLİTİKASI VE DEMİRYOLU YAPIMI

Ülkenin yol ihtiyacı daha Millî Mücadele yıllarında ele alınmaya başlandı. Yapımına Birinci Dünya Savaşı yıllarında başlanan ve 80 kilometresi yapılan, Ankara-Sivas hattının inşasına devam edilerek 127. kilometredeki İzzettin İstasyonu'na kadar dar bir demiryolu yapılmış ayrıca karayollarının geliştirilmesi için 21 Şubat 1921'de kabul

⁵⁴⁵ Celal Bayar; *Şark Raporu*, s. 25.

⁵⁴⁶ Cemal Kutay; *Üç Devirden Hakikatler*, Alioğlu Yay. 1982, s. 156.

⁵⁴⁷ *Ayn Tarihi*, Mayıs 1938, s. 44-53.

edilen *Tarik Bedeli Nakdisi Kanunu*⁵⁴⁸ ile 18-60 yaşları arasındaki erkekler yol vergisine tâbi tutulmuşlardır.

Millî Mücadele başarıya ulaşır da bağımsızlık kazanıldığı zaman ülke geri kalmışlığının yanında, bir de savaş nedeniyle tahrip olmuştu. Hem geri kalmışlığı yenmek, hem de tahrip olmuş ülkeyi yeniden imar etmek için büyük ve geniş bir çalışma programına ihtiyaç vardı. İşte bu düşüncelerle ülkenin iktisat politikasını tespit etmek için İzmir’de toplanan İktisat Kongresi’nde ulaştırma sorunu oldukça geniş bir biçimde ele alınmıştır. Mustafa Kemal, Kongre’yi açış konuşmasında; *memleketimizi, bundan başka şimendiferler ile üzerinde otomobiller çalışır şoseler ile şebeke haline getirmek mecburiyetindeyiz. Çünkü garbın ve cihanın vesaiti bunlar oldukça, şimendiferler oldukça, bunlara karşı merkezler ile kağıt ile tabii yollar üzerinde müsabakaya çıkmanın imkânı yoktur*”⁵⁴⁹ diyerek ulaşım ve ulaşım araçlarının önemine değinerek ulaştırma alt yapısının geliştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁵⁰

Ancak Millî Mücadele’nin başından 22 Nisan 1924’e kadar geçen sürede millî bir ulaşım politikasından bahsedilemez. Bu dönemde özellikle demiryolu politikası liberal esaslara dayanıyordu.⁵⁵¹

Demiryolları gibi büyük sermayelere ihtiyaç duyulan bayındırlık işlerinin millî sermaye ve millî teşebbüsle başarılması mümkün görülüyordu. Büyük önem verilmekte olan demiryollarının bir an evvel gerçekleştirilmesi için ülkenin bağımsızlığına zarar vermemek ve mevcut kanunlara uymak şartı ile yabancı sermayeye izin verilmişti. Ankara’dan başlayarak Akdeniz ve Karadeniz’e ulaşmak kaydıyla, Doğu Anadolu’dan Musul’a kadar yaklaşık 4000 kilometrelik bir demiryolunun inşası için Amerikalı Chester ile imzalanan sözleşme 9 Nisan 1923 günü TBMM tarafından onaylanmış yine aynı düşünceyle Lozan’da, Türkiye’de daha önce imtiyazla demiryolu yaparak işleten şirketlerin statüleri kabul edilmişti.⁵⁵²

⁵⁴⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 8, İçtima 1, s. 260.

⁵⁴⁹ Alptekin Müderrisoğlu; *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1981, s. 83.

⁵⁵⁰ İsmail Yıldırım; “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 35, Cilt: XII, Temmuz 1996.

⁵⁵¹ Yıldırım; “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış”, s. 45.

⁵⁵² İsmail Soysal; *Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları*, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 196-201.

Şevket Süreyya Aydemir o dönemin yol politikasını şu şekilde anlatmaktadır;

*1923-1930 devresinde devlet inşacılığının büyük hamlesi, demiryolculukta görülmüştür. İstiklal Savaşı önderlerinin en büyük mihneti, demiryolsuzluk olmuştur. Kafkas sınırlarından Yunan cephesine askeri birlikler nakletmenin ne demek olduğunu bugün biz belki gereği gibi değerlendiremeyiz. Ama bu çok büyük ve çetin bir işti. Bir devler işiydi. Hem düşünmeli ki mesela Sakarya Meydan Muharebesi'nde ve cephe gerisinde Polatlı'yı Ankara'ya bağlayan 70 kilometrelik ve o da lokomotiflerde yakacak kömürü olmayan bir demiryolu artığından başka bir şey yoktu. Cumhuriyet memleketi 4637 kilometrelik ve harplerle İstiklal savaşı içinde tamamen yıpranmış, yenilenmeye muhtaç ve memleketin asıl parçalarını birbirine bağlamayan, yabancılar elinde bir demiryolu şebekesiyle devraldı. Ne yapacaksa bu anda yapacaktı. Hatları memleketin uçlarına ulaştırarak Yeni Türkiye'yi demir ağlarla örecekti. Bunu için elindeki Nafta bütçesi ise 1942'te 17.900 liradan ibaretti ki bütün nafta hizmetleri bununla görülecekti. 1930'da bile masraf bütçesinin bu faslı ancak 33.705.000 liraya varabilmişti.*⁵⁵³

İsmet Paşa, *Bir karış fazla şimendifer parolasıyla yola çıkıldığını anlatmış ve “Millî emniyet”, “sosyal ve iktisadi bir vasıta” gibi düşünülen demiryolları, Türkiye'nin iktisadi gelişmesi, iktisadi seviyesi ve zirai tutumu noktasından lâzım olduğu kadar, vatanın geri kalmış bölgelerine ilim, irfan ve medeniyet nuru akıtmak; huzur, millî varlık ve millî emniyet açısından da bir zorunluluktur* diyerek demiryollarına verilen önemini vurgulamıştır.⁵⁵⁴

Bana şimendiferlerde esas politikamın ne olacağını sordukları zaman bir karış şimendifer demiştim. Bence şimendifer politikası her şeyden evvel yeni inşaat politikası idi. Yeni inşaat gibi muazzam bir masrafa girerken eski şimendiferleri devletleştirmek gibi bir masrafa girmek istemiyordum.

Fakat TBMM 22 Nisan 1924'te Anadolu demiryolu hatlarını satın almaya karar vermiş yani İsmet Paşa'nın masrafa girmek istemiyorum dediği millileştirme bu kanunla birlikte başlamıştır.⁵⁵⁵

⁵⁵³ Ş. Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, s.347.

⁵⁵⁴ “İsmet İnönü'nün 30 Ağustos 1930 tarihli Sivas Konuşması”, *Demiryolları Mecmuası*, Cilt 6, Sayı 66-70, 1.Kanun 1930, s. 270-285.

⁵⁵⁵ 22 Nisan 1924 tarih ve 506 Numaralı Anadolu Demiryollarının Mübayaasına ve Demiryolları Müdüriyet-i Umumiyesinin Teşkilat ve Vazifesine Dair Kanun için bkz. *T.B.M.M. Kavanin Mecmuası*, Cilt 2, s. 410.

Nafia Vekili Ali Çetinkaya Ergani-Diyarbakır demiryolun açılış resminde söylediği nutukta *Diyarbakır ve civarı 15. ve 16. asırlarda olduğu gibi Hint Denizini, Basra körfezini, Dicle sularını aşarak şark mahsullerini nakleden kervanların merkezi değil garb medeniyetlerini şarka doğru nakil ve neşre hizmet eden bir merkez olacaktır. Artık bundan sonra kervanlar bulunmayacak, 20. asrın tekniğini ve terakkilerini nakle hizmet eden demiryolları bulunacaktır*⁵⁵⁶ diyerek doğruya yapılacak demiryolu ağının devlet için önemini vurguluyordu.

Gerçekten de özellikle Türkiye'nin doğusuna yapılacak ulaşım seferberliği hem olası bir isyanda müdahale edilmesi için hem halkın merkeze yaklaşması için o dönemde zaruri bir ihtiyaçtı.

Bağdat Demiryolu Hattı'nın uzantısı olan Arade⁵⁵⁷ istasyonundan kuzeye doğru yapımı düşünülen Arade- Diyarbakır-Ergani hattı üzerine kurulacak bir demiryolu asayiş bakımından sakıncalı olacağı ve ekonomik açıdan bir getirisi olmayacağı düşünülerek bu hattın güzergâhı değiştirilmiş ve hat Keller (Fevzipaşa) - Malatya - Ergani - Diyarbakır olarak değiştirilmiştir.⁵⁵⁸

Demiryollarının yapımı konusunda 1926 yılı Şubat ayında Nafia Vekili Behiç (Erkin) Bey'in başkanlığında bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon yürüttüğü çalışmaların sonunda bir rapor hazırlamış ve hazırladığı rapora göre:

Demiryolları yapımında bazı bölgelerde normal hat yerine dar hat inşası ile inşaat harcamalarında % 30 ve inşaat süresinde de % 25 tasarruf sağlanacağı ve Ankara-Ereğli, Samsun-Sivas, Kayseri-Sivas ile Keller-Malatya-Diyarbakır hatlarının dar olarak inşası halinde yaklaşık 40 milyon lira tasarruf sağlanacağı şeklinde görüş bildirmektedir.⁵⁵⁹

Fakat Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa buna karşı çıkarak tüm ülkedeki demiryolu hatlarının genişliğinin eşit olmasını askeri açıdan önemli görmüş ve 22 Şubat 1926'da başvekâlete gönderdiği yazıda hatların değişik boyutta yapılmasının aktarma gerektireceği bunun da zaman kaybına sebep olacağını, aktarma istasyonlarının

⁵⁵⁶ Tekinalp, *Kemalizm*, s. 332.

⁵⁵⁷ Bağdat hattı üzerindeki Arade, bugün Mardin ili Kızıltepe ilçesine bağlı Akdoğan Köyüdür.

⁵⁵⁸ 17 21 Kânunuevvel 1341 (1925) tarih ve 1/806 numaralı Arade-Diyarbakır-Ergani Demiryolu İnşasının Tevkifi Hakkında Başvekâletten Gelen Kanun Layihası ve Nafia ve Muvazenei Maliye Encümenleri Mazbataları. Bkz. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Dönem 2, Cilt 21-22, Sıra No: 82, s. 2.

⁵⁵⁹ BCA 030. 10. 151.69.19.

bombalanması halinde askeri ulaştırmanın kesileceğini belirtmiş ve yapılacak hatların aynı genişlikte olmasını istemiştir.⁵⁶⁰

1930’lu yılların ekonomik şartlarına rağmen demiryolu inşasına elden geldiğince devam edilmiş 1933’de Ergani-Diyarbakır hattı ve 1934’de Sivas-Erzurum hattı için hazine tahvilleri çıkarılarak iç borçlanmaya gidilmiştir. Böylece demiryolu ihalelerinde üstünlüğü olan yabancı şirketlerin üstünlüğü son bulmuştur. İlk defa yaklaşık 690 km.lik Sivas-Erzurum ve Malatya-Çetinkaya hatlarının ihalesini bir Türk şirketi kazanmıştır.

⁵⁶¹

Diyarbakır’dan Irak ve İran sınırlarına yapılacak demiryolunun, İran bölümünün güzergâhı önce Diyarbakır-Kurtalan-Tatvan-Van şeklinde iken daha sonra Elazığ-Muş-Tatvan-Van olarak değiştirilmiştir.⁵⁶²

Dönemin yöneticileri tarafından demiryollarının Ülkenin hayatı, emniyeti, millî birliği, siyasî varlığı ve millî iktisadın gelişmesi için yapıldığı sık sık dile getirilmiştir⁵⁶³

1937 yılında Dördüncü Umumi Müfettiş Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan, Umumi Müfettişler toplantısında hükümetten bazı isteklerde bulunduğunu ifade etmiş ve bunu bir rapor hâline getirerek hükümete iletmış ve bu rapor doğrultusunda İsmet İnönü Elazığ–Muş yolunun yapılmasının bizzat talimatını vermiştir. Bu doğrultuda yol yapım çalışmalarına başlanmıştır.⁵⁶⁴

Cumhuriyetin kuruluşunun 15. Yıl Kitabı’nda doğuya yapılan demiryolları anlatılmıştır;⁵⁶⁵

Türk Cumhuriyeti; bu on beş yıllık varlığı devresinde ana yurdu 2976 km. demiryolu ağı ile kuşatmıştır. 15 yılda yapılmış olan bu demiryollarının senelere düşen miktarları yine 200 km’den. aşağı düşmemiştir. 1938 yılında yalnız Sivas – Erzurum demiryolu üzerinde ve yalnız bir taraftan ilerlemek suretiyle 200 km. demiryolu döşenmiştir. Rayları makinelerle döşenen başka memleketlerin demiryollarında bile senede bu kadar uzun

⁵⁶⁰ BCA 030. 10. 151.69.18.daha sonra bu istek önemsenerek tüm Anadolu demiryolu hatlarının eşit genişlikte olmasına karar verilmiştir. Bu konuda bkz. Eskişehir Milletvekili İzzet Arukan’ın 26 Mayıs 1939 tarihli konuşması, *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Dönem 6, Cilt 2, s.297.

⁵⁶¹ BCA 030. 18.15.2.55.

⁵⁶² Bkz; *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Dönem 6, Cilt 11, s. 18.

⁵⁶³ İsmet İnönü’nün Sivas konuşması. *Demiryolları Mecmuası*, Cilt 6, Sayı 66-70, I. Kanun 1930, s. 270-285 ve Nafia Vekili Recep (Peker) Bey’in 22 Mayıs 1930 tarihli Meclis konuşması, *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Dönem 3, Cilt 19, s. 175.

⁵⁶⁴ *Turan Gazetesi*, 5 Mart 1933, s. 121., Uluğ; *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, s.201.

⁵⁶⁵ CHP tarafından yayımlanmış “15. Yıl Kitabı” yayınlanma tarihi yok fakat 1938 yılı yaz ayları olmalı, 20 Mayıs 1938 tarihli bilgiler var.

demiryolu döşendiği yerler çok azdır. Mersin Limanı'na ²² çok uzak olan yerlerde ve el ile döşenen demiryollarının bu 200 km. uzunluğunu ancak Cumhuriyet Hükümeti'nin yapıcılık kudreti ve Türk Ulusu'nun yaratıcılık kuvveti başarabilir. Çünkü Türk; çetin işler başarmak için yaratılmıştır. Ördüğümüz demir ağlardan başka bugün Erzurum'dan Erzurum'a kadar 210 km. demiryolu güzergâhı ile Diyarbakır'dan Irak ve İran sınırlarına uzatmakta bulunduğumuz demiryollarımızın 155 km. kısmı üzerinde geceli gündüzlü çalışılmaktadır.

4.2.3. BÖLGEYE GÖTÜRÜLEN SAĞLIK HİZMETLERİ

Cumhuriyetin ilk yıllarında yokluk ve üretimsizliğin yanında Anadolu'da salgın hastalıklar da hüküm sürmekte idi. Yetersiz sağlık hizmetleri Anadolu halkının durumunu daha da vahim hale getiriyordu. Bu hastalıklara karşı Cumhuriyet Hükümeti bir dizi reform hazırlamıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün halk sağlığına verdiği önem, halkın sağlığını korumak ve sağlık hizmeti sunmanın bir devlet görevi olduğunun bilincinde olan kadroların yoğun çalışmaları sonucunda şekillenmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'e göre *Ulusumuzu güvenlik içinde yaşatmak temel amaçlarımızdan biri olduğu gibi onun sağlığına özen göstermek ve olanaklarımız ölçüsünde toplumsal acılarımıza çözüm bulmak Hükümetimizin genel görevlerinden biridir.*⁵⁶⁶ İşte bu anlayışla 1930'ların Sağlık Bakanı Refik Saydam'ın katkılarıyla 1593 Sayılı Hıfzıssıhha Kanunu hazırlanmıştır.⁵⁶⁷

Cumhuriyet döneminde Devlet bir yandan tedavi edici hizmet ağını genişletmek isterken, öte yandan da konuyu sağlık hizmetlerinde büyük bir atağa geçmiştir. Bu dönemde tedavi ve koruyucu hizmetler bir bütün olarak düşünülmüştür. Bu nitelikte bütüncül bir hizmet ağı oluşturmak Cumhuriyet yönetiminin ideallerinden biridir. Bu çerçevedeki devlet politikasının en iyi göstergelerinden biri Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun, yasa gerekçesi metninde yer almıştır.

Konuyla ilgili gerekçe metni şöyle demektedir: *Aslında ekte sunduğumuz tasarıya benzer genel koruyucu sağlık yasaları pek az devlette vardır. Onlarda tamamen başka gerçeklerden kaynaklanarak düzenlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Öteki bir çok devlette sağlık yasaları zaman zaman ve gereksinimler doğrultusunda hazırlanmıştır. Ancak son zamanlarda bütün sağlık konularını bir arada toplayan genel yasalar daha yararlı*

⁵⁶⁶ TBMM Zabıt Ceridesi. Cilt 18 İçtima 2, Ankara, 1959, s. 434.

⁵⁶⁷ Resmi Gazete Tarihi: 1930-05-06 Resmi Gazete Sayısı: 1489 Kabul Tarihi: 24/4/1930(1) Yayınlandığı Düstur, Tertip : 3 Cilt : 11 Sayfa : 143.

*olduğu kabul edilmektedir. Bundan dolayı sağlık düzenlemeleri henüz yapılmamış olan yeni devletlerde kendi örgütlerine göre genel nitelikteki yasalar çoğalmaya başlamıştır. Bizde de bu konuda yapılan araştırmalar sonucunda önemli bütün sağlık konularını kapsayan genel nitelikteki yasanın düzenlenmesi daha yararlı olacağı öngörülmüştür.*⁵⁶⁸

Abidin Özmen'in Umum Müfettişleri toplantısında sağlık konusunda izlenmesi gereken politikayı şöyle açıklamıştır;

En vahşi insanları değil, hayvanları bile can düşüncesi, can korkusu, bayat lezzeti yola getirecek büyük bir müessirdir. Bugün doğu vilâyetlerimizde çalışmakta olan memurlarımızın bile sağlıklarını tababet sigortasına bağlayamamışızdır. Ve bu günkü şekil terakkiye doğru gitmiş olsa bile bu yoldaki düşünce ve gayeyi ne kadar sene sonra temin edeceği malûm değildir. Takdir edilemeyecek bir çağ kadar uzakta kalır

İstediğim şekil şudur:

Her vilâyetin bir sağlık müdürü ile gerek vilâyet ve gerek kaza merkezlerinde, yetecek kadar, kaza sağlık doktorları bulunmalıdır. Bu doktorlara icabı kadar ücret verilmeli, hayvanı olmalı, sağlık işine ait hiç bir mesele onun müdahalesi haricinde kalmamalıdır. Öyle belediye, hususî muhasebe veya bilmem şu ve bu kurumdan maaş tahsis edilirse o daireler işine bakar, aksi Hükümet doktorudur. Nazariyesi ortadan kaldırılmalıdır.

Hatta sağlık doktorları muayene ve tedavi ücreti almaktan menedilmek, şahsî işlerden harcırah alması icabederse Hükümetin kanunundaki miktarlar üzerinden almalıdır.

*Sıtma Mücadele Kanunu da dahil olarak her nevi sağlık kanunlarını tatbik edebilmelidir. Böyle bir sağlık doktorunun yanındaki imanlı bir kaç memuru ve dispanseriyi, köy gezileriyle kültür merkezlerinin en derin rolünü oynayan bir varlık olacağı şüphesizdir.*⁵⁶⁹

Yine Yasa gerekçesinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin muzdarip olduğu hastalıklar için de tedbirler yer almıştır.

Trahom hastalığı salgın olmakla beraber hali hazırda cenup ve şark vilâyetlerimizin mühim bir kısmında çok yüksek bir musabiyet nisbeti göstermekte olan bu hastalıkla bazı mahallerde mücadele yapılmakta ise de bunun kanunî bir istinatgâhı bulunmadığı cihetle yapılan işlerden büyük neticeler alınmıyor. Halbuki halkın sayı kabiliyetini çok

⁵⁶⁸ *Düstur, Tertip : 3 Cilt : 11 Sayfa : 143.*

⁵⁶⁹ *Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları, s. 67.*

*mühim bir suretle azaltan bu hastalıkla daha vasi ve şümullü bir mücadele zarureti vardır.*⁵⁷⁰

Hıfzısıhha Kanunu'nun gerekçesinde de belirtildiği gibi Cumhuriyet yönetiminin sağlık alanındaki en önemli hizmetlerinden biri de Anadolu'yu kasıp kavuran sıtma, trahom, frengi gibi salgın hastalıklara karşı yürütülen mücadeledir. Cumhuriyetin ilk yıllarında sıtmalı oranı bazı bölgelerde %70'leri buluyordu. 1924 yılında Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam başkanlığında toplanan bir komisyonca sıtma ile mücadele kararı alındı ve bu karar 2 Eylül 1925'te Ankara'da toplanan 1. Millî Türk Tıp Kongresi'nin gündemine de yansdı. 1925 yılında başlatılan sıtma mücadelesiyle, 1931'e dek iki milyon hastaya ulaşıldı. Adana'da uzman hekim yetiştirecek bir Sıtma Enstitüsü, yurdun değişik bölgelerinde 11 sıtma dispanseri açıldı. Türkiye'nin sıtma savaşı, tarihin bilinen en büyük sağlık savaşlarından biridir. Bu savaşta tam 17 milyon insan kontrolden geçirildi, 5 milyonu tedavi edildi. Tedavi için 70 ton kinin ilacı parasız dağıtıldı. 350 km²'lik bataklık kurutuldu, bunun için 1000 km uzunluğunda kanal açıldı Kararlılıkla yürütülen mücadele sonrasında 1940 yılına kadar sıtmalı oranı %11'e düşürüldü.⁵⁷¹ Özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni kasıp kavuran trahom ile mücadeleye 1925 yılında körler memleketi olarak tanınan Adıyaman ve Malatya'da birer trahom hastanesi açılmasıyla başlandı. 1923 yılında üç milyon trahomlu hasta vardı.⁵⁷² Bu yıllarda bazı illerde nüfusun % 70'i trahomdan yakınıyordu ve trahomdan körlük oranı % 3.5 idi. Bu nedenle mücadele kapsamında hastane ve dispanserlerin arttırılmasına karar verildi. Urfa, Maraş ve Siverek'te kalıcı; Gaziantep, Kilis ve Besni'de gezici Trahom Hastaneleri kuruldu. 1920 yılında muayene edilen trahomlu olgu sayısı 2950 iken, bu sayı 1940'da 120700'e ulaşmıştır, yeni vaka oranı muayene edilenler içinde % 69.9'dan % 20.2'ye düşmüştür⁵⁷³

Frengi ve trahom hastalıkları ülke genelinde görülmüştür. Fakat 1924 yılı frengi hastalığı için hazırlanan bir Türkiye haritasına göre, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin özelinde incelendiğinde ise Türkiye'de en az frengi hastalığına rastlanan bölge olduğunu görülmektedir. En fazla is bu hastalık Zonguldak, Sinop ve Tokat, Kastamonu,

⁵⁷⁰ *Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları*, s. 67-68.

⁵⁷¹ Mustafa Yahya Metintaş ve Ömür Elçioğlu; " Cumhuriyetin İlk Onbeş Yılında Sağlık Hizmetleri" *Osmangazi Tıp Dergisi*, 2007 Eskişehir, s.162.

⁵⁷² Emre Aydın; Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Yıllarında Sağlık Hizmetleri", *ÇTTAD*, VI/15, 2007, Güz, s.151-160.

⁵⁷³ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*; Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1973. S. 13.

Samsun, Ordu ve Giresun illerinde yayılmıştır.⁵⁷⁴ Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da uygulanan sağlık politikası ile ilgili çalışmaları Birini Umum Müfettişliği’nin yayınladığı raporundan öğreniyoruz.⁵⁷⁵ Diyarbakır Numune, Urfa, Mardin Memleket Hastaneleri’nde eczaneler kurularak eczacılar tayin edilmiştir. Bölgedeki bütün muayenehane ve tedavi evlerinin, trahomla mücadele merkezlerinin, hastanelerin, doktorların, sağlık memurlarının ve sağlık sektöründe çalışan herkesin kiralaları Sağlık Bakanlığı tarafından ödenmektedir. Bunun yanında bu bölgelere teftişler yapılarak eksiklikleri saptanmış tüm eksikler giderilmek üzere harekete geçilmiştir. Ahlat örneğiyle kurulan sağlık tesislerine bakacak olursak;

Ahlat muayene evi ve tedavi merkezi:

Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti tarafından kurulmuş ve beş yataklıdır.

Faaliyet şeması:

Muayene ve tedavi edilen	Hastaneye gönderilen
1929	6
1930	10
1931	167
1932	162
1933	124

Ayrıca 1927 yılında bölgeye bir zührevi hastalıklar hastanesi kurulmuştur. Vilâyet Hususî İdaresinin malı olan bir binaya kurulan hastanenin kadrosu tamdır, 20 yataklıdır, özel bütçeden idare edilir. Bunu yanında Sıhhi Müze’de bu hastanedir. buradadır. Hastaneye 1936 da bir laboratuvar yapılmıştır.

Diyarbakır ilinde de Numune, Zühreviye, Trahom, Kuduz hastaneleri vardır.

Numune Hastanesi, Hükümet’çe yaptırılmış olan bir binada tesis edilmiştir. 1936 yılı Sonbaharında Merkezî bina yanmış. Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti yanan binayı tamir için 147.000 lira sarf ederek 100 yataklı modern bir hastane binası kurmuştur.

⁵⁷⁴ Anonim;“1340/1924 senesi zarfında Türkiye Cumhuriyeti dahilinde taht-ı tedaviye alınan frengililerin onbindeki nisbetini arane eder” başlıklı harita, *Sıhhiye Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı: 3, Ankara 1925 s. 30-31.

⁵⁷⁵ *Umum Müfettişlik Toplantısı Zabıtları*; s.383

Hastanenin bulunduğu arazi Dağ kapısından Liseye giden şoseye kadar planlanmıştır. Bu kısımda polikliniklere mahsus daireler inşa edilecektir.

Hastane umumî muvazeneden idare edilmektedir. Hali hazır kadrosu tamamdır. Ayrıca bu müessesenin frengi ilâçları Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti'nden gönderilmekte ve Hususî bütçeden de satın alınmaktadır.

Trahom Hastanesi ve Dispanseri, 1937 yılında inşa edilmiş ve 22/12/1937 de faaliyete geçmiştir; kiralanan evin tamiri ve malzemenin ikmali 1938 başlangıcında bitmiştir. Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâletince kurulan hastane, şimdilik 10 yataklıdır; kadrosu: 2 tabip, 1 hemşire, 4 sağlık memuru ile kâfi müstahdemden ibarettir.

1937 — 1938 faaliyetlerine bakacak olursak;

İşe başladığı günden 1/6/1938 tarihine kadar muayene edilen hasta adedi: 3553.

Bunlardan trahomlu tesbit edilen hasta sayısı: 2946.

Bu müddet zarfında İlaçlanan hasta sayısı: 4452.

Bu müddet zarfında ilaçlama sayısı: 46392.

2 Mayıs 1938 den itibaren hasta yatırılmıştır:

Yatırılan hasta sayısı: 133.

12 Temmuz 1938 den itibaren ise ameliyat yapılmaya başlanmıştır; Yapılan ameliyat sayısı: 364.

1/6/1938 den devre sonuna kadar muayene sayısı: 9277. Bunların trahomluların sayısı: 2956. İlaçlama sayısı: 148.433.

Kuduz aş evi, Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti tarafından 1927 yılında tesis, olunmuştur. Kira ile elverişli bir hususî, evde çalışmaktadır. Kadrosu tamamdır. Mükemmel lâboratuvarı vardır.⁵⁷⁶

⁵⁷⁶ *Umum Müfettişlik Toplantısı Zabıtları*, s. 349. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde gerek salgın hastalıklarla mücadele etmek için gerekse genel sağlık hizmetleri vermek amacıyla kurulmuş olan müesseselerin örnekleri çok fazladır fakat biz bu örnekleri sınırlı tutmayı uygun gördük.

4.3. 1930-1938 YILLARI ARASINDA DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA YAPILAN YAYIN FAALİYETLERİ VE MATBUAT KANUNU'NUN BÖLGEYE ETKİLERİ

1930'lu yıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde özellikle Umum Müfettişlikleri vasıtasıyla basın yayın alanında gerek matbaa kurarak gerekse yayınlar çıkararak ilerleme kaydedilmiştir. Birinci Umum Müfettişlik kurulmadan önce bölgede üç matbaa çalışır durumda idi. Bu matbaalarda Diyarbakır'da Diyarbakır, Bitlis'te Deydeban, Van'da ise Van gazeteleri çıkarılmıştır. Ardından Diyarbakır'da, Yeni Dicle gazetesi ardından Muallim Mektebi, Yeni Hilâl adlı iki de dergi çıkarılmıştır. Van' da ise Çaldıran adıyla bir gazete çıkmaya başlamıştır. Bu illerde matbaaların çoğalmasıyla mahalli tarihler için önemli olan salnameler yayınlanmaya başlanmıştır. İlk salname Diyarbakır'da tabedilmiş ve 20 sayı çıkarıldıktan sonra Bitlis ve Van'da da salnameler yayınlanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Diyarbakır'da bir matbaa çalışır vaziyette kalmış ve diğerleri harab olmuştur. Fakat Birinci Umum Müfettişlik kurulduktan sonra ise bölgede matbaacılık gelişme göstermiş ve bölge içinde 8 matbaa çalışır duruma gelmiştir. Matbaaların çoğalmasıyla birlikte bölgede çıkan gazete ve dergilerini sayısı da artmıştır.

Diyarbakır da: Diyarbakır,

Urfa'da: Halkevi, Vilâyet,

Mardin'de: Ulus Sesi,

Siirt'te: Siird,

Urfa'da: Yenilik, Yenişık, Akgün,

Bitlis'te: Yurdyolu,

Van'da: Yenyurd gazeteleri çıkarılmıştır.

Bölgede çıkan dergiler ise;

Diyarbakır'da Karâcadağ, Diyarbakır polikliniği, Dicle Kaynağı

Yeni Türk harflerinin kabulünden sonra Genel Müfettişlik bölgesinde kitap basımı eski devirlerle ölçülemeyecek oranda yükselmiştir.

Kitap yayınlanması konusunda en fazla çalışmayı Halkevleri yapmıştır. Birinci Umum Müfettişliği'nde yayınlanan kitap listesi aşağıdaki gibidir⁵⁷⁷;

- 1.Omay Han; Siret Bayâr
- 2.Mardin Artıkeli; Halkevi
- 3.Öğretmenin Evinde; Ziya Kılıçözlü
- 4.Zehirli Kucak; Ziya Kılıçözlü
- 5.15 C. Y. Mardin; A. Enver Toksoy
- 6.Urfa Halkevinin bir yıllık iş sayımı
7. Urfa Kurtuluşu 16' ncı Yılı
8. Zehirli Gaz Kursları
- 9.Urfa Kurtuluşu 17' nci Yılı
- 10.Urfa Kaza ve Belediyeleri İçin Çalışma Direktifleri
11. 1938. İzmir Fuarında Urfa
12. Diyarbektir Bir Bakış
13. Diyarbekir Halkiyatı; Pertev
14. Diyarbekir Tarihi; Bedri Günkut
15. Diyarbekir; Usman Eti
16. Diyarbekir; Halk Türküleri; Celâl
17. Diyarbakır; İbrahim Tokay .
18. Atatürk Diyarbakır'da; Kadri Kemal Kop -
- 19.Diyarbakır Adı Üzerinde Toponomik Bir Tetkik; Hasan Reşit Tankut
- 20.On Yılda Yapılan İşler; Diyarbakır Ticaret Odası.
- 21.Diyarbekir Tarihi; Basri Konyar
22. Diyarbekir Kitabeleri
23. Diyarbekir Yıllığı

⁵⁷⁷ Birinci Umum Müfettişlik Zabıt ve Tutanakları, s. 350.

24. İzmir Fuarında Diyarbakır; Usman Eti
25. Cumhuriyetin 15 Yılında Diyarbakır; C. Çubukçu,
26. Diyarbakır Halk Türküleri; Celâl Güzelses
27. Fevzipaşa - Diyarbakır Demiryolu İşletme Hatırası; Nafia Vekâleti
28. Fevzipaşa - Diyarbakır Demiryolu Albümü; Nafia Vekâleti
29. İrali Rapor (Müfettişlik Bölgesi); Çanadi
30. Bağ Bahçe Sahiplerine Korunma Çareleri
31. Ahlât Kitabeleri; Abdurrahim Şerif
32. Mecmuayı Lûtfi
33. Araştırma ve Düşüncelerim; Kadri Kemal Kop
34. Anadolu'nun Doğu ve Cenup Doğusu; Kadri Kemal Kop
35. Ergani Bakır Yatağı; Mediha Muzaffer Baysal
36. Malazgirt Meydan Muharebesi; Feridun Dirim Tekin
37. Hava Tehlikesi ve Harp Gazlarına Karşı Korunma
38. Zehirli Gazlardan Korunma vVsıtaları
39. Köylülere Armağan; Ulvi Dayı, Veli Amca, Diyarbakır Türkocağı,
40. Duygularımdan Parçalar; Kemal, Siverek Halkevi No. 1
41. 1935 Sayımında Mardin; Birinci Umum Müfettişliği
42. 1935 Sayımında Diyarbakır; Birinci Umum Müfettişliği
43. 1935 Sayımında Urfa; Birinci Umum Müfettişliği
44. 1935 Sayımında Siirt; Birinci Umum Müfettişliği
45. 1935 Sayımında Van; Birinci Umum Müfettişliği
46. 1935 Sayımında Muş; Birinci Umum Müfettişliği
47. Van Gölü Kıyılarında Bir İklim Etüdü; A. Tefik Göymen,
48. Diyarbakır ve Dicle Hakkında Söylenen Manzum Parçalar; Usman Eti Diyarbakır Halkevi No. 6

49. Doğu Anadolu Coğrafyası; Genelkurmay Neşriyatı
50. Hayvanlarda Şap Hastalığı Hakkında Öğütlerimiz; Münim Oskay Birecik Halkevi No.1
51. Siverek Halkevi Çalışmaları; 1938 - 1939 Halkevi No. 2
52. Denizbank Van Gölü Tarifeleri; Denizbank
53. Basbirin⁵⁷⁸ Kuyusundaki Küçük Foraminiferanın⁵⁷⁹ Bir Mütalaası; Louise Jordan
54. Yüksek Yayla; H. Sadi Selen
55. And İçiyoruz; Ziya Kılıçözlü, Mardin Halkevi No. 7
56. Mardin Artukluları Tarihi; Mardin H. No. 8.

1930'lu yıllara gelindiğinde Ankara, hem otoriteyi belirginleştirmek hem uluslaşma sürecinde daha sıkı önlemler alabilmek amacıyla hükümet basının üzerindeki denetimi arttırmış ve bu doğrultuda Matbuat Kanunu'nu hazırlamıştır.

Fakat bu yıllara gelinmeden önce de basında çeşitli yasaklamalar uygulanmıştır. Konumuz açısından önemli olan bir uygulama da etnik, sosyalist ve irticai yayınları denetim altına almak için Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabul edilmesinden sonra basın alanında sıkıyönetimi sağlamak amacıyla 3 Mayıs 1925 tarih ve 1846 sayılı kararname ile *Havali-i Şarkiye de İdare-i Örfiye Mıntıkasında Tatbik Edilecek Sansür Talimatnamesi* kabul edilmiştir.⁵⁸⁰ Bu yasayla birlikte çok sayıda yayın bölücü nitelikte olmaları gerekçesiyle yasaklanmıştır ve yazarları İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanmışlardır.

Bu kanun çıktıktan sonra Es Seyyid Hüseyin Hazeeniyül Hüseyini tarafından yazılan Gonca-i Baharadlı isimli Kürtçe kitap yasaklanmıştır.⁵⁸¹

Bu çerçevede, Kahire'de yayınlanan Fransızca *La Question* isimli derginin Kürtçülük ve bölücülük propagandası yaptığı gerekçesiyle yurda sokulması yasaklanmıştır.⁵⁸²

Matbuat Kanu'nu, Adalet Bakanlığı tarafından 21 Temmuz 1931 tarihinde hazırlandıktan sonra 25 Temmuz 1931'de T.B.M.M.'nde görüşmelerine geçilmiş,

⁵⁷⁸ Bugün Şırnak iline bağlı bir bölge.

⁵⁷⁹ Çoğunlukla denizde, birkaç türü tatlısulara yaşayan kabuklu canlılardır.

⁵⁸⁰ Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti...*, s.141.

⁵⁸¹ BCA 030. 18. 01. 01. 014. 48. 14.

⁵⁸² BCA 030. 18. 02. 03. 26. 2. 1.

gerekçesi Başbakan İsmet İnönü tarafından, basın rolünün uygar devletlerde siyasal ve sosyal açıdan çok önemli olduğu fakat basının kötü niyetli kişiler tarafından ülkede kargaşa ortamı oluşturmak için kullanıldığı vurgulanmış. Aynı zamanda uygulanmak istenen bu Kanun'un, yayın yapmak isteyenlerin haklarının devlet tarafından güvence altına alınması amacıyla çıkarıldığını savunmuştur.⁵⁸³

67 maddelik Matbuat Kanunu'nun önemli maddelerini özetleyecek olursak; Basın özgürlüğü ve basılı eserlerin yayını, bu yasada yazılı hükümlere bağlanmıştır. (md. 1). Gazete ve dergi sahiplerinde aşağıdaki kayıt ve niteliklerin bulunması şarttır. Vatan, Ulusal Savaş, Cumhuriyet ve devrim aleyhinde bulunup da herhangi bir divan ve mahkeme tarafından mahkûm olmamak (md,12-k); Ulusal Savaş'ta işgal altında düşman emellerine hizmet edici yayın yapmış olmamak (md.12-m) gerekmektedir.

Bireylerin kişisel ya da özel yaşamlarını ima yoluyla bile olsa yayınlayanlar para ve hapis cezalarına çarptırılmaktadırlar.(md.29)

İntihar olaylarını o yerin en büyük zabıta memurundan izin almaksızın yayınlamak yasaktır (md.30). TBMM üyelerine, Bakanlar Kurulu'na, devlet memurlarının onur ve şereflerini kırıcı, zan altında bırakıcı yayın yapanlar para ve hapis cezalarına çarptırılmaktadırlar (md.30).

Türk Ceza Kanunu'nun 426. ve 427. maddelerine göre müstehcen, halkın ar ve hayâ duygularını inciten ve ayıp sayılan şeyler yayınlanamaz (md.31).

Bir kimsenin namusunu çiğneyecek ve saygınlığını sarsacak ya da şöhret ve servetine zarar verecek bir maddeyi yayınlarak tehdite ya da şantaja yönelenler TCK'nun 192. maddesi gereğince ceza görmektedir (md.32).

Padişahlık ve Hilafetçilik yolunda, komünistlik ve anarşikliğe kışkırtan yayın yapılamaz (md.40).

3 Mart 1925 tarih ve 431 sayılı yazıyla Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışına çıkarılmış olanlarla 16 Nisan 1925 tarih ve 481 sayılı Af Kanunu'nun 3. maddesinde yazılı kişilerin gönderdikleri yazılan yayınlamak yasaktır (md.44).

⁵⁸³ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 3, Devre 4, 21 Temmuz 1931.

Gazete ve derginin sorumluları, bir devlet memuru ya da yetkili tarafından gönderilen cevapları yayınlamak zorundadır (md.48).⁵⁸⁴

Giresun milletvekili Hakkı Tarık'ın tek red oyu dışında tüm milletvekillerinin kabulüyle 8 Ağustos 1931'de yürürlüğe giren 25 Temmuz 1931 tarih ve 1881 sayılı bu yasanın basın özgürlüğü ve temel haklar açısından en çok eleştirilen maddesi 27. maddedir. Bir yazarın yazdığı yazıdan üç kişinin, yazı işleri müdürü, genel yayın yönetmeni ve gazete sahibinin de sorumlu tutulması, özellikle yalan haber yazan bir muhabirin cezasına diğer üç kişinin de ortak olması hem basın özgürlüğüne hem de hukuka aykırıdır. Yukarıda değindiğimiz üzere Giresun Milletvekili Hakkı Tarık'ın da itiraz ettiği bu maddenin son fıkrası, yalnızca ilgililer için gerekli görülen ceza hafifletilerek düzenlenmiş, sorumlulukta değişiklik yapılmamıştır.⁵⁸⁵

Basın kanunundan sonra hükümet Kürtçe yayınlara geçit vermemeye özen göstermiştir. Bunlar arasında Hoybun Cemiyeti'nin yayınları da vardır. Ağrı İsyanı'nın çıkmasından sorumlu olan bu cemiyet tarafından yayınlanan dört adet kitabın bölücülük ihtiva eden içeriği gerekçesiyle yurda sokulması men edilmiştir.⁵⁸⁶

9983 sayılı, İsmet İnönü imzasını taşıyan kararnameye göre,

*Almanya'da Almanca olarak Der Adler Von Kurdistan adıyla neşredilen ve Prens Kamuran Ali Bedir-Khan ve Herbr Oertel taraflarından yazılmış olan kitabın zararlı yazıları taşıdığı anlaşıldığından Matbuat Kanununun muaddel 51.inci maddesin tevfiikan Türkiye'ye sokulmasının ve satışının yasak edilmesi; Dâhiliye Vekilliği'nin I/ 12/ 938 tarih ve 4940/ 33/ A/ II sayılı tezkeresi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 37/ 12/ 1938 tarihinde onanmıştır.*⁵⁸⁷

Bir başka kararname ise Mustafa Kemal Atatürk imzasını taşımaktadır.

Kararname (4727 sayılı karar)

Muşlu Kürd Hilmi Yıldırım tarafından yazılıp Şam'da çıkarılan Une Voix de Kurdistan adındaki kitabın, Matbuat Kanununun 51.inci maddesi ve mevcutlarının toplatılması;

⁵⁸⁴ TBMM Zabut Ceridesi, Cilt 3, Devre 4, 25 Temmuz 1931.

⁵⁸⁵ Nurşen Mazıcı, "1930'a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu" *Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, S. 18 (1996) 131-154.

⁵⁸⁶ BCA 030. 18. 01. 02. 47. 54. 16.

⁵⁸⁷ BCA 030.18.01.02.85.101.14.

Dâhiliye Vekilliğinin 29/ 5/936 tarih ve 736 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 2/ 6/ 936 da onanmıştır. 2/6/936.⁵⁸⁸

⁵⁸⁸ BCA 030.18.01.08.65.46.12.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti yenilgiye uğramış, topraklarının çoğunu kaybetmiş, uzun süren savaşlar sonucu halk yorgun, harap ve bitap düşmüş, kalan son toprak parçası olan Anadolu emperyalist güçlerin işgaline uğramıştı. Bütün bu olumsuz şartlar içinde Anadolu insanı özgürlük ve bağımsızlığını korumak için emperyalist işgalci ülkelere karşı seferber olmuş, kendi Millî Mücadelesi'ni vererek genç Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuştur.

Milli Mücadele esnasında temelleri atılmaya başlanan ve 1923 yılında Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte hız kazanan çok uluslu bir devlet yapısından çağın gereği olan Ulus-Devlet modeline geçilmiştir. Ülkede bir dizi değişimler yaşanmış, yeni bir yönetim şekli, yeni anayasa, yeni vatandaşlık kavramı, çağdaş devlet kurumları ve merkezi bir yönetim anlayışına geçilmiştir. Tüm bu değişiklikler Avrupa'da yaklaşık 200 yıllık bir süreçte ve kendi iç dinamikleriyle gerçekleşmişken Türkiye'de yönetim tarafından çok kısa zamana sığdırılmak zorunda kalınmıştır.

Bir taraftan savaşlar sonrasında yıkık, dökük ve harap vaziyette kalan ülke inşa edilirken diğer taraftan da bir millet inşasına girilmiştir. Bu millet anlayışı etnik, ırk ve soy temellerine dayanan, ülkede yaşayan diğer etnik grupları dışlayıcı ayırıcı bir anlayış değil, kültür milliyetçiliğine dayanan kucaklayıcı birleştirici bir terim olarak *Atatürk Milliyetçiliği*' dir. Aynı topraklar üzerinde yaşamayı, ortak tarih, aynı dil ve ülkü birliğine sahip olmayı ulus olmak için yeterli sayan bir milliyetçilik anlayışıdır.

Ulus ve ulus-devlet oluşumu sürecinde tebaadan yurttaşa, yerelden ulusala, dinselikten laikliğe, feodal toplumdan kapitalist topluma doğru bir dönüşüm yaşanmaktadır. Ulusal devlet anlayışı ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun sosyal, kültürel, dini ve aşiret yapısı ile tamamen çelişen yapılardır. Osmanlı Devleti'nden alınan mirasla, 1920'lerin Türkiye'sinde aşiretler bağımsızlıklarını sürdürme koşuluyla devlete itaat eder ve onun meşruluğunu kabul ederlerdi. Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de aşiret reisleri ile şeyhler topraklarını korumayı, hayvan alım satımlarında serbestçe

hareket edebilmeyi, yasal sistemi denetim altında tutabilmeyi istemişlerdir. Fakat oluşturulmaya çalışılan ulus devlet yapısına aykırı olan oluşum ve yapıların tasfiye edildiği gibi bölgenin aşiret yapısı da tasfiye edilmeye çalışılacaktır. Devlet artık farklı unsurlardan kendine bir ulus yaratmak zorundadır.

Fakat Millî Mücadele'den başlayarak, merkezileştirme politikası sadece ülkenin doğusunda bir rahatsızlık yaratmamış aynı zamanda orta Anadolu'da yaşayan aşiret liderleri bu merkezileşme ve uluslaşmayı yaşam alanlarına bir saldırı olarak görmüşler ve tarihe Bozkır İsyanı, Çapanoğlu Hadisesi olarak geçecek olaylara damgalarını vurmuşlardır. Hükümet'in adamlarını askere almasına, aşiretin önde gelen ailelerinden vergi toplamaya çalışmasına engel olma çabası içine girmişlerdir.

Cumhuriyet kurulduktan sonra çıkan isyanların bölgesel ağırlığı ülkenin doğusuna kaymıştır. Hakkâri ve civarında yaşayan Hristiyan bir topluluk olan Nasturilerin çıkardığı isyanı, büyük çapta bir isyan olan ve dini ayrılıkçı nitelikler barındıran Şeyh Sait İsyanı takip etmiştir. Dersim bölgesinde yaşayan ve Şeyh Sait İsyanından sonra bölgede oluşan otorite boşluğundan faydalanan Koçuşığı aşiretinin çıkardığı isyan. Ayrıca çıktığı coğrafi alan dolayısıyla bastırılması zor olan ve Türkiye Cumhuriyetini yıllarca uğraştıran Ağrı İsyanları ve bunlara ilave olarak da 1930'lu yılların sonunda Türkiye'nin en büyük ayaklanmalarından bir olan Dersim isyanı sayılabilir.

Tüm bu asayişsizlik, bölgenin merkeze uzak oluşu, yaşanan otorite boşluğu ve bölgenin geri kalmışlığı Ankara'yı bölgeye yönelik idari ve hukuki önlemler almaya zorlamıştır. Bu önlemlerden biri Umum Müfettişliklerinin kurulmasıdır. Anadolu topraklarına bu kurumlar Osmanlı Devleti de dahil uzak geçmişten yakın geçmişimize kadar Umumi Valilik, Eyalet Valiliği, Genel Valilik, Fevkalade Valilik, Hidivlik, Bölge Valiliği, Süper Vali, İnspektörlük, Genel Müfettişlik ve Olağanüstü Hal Bölge Valiliği gibi değişik isimlerle kurulmuşlardır.

Araştırmamızın sonucunda Umum Müfettişlikleri'nin kuruluş sebeplerini şöyle tespit ettik; bölgenin diğer bölgelerle bütünlüğünü sağlamak, merkeze olan uzaklığı ve ulaşım zorlukları göz önünde bulundurularak bölgenin emniyetini sağlamak ve doğacak olası ihtiyaçta hemen önlem almak, bölgedeki kalkınma faaliyetlerini tek elden hızlı bir şekilde yapmak. Toplamda dört adet kurulan Umum Müfettişliklerinin Trakya'da olan İkinci Umum Müfettişliği hariç diğer üçü Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kurulmuştur. 1927 yılında sona eren sıkıyönetimin boşluğunu dolduracak şekilde kurulan müfettişliğe

Birinci Umum Müfettişliği denmesinin sebebi diğer bölgelerde de kurulma ihtimalinin düşünülmüş olmasıdır. Ardından doğuda 1935 yılında Üçüncü Umum Müfettişlik uygulamasına gidilmiş ve son olarak da İsmet İnönü'nün doğu gezisinden sonra gördüğü ihtiyaçtan dolayı Dördüncü Umum Müfettişlik bölgesi oluşturulmuştur. Bu müfettişliklerin ortak noktası Mustafa Kemal Atatürk'ün çok güvendiği, bölgeyi tanıyan devlet adamlarının müfettiş olarak atanmasıdır. Örneğin Umum Müfettişi İbrahim Tali, Mustafa Kemal ile Samsun'a çıkanlar arasındadır.

Bir dikkat çekici nokta da 1930'lu yılların ekonomik buhranına rağmen Ankara'nın Doğu ve Güneydoğu'yu kalkındırmaya kararlı olması ve bu doğrultuda Müfettişliklere büyük bütçeler ayırmasıdır. Örneğin Üçüncü Umum Müfettişliği'ne Erzurum'da yeni bir mahalle kurulması için 1.000.000 liradan fazla para harcanmıştır.

Tüm Türkiye'de yapıldığı gibi ülkenin doğusunda da genel bir kalkınma hamlesi başlatılmıştır. Bu hamlede eğitim işine çok önem verilmiştir. Uluslaştırma ve standart oluşturma politikası eğitim işinde de kendini göstermiştir. Bu bölgeler okullarıyla dil birliği sağlanmaya, vatan sevgisi ve vatandaşlık bilinci aşılanmaya çalışılmıştır bu politika sadece okullarda değil Atatürk'ün önemle üzerinde durduğu Halkevleri aracılığıyla da uygulanmıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki uygulanan eğitim politikasındaki bir dikkat çekici nokta ise bu bölgelerde yaşayanların eğitimini üstlenecek öğretmenlerin bölge halkından seçilmemesine özen gösterilmesidir. Bu titizlik diğer devlet kurumlarında çalıştırılan memurlara gösterilmektedir. Fakat devlet yetkililerinin raporlarında gösterdiği bu önem bölgede devletin temsil sorunu olduğu gerçeğini gizlememektedir.

Taşrada devletin memurlar tarafından temsil edildiği gerçeğinden yola çıkacak olursak bu bölgelere gönderilen memurların devleti iyi temsil edemediği ortaya çıkmaktadır. Çünkü günümüzde de var olan istenmeyen memuru *doğuya sürme* geleneği incelediğimiz dönemde de sıklıkla karşılaşılan ve bölgede görev yapan Umum Müfettişleri'nin yakındığı bir konu olmuştur. Oysa merkeze ulaşımı o dönemin şartları için çok zor olan bu bölge halkı için devlet otoritesi gördüğü devlet memurundan ibarettir. Fakat gerek bölgenin hayat şartlarının batıya göre daha zor oluşu gerekse doğudaki hayat pahalılığı ve imkânsızlıklar doğu bölgesine memurların sürülmedikçe gitmek istememesine neden olmaktadır. Müfettiş raporlarında bu konu üzerinde durulmuş ve bu bölge memurlarının maaşlarının arttırılması, kendilerine verilen sağlık

hizmetlerinin iyileştirilmesi, bölgede çalışan memur çocuklarının Kültür Bakanlığı tarafından okutulması bunların yanında bu memurların sicillerinin sıkı denetlenmesi gibi önlemler düşünülmüştür. Bu bölgenin kalkındırılması için hazırlanan bu raporların bazılarında geçen bir başka konu ise bölge halkının Türkleştirilmesi olmuş fakat bu konu kağıt üzerinde kalmış ve kişisel fikir olmaktan öteye gitmemiştir.

İncelediğimiz dönemin devlet görevlilerinin üzerinde titizlikle durdukları bir konuda Mustafa Kemal Atatürk'ün de çok önemsedığı dil birliğidir. Doğu ve Güneydoğu'da halkı Türkçe konuşmaya yöneltmek için çeşitli kampanyalar yürütülmüş ve değişik yaptırımlar uygulanmaya çalışılmışsa da bugün gelinen noktada bu birliğin sağlanması konusunda pek yol alınmadığı açıktır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin sorunlarından biri de bölgedeki aşiret yapısının uluslaşmaya direnmesidir. Kanun hem aşiret yapısına karşı hem de yurt dışından gelen muhacirleri yerleştirmek amacıyla çıkarılmıştır. Fakat çok defa değişikliklere uğramasına rağmen istenilen verim bu kanunla alınamamıştır. Bu kanun uygulamasının sona ermesinden sonra isteyenler kendi topraklarına geri dönmüşlerdir.

Bölge yapısını Türklük lehine çevirmek için yapılan bütün bu çalışmalar, bölgedeki ikinci kimliğin birinci ve birleştirici kimlik olan Türklüğün önüne geçmesi endişesinden kaynaklanmaktadır. Yani bölge halkının Kürtleşmesi dönemin devlet görevlileri adına en istenmeyen durumdur ve her belirlenen politika bu endişe üzerine kurulmuştur. Burada uygulanmaya çalışılan ulusallaşma politikasının aslı da Kürtleşmeye müsaade etmeme isteğindendir.

Bir ulus-devlet oluşturulacaksa o devletin bir bölgesinin aşiret yapısıyla merkezden uzak yaşamaya devam etmesi, bölgede süregelen bir asayiş bozukluğu soygunculuk ve kaçakçılık olması, bölge halkının devlet otoritesinin yerine ağa, şeyh, seyidi tanınması ve hayatları boyunca bu liderlere boyun eğmesi ve onlar için çalışması doğaldır ki bu ulus devlet kurucularının kabul edebileceği bir şey değildir.

Fakat Devlet'in, 1930'lu yıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya uyguladığı politikanın fazla sertlik yanlısı olduğu özellikle isyanları bastırırken gereğinden fazla güç kullanıldığı şeklinde eleştirilmektedir. En çok Dersim İsyanının bastırılış biçimi eleştirilere maruz kalmıştır. Devlet o dönemde tehlikenin büyüklüğüne karşı önlemlerini de büyütülmüştür. Yani ulusal varlığa gelen tehdit ne kadar çoksa bunu bastırmak için kullanılan güç de onunla orantılı olmak zorundadır. Ancak merkezden uzakta çıkan bir

isyanı bastırırken uygulanan yöntemde o isyanı bastırmakla görevli askeri yetkilinin sorumluluğu da göz ardı edilmeyecek kadar önemlidir.

Bu yaptığımız çalışmayla geçmişten günümüze kadar gelen Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu sorununa tarihten bir ışık tutmayı hedefledik. Cumhuriyeti kuranlar bugün bile aynı konuların tartışıldığı coğrafya için ne gibi idari ve hukuki politikaları uygun görmüşler, bunlardan hangileri uygulama alanı bulabilmiş hangileri ise başarısızlıkla sonuçlanmış ve geçmişte yöneticiler ne gibi hatalar düşmüşler, neleri başarıyla sonlandırmışlar bütün bu sorulara yanıt bulmaya çalıştık.

Son olarak belirtmekte yarar vardır ki üzerinden neredeyse bir asır geçmiş olan araştırma konumuzu, Devlet Arşivlerinin izin verdiği imkânlarda inceledik. Çalıştığımız bu konu ile ilgili çok sayıda taraflı popüler yayın yapılmış olmasına rağmen akademik düzeyde yayınların az olduğunu gördük ve bu bağlamda çalışma yapılmasını önerebiliriz. Kürt Meselesi ile sürekli gündemde olan Güneydoğu Anadolu'nun kalkındırılması için il düzeyinde yapılmış olan faaliyetleri içeren bilimsel çalışmaların da yetersiz olduğunu tesbit ettik ve bu konuların araştırılabileceği de önerebileceğimiz başka bir husustur.

DİZİN

- A.B.D, 13
- Abaza, 20
- Abbasuşağı, 74, 75
- ABD, 85
- Abdulkadir Sito, 53
- Abidin Özmen, 96, 98, 107, 110, 117, 119, 125, 129, 136, 144, 172, 179, 185, 195, 245, 286
- Açıkbaş, 20
- Adana, 70, 99, 114, 162, 171, 173, 177, 196, 262, 264, 326, 327
- Adapazarı, 34
- Adımyaman, 18
- Adıyaman, 18, 29, 196
- Adilcevaz, 20, 172, 295
- Afrika, 13
- ağa, 25, 73, 74, 89, 106, 107, 108, 138, 209, 288, 310, 311, 313
- Ağa Petros, 38, 39
- Ağrı, vi, vii, 18, 22, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 99, 122, 127, 138, 143, 148, 149, 166, 172, 182, 189, 204, 207, 235, 238, 242, 244, 245, 246, 253, 255, 295
- Ağrı Dağı, 70
- Ağrı İsyanı, 65, 68, 70, 245
- Ahlat, 20, 197
- Ahmet Barzani, 66
- Ahmet Cevdet Bey, 28, 29
- Ahmet Emin Bey, 32
- Ahmet Süreyya, 53, 54, 57, 240
- Akdeniz, 19
- Aksaray, 116
- Akşam Gazetesi, 69, 70, 233
- Alevi, 35, 52, 145, 151
- Alevîler, 100
- Ali (Çetinkaya) Bey, 59
- Ali Batı, 34, 35
- Ali Bey, 51, 59
- Ali Cemal, 48
- Ali Fuat Paşa, 50
- Ali Galip, 29
- Ali İhsan Paşa, 44, 45
- Ali Saib Bey, 59
- Ali Şir, 78
- Alişan, 35, 187
- Alpdoğan, 72, 75, 77, 81, 82, 101, 102, 125, 127, 146, 152, 158, 173, 185, 193, 286, 315
- Amasya, 28
- Amutka Köyü, 78
- Anadolu, ii, iii, iv, vi, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 46, 49, 88, 92, 93, 94, 97, 99, 103, 104, 106, 107, 110, 114, 115, 117, 125, 129, 131, 132, 133, 135, 140, 143, 144, 151, 162, 163, 164, 166, 167, 172, 178, 179, 181, 182, 185, 187, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 201, 202, 206, 207, 208, 209, 210, 239, 240, 243, 245, 246, 290, 294, 310
- Anadolu Selçuklu Devleti, 20
- Ankara, iv, 15, 18, 21, 22, 26, 27, 28, 29, 30, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 55, 57, 59, 60, 65, 66, 67, 68, 78, 83, 84, 87, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 104, 107, 114, 115, 116, 117, 118, 125, 126, 128, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 148, 151, 155, 157, 158, 160, 161, 163, 164, 166, 169, 170, 171, 175, 178, 180, 181, 182, 189, 190, 191, 192, 194, 196,

- 197, 204, 207, 208, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 261, 262, 279
- Antakya, 36
- Antep, 29, 44
- Arap, 14, 15, 27, 87, 105, 131, 150, 243, 298, 317, 318
- Arapkir, 61, 62, 289, 331
- Ardahan, 18, 99, 116, 188
- Ardike, 62
- Arif Bey, 94, 95, 288
- Arnavutluk, 14
- Artvin, 99, 116, 123, 172, 188
- Asya, 13
- Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti, 132
- Atatürk, ii, 15, 16, 28, 29, 31, 32, 33, 35, 38, 39, 44, 45, 49, 53, 56, 58, 68, 76, 78, 79, 82, 87, 91, 92, 94, 96, 99, 114, 117, 118, 123, 129, 158, 160, 161, 162, 169, 170, 171, 172, 177, 181, 189, 190, 194, 200, 204, 206, 208, 209, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 262
- Avni Bey, 41, 59
- Avrupa, 12, 13, 18, 66, 70, 77, 83, 84, 85, 106, 206, 287
- Aydınlık, 58
- Azerbaycan, 19, 66
- Bab-ı Ali, 71
- Bağdat, 20, 38, 39, 93, 97, 192, 294
- Bahtiyaruşağı, 74
- Bakanlar Kurulu, 52, 60, 68, 69, 113, 116, 122, 144, 149, 152, 163, 187, 188
- Balkan, 14
- Balkanlar, 114
- Baltık Ülkeleri, 19
- Baluşağı, 79
- Bandırma, 34, 118
- Basra, 19, 20, 192
- Basra Körfezi, 19
- Batı Avrupa, 13
- Batman, 18
- Baytar Nuri, 35
- Bedirhanî Halil Bey, 29
- Bedirhanîler, 29
- Bekâre, 105
- Berazan, 105
- Beşiri, 105, 148
- Beyazıt, 66, 188
- Beyoğlu, 116
- Beypazarı, 34
- Beyşehir, 34
- Beytü's-şebâb, 41, 42
- Biga, 34
- Bilhanlı, 67
- Binbaşı Hüseyin, 40
- Binbaşı Kasım, 52
- Binbaşı Ömer, 42
- Binbaşı Zeki Bey, 69
- Bingöl, 18, 46, 48, 71, 81, 102, 103, 116, 123, 124, 125, 126, 158, 159, 166, 168, 186, 235, 254, 256, 258, 315, 316, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 329
- Birecik, 119, 129, 172, 176, 188, 202, 293
- Birinci Dünya Savaşı, 15, 22, 27, 130, 132, 151, 180, 189, 206
- Bitlis, 18, 20, 21, 31, 32, 36, 41, 42, 44, 46, 47, 49, 50, 99, 116, 117, 119, 122, 123, 129, 130,

- 150, 164, 166, 168, 172, 176, 185, 199, 253, 254, 257, 291, 293, 295, 301, 304, 308
- Bitlisli Kemal Fevzi, 53
- Bizans, 19, 20, 36, 131
- Boğazlıyan, 34
- Boğdan, 20
- Bolu, 34
- Boşnaklık, 92
- Botan, 19
- Bozkır, 34, 104, 207
- Bro Haso Telli, 67
- Brosonlu İbrahim, 67
- Bruinessen, 27, 36, 37, 47, 91, 236
- Bulgaristan, 14
- Bursa, 87, 119, 171, 173, 262
- Cafer Sultan, 66
- Cafer Tayyar Bey, 31
- Calthorpe, 30
- Cebelibereket, 116
- Celâdet, 29
- Celal Bayar, 103, 188, 189, 236
- Celal Bey, 95, 117
- Celâlettin Harzemşah, 109
- Cemal Bey, 52, 61, 100, 108, 109
- Cemil Bey, 51
- Cemil Beyler, 29
- Cemiyet-i Akvam, 30, 43
- Cezayir, 20
- CHP, 110, 169, 193
- Cıbranlı Halit, 47
- Cilkanlı, 67
- Cinganlı, 67
- Cizre, 35, 42, 43, 172, 176
- Coğrafya Kongresi, 18
- Cubur, 105
- Cumhuriyet Gazetesi, 47, 54, 57, 69, 70, 74, 77, 78, 90, 93, 233
- Cumhuriyet Halk Fırkası, 50, 170
- Cumhuriyet Halk Partisi, 88, 170
- çağdaşlaşma, 15
- Çaldıran, 199
- Çanakkale, 118, 119, 123, 168, 171, 253, 255, 258
- Çapakçur, 51, 102, 186, 315, 319, 320, 323
- Çemişkezek, 61, 62, 81, 94, 147, 151, 288, 289, 290, 291, 331, 337, 340
- Çerkezlik, 92
- Çıldır, 20, 188
- Çin, 19, 36
- Çingeneler, 138
- Çivril, 34
- Çoruh, 123, 127, 129, 253, 255
- Çorum, 34, 55, 146
- Çölemerik, 36, 38, 41, 42, 172
- Çukurca, 40
- Dadyan, 20
- Dahiliye Vekaleti, 133, 248
- Dahiliye Vekâleti, 100, 115
- Damat Ferit Paşa, 114, 115
- Darayanı, 48
- Dekuri, 105

Demenanlı Cebirail, 78

Derik, 172

Dersim, vi, vii, 31, 36, 49, 56, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 94, 95, 99, 100, 101, 107, 108, 109, 111, 116, 125, 127, 147, 151, 153, 154, 157, 207, 209, 235, 236, 237, 242, 288, 290, 291, 292, 296, 298, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342

Dersim İsyanı, vi

Derviş İbrahim Paşa, 114

Dışişleri Bakanlığı, 67

Dicle, 19

Dimili, 62

Divrikli İlyas, 53

Diyarbakır, 18, 20, 25, 28, 29, 36, 42, 44, 48, 49, 50, 52, 53, 58, 59, 67, 69, 76, 79, 93, 99, 104, 111, 116, 117, 118, 119, 122, 124, 129, 130, 143, 150, 164, 165, 171, 172, 173, 175, 176, 182, 183, 184, 185, 188, 192, 193, 194, 197, 199, 200, 201, 236, 252

Diyarbakırlı Ahmet, 53

Diyarbakırlı Hacı Ahdi., 53

Diyarbakır, 18, 20, 21, 103, 293

Doğan Avcıoğlu, 52, 243

Doğu Anadolu, 21, 182

Doğu Avrupa, 13

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi, iv

Doğu Vilayetleri, 28

Dohuk, 39

Dullu Nahiyesi, 151

Düzce, 34

Edirne, 123, 148, 253, 255

Eflak, 20

Egrek Deresi, 62

Elazığ, 18, 21, 29, 36, 49, 50, 61, 64, 68, 71, 73, 76, 78, 79, 81, 99, 108, 116, 117, 118, 124, 125, 158, 159, 165, 171, 184, 185, 187, 188, 193, 241, 244, 245, 246

Elâzığ, 59, 73, 78, 81, 82

Elaziz, 18, 44, 58, 61, 77, 94, 103, 126, 152, 165, 187, 188, 241, 254, 256, 258, 264, 320

Elâziz, 100, 147

Enver Ziya Karal, 87

Erbaa, 34

Erciş, 20, 144, 172, 295

Erdel, 20

Ergani, 48, 49, 59, 116, 172, 176, 186, 192, 193, 201, 320, 325

Erkân-ı Harbiye, 40, 41, 42, 43, 116

Ermeni, 14, 21, 22, 25, 27, 38, 41, 55, 65, 76, 92, 296, 298, 322, 329

Ermeniler, 21, 25, 27, 30, 66

Ermenilik, 28

Ermenistan, 30, 31, 34, 55, 66, 296, 298

Erzincan, 18, 21, 33, 35, 41, 46, 71, 73, 78, 81, 103, 109, 122, 127, 149, 159, 186, 194, 253, 255, 280, 289, 292, 316, 320

Erzurum, 18, 20, 21, 25, 27, 28, 33, 49, 71, 99, 103, 116, 118, 122, 123, 127, 128, 149, 166, 167, 168, 172, 186, 188, 193, 194, 208, 253, 255, 258, 264, 289, 316, 320

Erzurum Kongresi, 28

Fado, 53

Faki Hasan, 48

Falih Rıfkı, 49, 90, 125, 160, 161, 236

Feridun Fikri (Düşünsel), 56

Fethi Bey, 48, 49, 50

- Fevzi Çakmak, 68, 81, 82, 99, 107
- Fevzi Paşa, 49
- Fırat, 30
- Fırka-i Islahiye, 132, 246
- Fransa, 12, 15, 29, 66, 85, 86, 154, 279
- Fransız, 14, 25, 35, 130, 250, 296, 329
- Fransız İhtilali, 25
- Gareth M. Winrow, 16
- Gayri Müslim, 25
- Gaziantep, 18, 59, 80, 82, 99, 170, 171, 196, 245, 264, 327
- Gazze, 105
- Gelibolu, 116
- Gelyana Sat gölü, 19
- Genç, iv, 46, 48, 49, 56, 58, 59, 103, 116, 170, 180, 186, 315, 320, 326
- genel müfettişlik, 80, 163
- Genelkurmay, xi, 23, 28, 35, 40, 43, 68, 69, 77, 80, 81, 82, 107, 148, 192, 237, 238, 242
- Genelkurmay Başkanlığı, xi
- Gercüş, 172, 185, 304
- Gerede, 34
- Gevar, 38
- Gıldani, 150
- Golan, 19
- Golaşın, 19
- Gönen, 34
- Gülüşkür, 126, 187
- Gümüşhane, 56, 122, 127, 149, 172, 253, 255
- Güneş-Dil Teorisi, 177
- Güneydoğu, ii, iii, iv, vi, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 26, 28, 29, 30, 44, 46, 93, 94, 103, 104, 107, 110, 117, 131, 132, 140, 162, 163, 164, 171, 179, 182, 195, 196, 197, 198, 206, 207, 208, 209, 210, 239, 240, 246
- Güneydoğu Anadolu, vi, 16, 22, 110, 132, 196
- Güril, 20
- Habur, 40, 41, 42
- Hacı Ahdi, 53, 54
- Hacı Musa, 46, 47
- Hacim Bey, 59
- Hacim Muhittin Bey, 59
- Hadişar, 62
- Hafik, 34
- Hâkimiyet-i Milliye, 48
- Hakkâri, 18, 26, 36, 37, 38, 39, 40, 43, 49, 59, 116, 117, 123, 164, 165, 166, 168, 185, 207, 301, 318
- Halemcan, 105
- Halep, 19, 21, 162
- Haliç, 39
- Halis Bey, 109
- Halit, 46, 47, 54, 162, 163, 295
- Halkevleri, 87, 93, 130, 169, 170, 171, 172, 173, 178, 208, 236, 238, 239, 240, 242
- Hamdi Bey, 100, 101
- Hamdullah Suphi, 56
- Hamdullah. S. Bey, 51
- Hamidiye Alayları, 21, 26
- Hangediği, 40
- Hani, 48, 51
- Harbiye Nezareti, 38
- Harput, 20, 29, 33, 289, 292, 325

- Harzemşah, 20
- Hasan Bey, 51
- Hasan Faik Bey, 167
- Hasenen Aşireti, 46
- Haydar Bey, 35
- Haydaran, 74, 75, 338
- Hendek, 34, 327
- Hıfısı Veldet Velidedeoğlu, 88
- Hınıs, 47, 49, 59, 151
- Hıristiyan, 36, 92, 150
- Hıyanet-i Vataniye, 47, 49
- Hilmi Bey, 73
- Hilmi Ergenli, 119
- Hindistan, 36, 124
- Hititler, 19
- Hoca Askeri, 53
- Horasan, 19
- Hormek, 46, 52
- Hoy, 37
- Hoydun Cemiyeti, 68
- Hozat, 71, 75, 76, 81, 94, 126, 151, 186, 187, 288, 289, 290, 292, 309, 315, 318, 319, 320, 323, 331, 336, 338
- Hüseyin bey, 108
- Hüseyin İlyas, 53
- Hz. İsa, 36, 162
- ığdır, 18
- Iğdır, 18, 99, 128, 149, 150, 188
- II. Abdülhamid, 35, 114
- II. Abdülhamit, 21, 25, 26, 37
- İlgın, 34
- Irak, 19, 20, 22, 26, 29, 30, 37, 39, 43, 44, 66, 70, 130, 193, 194, 324
- İbrahim Tali, 68, 116, 118, 129, 165, 182, 208
- İçel, 116
- İhsan Bey, 51
- İhsan Nuri, 65, 68
- İmadiye, 39, 42
- İmranlı, 35
- İngiliz, 15, 28, 29, 30, 32, 34, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 52, 55, 65, 66, 67, 69, 70, 239, 240
- İngilizler, 26, 27, 39, 43, 44, 45
- İngiltere, 12, 22, 26, 28, 29, 30, 34, 38, 39, 44, 45, 66, 85, 240
- İpek Yolu, 19
- İran, 18, 19, 25, 37, 38, 43, 52, 66, 67, 68, 69, 70, 99, 106, 130, 150, 193, 194, 324
- İskan Kanunu, vi, 18, 88, 137
- İskender Efendi, 42
- İskit, 19
- İslam, 14, 19, 43, 46, 52, 83, 88, 89, 90, 91, 240, 241
- İslam Dünyası, 19
- İsmail Kemal Bey, 55
- İsmet İnönü, 23, 55, 77, 92, 96, 99, 111, 125, 128, 129, 130, 149, 150, 152, 153, 165, 191, 193, 203, 204, 208, 238, 243, 298, 308
- İsmet Paşa, 40, 45, 48, 49, 50, 51, 55, 56, 77, 99, 143, 165, 191, 241
- İstanbul, 16, 20, 25, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 37, 39, 43, 45, 47, 48, 49, 50, 52, 54, 56, 65, 66, 69, 74, 77, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 96, 97, 99, 103, 104, 114, 115, 116, 118, 119, 127, 132, 151, 154, 162, 164, 167, 169, 170, 171, 183, 186, 235, 236, 237, 238, 239, 240,

- 241, 242, 243, 246, 261, 262, 264, 279, 325, 330
- İstiklal, 23, 28, 35, 44, 48, 50, 52, 54, 56, 57, 58, 59, 65, 88, 91, 118, 191, 236, 239, 240, 242, 247
- İstiklal Mahkemeleri, 23, 50, 52, 56, 88, 118, 236
- İstiklal Mahkemesi, 54, 56, 57, 59, 240
- İtalya, 12, 29, 85, 154
- İttihat ve Terakki, 26, 27, 85, 132, 237, 239
- İzmit, 32, 33, 34, 235
- İzzettin Paşa, 64
- Jacques Bainuille, 15
- Jandarma, xi
- Jandarma Genel Komutanlığı, 62, 63, 64
- Kadınhan, 34
- Kafkasya, 20, 34
- Kaman, 105
- Kangal, 35
- Karaballı Mehmet, 73, 108, 310
- Karaballı Mehmet Ali, 108, 310
- Karacabey, 34
- Karadağ, 14
- Karadeniz, 19, 99, 157, 190
- Karakaçan Kazası, 159
- Karakeçi, 105
- Karaköse, 69, 149, 172, 242
- Karaman, 21, 34
- Karasu, 18, 71, 151
- Kars, 18, 20, 68, 99, 122, 127, 128, 149, 172, 188, 253, 255
- Katolik, 36
- Kazım (Dirlik) Paşa, 50
- Kazım Karabekir, 28, 38, 45, 90, 91, 167, 238, 239
- Kâzım Karabekir, 56, 116, 166
- Kazım Orbay, 48, 82
- Kazım Özalp, 77
- Kazım Paşa, 48, 52
- Kazuçan, 71
- Keçeluşağı, 73
- Keklik tepe, 62
- Kemah, 36, 61, 62, 186, 289, 319, 331, 334
- Kemal Kirişçi, 16
- Kemaliye, 61, 62, 334
- Kemalizm, 89, 92, 172, 192, 235
- Kerküklü Ali İlmi, 66
- Kılıç Ali, 59
- Kırğanlı Süleyman, 108, 310
- Kırık köyü, 61
- Kırım, 20
- Kırklareli, 123, 148, 253, 255, 280
- Kızılbaşoğlu, 67
- Kızıldağ, 78
- Kızılziyaret tepesi, 62
- Kiğı, 49, 73, 103, 186, 289, 319, 320, 325
- Kilis, 18
- Kimmerler, 19
- Kirmasti, 34
- Koçgiri, 34, 35, 61, 241
- Koçgiri Aşireti, 35
- Koçhisarı, 34

- Koçuşığı, 18, 22, 60, 61, 62, 64, 72, 108, 207
- Konya, 33, 34, 56, 104, 127, 134, 171, 182, 188, 239, 307
- Kör Abbas, 79
- Kuçanis, 36
- Kureşanlı aşireti, 73, 78
- Kureyşan, 73, 74, 75, 108, 289, 310
- Kureyşan aşireti, 108, 310
- Kureyşanlı Hasso, 78
- Kurtuluş Savaşı, 77, 85
- Kutu Deresi, 75, 78, 79
- Kuva-yı İnzibatiye, 114
- Kuzey Afrika, 20
- kültürel türdeşlik, 12
- Kürdistan, 22, 27, 28, 29, 30, 32, 34, 35, 36, 37, 43, 46, 52, 54, 55, 65, 66, 70, 73, 91, 149, 162, 204, 236, 237, 240, 297, 298
- Kürdistan Cemiyeti, 28
- Kürdistan Teali Cemiyeti, 27
- Kürt, vi, 16, 17, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 39, 43, 45, 46, 52, 61, 65, 66, 67, 68, 69, 78, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 107, 110, 143, 144, 145, 146, 149, 150, 151, 162, 167, 185, 186, 210, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 290, 294, 296, 297, 298, 302, 303, 304, 316, 317, 320
- Kürt Meselesi, 31
- Kürt Millet Fırkası, 65
- Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, 27
- Kürt Teşkilat-ı İçtimaiyye Cemiyeti, 27
- Kürtçe, 37, 96, 98, 99, 110, 179, 202, 204, 294, 297, 300, 301, 303, 311
- Kürtler, 16, 21, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 50, 53, 66, 93, 94, 96, 97, 99, 104, 149, 150, 163, 237, 238, 239, 242, 243, 294, 295, 296, 297, 298, 303
- Kürtlük, 28, 31, 32, 53, 54, 77, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 111, 167, 189, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 307, 311
- Laiklik, 15, 88
- Latin, 13, 85, 87
- Latin Amerika, 13
- Lawrence, 69
- Lazlık, 92
- Lice, 48, 130, 172, 176
- Londra, 30, 34, 43, 52, 77
- Lozan, 31, 38, 44, 190
- Lozan Barış Antlaşması, 39
- Lozan Konferansı, 45
- Lütfü Fikri Bey, 31
- Mahmut Esat Bey, 51, 56
- Mahmut Esat Bozkurt, 49
- Maksutuşığı Aşireti, 73
- Malatya, 18, 20, 29, 59, 71, 79, 116, 147, 185, 188, 192, 193, 196
- Malazgirt Zaferi, 20
- Mansavut, 62
- Maraş, 21, 44, 171, 188, 196
- Mardin, 18, 25, 29, 35, 42, 49, 52, 59, 87, 99, 116, 117, 130, 150, 164, 171, 172, 175, 176, 185, 192, 197, 199, 200, 201, 202, 239, 252, 254, 293, 301, 304, 307
- Mazgirt, 71, 73, 75, 76, 77, 94, 126, 144, 149, 151, 159, 186, 187, 288, 290, 291, 292, 315, 318, 319, 323, 329
- Mazhar Müfit Bey, 53
- Mehmet Asım Bey, 55

- Mehmet Tevfik, 53
- Mekke, 26
- Merkez Ordusu, 36
- Meşrutiyet, 14, 26, 27
- Mezopotamya, 34
- Mısır, 20
- Midyat, 35, 172, 185, 304
- Miksor köyü, 62
- Milan, 105
- Mili, 105
- Millet Mektepleri, 87, 163
- Millet-i İslamiye, 38
- Milletler Cemiyeti, 39
- Milli Aşireti, 34, 35, 148
- Milli Eğitim Bakanlığı, xi, 87
- Milli Mücadele, iv, vi, 32, 34, 35, 37, 132, 169, 181, 189, 190
- milliyetçilik, 13, 14, 16, 17, 25, 26, 95, 206
- Milliyetçilik, 13
- Mindan Kampı, 39
- Miralay Mustafa Bey, 64
- Misakı Milli, 44
- Moğol, 20
- Moğolistan, 36
- Moğollar, 20
- Molla Abdurrahman, 47
- Mondros Mütarekesi, 27, 44
- Muğla, 134, 156, 157, 264
- Munzur, 62, 73, 108, 151, 152, 153, 311, 326, 330
- Murat, v, 18, 71, 151, 319, 326, 330
- Mustafa Kemal, ii, iii, 15, 17, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 45, 46, 48, 49, 50, 57, 60, 68, 79, 87, 88, 91, 99, 113, 118, 129, 161, 162, 169, 170, 177, 189, 190, 194, 204, 208, 209, 235, 237, 240
- Mustafa Kemal Paşa, 48
- Mustafa Necati Bey, 133
- Mustafa Paşa, 35
- Mustafa Remzi Bucak, 124
- Musul, 22, 25, 38, 39, 43, 44, 45, 46, 91, 93, 190, 239, 240, 243, 244, 246, 313
- Musul Ovası, 39
- Muş, 18, 20, 48, 49, 50, 99, 103, 116, 119, 122, 129, 130, 142, 145, 149, 164, 166, 172, 176, 186, 188, 193, 201, 253, 254, 293, 299, 301, 316, 320, 326
- Muşlu Kürd Hilmi Yıldırım, 204
- Mutki Aşireti, 46, 47
- Müdafaa-i Hukuku Milliye, 32
- Müfit Bey, 59
- Mürsel Paşa, 48, 52
- Müslim, 14
- Müslüman, 14, 21, 53, 85, 90
- Naci Tınaz, 77, 287
- Nakşibendî, 26, 46
- Nakşibendî Tarikatı, 26
- Nallıhan, 34
- Nasturi, vi, vii, 18, 22, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 117
- Nasturi İsyanı, 36
- Nasturiler, 36, 38, 39, 43, 55
- Nasturilik, 36

- Naşit Hakkı Uluğ, 74, 186, 187, 242
- Nazımiye, 75, 94, 126, 159, 288, 289, 290
- Nazımiye, 76, 81, 126, 186, 187, 288, 292, 315, 318, 319, 336, 338
- Necip Bey, 59
- Nestorius, 36
- Nizam-ı Cedit, 71
- Noel, 28, 29, 34, 35, 240
- Nurettin Paşa, 36
- Nusaybin, 35, 172
- Nutuk, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 45, 57, 89, 235
- Ohi, 103, 186, 320, 326
- Orak-Çekiç, 58
- Ortadoğu, 19, 25, 66, 182
- Osman Avni Bey, 41
- Osmaniye, 44
- Osmanlı, iv, 14, 17, 18, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 45, 49, 71, 72, 84, 85, 88, 90, 97, 103, 113, 114, 128, 131, 132, 141, 142, 151, 160, 161, 178, 181, 206, 207, 238, 240, 244, 245, 294, 318
- Osmanlı Devleti, iv, 14, 21, 26, 27, 30, 85, 114, 151
- Ovacık, 62, 63, 73, 94, 159, 186, 288, 289, 290, 292, 309, 315, 319, 326, 331, 336, 337, 338
- Ömer Lütfü Barkan, 88
- Palu, 51, 102, 186, 315, 319, 320, 323, 326
- Parasur, 61
- Pasinler, 151
- Peri, 66, 71, 151, 238, 326, 330
- Pertek, 76, 81, 126, 159, 186, 187, 315, 318, 319, 326, 331, 337
- Pervari, 42
- Pervari Çayı, 19
- Piran, 47, 51
- Plümer, 109, 291, 318, 336, 340
- Proto-Milliyetçi, 85
- Pülümür, 72, 73, 75, 126, 159, 186, 187
- Pülür, 81, 126, 186, 187, 319
- Rauf Bey, 31, 56
- Recep Bey, 51, 56, 167
- Recep Peker, 169
- Reddi İlhak, 32
- Refahiye, 34, 35
- Refik (Koraltan), 56
- Refik Bey, 51
- Refik Nuri, 55
- Refik Saydam, 77
- Reform, 12
- Reskan, 61
- Resmi Gazete, 49, 89, 115, 155, 163, 194
- Reşit Galip, 59
- Revan, 151
- Rıza Nur, 104, 132
- Rızan, 74
- Rize, 59, 99, 129, 188, 253, 255
- Roma, 19, 36, 131
- Romalılar, 19
- Romanya, 14
- Roznaklı Kamer, 78
- Rönesans, 12
- Rumeli, 21, 132, 143

- Rus, 21, 25, 37, 71
- Rusya, 19
- Sabri Bey, 51
- Salih Paşa, 114
- Samsun, 35, 87, 99, 118, 129, 171, 188, 192, 197, 208, 240, 242, 244, 262
- Sanayi Devrimi, 12
- Savur, 35, 172, 185, 304
- Sebi'ül Reşat, 58
- Selçuklu, 19, 20
- Selçuklu Devleti, 20
- Selmas, 37
- Serdi, 48
- Sevr Antlaşması, 30, 36
- Seydişehir, 34
- Seyid Taha, 38
- seyit, 25, 72, 151, 310
- Seyit Abdülkadir, 26, 35
- Seyit Rıza, 61, 62, 63, 73, 74, 75, 78, 107, 109, 310, 332, 333, 338
- Seyit Taha, 66
- Seyithan, 19
- Sırbistan, 14
- Siird, 18
- Siirt, 18, 44
- Simko, 41, 66, 295
- Sin Karakolu, 74
- Sivas, 20, 21, 29, 33, 35, 44, 78, 189, 191, 192, 193, 243
- Siverek, 28, 29, 35, 44, 49, 59, 116, 172, 176, 196, 201, 202
- Soğanlı, 67
- Son Telgraf, 58
- Suriye, 19, 29, 30, 39, 127, 162, 296, 297, 298, 324, 325, 329
- Suruç, 172
- Susurluk, 34
- Suşehri, 35
- Süleyman Bey, 51
- Sümerler, 19
- Süngeç, 126, 187
- Sünnîler, 100, 288
- Süreyya Bey, 53, 56, 59
- Şakir Paşa, 114, 290
- Şanlıurfa, 18
- Şark, 18
- Şebinkarahisar, 116
- Şemkan, 61
- Şemr, 105
- şeyh, 25, 49, 60, 209, 291, 312, 313
- Şeyh Abdullah, 52, 54
- Şeyh Abdürrahim, 47
- Şeyh Ali, 52
- Şeyh Galip, 52
- Şeyh Hasan, 75
- Şeyh Mahmut, 66
- Şeyh Said, 26, 27, 50, 240, 242
- Şeyh Sait, vi, vii, 18, 22, 23, 36, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 59, 60, 65, 90, 117, 129, 133, 153, 157, 182, 189, 207, 236, 238, 242, 293, 295
- Şeyh Sait İsyanı, 22, 23, 36, 44, 45, 48, 52, 207, 236

- Şeyh Seyfullah, 52
- Şeyh Şerif, 54
- Şeyh Ubeydullah, 26
- Şiranis, 42
- Şirnak, 172
- Şükrü Kaya, 72, 73, 80, 135, 142, 147, 153, 154, 155, 178, 287, 331
- Tahir, 48
- Tahran, 67
- Tahsin Bey, 73
- Tahsin Uzer, 117, 122, 123, 127, 128, 129, 149, 243, 286
- Takrir-i Sükûn, 52, 54, 55, 56, 57, 202, 237
- Takriri Sükun Kanunu, 88
- Tanin, 50, 51, 55, 58, 59, 234
- Tarım Kredi Kooperatifler, 181
- Taşnak, 65, 297
- Tataristan, 36
- Tatvan, 99, 150, 185, 193, 304
- TBMM, xi, 36, 157
- Teğmen Ali Rıza, 47
- Tekinalp, 89, 92, 192
- Tekirdağ, 123, 168, 253, 255, 258, 264
- Tekke ve zaviyeler, 60
- Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 133
- Tercan, 151
- Teşkilatı Esasiye Kanunu, 33, 115, 157
- Tevfik Rüştü Bey, 51
- Tevhid-i Efkâr, 58
- Tez Dağı, 79
- Theodoros, 36
- Toros Dağları, 18
- Trablusgarp, 20, 288
- Trabzon, 21, 29, 99, 122, 127, 128, 149, 157, 172, 188, 253, 255
- Tuna, 132
- Tunceli, iv, vi, vii, 18, 72, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 101, 102, 116, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 138, 148, 151, 153, 154, 155, 157, 158, 166, 186, 187, 193, 242, 254, 256, 315, 316, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330
- Tunceli Kanunu, vi, 101, 124, 151, 154, 155, 316, 329
- Tunus, 20
- Türk, iv, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 23, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 43, 44, 45, 46, 48, 57, 64, 67, 68, 69, 70, 76, 82, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 107, 109, 117, 118, 131, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 154, 161, 162, 163, 165, 169, 170, 171, 173, 177, 178, 179, 184, 185, 186, 187, 188, 193, 194, 196, 199, 201, 203, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 265, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 308, 310, 311, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 324, 333, 334, 340, 342
- Türk Dil Kurumu, 87
- Türk Milleti, 15
- Türk Ocakları, 87, 169
- Türk Tarihinin Ana Hatları, 88
- Türkçe, 97, 98, 100, 110, 138, 139, 140, 145, 171, 172, 173, 174, 177, 178, 179, 185, 209, 294, 295, 300, 301, 303, 305, 321
- Türkiye, iv, vi, xi, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 29, 30, 33, 38, 39, 40, 44, 45, 46, 49, 50, 52, 56, 60, 66, 67, 68, 70, 71, 75, 76, 77, 78, 80, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 95, 97, 103, 107, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 124, 125,

- 129, 136, 138, 139, 142, □143, 161, 163,
169, 178, 180, 181, 182, 185, 188, 190, 191,
192, 196, 197, 202, 204, 206, 207, 208, 210,
237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246,
294, 296, 298, 314, 326
- Türkiye Cumhuriyeti, 16
- Türkleştirme, 96, 98, 99, 100, 112, 131, 209
- Türklük, 28, 86, 88, 95, 98, 102, 104, 109, 111,
150, 178, 185, 189, 209, 300, 301, 314, 319,
335
- Uğur Mumcu, 52
- Ulukale, 62
- Ulus, 12, 13, 14, 16, 17, 78, 83, 84, 88, 90, 96,
125, 170, 175, 177, 181, 199, 206, 234, 236,
237, 238
- Ulus-devlet, 12, 83, 96
- Uluslaşma, iv
- Umiye, 37
- Umraniye, 34
- Umum Müfettişleri, xi
- Umum Müfettişliği, vi
- Umum Müfettişlik, 112, 114, 116, 125, 126,
129, 130, 152, 158, 172, 197, 198, 200
- Umumi Müfettişlik Grup İnşası, 128
- Urartular, 19
- Urfa, 18, 20, 25, 28, 29, 35, 36, 42, 44, 49, 80,
116, 117, 130, 150, 164, 172, 176, 183, 184,
188, 196, 197, 199, 200, 201, 253, 254, 301
- Urmiye, 25, 39
- Üsküdar, 116
- Vakit Gazetesi, 32, 54, 55, 57, 58, 59, 70, 234,
235
- Van, 18, 19, 20, 21, 27, 31, 36, 37, 38, 41, 42,
49, 59, 91, 99, 116, 117, 127, 130, 132, 145,
150, 164, 166, 171, 185, 188, 193, 199, 201,
202, 236, 246, 253, 254, 291, 293, 295, 299,
301, 304, 318, 326
- Van Gölü, 19, 150
- Varto, 46, 172, 176, 237
- Vilayet-i Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye
Cemiyeti, 28
- Vilayet-i Site, 21
- Viranşehir, 28, 34, 35, 172, 301
- Wahan Papazian, 65
- William Wigram, 43
- Yemen, 20
- Yenihan, 34
- Yozgat, 34, 146
- Yugoslavya, 146, 151, 320
- Yunanistan, 14, 67, 133, 146, 154, 320
- Yusuf Hikmet Bayur, 87
- Yusuf Kemal Tengirşenk, 87
- Yusuf Taşo, 66
- Yusuf Ziya, 46, 47, 54
- Yusufan, 73, 74, 75, 338
- Yusufanlı Ağdathı Kamer, 78
- Zaho, 39
- Zap, 19
- Zara, 34, 35
- Zaza, 151
- Zeki Paşa, 21, 115
- Zerikanlı Aşireti, 46
- Zile, 34
- Ziraat Bankası, 181
- Ziya Gökalp, 90, 93, 94, 97, 104, 107, 237

KAYNAKLAR

ATASE ARŞİVLERİ

- ATASE, Klasör 21, Gömlek 1336/6 Fihrist 2, 2-5,9
- ATASE, Klasör 30, Gömlek 14, Fihrist 14-1
- ATASE, Klasör 85, Gömlek 27, Fihrist 27-2.
- ATASE, Klasör 85, Gömlek No: 27, Fihrist 27-4.
- ATASE, Klasör, 30 Gömlek, 2 Fihrist: 5-10.
- ATASE, Klasör: 30 Gömlek, 2 Fihrist: 5-11.
- ATASE, Klasör, Gömlek, 14, Fihrist, 14-1
- ATASE, Klasör, 1, Gömlek, 23, Fihrist, 23-1.
- ATASE, Klasör 1, Gömlek, 29, Fihrist 29-1
- ATASE, Klasör 1, Gömlek 125, Fihrist 125-1
- ATASE, Klasör: 30, Gömlek, 3A-1 Fihrist: 8-34
- ATASE, Klasör 41, Gömlek 47-1, Fihrist 9.
- ATASE, Klasör 55, Gömlek 807, Fihrist 43-1.
- ATASE, Klasör 23, Gömlek 115, Fihrist. 1 15-3,4.
- ATASE, Klasör, 449, Gömlek, 65, Fihrist 65.
- ATASE, Klasör 55, Gömlek 84-6 Fihrist 61-1.
- ATASE, Klasör 9, Gömlek. 113-3, Fihrist 8-1.
- ATASE, Klasör 9, Gömlek 113-3, Fihrist 8.
- ATASE Klasör 36, Gömlek 12, Fihrist 12-23-4-5-6-7
- ATASE, Klasör 37, Gömlek 113, Fihrist 4.
- ATASE, Klasör 30, Gömlek 320B, Fihrist 14-5
- ATASE, Klasör 37, Gömlek 113, Fihrist 22-7.
- ATASE, Klasör 37, Gömlek 113, Fihrist 22-8.

ATASE, Klasör 37, Gömlek 113, Fihrist 22-3.

ATASE, Klasör 37, Gömlek 113, Fihrist 4.

ATASE, Klasör 37, Gömlek 113, Fihrist 4-1.

ATASE, Klasör 37, Gömlek 113, Fihrist 4-3,

ATASE, Klasör 37, Gömlek 113, Fihrist 6.

ATASE, Klasör 37, Gömlek 113, Fihrist 5.

ATASE, Klasör 37, Gömlek 113, Fihrist 22

ATASE, Klasör 30, Gömlek 320B, Fihrist 14-5

ATASE, Klasör 30, Gömlek 347, Fihrist 9-1.

ATASE, Klasör 30, Gömlek 347, Fihrist 2-31.

ATASE, Klasör 30, Gömlek 320, Fihrist 10-4.

ATASE, Klasör 30, Gömlek 320B, Fihrist 19-42.

ATASE, Klasör 30, Gömlek 320B, Fihrist 17-3.

ATASE, Klasör 30, gömlek 320B, Fihrist 17.

ATASE, Klasör 30, Gömlek 320B, Fihrist 11-44.

ATASE, Klasör 85, Gömlek 27, Fihrist 27-2.

ATASE, Klasör 85, Gömlek 27, Fihrist 27-4.

BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

BCA, Diyanet Kataloğu, 2.9.1925, 051/5 43 18

BCA, Diyanet Kataloğu, 13.12.1925, 051/12 104 21

BCA, Diyanet Kataloğu, 29.06.1925, 051/13 110 16

BCA, Diyanet Kataloğu, 11.10.1925, 051/13 110 24

BCA, Diyanet Kataloğu, 3.9.1925, 051/13 114 40

BCA, 030.10.115. 803. 5

BCA, 030.10.115.803.5

BCA, 030.10.115.803.28

BCA, 030.10.114.791.18

BCA, 030.10.115.803.3

BCA, 030. 18. 01. 61. 1. 8

BCA, 030. 18. 01. 02. 61. 2. 12.

BCA, 030. 18. 01. 42. 8. 10.

BCA, 030.18. 01. 61. 18.

BCA,030. 18. 01. 02. 61. 2. 12.

BCA, 030. 10. 71. 4.69. 5.

BCA , 030. 10. 71. 4.69. 5-3.

BCA,030. 10. 71. 4.69 5-4.

BCA, 030.18.01.57.70.15.

BCA, 030.18.01.57.70.16.

BCA, 030.10.68.452.2.

BCA, 030.10.70.468.8.

BCA, 490 01 648 151 1.10-12.

BCA, 030.10.71.4.67.2.

BCA, 030.10.71.4.65-7.

BCA,030.18.01.02.68.79.

BCA, 030. 01. 03. 23. 69. 7.

BCA., 030. 18.01.018.27.3.

BCA, 030. 18. 02. 03. 25. 2. 1.

BCA , 030. 18. 01. 02. 41. 81. 11.

BCA, 030. 13. 01. 02. 79. 89. 5.

BCA, 030. 18. 01. 02. 68. 79. 19.

BCA, 030. 18. 01. 02. 68. 79. 20.

BCA, 030.18.01.57.70.15.
BCA, 030.18.01.57.70.16.
BCA, 030. 10. 65. 433. 1.5.
BCA, 030.10.70.461.1.
BCA, 030.18.01.02.68.79.20.
BCA , 030. 18. 01. 61.1. 8.
BCA , 030.18. 01. 02. 61.2. 12.
BCA , 030. 10. 110.740.20.
BCA , 030. 10. 110. 741. 21.
BCA , 030. 10. 111. 744. 3.
BCA , 030. 18. 1. 2.109. 73. 7.
BCA , 030. 18. 1. 2.107. 82. 3.
BCA , 030. 10.111.744. 3.
BCA, 030. 10. 111. 744. 3.
B.C.A., 030. 10. 3.744.
BCA,, 030.10.69.457.7.
BCA,, 18.4.19.39 030.01.
BCA, 30.01.90.559.4.
BCA, 030.10. 1.468.1.
BCA, 030.10. 71.466.10.
B.C.A.,. 030. 18. 01. 01. 014. 48. 14.
B.C.A., 030. 18. 02. 03. 26. 2. 1.
BCA , 030.18.01. 33.7.11.
BCA,, 030. 10.01.71.469.5.
BCA,, 030.10.01. 72. 470.6.
BCA, 030.10. 01. 72 471.10.

BCA, 030. 10. 151.69.19

BCA, 030. 10. 151.69.18.

BCA, 030. 18.152.55.

BCA, 030.18.01.57.70.15.

BCA, 030.18.01.57.70.16

BCA ,030.10.71.468.6

BCA, 030.10.70.461.

BCA, 030. 18. 01. 02. 47. 54. 16.

B.C.A.,030.18.01.28.51.01.14.

BCA ,030.18.01.08.65.46.12.

BCA, 030.18.1.5.45.17.

BCA, 030.18.1.18.184.78.

BCA, 030.18.1.97.118.5.

YAYINLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Afetinan, Medeni Bilgiler ve M.K. Atatürk'ün El Yazıları, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt I ve II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, Haz: Ali Sevim, İzzet Öztoprak, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Aydın Tarihi, Ağustos 1938, S. 56.

Aydın Tarihi, Ankara, Haziran- Eylül 1930, S. 78.

Aydın Tarihi, Aralık 1934, S. 12.

Aydın Tarihi, Eylül 1936, S 34.

Aydın Tarihi, Haziran 1935, S. 18.

Ayın Tarihi, Mart 1935, S.15.

Ayın Tarihi, Nisan 1936, S.28.

Ayın tarihi, Ocak 1935, S. 13.

Birinci Umum Müfettişlik Bölgesi , Birinci Umum Müfettişlik Basımı, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939.

C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi, Üçüncü Baskı, Ankara:Halkevleri 1940, Ulus Matbaası, Ankara 1940.

C.H.F. Nizamnamesi, Ankara:1931-1942.

C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931), İstanbul. 1931.

C.H.P, Halkevlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hülasası, Ulus Basımevi, Ankara, 1936.

CHF Halkevleri Talimatnamesi, Hakimiyet-i Millîye Matbaası, Ankara 1932.

CHF Üçüncü Büyük Kongre (10-18 Mayıs 1931) Zabıtları, İstanbul, 1931.

Düstur, 3. Tertip, Cilt 2, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1953.

Düstur, 3. Tertip, Cilt 17, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1936.

Düstur, 3. Tertip, Cilt 10, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1953.

Düstur, 3. Tertip, Cilt 11, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1954.

Düstur, 3. Tertip, Cilt 11., Başvekelet Matbaası, Ankara, 1930.

Düstur, 3. Tertip, Cilt 15, Ankara, Başvekalet Matbaası, 1934.

Düstur, 3. Tertip, Cilt 15, Başvekalet Matbaası,Ankara, 1934.

Düstur, 3. Tertip, Cilt 20, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1958.

Düstur, 3. Tertip, Cilt 5, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1948.

Düstur, 3. Tertip, Cilt 7, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1932.

Düstur, 3. Tertip, Cilt 8, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1946.

Düstur, 3.Tertip, Cilt, 9, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1954.

Düstur,3. Tertip Cilt 6, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1934.

Düsur, 3.Tertip, Cilt 15, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1955.

Halkevleri Talimatnamesi, 10. Halkevleri 1932-1935, Ankara, Cumhuriyet Matbaası, 1938.

M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, Haz: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000, Ankara, . 4.

MEB 1976 Yılı Eğitim Programı Yatırım Ve Tedbirleri, Bütçe Plan Dairesi, Ankara, 1978,

Mustafa Kemal Atatürk, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.

Mustafa Kemal Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler IV, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, Cilt 20.

Resmi Gazete, Tarih 2/7/1934, Sayı 2741

Resmi Gazete, Tarih 2/1/1936, Sayı 3195

Resmi Gazete, Tarih 24/4/1930, Sayı 1489

Resmi Gazete, Tarih 06/05/1930

Resmi Gazete, Tarih 24/11/1928, Sayı 1048

Resmi Gazete, Tarih 26/02/1925

Sadi Borak, *Atatürk'ün Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998.

Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Takım 1, C. I, Kitap 2, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1970.

Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri; Sened-i İttifak'tan Günümüze*, Ankara, 1983.

T.B.M.M Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 8.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Devre 5, Cilt 7, Ankara, 1936.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Devre 8 Cilt, Ankara, 1947.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Devre 8, Cilt 11, Ankara, 1948.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Devre 9 Cilt 16, Ankara, 1948.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt 13, İçtima 3.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt 24 İçtima 2.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt 7 İçtima 1.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt 1, İçtima 1.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt 1, İçtima 17.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt 1, İçtima 3.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt 1, İçtima 68.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt 14, İçtima 64

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt 2, İçtima 18.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt 20, İçtima 2.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt 23, İçtima 3.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt 23, İçtima 68.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt 3, Devre 4.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt 3, İçtima 1.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt 5, İçtima 7.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt 6, İçtima 1.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt 7 içtima 1.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Cilt 7, İçtima 3

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Dönem 6, Cilt 11.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Dönem 6, Cilt 2.

T.B.M.M., Zabıt Ceridesi, Cilt 15, İçtima 69.

GAZETELER

- Akşam Gazetesi*, 9 Temmuz 1930.
- Cumhuriyet Gazetesi*, 5 Mart 1925.
- Cumhuriyet Gazetesi*, 4 Mayıs 1925.
- Cumhuriyet Gazetesi*, 10 Temmuz 1930.
- Cumhuriyet Gazetesi*, 16 Haziran 1937
- Cumhuriyet Gazetesi*, 17 Şubat 1925.
- Cumhuriyet Gazetesi*, 17, Haziran 1937.
- Cumhuriyet Gazetesi*, 19 Kasım 1924
- Cumhuriyet Gazetesi*, 26 Kasım 1927.
- Cumhuriyet Gazetesi*, 27 Ekim 1930.
- Cumhuriyet Gazetesi*, 28 Haziran 1937.
- Cumhuriyet Gazetesi*, 28 Haziran 1937.
- Cumhuriyet Gazetesi*, 5.10.1932.
- Cumhuriyet Gazetesi*, 9 Haziran 1925.
- Cumhuriyet Gazetesi*, 16 Haziran 1937.
- Cumhuriyet Gazetesi*, 16 Haziran 1937.
- Dünya Gazetesi*, 15–16 Nisan 1957.
- Dünya Gazetesi*, 31 Mayıs 1957.
- Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*, 12 Kasım 1934.
- Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi*, 16 Şubat1925.
- Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*, 2 Ocak 1935.
- Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*, 20 Şubat 1932.
- Hâkimiyeti Milliye Gazetesi*, 2-3 Mart 1925.
- Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*, 26 Ekim 1934.
- Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*, 26 Kasım 1934.

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 26 Şubat 1925.

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 31 Mayıs 1925.

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 5 Ekim 1933.

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, 1 Temmuz 1934.

Hürriyet Gazetesi, 7-10 Eylül 1992.

Kurun Gazetesi, 13 Eylül 1937.

Milliyet Gazetesi, 15 Eylül 1930.

Tan Gazetesi, 15 Haziran 1937.

Tan Gazetesi, 15 Haziran 1937.

Tan Gazetesi, 17 Haziran 1937.

Tan Gazetesi, 17 Haziran 1937.

Tanin Gazetesi, 2 Mart 1925.

Tanin Gazetesi, 2-3 Mart 1925.

Tanin Gazetesi, 24 Şubat 1925.

Tanin Gazetesi, 4 Mart 1925.

Tanin Gazetesi, 4 Mart 1925.

Tanin Gazetesi, 8 Mart 1925.

Tanin Gazetesi, 8 Mart 1925.

Tevhid-i Efkâr Gazetesi, 23 Şubat 1925.

Tevhid-i Efkâr Gazetesi, 23 Şubat 1925.

Turan Gazetesi, 5 Mart 1933.

Ulus Gazetesi, 29 Ekim 1936.

Ulus Gazetesi, 3 Eylül 1938.

Ulus Gazetesi, 28-29 Haziran 1937.

Vakit Gazetesi, 11 Nisan 1925.

Vakit Gazetesi, 15 Eylül 1930.

Vakit Gazetesi, 28 Mayıs 1925.

Vakit Gazetesi, 5 Mart 1925.

Vakit Gazetesi, 7 Mart 1925.

Vakit Gazetesi, 8 Mart 1925.

Vatan Gazetesi, 24 Şubat 1925.

Vatan Gazetesi, 25 Şubat 1925.

Vatan Gazetesi, 28 Mayıs, 1925.

KİTAPLAR

Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.

Akbıyık, Yaşar, *Milli Mücadelede Güney Cephesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Akbulut, Yılmaz, *Bingöl Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995.

Akgül, Suat, *Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekleri*, Boğaziçi İlmî Araştırmalar Serisi-4, İstanbul, 1991.

Akyol, Mustafa, *Kürt Sorununu Yeniden Düşünmek*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi* (Başlangıçtan 1997'ye), İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları No.1, İstanbul 1997.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, Pegem Yayıncılık, 2006.

Alakom, Rohat, *Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, İstanbul, 1998.

Alp, Tekin, *Kemalizm*, Cumhuriyet Matbası, İstanbul, 1936.

Atatürk, M. Kemal, *Nutuk*, Haz: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit konuşmaları*, Kaynak Yay, İstanbul, 1999.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2010.

Atatürk'ün Bütün Eserleri; Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, Cilt 20.

Atatürk'ün Seyahat Notları (1930-1931), Yayına Hazırlayan; Gürbüz Tüfekçi, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998.

Atay, Falih Rıfkı, “Biz Nasıl hallediyoruz”, *Ulus*, 3 Eylül 1938

Atay, Falih Rıfkı, “Osmanlılık Geri Gelemez”, *Cumhuriyet*, 19 Kasım 1924.

Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya*; YeniGün Haber Ajansı, 1961, Ankara.

Atılhan, Cevat Rifat, *Menemen Hadisesinin İç Yüzü*, Akyurt Neşriyat, İzmir, 1970.

Aybars, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, Aytaç Yayınları, İstanbul, 1997..

Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci ADAM*, I. Cilt, Remzi Kitabevi, 1966, s. 133.; Mumcu; Kürt Dosyası, s. 73.

Aysan, Mustafa A., Atatürk'ün Ekonomik Görüşü, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2. Baskı, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1987.

Bayar, Celal, *Şark Raporu*, Kaynak Yay. 2006, İstanbul.

Bayar, Celal, *Şark Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.

Bruinessen, Martin Van, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, Özge Yayınları, Ankara, Tarihsiz.

Bruinessen, Martin Van, *Ağa Şeyh Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

Bruinessen, Martin Van, *Kürdistan Üzerine Yazılanlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

Bulut, Faik, *Kürdistan'da Etnik Çatışmalar Dar Üçgende Üç İsyen*, 2. Baskı, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 2005.

Canlı, Cemalettin, *Halksız ve insansız Bir Tarihin Halkevleri*, Halkevleri Yayınları, Sezai Ekinci Matbaası, Ankara 1999.

Çay, A. Haluk, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, İlgi Yayınları, Ankara, 1996.

Cemal, Behçet, *Şeyh Sait İsyanı*, İstanbul, 1955.

Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır, 1938.

Dersim'i, Nuri, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Komar Yayınları, Köln, 1988.

Dersim'i, M. Nuri, *Dersim ve Kürt Mücadelesine Dair Hatıratım*, Ankara, 1992.

- Dersim'i, Nuri, *Dersim ve Kürt Milli Mücadelesinde Hatıralarım*, Özge Yayınları, Ankara, 1992.
- Dersim'i, Nuri, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Komar Yayınları, Köln, 1988.
- Dilmen, Necmi, *Güneş-Dil Teorisinin Ana Hatları*, İstanbul 1936;
- Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1992.
- Dündar, Fuat, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913 - 1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Edmonds, C.J., *Kürtler, Türkler, Araplar*, Avesta Yayınları, 2003, İstanbul.
- Ergun, Mustafa, *Atatürk Devri Türk Eğitim Tarihi*, DTCTF Yayını, Ankara 1982.
- Erkan, Hüsnü, *Bilgi Uygarlığı İçin Yeniden Yapılanma*, İmge Kitabevi, 2000.
- Erözden, O., *Ulus Devlet*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997.
- Fırat, M. Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 4. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1981.
- Gedikoğlu, Şevket, *Halk Eğitimi*, Ankara Matbaası, Ank. 1953.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler IV*, ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996.
- Genelkurmay Başkanlığı; *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar*, (1924-1938), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1972
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1992.
- Gökalp, Ziya, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Sadeleştiren: Yalçın Toker, Toker Yayınları, İstanbul, 1999.
- Gökalp, Ziya, "Türklerle Kürtler", *Küçük Mecmua*, S;1, 5 Haziran 1922.
- Gökçen, Sabiha, *Atatürk'le Bir Omur* Anıları Kaleme Alan Oktay Verel 2. Basım Altın Kitaplar 1996 İstanbul.
- Gölbaş, İsmail, *Takrir-i Sükûn Görüşmeleri*, Belge Yayınları, İstanbul, 1997.
- Goloğlu, Mahmut, *Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, Ankara, 1974.

Güldüken, Nevzat, Ulus, Ulus-Devlet ve Uluslaşma Kavramlarına İlişkin Tartışmalar ve Türkiye, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 7, Sayı 2, 2006 157-168.

Güleç, Cengiz, *Türkiye’de Kültürel Kimlik Krizi*, V yayınlar, Ankara, 1992.

Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1991.

Halkevleri”, *Atatürk ve Halkevleri Atatürkçü Düşünce Üzerine* Denemeler, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1974.

Hallı, Reşat, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1971.

Heper, Metin, *Kürtler ve Devlet*, Doğan Kitap, İstanbul, 2010.

Hobsbawn, Eric J., *1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, Çev.Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.

İnan, Afet, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin I. Sanayi Planı 1930*, Ankara, 1972.

İnan, Afet, *Harf Devriminin Ellinci Yılı Sempozyumu*, TTK Yayını, Ankara, 1981.

İnan, Afet, “Dil ve Tarih Fakültesi’nin Kuruluş Hazırlıkları Üzerine”, Tarih Araştırmaları, C. I, Ankara, 1957, s. 1-16.

İnan, Afet, *Medeni Bilgiler ve M.K. Atatürk’ün El Yazıları*.

İnönü, İsmet, *Defterler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Joseph, John, *The Nestorians and Their Muslim Neighbors: A Study of Western Influence on Their Relations*. Pp. xv, 281. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1961.

Kalafat, Yaşar, *Bir Ayaklanmanın Anatomisi: Şeyh Sait*, Asam Yayınları, Ankara, 2003.

Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1981.

Kalman, M., *Belge Tanık ve Yaşananlarıyla Ağrı Direnişi 1926–1930*, Peri Yayınevi, İstanbul, 1997.

Karabekir, Kazım, *Kürt Meselesi*, Emre Yayınları, İstanbul, 1995.

- Karabekir, Kazım, *Çocuk Davamız*, Emre Yayınevi, İstanbul, 1995.
- Karabekir, Kazım, *Paşaların Kavgası*, Emre Yayınları, İstanbul, 1991.
- Karadağ, Nurhan, *Halkevleri Tiyatro Çalışmaları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Filiz Matbaacılık, Ankara 1998.
- Kaymaz, İhsan Şerif, *Musul Sorunu Petrol ve Kürt Sorunları ile Bağlantılı Tarihsel ve Siyasal Bir İnceleme*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Keskin, Alev, *Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi*, ATASE Yayınları, Ankara, 1987.
- Kili, Suna, Şeref Gözübüyük; *Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifak'tan Günümüze*, Ankara, 1983.
- Kirişçi, Kemal, Gareth Winrow; *Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi*, Çev.: Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.
- Kısakürek, Necip Fazıl, *Son Devrin Din Mazlumları*, İstanbul, 1974.
- Koca, Hüseyin, *Yakın Tarihimizden Günümüze Hükümetlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları*, Konya, 1998.
- Koçak, Cemil, *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*, İstanbul, 2003.
- Kodamanoğlu, Nuri, *Türkiye'de Eğitim (1923-1960)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara. 1964.
- Kongar, Emre, *21. Yüzyılda Türkiye*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998.
- Kürkçüoğlu, Ömer, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978.
- Kürkçüoğlu, Ömer, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Kutay, Cemal, *Üç Devirden Hakikatler*, Alioğlu Yay. 1982.
- Kutlay, Naci, *İttihat ve Terakki ve Kürtler*, Beybun Yayınları, Ankara, 1992.
- Mango, Andrew, "Atatürk and the Kurds", Middle Eastern Studies, 1999, C. 35, No. 4.
- Mardin, Şerif, *Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk*, Der. Mümtazer Türköne ve Tunçay Birkan, Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I.

Meray, Seha, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Takım 1, C. I, Kitap 2, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970.

Müderrişoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1981.

Mumcu, Ahmet, “Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Dersinin Öğretiminde Yapılan Yanlışlıklar”, *I. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Semineri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Basımevi, Samsun, 1985.

Mumcu, Uğur, *Kürt-İslam Ayaklanması*, Uğur Mumcu Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

Mumcu, Uğur, *Kürt İslam Ayaklanması*, Tekin Yayıncılık, Ankara, 1991.

Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525–1919), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 11, 1993.

Öke, Mim Kemal, *İngiliz Ajanı Binbaşı E.W.C. Noel'in "Kürdistan Misyonu" (1919)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992.

Öke, Mim Kemal, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, 1988, Ankara.

Ökte, Ertuğrul Zekai, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün yurtiçi Gezileri (1930-1931)*, c. 1, Tarihi Araştırma ve Dökümantasyon Merkezleri kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul, 2000.

Okyar, Osman, Mehmet Seyitdanlıoğlu; *Fethi Okyar'ın Anıları*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1997.

Ölçen, Ali Nejat, *Halkevlerinin Yokedilisi*, Halkevleri Genel Merkezi Yayını, Ankara 1988.

Olson, Robert, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Öz-Ge Yayınevi, Ankara, 1992.

Oppenheimer, Franz, *Devlet*, Çev: Alâeddin Şenel ve Yavuz Sabuncu, Engin Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Örgeevren, Ahmet Süreyya, *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*, Temel Yayıncılık, İstanbul, 2002.

Ortaylı, İlber, “*Tarihsel ve Toplumsal Nedenleriyle Türk Harf Devrimi*” Atatürk Döneminin Toplumsal ve Ekonomik Sorunları 1923-1938, İstanbul, 1977.

Öz, Baki, *Belgelerle Koçgiri Olayı*, Can Yayınları, İstanbul, 1999.

Özkaya, Yücel, “*Atatürk ve Halkçılık*”, *Atatürkçü Düşünce El Kitabı I*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1995.

Özkök, Burhan, *Osmanlılar Devrinde Dersim İsyanları*, Askeri Matbaa, 1937.

Öztürk, Saygı, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Perinçek, Doğu, *Kurtuluş Savaşında Kürt Politikası*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.

Rich, Claudius James, *Narrative of a Residence in Koordistan*, J. Duncan, London, 1836..

Riştanoğlu, Mahmut, *Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992.

Sakaoğlu, Necdet, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

Sarıbay, Ali Y., *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.

Sarıhan, Zeki, *Kurtulus Savası Günlüğü*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

Sasuni Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yy.dan Günümüze Kadar Ermen-Kürt İlişkileri*, Med Yayınevi, 1992.

Smith, Anthony, *Milli Kimlik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Sonyel, Salahi, *The Assyrians of Turkey Victims of Power Policy*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.

Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, Cilt 1, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1973.

Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Sunguroğlu, R., Ahmet Şükrü; *Büyük TC On Yılında Elaziz'de İktisadî Ümran ve Refah Adımları*, Elazığ Sanayi Ticaret Odası, Elazığ 1931.

Tacar, Pulat Y., *Kültürel Haklar*, Gündogan Yayınları, Ankara, 1996.

- Tankut, Hasan Reşit, *Güneş-Dil Teorisine Göre Dil Tetkikleri*, İstanbul 1936.
- Tanör, Bülent, *Kurtuluş Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2003.
- Tanör, Bülent, Zafer Toprak ve Halil Berktaş; *İnkılap Tarihi Dersleri Nasıl Okutulmalı*, Sarmal Yayınevi, 1997.
- Tevetoğlu, Fethi, *Atatürk'le Samsun'a çıkanlar*, Atatürk ve Çevresi Yayınları, 1971.
- Tokay, Gül, *Jöntürk İhtilalinin Kökleri: 1903-1908*, Afa Yayınları, İstanbul, 1995.
- Toker, Metin, *Şeyh Said ve İsyanı*, Cumhuriyet Kitap, İstanbul, 1998.
- Türk İstiklal Harbi İç Ayaklanmalar*, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Yayınları, Ankara, 1964.
- Türk İstiklal Harbi IV. Cilt Güney Cephesi*, Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Ankara, 1966.
- Türkdoğan, Berna, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, ATAM, Ankara, 2010.
- Türkdoğan, Orhan, *Milli Kimliğin Yükselişi, Niçin Milletleşme*, İstanbul, Alfa Kitabevi, 2000.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981.
- Tunceli İl Yıllığı*, Ankara, 1973.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi*, Ötüken Neşriyat, 2008, İstanbul.
- Uçantürk, Fahri, *1930 Yılı Ağrı Harekâtına Karaköse'den Bir Bakış*, Eskişehir, 1948.
- Ülkü Dergisi; Halkevleri Merkez Yayın Organına Bir Bakış*, Haz: Zerrin Bayraktar, Masal Kitabevi, A.i.T.T.i.A. Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu Yayın Organı, Ankara iktisadi ve Ticari ilimler Akademisi Yayın No:173, 1982.
- Uğurlu, Nurer, *Kürtler ve Şeyh Said İsyanı*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Uluğ, Naşit Hakkı, *Derebeyi ve Dersim* Kaynak Yayınları, İstanbul. 2009.
- Uluğ, Naşit Hakkı, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

Yalçın, E. Semih, "Misak-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi", Atatürk Araştırma Merkezi, Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikası'nda Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu, Ankara 1998.

Yaşar Akbıyık; *Milli Mücadelede Güney Cephesi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998.

Yeşiltuna, Serap, *Atatürk ve Kürtler*, İleri Yayınları, İstanbul, 2007.

Zülfikar, Hamza, "Arap Harflerinden Yeni Türk Harflerine" *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, AKDİTYK Yayını, Ankara 1991.

Zürcher, Eric Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Zürcher, Eric Jan, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi*, Çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul Ün. Yayınları, İstanbul, 2005.

MAKALELER

Alkım, Bahadır, Sam'al ile Asitavanda Arasındaki Bir Yol, Amanos Bölgesinin Tarihi Coğrafyasına Dair Araştırma, *Belleten*, C.XXIV. ,/95, 1960, s. 330-355.

Anonim, "1340/1924 senesi zarfında Türkiye Cumhuriyeti dahilinde taht-ı tedaviye alınan frengililerin onbindeki nisbetini arane eder" Başlıklı Harita, *Sıhhiye Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı: 3, Ankara, 1925 s. 30-31

Anonim, "İsmet İnönü'nün 30 Ağustos 1930 tarihli Sivas Konuşması", *Demiryolları Mecmuası*, Cilt 6, Sayı 66-70, 1. Kanun 1930, s. 270-285.

Arslan, Ali, "Anadolu Fevkalade Müfettiş-i Umumiliği - IV. ve V. Damat Ferit Hükümetlerinin Anadolu'daki Yönetimi Büyük Millet Meclisi'nden Geri Alma Teşebbüsü (1920)" *Ankara Yolu Dergisi* IV/16, 1995, s. 443-453

Avcıoğlu, Doğan, "Kürt Meselesi", *Yön Dergisi*, 16 Aralık 1966, S. 146, s. 3-12.

Aydın, Emre, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Yıllarında Sağlık Hizmetleri", *ÇTTAD*, VI/15, 2007, Güz, s.151-160.

Aydoğan, Erdal, "Üçüncü Umumi Müfettişliği'nin Kurulması ve III. Umumî Müfettiş Tahsin Uzer'in Bazı Önemli Faaliyetleri, *Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü S 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s. 1-14

Balcioğlu, Mustafa, Atatürk'le Samsun'a çıkanlar bibliyografyasına Katkı, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 42, Cilt: XIV, Kasım 1998, Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılı Özel Sayısı, s. 539-542.

Barkan , Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIII/1- 4 (1953 - 1954), s. 214-243.

Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunun da Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Vakıflar ve Temlikler İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s.1943-1002.

Bayburt, Deniz, Lozan Barış Konferansı ve Musul Meselesi Görüşmelerinde Nasturilerin Durumu , *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 45, Bahar 2010, s. 1-36.

Çağlar, Beheç Kemal, “Halkevlerinde Çalışmalar”, *Ülkü Dergisi*, Eylül 1937 s. 87.

Değerli, Esra, Ağrı İsyanlarında Yabancı Parmağı (1926–1930), *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2008, Sayı:18, s.113-132.

Demirer, Mehmet Akif, “Şark Raporu” *Demokrat Türkiye*, No, 16, 25 Şubat 2000, s. 35-38.

Durgun, Bülent, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye’de Karayolu Ulaşımı Ve İzmir Uygulamaları”, *ÇTTAD*, V/13, (2006/Güz), s.s. 25-49.

Eti, Osman, “ Halkevimiz Sekiz Yaşında”, *Karacadağ Dergisi*, Şubat 1940, s. 12-13.

Karaboran, H.Hilmi, “ Elazığ’da Endüstrileşme Faaliyetleri”, Fırat Havzasının Sosyal Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu 7-9 Nisan 1988, Elazığ, s.255-258.

Kavut, Şevket, “Evimizin Çalışmaları Hakkında Matbuat Görüşleri”, *Karacadağ Dergisi*, Şubat 1939, II, S. 25, s. 10-11.

Kılıç, Orhan, “Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Journal of Social Science)*, c. 11, S. 1, Elazığ Ocak 2001, s. 257-274.

Kılıç, Orhan, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması“, *Yeni Türkiye*, Sayı: 31, Ankara, Ocak , 2000, 442-554.

Koçer, Mehmet, Ağrı İsyanı, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt: 14, Sayı: 2, Elazığ, 2004, s.35-47.

Mazıcı, Nurşen, “1930'a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu” *Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, S. 18 (1996) 131-154.

Metintaş, Yahya, Ömür Elçioğlu; “ Cumhuriyetin İlk Onbeş Yılında Sağlık Hizmetleri” *Osmangazi Tıp Dergisi* 2007, s.150- 162.

Oral, Mustafa, “Halkevlerinin Toplumsal ve Kültürel İşlevi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 53, Cilt: XVIII, Temmuz 2002, s. 54-67.

Özmen, Abidin, “Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce”, *İdare Dergisi*, (1947), s. 238-245.

Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl; Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1973. S. 13, s. 1-3.

Sarınay, Yusuf, Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 40, Cilt: XIV, Mart 1998, 1-24.

Solak, İbrahim, “Anadolu’da Nüfus Hareketleri ve Osmanlı Devleti’nin İskân Politikası”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, 127 (Ağustos 2000), s. 15-21.

Somel, Selçuk Akşin, “Osmanlı Nuri Paşa’nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi, D.T.C.F., Sayı: 29. 1996, 2-38.

Taş, N. Fahri, “Vilâyet-i Şarkıyye Islâhatı ve Genel Müffettiş Nicolas Hoff” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 42, Cilt: XIV, Kasım 1998, s.923-935.

Tekeli, İlhan, “Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 50, 1990, s.63-68.

Ülkü Dergisi, S. 57, s.5-10.

Ünüvar, Süleyman, Gaziantep Halkevi ve Faaliyetleri, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:V, Sayı:1, Ocak-2002, s.259-285.

Yıldırım, İsmail, “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 35, Cilt: XII, Temmuz 1996.

Yuvalı, Abdülkadir, “Fırat Havzası’nın Türk Tarihindeki Yeri”, *Türk Kültürü* XXIV/273, Ocak 1986, s. 1-21.

Tezler

M. Fatih Sansar, Tanzimat Döneminde Bir İskan Modeli Fırka-i Islahiye ve Güneydoğu Anadolu’nun İskanı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Van, 2003.

Metin Kopar; Doğu Anadolu’ya Yapılan Kamu Harcamaları, (1927-1950), yayınlanmamış doktora tezi, Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Elazığ, 2004.

Orhan Kılınç; Ağrı İsyanları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enst., İstanbul, 2006.

Salhadin Gök, Tek Parti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da İskan Politikaları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 9 Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2005.

Serdar Sakin; Türkiye’nin Jeopolitik ve Jeostratejik Konumu Açısından Musul Sorunu, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Kayseri, 2007.

EKLER

EK-1

Hususi İdareler

Tarihçe:

Teşkilatı Esasiye Kanunumuza göre tevsii mezuniyet ve tefriki ve zaif esasına istinat eden vilayetler umuru ilk defa olarak 13 / Mart /329 tarihli İdarei Umumiyei Vilâyat Kanununun hususi ilarere müteallik hükümleri ile teşri edilmiştir.

Henüz rubu asırlık bir hayat devresi bile geçirememiş olan bu müessese kuruluşunu müteakip başlayan cihan ve bunu takip eden İstiklal harpleri ile iktisadi buhran ve hadiseler yüzünden sarsılmış bütün bu ahval ve şerait zaman zaman mevcudiyetini bahse mevzu ittihaz ettirmiştir. Hususi idareler mali hayatının kemal devresi sayılan 929 yılında vilayet bütçelerinin tahsilat yekunu 43 milyon liraya kadar çıkmış iken bütün dünyayı sararak akisler yapmağa başlayan iktisadi bu karşılamak maksadıyla vergilerde tenzilat yapılmak mecburiyeti hasıl olduğundan bunalımı idarelerin en yüksek gelir kısmını teşkil eden yol parası 8-10 liradan 4-6 liraya indirildiği gibi maarif açıklarını kapatmağa muhtas zamlar kaldırıldı.

Devlet vergilerine munzam kesirler tutan azaldı Umumi meclislerin mahalli ihtiyaçlara ve halkın tediye kabiliyetine göre Devlet vergilerine zam yapabilmek hususunda haiz oldukları salahiyet Tevhidi Küsurat Kanunu ile refedildi. Tahsilat nispetleri düştü. Bütün bu sebeplerin tesiri altında vilayet gelirlerinde 12 milyon liradan fazla bir açık husule geldi.

Hizmetlerine 929 gelirlerine göre istikamet vermiş, teşkilatını buna göre kurmuş olan vilayetler bundan müteessir olarak 10 milyondan fazla borç karşısında kaldılar. Hepsinin tediye muvazeneleri bozuldu.

Hadisattan doğan bu vaziyeti önlemek için vekalet vilayet bütçelerine mevzu inşaat ve tesisatı cedide muhassatının sarf edilmeyerek mevkuf tutulmasını tamim ve mümasili tedbirleri ittihaz ederken bir taraftan da vaziyetin ciddiyet ve ehemmiyetini göz önüne getirerek devamlı çareler aramak üzere keyfiyeti yüksek makamlara arz etti

Tedbirler:

Partinin teşkil ettiği ihtisas encümenleri vaziyeti etraf ile tetkik ederek bir kısma geçici, diğerine devamlı olmak üzere alınması münasip görülen tedbirleri tespit ettiler. Borçların tecili ve tedahülde kalan muallim maaşlarının umumi muvazeneden yapılacak yardımlarla ödenmesi, tahsisat devri usulünün kaldırılması gibi tedbirler 934 senesinde çıkarılan kanunlarla teşri ve tatbik edildi. Ana prensiplere dayananı kararlar, bunlara ait raporlar geçen sene sonlarında grup heyeti umumiyesine sunuldu. Burada kararlaştırılacak esaslar dahilinde yeni bir kanun layihası hazırlanarak Yüksek Meclise takdim edilecektir.

İhtisas Encümenlerinin hazırladığı esaslar:

1. Mahalli ihtiyaçlara ve halkın tediye kabiliyetine göre münasip görülecek vergilere Devletçe tayin edilecek en aşağı ve en yukarı hadler arasında zam yapabilmek hususunda umumi meclislerin haiz olduğu salahiyetin iadesi.

Mahallinin icaplarından olan bu salahiyet bütün yabancı memleketlerde kabul edilmiş olduğu gibi İdarei Umumiye-i Vilayat Kanununun 80 ve 81 inci maddelerinde yer almıştı. 929 senesinde Tevhidi Küsurat Kanunu ile kaldırıldı.

2. Vilayet bütçelerinin Hükümet merkezinde müteşekkil komisyon tarafından tetkikinde tetkikatın:

- A. Kanunlar ahkamına riayet edilip edilmediği.
- B. Merkezce tasvip edilmiş iş programlarına göre mecburi işler için tahsisat ayrılıp ayrılmadığı.
- C. Memur ve müstahdemlere ait maaş ve ücretlerin Vekiller Heyetinden tasdikli izam asgari hadli kadrolar dahilinde bütçeye konup konmadığı.
- D. Eytam ve eramil maaşlarına, istikraz faiz ve amortismanlarına, ilamlara müstenid borçlara tahsisat ayrılıp ayrılmadığı hususatına inhisar ettirilerek teferruata kadar inmeği ve müdahaleyi tazammun eden bu günkü şeklin terki.

3. . Tedkik merciinin bitaraf olması

1561 sayılı kanunun neşri tarihi olan 930 senesine kadar vilayet bütçeleri Dahiliye Vekaleti tarafından tedkik edilmekte idi. Vilayet biz metleri ile alakalı nafia, maarif, sıhhat, ziraat ve nihayet 936 senesinde maliye Vekaletleri mümessillerini komisyon

halinde tedkikata iştirak ettiren kanunların tatbikata hizmet vekaletlerini tahsisat ve bilhassa kadrolar üzerinde fazla tevakkufa sevk edildiğinden muayyen prensiplerden uzaklaştırdı. Bütçelerin tevzin ve tasdiki keyfiyeti üzücü ve uzayıcı bir şekil aldı. 1561 sayılı kanun mucibince tedkikatın idarei Umumiye Vilayet Kanununun 84. maddesi dahilinde yapılması icap etmekte olup bu madde mesarifi daimedenden bazılarının umumi meclisleri bütçelere idhal edilmediği takdirde karşılığı fazlai varidat veya mesarifi gayri melhuz tertiblerinden temin edilmek şartı ile komisyon tarafından resen konması salahiyetini bahşetmektedir. Masarifi daima kaydı teşkilata inhisar ettirilmek suretiyle asıl olan hizmetler ve bunlara muallak iş programları üzerindeki tevakkuflar yapılmaktan uzaklaşmıştır.

4. Muallimler için kabul edilen otomatik terfi sisteminin kaldırılması. Muallim terfilerinin de devlet idaresinde olduğu gibi tahsisat makineleri ve kadro esası dahilinde yapılması.

Makam tahsisatının üçten fazla muallimi olan mekteplerdeki muallimlere inhisar ettirilmedi. Mevcut 13.711 ilk mektep hocasının kanunen her sene üçte birini yani 4.570'ini terfi ettirmek lüzum geldiğine ve iki derece arasındaki vasatı fark miktarı ayda 6. senede 72 lira olduğuna göre terfi zamanlarının senelik hasılı 329 bin lirayı bulması lazım gelir. Yalnız beş dersaneli olan 1432 mektebin Baş Muallimlerine kanun mucibince ayda 10 - 20. saati 15 lira makam tahsisatı verilmesi lazım geleceği hesabına göre senelik tutarı 258 bin lira eder. Devlet Şurasının ittihaz ettiği bir karara gire tek muallimli mekteplerdeki muallimlerin de aynı zamanda idari vazife görmekte olmaları hasebiyle makam tahsisatı almaları lazım geleceğine nazaran 6.150 mektep muallimine ayda 15 liradan senede bir milyondan fazla makam tahsisatı verilmek icap eder.

Buna katiyen de imkan bulunamayacağı cihetle otomatik terfi sistemi ve makam muhassasatı üzerinde ihtisas encümenlerinin kabul ve tasvip ettiği şeklin tatbiki zaruridir.

5. Vilayetle ait yolların tefriki ile hususların inşa, tamir ve idameleri masrafının mahallerine bırakılması ve yol parandan kesilmekte olan % 15. Nafta Vekaleti hissesinin tamamen vilayetlere terki.

Bu esas tefriki vezaif prensibine müteferri mahiyetlerin istilzam edildiği bir zarurettir. Birden ziyade vilayeti kadar eden yollar Devlet yoludur. Bunların yapılması, bakılması

Devlet vazifelerindendir. Bu tefrik yapılmadıkça yolların inşa tamir ve bakımı imkan dahiline giremez.

Halen mevcut 16 bin kilo metre uzunluğundaki şosaların yarısından fazlası geçilmez haldedir. Hemen hiç biri tulu kamil itibariyle hüsnü halde değildir. Geriye kalan kısım da yakın zamanda aynı akıbete namzettir.

Her gün uzamakta olan demiryollarını amut şoselerle bağlayarak beslemek iskele ve pazar yollarını yapmak ne kadar zaruri memleket asayiş ve müdafaasının istilzam ettiği şebekeyi kurtarmakta bundan fazla ehemmiyeti haizdir. Mevcuda ilavesi lazım gelen 17 bin kilometrelik yol şebekesi ile bir bu kadara varan mevcut şoselerin esaslı tamirâtı daha doğrusu yenilenmesi için 300 milyon liraya ihtiyaç var. Vilayet hizmetleri muayyen gelirlerle karşılaşmadığından ve bilhassa sağlık, ziraat, baytarlık işleri ile mütenevvi masrafların çoğu karşılıksız bulunduğundan bu açıklar yol vergisi gelirin bir kısmı ile kapatılmaktadır. Bu kadar büyük bir şebekeyi vilayetlerin kurup bakmasına maddeten imkan yoktur Vilayet ve Devlet yolları ayrılıp puana ve bedeni mükellefiyet mesaisi nizam altına alınmadıkça yolların vaziyetinde selah husulüne intizar edilemez.

6. Merkezi temsil eden müdürler nezdinde müstahdem memur ve katiplerin maaş ve ücretlerine bu idarelerin tenvir, teshin, müteferrika ve kırtasiye masraflarının ve müdürlerin devir harcırahlarına umumi muvazeneye alınması kararı üzerinde 1931 yılında tatbikata geçilmiş iken bil ahara sarfinazar oluşturmuştu. Bunun acilen tatbiki vilayet idarelerinin maruz bulundukları müşkülâtı kısmen azaltmak bakımından faideli olacaktır.

7. İktisadi buhranı karşılamak maksadıyla ihdas edilen buhran ve muvazene vergilerinin vilayet memur ve müstahdemlerinin kesilen kısmının vilayetlere bırakılması buhrandan daha fazla müteessir olan bu idarelerin ikdarı ve prensip bakımından zaruridir.

8. Vilayet gelirlerinin arttırılması ispirotolu içkiler üzerindeki vilayet hissesinin çoğaltılması, tütün fiyatlarına bu idareler lehine bir miktar zam yapılması ve yeni gelir kaynakları bulunması bu idarelerin gün geçtikçe genişlemekte olan hizmet ve ihtiyaçlarının karşılanması mahalli inkişafın temini noktalarından lüzum ve zaruridir.

9. . Mali vaziyet ve gelirleri tahmil edilen hizmetleri ifaya müsait olmayan Vilayet Hususi idarelerine Devlet yardımı asıldır. Gelir ve iradları geniş olan yabancı memleketlerin mümasil müessisleri Devlet bütçesinden yardım görmektedirler. Fransız

kanunundan tercüme edilmiş olan kanunumuzun 80 ve 81 inci maddelerinde bu husus sarahaten tespit ve ifade edilmiştir.

10. Vilayet hizmetleri zaman zaman çoğaltılmış yeni hizmetler karşılıksız olarak tahmil edilmiştir. Vilayet Hususi İdarelerinin bugün düştükleri müşkül ve ciddi vaziyet tehaddüsünde bu keyfiyetin büyük dahili vardır.

Senede iki milyona yakın sarfiyat yapılan ziraat ve baytarlık işleri tamamen karşılıksız olduğu gibi sıhhat işlerine muhassas olan ispirotolu içkilerin % 10 tutarı bu hizmete ayrılan muhassasatın beşte birine bile tekabül etmez.

Milli seferberlik hazırlıkları hava tehlikesine karşı korunmak telefon tesisatı işleri bugün fiilen mahalli hizmetler arasında yer almıştır. Tekaüd sandığı ve Cumhuriyet Merkez Bankası iştirak hisseleri bir buçuk milyon liraya yaklaşmıştır.

Vilayet hizmetleri tayin ve tahdid edilip muayyen gelirlerle karşılaştırılmadıkça ve vilayetlere karşılıksız hizmet tahmiline nihayet verilmedikçe vaziyetin selah bulmasına intizar edilemez.

Gelirler:

1929 senesinde talisiltı 43 milyona yaklaşan vilayet gelirleri kati hesabı alınan 1934 yılında 29.873.324 liraya düşmüştür.

Devlet vergileri ile birlikte tahsil edilen bina, arazi, havanlar kazanç vergilerine munzam kesirlerin vilayet

Hissesi	2,902,689
Maarif hissesi	11,671,133
Ferağ ve intikal harçlarından vilayet	87,671
İspirtolu içkilerden vilayet hissesi	526,145
Nakdi yol vergisi tahsilatı	8,606.801
Bedeni yol vergisi tahsilatı	2.335.287
Müteferrik varidat	3.743.404
	29,873,340

1928 senesinde munzam kesirlerin vilayet hissesi tahsilatı 7,193,345 maarif hissesi tahsilatı 15,714,782, ikisinin yekunu 22,908,127 lirayı bulmuş iken 1934'te bu hisselerin tutarı 14,573,732 liraya inmiştir Buna nazaran yalnız Devlet vesaitiyle yapılan tahsilat hisselerinin vilayet bütçeleri aleyhine olan farkı 8,334,395 liradır.

Aynı sene zarfında yol vergisi tahsilatı 12,418,383 liraya baliğ olmuş iken 1934 senesinde bu miktar 8,606,801 liraya düşmüştür. Aleyh olan fark 3,811,582 liradır.

Masraflar:

1928 senesinde 39 milyona çıkmış olan masraf tediye 1933 senesinde 26,413,837 liraya kadar düşmüş. 1934'de 29.837.330 liraya çıkmıştır.

1928 senesinde maarif işlerine 15,478,232 lira tahsis edilmiş iken 1934 yılında bu hizmete yapılan masraf yekunu 11,844,546 liradan ibaret olup farkı 3,633,686 liradır.

1934 yılında vilayet bütçelerinden yapılan 29,837,330 tediye'nin inkisam şekli ve nispetleri aşağıda gösterilmiştir

	<u>Lira</u>	<u>Nisbeti</u>
İdare ve hesap işlerine	3,436,066	11
Yol işlerine	7,235,635	24
Maarif işlerine	11,844,546	40
Ziraat ve baytarlık işlerine	1,722,601	6
Sıhhat işlerine	2.269,767	8
Mütenevvi e müşterek işlere	3.328.715	11
	29,837,330	100

UMUMİ MÜFETTİŞLİKLER

Gelirler:

Birinci Umumi Müfettişlik mntıkasında:

Diyarbakır	368,187
Mardin	328,632

Muş	161,467	
Siirt	169,185	
Urfa	257,986	
Van	160, 812	
Bitlis	111,625	1936 muhammenatıdır.
Hakkari	69, 070	1936 muhammenatıdır
	1,626,812	

Trakya Umumi Müfettişliği

Edirne	442,655
Çanakkale	429,088 4
Kırklareli	231,451
Tekirdağ	301,495
	1,404,689

Üçüncü Müfettişlikler

Ağrı	139,079
Erzincan	170,285
Erzurum	373,018
Gümüşhane	177,227
Kars	294,124
Rize	282,773
Trabzon	319,543
Çoruh	282,773
	2,038,822

Dördüncü Müfettişlikler

Elaziz	326,270	
Tunceli	134,961	936 muhammenatı
Bingöl	99,506	936 muhammenatı

MASRAFLAR**Birinci Umumi Müfettişlikte:**

Vilayet	Yekün	Mütesevvi ve müşterek masraflara	Sıhhat işlerine	Ziraat ve baytarlık işlerine	Maarif işlerine	Yol işlerine	İdare ve hesap işlerine
D. Bekir	318281	84396	11638	12224	78827	78854	52342
Mardin	205848	22303	11799	5949	57629	64298	43865
Muş	163619	27613	8388	7710	38886	42511	38511
Siirt	109581	25598	13715	1381	29642	13291	25954
Urfa	253106	23981	20878	7394	78930	68431	53392
Van	170234	27882	9654	11979	48607	38121	33991
Hakkari	69070	19506	39193	4809	00	00	5667936 muhammenatı
Bitlis	111672	11400	10472	883	26984	28579	33334
Yekun	1404411	242679	125737	52529	359505	334085	287056
Nisbeti		% 17	% 9	% 4	% 26	%24	%20

:

Trakya Umumi Müfettişlikte:

Vilayet	Yekün	Mütesevvi ve müşterek masraflara	Sihhat işlerine	Ziraat ve baytarlık işlerine	Maarif işlerine	Yol işlerine	İdare ve hesap işlerine
Çanakkale	439428	28883	26960	11681	187460	117316	67123
Edirne	433302	135599	16162	13132	169146	37723	29530
Kırklareli	265454	33183	17628	8989	12333	37756	24655
Tekirdağ	337336	19924	27275	6473	51600	196748	35316
Yekun	1175520	217589	118025	12275	531549	409443	156639
Nisbet	—	% 15	% 8	% 3	% 37	%28	%9

Üçüncü Umumi Müfettişlikte:

Vilayet	Yekün	Mütesevvi ve müşterek masraflara	Sihhat işlerine	Ziraat ve baytarlık işlerine	Maarif işlerine	Yol işlerine	İdare ve hesap işlerine
Ağrı	121484	21963	18922	5234	31575	14735	29055
Çoruh	280028	13218	13789	1644	111123	100937	38317
Erzincan	169176	15913	13550	1995	73185	11086	22547
Erzurum	543338	74201	25704	4371	44599	116942	48221
Gümüşhane	209026	18612	4537	4403	99524	48515	33430
Kars	322102	47259	17473	3361	135471	87141	3394
Trabzon	368441	21124	26751	8190	133565	104260	64548
Rize	243167	51295	30443	1200	61702	63743	34784936 muhammenatı
Yekun	2056762	264585	15112	30406	698744	607559	3042
Nisbet		% 13 %	%7,5	%1,5	% 34,5	% 28,5	% 15

Dördüncü Umumi Müfettişlikte:

Vilayet	Yekün	Mütesevvi ve müşterek masraflara	Sıhhat işlerine	Ziraat ve baytarlık işlerine	Maarif işlerine	Yol işlerine	İdare ve hesap işlerine
Bingöl	99506	13884	3174	2485	15994	33322	30647936 muhammenatı
Tunceli	134961	11117	1400	1700	37800	55080	27864 936 muhammenatı
Elaziz	310427	29194	20958	4088	119208	83300	536799 kat' i hesabı
Yekun	544894	54195	25532	8273	173002	171702	112190
Nisbeti		%10	%4,5	%1,5	%32	%31,5	%20,5

Rakamlar, bilhassa 1 ve 4 üncü umumi müfettişlik mntıkaları dahilindeki Vilayet Husus İdarelerinin ne kadar zaif, buralarda hidematı mahalliyeye ayrılan muhassasatın ne derecelerde kifayetsiz olduğunu vuzuh ile göstermekte olduğundan mütalaa ilavesi zait addedilmiştir.

KADROLAR VE TEŞKİLAT MASRAFLARI

Vilayet bütçelerinden maaş ve ücret alan muallimlerin sayısı	13,711
Vilayet bütçelerinden maaş ve ücret alan Hususi İ. memurlarının sayısı	3,673
Vilayet bütçelerinden maaş ve ücret alan muvakkat müstahdemlerin sayısı	2,510
Vilayet bütçelerinden maaş ve ücret alan daimi müstahdemlerin sayısı	<u>6,880</u>
	26,774

olup,

LİRA

Memur ve muallimlerle daimi müstahdemlere senede	12,736,156	maaş
Muvakkat müstahdemlere senede	<u>2,891,358</u>	<u>ücret</u>
	15,627,614	

Bu yekuna bina ve arazi vergilerinin hususi idarelere devri esnasında maliyeden verilen memurlar dahil değildir.

HİZMETLER

Maarif işleri:

İlk tahsil çağında bulunan 2,079,606 çocuğun 682,111'i mekteplere devam etmekte olup nisbet % 33 dür.

4851'i köylerde 1299 şehirlerde olmak üzere mevcut 6150 ilk mektebin 4653'ü üç, 1497 si beş dersshanelidir.

13,711 muallimin 6889'u köylerde, 6822'si şehirlerdedir.

928 - 934 devresinde yedi sene içinde maarif işlerine 99,246,362 lira sarf edildiğine göre senelere düşen vasatî miktarı 11,178,401 liradır.

928 senesinde maarif işlerine tahsis edilen para 15.5 milyon lira iken 934 senesinde 11,844,546 liraya düşmüştür.

UMUMİ MÜFETTİŞLİKLERDE**Birinci Umumi Müfettişlikte:**

311'i şehir ve kasabalarda 56'sı köylerde 367 muallim, 48'i üç, 42'si beş dersshaneli 90 ilk mektep mevcut olup sekiz vilayette tahsil çağında bulunan 139 bin çocuktan 12,492'i mekteplere devam etmektedir Nisbet; % 9,3 tür.

Bu nisbet en yüksek olarak Bitlis'te % 18'e çıkmakta en aşağı olarak Hakkari'de % 2'ye düşmektedir. Müfettişliği teşkil eden sekiz vilayetin 934 bütçelerinden maarif işlerine tahsis ve sarf edilen para yekunu 359, 505 lira olup umumi varidata nisbeti %26'dır.

Trakya Umumi Müfettişliğinde:

Müfettişlik mıntikasını teşkil eden dört vilayette 336 şehir, 889'u köy mekteplerinde 922 muallim, 469'u üç, 113'ü beş dershaneli 582 ilk mektep mevcuttur. Tahsil çağındaki 98,827 çocuğun 50,918 i mekteplere devam etmekte olup nisbet % 57,9 dur.

Bu nisbet Tekirdağ Vilayetinde % 78 e çıkmakta Çanakkale Vilayetinde % 30'a düşmektedir. Müfettişlik mıntikasındaki dört vilayet maarif işlerine 934 yılında 531,449 lira ayrılmış olup bütçeler yekununa nazaran nisbet % 37'dir.

Üçüncü Umumi Müfettişlikte:

393'ü şehir, 468'i köy mekteplerinde olmak üzere 861 muallim. 325'i üç, 91'i 5 dershaneli cem'an 416 ilk mektep ardır. Tahsil çağındaki 216 bin çocuğun 47.412'si mektebe devam etmekte olup nisbet % 22,3'tür. Bu nispet Erzurum'da % 33'e çıkmakta, Ağrıda % 8,5'e düşmektedir.

Müfettişlik mıntikasındaki 8 vilayette 934 senesinde Maarif işlerine 698,741 lira tahsis edildiğine göre; nisbet %'31 tür.

Dördüncü Umumi Müfettişlikte:

74'ü şehir ve kasabalarda. 68'i köylerde olmak üzere 142 muallim, 54'ü üç, 29'u beş dershaneli 83 ilk mektep mevcuttur. Tahsil çağında bulunan 45,230 çocuktan 6621'i mekteplere devam etmekte olup nispet % 12,5'tur. Bu nisbet Elaziz Vilayetinde % 20'ye çıkmakta, Bingöl'de % 4,5'e düşmektedir. 934 yılında Maarif işlerine ayrılan 173,000 lira bütçelerin % 32'sini teşkil etmektedir.

Sıhhat işleri:

Vilayet hususi idareleri tarafından tesis ve idare edilen 63 hastane ve 59 dispanserde 3179 yatak mevcut olup bu müesseseler 189 doktor, 47 eczacı, 88 kabile 116 küçük sıhhat memuru ve 123 hemşire tarafından idare edilmektedir.

928 - 934 senelerinde 7 yıl içinde sağlık ve içtimai yardım işlerine 17,821,190 lira tahsis edilmiş olup senelere düşen vasati 2,545,884 liradır. Bu miktar en çok olarak 9 senesinde 2,922,055 liraya çıkmış 934 de 2,269,767 liraya inmiştir.

Bu devre zarfında bataklık kurutma işlerine ayrıca 416820 lira tahsis ve sarf edilmiştir.

UMUMİ MÜFETİŞLİKLERDE

Birinci Umumi Müfettişlikte:

Bu müfettişliği teşkil eden sekiz vilayette beş hastane, 120 yatak mevcuttur. 1934 senesinde müfettişlik mıntıkasındaki vilayetlerin sıhhat işlerine vilayet bütçesinden 125,737 lira ayrılmış olup bu miktar bütçelerin %9'unu teşkil etmektedir.

İkinci Umumi Müfettişlikte:

Trakya Umumi Müfettişlik mıntıkasında vilayetlere ait beş hastanede 225 yatak mevcuttur. 1934 senesinde sıhhat işlerine ayrılan 118,025 lira bütçelerin % 8'ini teşkil eder.

Üçüncü Umumi Müfettişlikte:

Yedi hastane ve 285 yatak mevcut olup 1931 yılında tahsis edilen 151,172 lira bütçelerin % 7,5'idir.

Dördüncü Umumi Müfettişlikte:

Bir hastanede 51 yatak mevcut olup 1934 senesinde ayrılan 25,532 liralık tahsisat vilayet bütçelerinin % 4,5'ini teşkil eder.

Nafia işleri:

1928 - 1934 senelerinde vilayet bütçelerinden yol işlerine yapılan sarfiyat yekunu 48,264,548 lira olup senelere düşen vasati miktar 6,894,781 liradır. 1929 senesinde 9,201,186 liraya kadar çıkmış olan muhassasat 1933'te 5,265,275 liraya kadar düşmüş, 1934'te 7.235.680 liraya yükselmiştir. 1928 - 1934 devrelerinde yedi sene içinde tahsil edilen yol vergisi tutan, 631, 634 lira olduğuna göre 18,367,086 lirası diğer hizmetlere tahsis e sarf edilmiştir.

Vilayet idarelerinin üzerinde çalışmakta olduğu 16363 kilometre uzunluğundaki şoselerin 8,703 kilometrelik kısmı oldukça iyi halde olup 7,660 kilometrelik bozuktur.

Bu yollar üzerinde 14,931 beton, kargir, ahşap köprü yaptırılmış 9883'ü tamir ettirilmiştir. Tesviye halinde bulunan 14,403 kilometrelik kısmından 8,403 kilometresinin sınai imalatı yaptırılmıştır.

UMUMİ MÜFETİŞLİKLERDE

Birinci Umumi Müfettişlik Mıntkasında:

1922 - 1934 senelerinde:

820 kilometresi şose, 898 kilometresi tesviye halinde olmak üzere 1,714 kilometrelik yol, 33'ü beton kargir, 121 ahşap olarak 54 köprü yaptırılmış, 192 kilometrelik tul üzerinde tamiratı esasiye icra ettirilmiştir. 1934 yılında sekiz vilayette yol işlerine 334,085 lira sarf edilmiş olup bütçelerin %24'ünü teşkil etmektedir.

Trakya Umumi Müfettişliğinde:

Aynı devrede:

274 kilometresi şose, 144 kilometresi tesviye halinde, 419 kilometrelik yol, 501'i beton ve kargir, 142'si ahşap 642 köprü yaptırılmış, 4 kilometrelik tul üzerinde esaslı tamirat icra ettirilmiştir.

1934 yılında dört vilayetin yollarında 409,443 lira sarf edilmiştir ki bu miktar umumi gelirlerin 28 ini teşkil eder.

Üçüncü Umumi Müfettişliğinde:

1922 - 1934 senelerinde:

572 kilometresi şose, 644 kilometresi tesviye halinde 1,216 kilometre uzunluğunda yol yaptırılmış 443'ü beton ve kargir, 583 ahşap olmak üzere 1,026 köprü inşa ve 1.503 kilometrelik tul üzerinde esaslı tamirat icra ettirilmiştir. Müfettişliği teşkil eden sekiz vilayet bütçelerinden 1934 yılında yol işlerine tahsis ve sarf edilen para 607559 lira olup bütçeler varidatına nisbeti % 29 dur.

Dördüncü Umumi Müfettişliğinde:

348 kilometrelik tesviyeli yol, 70 köprü yaptırılmış 100 kilometre üzerinde esaslı tamirat icra ettirilmiştir.

1934 senesinde yol işlerine 171,702 lira tahsis edilmiş olup umumi varidatın % 31,5'ini teşkil etmektedir.

Ziraat ve Baytarlık işleri:

1928 - 1934 yıllarında vilayet bütçelerinden bu işlere tahsis ve sarf- edilen para miktarı 9.609.807 lira olup senelere düşen vasatı 1,341,401 liradan ibarettir. 1934 tahsisatı

geçen senelerden farklı olarak 1,722,601 liraya çıkmıştır. Vilayet bütçelerinin % 6'sını teşkil etmektedir.

Tekaüdlük İşleri:

Vilayet bütçelerinden maaş alan hususi idare memurları ile ilk mektep muallimleri ve Ankara İstanbul Belediye memurları için tekaüdlük hakkı tanınmış olup bunların tekaüdlük muamelatına merci olmak üzere 1933 yılında tesis edilen müşterek tekaüd sandığı 1933 - 1935 yıllarında

% 2 - % 6 nisbetinde olmak üzere üç sene zarfında 1. 493.455 lira iştirak hissesi tahakkuk ettirmiş bunun 1.274.531 lirasını tahsil etmiştir. Yapılan tahsilattan 1.004,260 lira 4.690 memur ve muallimin tekaüd maaşlarına 239.471 lira emeklilerin ikramiyesine 27.865 lira sandığın teşkilat masraflarına tahsis edilmiştir.

Hasılı 1,271,665 liradır. Ankara ve İstanbul belediyelerinin üç sene içinde tahakkuk eden 444.624 lira iştirak hisselerine karı 425.615 lira tahsilat yapılmış bundan 420,755 lira ödenmiştir. 24,069 liralık istihkak bakiyesi 1936 yılına devrolunmuştur. Yüzde ikiden başlayarak kısa bir zamanda yüzde altıya kadar çıkan iştirak hisselerinin yükselmek istidadı vardır. Bu mevzu üzerinde esaslı tetkikler yaparak önleyici tedbirler almak tasavvurundayız.

BELEDİYELER

1. Tarihçe

Belediye işlerinin nizam ve kanuna bağlanması yarım asır evveline aittir.

1293 de neşredilen Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunları 1930 senesine kadar meriyet mevkiinde kalmıştır.

Belediye nizamını kurmak ve medeni ihtiyaçları karşılamak vasıflarından mahrum olan bu kanunlar. sultanlar zamanında tamamen tatbik edilmemek yüzünden büsbütün zaafa uğramıştı. Yeni rejim, belde hemşerilerinin mahalli mahiyeti haiz müşterek ve medeni ihtiyaçlarını tanzim ile mükellef olan bu müesseseyi yeniden ve asrın icaplarına uygun şekilde kurmayı istihdaf ederek 930 yılında modern telakki ve esasları ihtiva eden elimizdeki kanunu verdi.

Asırların ihmali, harp ve istilaların araya girmesi yüzünden baştan aşağı harap ve perişan bir hale girmiş olan beldelerimizi yeniden kurmak, bütün beledi ve medeni tesisleri meydana getirmek mevki ve izzetinde bulunuyorduk.

Geçen zamanlarda, cihanın her tarafında belediyeler, bütün beledi medeni, sıhhi ve içtimai tesislerini kurmuş, belde sakinlerinin bedayini karşılamış, müesseselerini yeni ihtiyaçlara göre tanzim etmiş bulunuyorlardı.

Realitelere ve müspet hakikatlere dayanan, bütün ihtiyaçları gören ve zamanında tedbirlemeyi bilen Atatürk inkılabı planlı hareketle işe başladı.

2. Manzara ve vaziyet:

Belediye teşkilatı mevcut olan 4,138,372 nüfuslu 516 şehir ve kasabanın varidat yekunu 18,644,065 lira olup bunun 10,150,000 lirası Ankara İstanbul, İzmir, Adana, Bursa, Samsun'a ve 8.5 milyon lirası 510 belediyeye aittir.

Gelirlerine göre belediyelerimizin tasnifi şu şekli arz eder.

Varidatı 500 liraya kadar olan belediyeler sayısı:	4
Varidatı 1,000 liraya kadar olan belediyeler sayısı:	26
Varidatı 2,000 liraya kadar olan belediyeler sayısı:	36
Varidatı 3,000 liraya kadar olan belediyeler sayısı:	42
Varidatı 4,000 liraya kadar olan belediyeler sayısı:	51

Varidatı 5,000 liraya kadar olan belediyeler sayısı:	38
Varidatı 10,000 liraya kadar olan belediyeler sayısı:	129
Varidatı 25,000 liraya kadar olan belediyeler sayısı:	95
Varidatı 50,000 liraya kadar olan belediyeler sayısı:	47
Varidatı 100,000 liraya kadar olan belediyeler sayısı:	26
Varidatı 500,000 liraya kadar olan belediyeler sayısı:	19
Varidatı 500,000 den yukarı olan belediyeler sayısı:	<u>3</u>
	516

Şehir ve kasabalarda oturan ve belediye teşkilatı olan 4.138,372 nüfusun belde masraflarına iştirak hissesi 18,644,065 lira olduğuna göre nüfus başına 4,5 lira isabet eder. Haritasından başlayarak suyu, ışığı, yolu, sağlık ve temizlik, yangın teşkilat ve vesaiti olmayan, bütün tesisleri yeniden kurulmak zaruretinde bulunan şehir ve kasabalarımızın hayati ve medeni ihtiyaçlarını bu kadar az gelirlerle karşılamamanın müşkülâtı aşıkardır.

516 belediyenin 62'si vilayet, 339'u kaza, 86'ı nahiye, 29'u köy belediyesidir. Cihan şümül olan iktisadi buhran yeni vergiler ihdasına mani idi. Tahsilat nispetleri günden güne düşüyordu. Bu manzara karşısında metotsuz ve plansız hareket ve faaliyetlerin semere vermesine bittabi intizar edilemezdi.

3. Belediyeler Bankası:

İlk iş plakalı hareketi finanse edecek bir kurum meydana getirmek oldu. Bu maksatla 933 yılında 15 milyon lira sermayeli Belediyeler Bankası kuruldu.

Belediyelerimizin hepsine bütçelerinden ayırmakta oldukları %5 iştirak hisseleriyle sermayesi çoğalmakta olan bu müessesenin bu günkü vaziyeti şu şekildedir:

Tahsil edilen sermaye	:	4,467,883
İkraz edilmiş ve edilecek miktar	:	3,810,386
Bugüne kadar elde ettiği safi kâr	:	563,845

Bidayette % 8 ile muamele yapan Belediyeler Bankası izhar edilen arzu ve talepler üzerine faiz miktarını % 6,5'e indirmiş, daha fazla tenkis imkanlarını araştırmakla meşgul bulunmuştur.

4. İmar Heyeti:

Teşkil maksadı, şehir ve kasabalarımızın tanzim ve tesisi işleriyle amme hizmetleri için muhtaç oldukları parayı ikraz ve bu işlere tavassut ve kefalet olan belediyeler bankası, yeniden kurulmakta ve bin bir ihtiyaç karşısında bulunmakta olan belediyelerimizin bütün isteklerini bir anda yerine getirmek imkanından bittabi mahrumdu. İmar işlerini hizmet tesislerini bir tertip sırasına koyarak buna göre mesai programları hazırlamak lazımdı. Bu maksatla 933 yılında Belediyeler İmar Heyeti teşkil edildi. İlk tertip olarak nüfusu 10 binden yukarı yerlerin haritası ve müstakbel imar planları ile içme sularını, kanalizasyona işlerini ve spor sahalarını mevzuuna aldı.

Geçen sene aldığımız bir kanunla teknik büro kuruldu. Mesai programı çizildi, içme suları ele alınarak plana bağlandı.

Nüfusu 10 binden fazla olan 80 şehir ve kasabamızdan 24'ünün fenni su tesisatı mevcut olup 179,000 nüfuslu Adana. Mersin. Tarsus ve Gaziantep'in 1,007,403 liraya baliğ olan tesisatın ihaleleri yapılmış, Aydın, Muğla, Kütahya. Eskişehir tesisatı münakasaya çıkarılmıştır.

Merzifon, Tekirdağ, Uşak, Elaziz, Erzurum tesisatının münakasa çıkarılması yakındır. Projeleri mahallince ihzar ettirilen 15 şehirde yakında münakasaya çıkarılacaktır. Geri kalan 25 yerin projeleri mevcut olmadığından ihzarı temin olunmaktadır. 940 yılında nüfusu 10.000'den fazla olan 80 şehrin fenni su tesisatı ikmal edilmiş bulunacaktır. Puana alınan 56 şehir ve kasabanın içme suları tesisatının on milyon lira sarfı ile meydana geleceği keşfe müstenit hesaplardan anlaşılmıştır. Bundan sonra 940 - 945 devresinde ikinci plaka nüfusu beş bin ile on bin arasında olası şehir ve kasabaların içme suları alınacaktır.

Şimdiye kadar İstanbul'da dahil olduğu halde en büyük şehirlerimizin bile muntazam haritaları yaptırılmamıştır. Hiç birinin imar planı yoktur. Heyetin mevzuuna dahil olan harita ve plan işleri Üzerinde yapılan tevakkufların yakın bir atide filiyat sahasında yer alaca kuvvetle ümit edilebilir. Fen teşkilatı genişledikçe diğer işlerin de tertip sırası ile realize edilmesine çalışılacaktır.

5. Belediyeler Kongresi:

Geçen 935 yılının 24 ilkteşrininde ilk defa olarak Devlet merkezinde birinci Türk urayları kurultayı toplanmıştır. İmar hareketlerini mütesanit ve ahenktar kılmak için şehir mümessilleri ile yakından temasa geçmeyi tatbikattan alınan neticeleri hep birlikte mütalaa etmeyi muvafık bulduk. Toplantı bu maksada istinat ediyordu.

6. Kurultay:

1. Bayındırlık
2. Gelirler
3. Hayat ucuzluğu işlerini ele alarak önemli çalışmalardan sonra iyi sonuçlara vardı.

A. Bayındırlık işlerinde:

1. Şehirlerimizin sınırlarını bu günkü nüfus sayısı ile elli sene sonrası için beklenen nüfus artmasına göre sıhhi, ekonomik, sosyal bakımdan tahdit etmek ve bunun haricinde hiç bir suretle mahalle teşkiline ve iskana müsaade etmemek.
2. Şehirlerin halihazır durumunu gösterir haritalar ile müstakbel imar planlarını hazırlamak.
3. Belediyelerimizde küçük kadrolu dahi olsa mutlaka kuvvetli fen heyetleri bulundurmak.
4. Belediyelerin fen memuru bulmaktaki müşkülâtını ortadan kaldırmak için kafi miktarda fen memuru yetiştirmek ve belediye maaş ve ücretlerin bu nispetten hariç tutulması hususunu kanun ile maaş ve ücretlerine tahsis ve belediyecilik vezaifinden doğan diğer maaş ve ücretlerin bu nisbeten hariç tutulması hususunu kanun ile temin etmek.
5. Belediyeler imar heyeti fen bürosunu kurmak.
6. Plan tatbikatı plan içindeki teknil arsaların kıymetini yükseltmekte ve arazi sahipleri bu cihetten faydalanmaktadır. Belediyelerin de bayındırlık planı tatbikatı için çok arsa ve araziye ihtiyaçları olacağından pilin tatbik edilen yerlerde yollar, yeşil sahalar ve serbest arazi için lazım gelen yerleri masrafsız temin etmek ve ayrıca belediyeye bir nisbet dahilinde meccanen arsa terki için yeni bir kanun formülü bulmak
7. Masraflara karşılık olarak plan tatbikatından gelir temin etmek.

B. Yeni gelir kaynakları bulmak ve mevcut gelirleri artırmak mevzuu üzerinde;

1. Belediye sınırları dahilindeki yol mükelleflerine, şehir meclisleri kararı ile belediye hissesi olarak üç liraya kadar zam yapabilmek salâhiyetinin verilmesi.
2. Evvelce Evkafa ait iken belediyelere devredilmiş olan hakların tamamen belediyelere verilmesi ve Evkafın mali imkan nispetinde belediyelere yardım etmesi.
3. Toptan satılan eşyanın, mecburi olarak ufak bir resim mukabilinde belediye kantar ile tartılması.
4. Bina ve kazanç vergilerinden ayrılan belediye hisselerine ait nisbetlerin arttırılması.
5. Mevzuatın muhafazası hususundaki hizmete karşılık olarak istifade edenlerden bu masrafların alınması.
6. Muhtarlık işlerinden belediyelere devredilen hizmetler mukabilinde ücret alınması.
7. Tahakkuk ve tahsil sistemlerinin sadeleştirilmesi.
8. İnhisara tabi bazı maddelerden belediyeler için birer hisse ayrılması.
9. İnşaat ve tamirat ruhsatnamesinin arttırılması.
10. Resmi dairelerin münakaşa ve müzayede işlerinden de resim alınması.
11. Evleneceklerden belediye meclisinin tanzim edeceği tarifeye göre harç alınması.
12. Beledi mahiyeti haiz olan bazı teşebbüsât ve menafîin belediyelere terk ve devrolunması.
13. Sigorta şirketlerinin itfaiye masrafı iştirak hisselerinin arttırılması.
14. Belediyelerin mecburi olarak yapmakta oldukları hizmetlerin ve bunlara ait tesislerin kir batı olmadığından vergilerden muafiyetin temini.
15. Elektrik, havagazı, su sarfiyatı hedeflerinden belediyelere hisse ayrılması.
16. Belediye vergi ve resimlerinin resmi müesseselere de teşmili.
17. Devlet sermayesi ile teşekkül etmiş müesseselerin şahıslar gibi belediye vergi ve resimlerine tabi tutulması.
18. Sağlık müesseseleri masrafı karşılığı olarak sağlık vergisi adlı şahsi bir vergi ihdası.

19. Ampul satışının belediyeler hududu dahilinde imtiyaz. şeklinde belediyelere verilmesi.

20. Belediye hastanelerinde tedavi edilecek resmi ve hususi müessese memurlarının tedavi ücretlerinin bu müesseselerden alınması.

21. Umumi nakil vasıtalarında yoku ücretlerine belediyeler için küçük bir resim ilavesi.

C - Hayatı Ucuzlatma İşinde:

1. Pazaryerlerinin çoğaltılması.

2. Belediye ve hususi idare sınırları dahilindeki yolların yapılması, belediye sınırı haricinde seyrüsefer eden otomobil ve kamyon tarifelerinin murakabesi için Dahiliye Vekaletinin tedbir alması, havayıcı zaruriye eşyası üzerinde Deniz ve Demiryolları nakliyatında bir az daha tenzilat yapılması.

3. İhtikara karşı müessir mücadelede bulunabilmek için diye encümenlerine ceza ve tatbikat bakımından salahiyet verecek bir kanun yazı.

4. Ekmek, et, sebze ve meyve üzerinde tedbirler alınması.

A) Ekmek buğdayın satış tarzının tespiti, ölçü ile satışın menî. fırınların tanzim ve ıslahı ekmeğin satış fiyatının kontrolü, ekmeğin çeşni itibariyle de kontrolü.

B) Et: Fenni mezbahalar ve soğuk hava mahzenlerinin ve bunların yanında vücuda getirilmiş sinai tesisatın sayesinde tali hasılatın kıymetlendirilmesi, küçük kasabalarımızda Belediye Reislerinin et fiyatları ile günü gününe meşgul olması.

C) Sebze ve meyve: Pazaryerlerine kuvvet verilmesi. Küçük şehirlerde, sebze ve meyveyi şehre getiren müstahsillerin mallarını barındıracak münasip han ve saire gibi tesisat vücuda getirilmesi. Haller tesisi.

5. Büyük şehirlerimizde nakliye vesaitinde mümkün olan tenzilatın yapılmasına çalışılması gibi esas tedbirler kararlaştırılmıştır.

Bunlardan bir kısmının tatbikatına geçilmiş, zaman, kanun ve tesis mevzuu olanlar üzerinde de tevakkuflar yapılmıştır.

Kongreye senelik gelirleri 20 bin liradan fazla olan belediyeler iştirak ettirilmiş, diğerlerinden raporlar almak suret ile müşterek talepler bir araya toplanıp mütalaa

olunmuştur.

7. Gelirler:

1934 varidat hesabı kat'ilerine göre 516 belediyenin cibayet ettiği 18,644,065 liralık varidatın 4,813530 lirası devlet vesaiti ile 13,078089 lirası vesaiti hususiye ile yapılan tahsilattan, 665,223 lirası istikrazlardan. 87,223 lirası yardımdan elde edilmiştir

Varidat Tablosu:

Müsakkafattan	79,131
Kazançtan	6823
% 10 gümrük hissesinden	3,351,846
Tanzifattan	1,114,138
Tenvirattan	636,136
İnşaat Ruhsatiyesinden	65,232
Lübiyattan	176,672
Numara ve numaratajdan	16.769
Fenni tathirat ve tebhirattan	9,202
Siper ve saçaktan	39,137
Pazar, panayır sergi işgaliye	424,815
Levha, yazı, ilan	125,803
Evzan, damga	30,336
Kontrato harcı	245,597
Kantar, kile	159,591
İhtisap	305,271
Dellâliye	225,767
Vesaiti nakliye	287,133
Mevaddı müşteile, ardiye ve istihlak resmi	541,373
Şerefiye	25,714

Lağım, kaldırım nısıf hissesi	29,717
Tecrübe, rapor, ehliyetname harçları	62,763
Harita, plan, kroki, keşif	14,393
Hafta tatili	157,660
Belediye vergilerinden % 10 ceza	32,311
Belediye mektumatından ceza	4,928
Ceraimi belediye para cezaları	149,491
İmtiyazlı şirketlerden belediye hissesi	451,232
Sigorta şirketlerinden itfaiye hissesi	109,915
Fazlai mehuzattan	377,652
Müşterek masraflardan	5,189
Emlik ve akar karı	661,128
Emlak, arsa ve yol fazlası hissesi	653,598

Varidat tablosu:

Köhne eşya ve ankaz fazlası	23,698
Mezbaha hasılatı	2,110,934
Et nakliye hasılatı	34,855
Hasılatı müteferrika	501,673
Elektrik hasılatı	323,346
Otlakiye hasılatı	4,655
İska	7,681
Mezarlıklar	19,610
Teberri	85,913
Eczane hasılatı	11,482
Sular hasılatı	320,218
İstikraz	665,228

Emanet	30,577
Muhtarlık işleri	9,274
Muhtelif tahsilat	1,768,606
Kazan, motor, inbik	10,969
Emrazı zühreviye mücadele karşılığı	32,883
İskele müruriye	640,027
Vilayetten muavenet	<u>87,223</u>
	18,644,065

Hizmetlerin gelirlerle mukayesesi ve rakamlarla ifadesi:

Tanzifat:

Belediyelerin tanzifattan temin ettiği varidat	1,114,138
Temizlik işleri için sarf ettikleri para:	1,299,349 lira

olup temizlik işlerinin belediyeler aleyhine yüklettiği masraf fazlası 185,211 liradır.

Tenvirat:

Belediyelerin tenvirat işinden temin ettiği varidat	959,482
Belediyelerin tenvirat işlerine tahsis ettiği para	1,232,103 lira

olup bu hizmetin belediyeler aleyhine tahmil ettiği masraf fazlası 272,621 liradır.

Sular:

Belediyelerin su işlerinden temin ettiği varidat:	320218
Belediyelerin su işlerine tahsis ettiği para:	728,940 lira

olup hizmetin belediyelere verdiği açık miktarı 108,722 liradır.

Sağlık İşleri:

Bu hizmet belediyelerde hemen hemen karşılıksız gibidir. Belediyelerin, zührevi hastalıklarla mücadele tertibinden aldığı 44,365 liraya mukabil sağlık işleri için tahsis ettiği para 1,375,721 liradır.

Yol, kaldırım, kanalizasyon işleri:

Belediyelerin bu hizmet mukabilinde şerefiye ve (yeni kaldırım, lağım inşaat masrafının nısfı hissesi ile yol fazlalarından temin ettiği varidat 709,029 lira olmasına karşı bu işler için sarf ettikleri para 2,387,219 lira olup aradaki mühim fark 1.678,190 liradır ki varidatın % 10 unu teşkil eder.

Bunlardan başka mahalli mahiyette mecburi hizmetlerden olan harita, plan, kroki, mezarlıklar, ölçülerin muayenesi ve damgalanması ve belediye sınırı dahilindeki mezruat ve magrusatın muhafazası gibi hizmetlerin mukabili de hemen hemen yok gibidir. Kezalik belediye sınırları dahilindi muhtar ve ihtiyar heyetlerini kaldıran kanunun belediyelere tahmil ettiği vezaifin ifası için belediyeler 934 yılında 33,502 lira tahsis etmiş, buna mukabil ücret alınmamıştır.

Amma hizmetleri için meydana getirilen tesisin gelirleri 661 lira olduğu halde bazıları için belediyelerin sarf ettiği para 1.139,604 liradır.

Hizmetler içinde belediyelere masraflarından üstün varidat temin eden mezbahalardır.

2,416,206 lira gelire mukabil 457,402 lira masraf vardır. Bundan sonra ikinci derecede iskele ve rıhtımlar gelir. Bunların 640,027 lira varidatına karşı masrafı 28,514 liradır. (8/6/1936 tarih ve 3004 saydı kanun mucibince mühim kısmı İktisat Vekaletine geçmiştir.)

Pazar, panayır ve sergilerde belediyeler için mühim bir varidat menbaıdır. Fakat masrafları da 2/3 nü bulmaktadır. Bu tertipteki gelir 424,815 olup masraf 265,852 liradır.

Dellaliye, belediyelere safi olarak 177,612, levha, yazı, ilan gibi işler safi olarak 104,059 lira temin etmektedir.

Müteferrik hasılat, müteferrik masrafları karşılamakta ve belediyelerin şehriayın masraflarına ve masarifi gayrimelhuza ile fevkaladelerine kâfi gelebilmektedir.

Belediyelerimiz için dolgun varidat kaynaklarından biri olan ve yılda 541,373 lira temin eden mevaddı müşetile istihlak resmi Devlet Şûrasının 26/11/1935 tarihli ve 32/172/167 sayılı kararı ile belediyeler aleyhine hükme iktiran etmiştir.

8. Masraflar:

Aynı sene içinde vuku bulan 17,251,086 liralık tediyatın 5.22.677 lirası maaş ve ücretlere 12,813,409 lirası hizmetlere aittir. Kısımlar itibariyle masraf tablosu

Kısımlar itibariyle masraf tablosu

	<u>LİRA</u>	<u>NİSBETİ</u>
1. İdare ve hesap:	3,898,045	%22
2. Sıhhat ve içtima yardım.	1,827,811	%10
3. İmar ve tezyin:	3,865,020	%22
4. Tanzifat ve tenvirat:	2,098,165	%12
5. Masarifi mütenevvıa	5,521,914	%32
6. Masarifi fevkalide	<u>40,071</u>	binde 3
	17,251,086	

Masraf tablosundaki kısımların tahlili

	Lira	Maaş ve ücretler yekununa nazaran % nisbeti
1. Maaşat ve ucurat		
Belediye Reisleri, Encümen, yazı işleri ve maaş ve ücretleri	730,392	%14
Muhasebe ve tahsilat	871,232	%18
Zabıtai belediye	507,648	%10
Sıhhat memurları:	693,689	%13
Baytar ve mezbaha memur ve müstahdemleri	135,524	%2,5
Fen işleri:	220,102	%4
Temizlik işleri:	335,618	%6
Hademeler:	673,462	%13
Diğer memur ve müstahdemler:	994,560	%19
	5,232,677	

2. Sıhhat ve İçmai Yardım Kısımının Tahlili:

	lira	%nisbeti
Umuru sıhhiye teşkilat masrafları:	302,58.3	%1,7
İçtimai yardım	320,610	%1,8
Mezbaha ve umuru baytariye masrafları :	240,462	%1,5
Sıhhi teşkilata ait masarifi mütenevvia :	270,467	%1,6
Sıhhat memurları:	<u>693,689</u>	%4
	1,827,811	

3. İmar ve Tezyin Kısımının Tahlili:

	<u>LİRA</u>
Tamirat :	49,082
Abide ve meydanlar:	91,911
Yol küşadı:	933,492
Tehlikelerin izalesi masrafı:	5,773
Mimar ve kalfa ücreti:	21,896
Keşif masrafları	38,405
Alatı bendesiye:	4,440
Su kontrol memurları maaşı:	19,690
Ağaç dikme masrafı:	23,904
Park, bahçe masrafları:	127,151
Harita ve plan masrafları:	42,441
Kaldırımlar inşa ve tamiratı:	293,317
Su yolları:	666
Lağımalar:	669,523
Köprüler inşa ve tamiratı:	281,799
Umumi helalar:	238234

Mühendisler ücreti:	29,512
Fen memurları maaşı:	108,233
Makinistler maaşı:	44,771
Su memurları maaşı:	43,048
Tesisatı elektrikiye	<u>335,196</u>
	3,865,020

4. Tanzifat ve tenvirat kısmının tahlili:

	<u>Lira</u>
Temizlik işleri: (maaş ve ücretler yekuna girmektedir)	1,201,258
Tenvirat: (maaş ve ücretler yekuna girmektedir)	<u>896,907</u>
	2,098,165

5- 6 Mütenevvi ve fevkâlade masrafların tahlili:

İtfaiye	<u>Lira</u>
Dava vekili, tellaliye, ikramiye numarataj:	267,423
Mahalle mümessilleri, muhabere, intihap gibi masraflar:	909,205
Sehriayn ve masarifatı melhuza:	312,852
İhtiyat akçesi:	462,623
İstimlak:	525,992
İstikrazlara karşılık:	620,779
Pazar, panayır ve sergiler:	265,852
Muhtelif bankalara iştirak hisesi:	1,024,522
Satın alınan ve inşa olunan binalar:	726,126
Muhtelif ve miiteferrik masraflar:	<u>408,950</u>
	5,521,974
	40,071

Fevkalade masraflar:

Varidatın Devlet ve mahalli vesaite göre tahsil vaziyeti:

	Lira	% nisbeti
Devlet vesaiti ile tahsil olunan :	4,813,530	% 24
İştikrazlar:	665,223	% 2,4
Vilayetlerden yardım :	87,223	binde 4
Mahalli vesaitle tahsil olunan:	<u>13,078,089</u>	% 72,5
	18,644,065	

Gelirlerine göre belediyelerin tevezzü şekli:

Varidatı 1,000 liraya kadar olan belediyelerimizin sayısı:	28
Varidatı 2,000 liraya kadar olan belediyelerimizin sayısı:	38
Varidatı 3,000 liraya kadar olan belediyelerimizin sayısı:	40
Varidatı 4,000 liraya kadar olan belediyelerimizin sayısı:	52
Varidatı 5,000 liraya kadar olan belediyelerimizin sayısı:	40
Varidatı 10,000 liraya kadar olan belediyelerimizin sayısı:	123
Varidatı 25,000 liraya kadar olan belediyelerimizin sayısı:	100
Varidatı 50,000 liraya kadar olan belediyelerimizin sayısı:	46
Varidatı 100,000 kadar olan belediyelerimizin sayısı:	26
Varidatı 500,000 liraya kadar olan belediyelerimizin sayısı:	20
Varidatı 500,000 den yukarı olan belediyelerin sayısı	<u>3</u>
	516

Belediye varidatının çoğaltılması çare ve tedbirleri araştırılırken bir taraftan da gelirleri en az masrafla elde etmek keyfiyeti üzerinde yapılma şekilleri, belediye paralarının harcatma usulleri, kati ehemmiyetli tevakkuflar yapmak zarureti hissettik. Belediye bütçelerinin sapların yapılma şekli ve tasdik sistemi ehemmiyetle tetkike değer mevzulardandır. Belediye gelirlerini en az masrafla elde etmek ve meraka beyi daha esasi, ve alalı safhalara intikal ettirmek için idarei hususiyetleri tahsil ve muhasebe

teşkilatı ile hırlırmek, tahakkuk ve muhasebe usulünü basitleştirmek ve bütün hizmetleri programa bağlamak yolunda tetkikler yapmakta ve harekete geçmek üzere bulunmaktayız

9. Kadrolar:

Belediye hizmetlerinde çalışanlar 3976'ı memur. 6987'i müstahdem olmak üzere 10.959 olup senelik maaş e ücretleri tutarı 5.232.676 liradır.

10. Umumi Müfettişlikler

Birinci Umumi Müfettişlik mntıkasında mevcut 49 belediye sınırı içinde (235242) kişi bulunmaktadır. Bu belediyelerin bütçeleri yekunu 617.462 lira olduğuna göre nüfus başına 2 lira 60 kuruş isabet eder.

Bu Umumi Müfettişlik mntıkasında varidatı binden aşağı	11
Varidat 1,000 - 2,000 arasında	12
Varidat 2,000 - 3,000 arasında	4
Varidat 3,000 - 4,000 arasında	4
Varidat 4000 - 5,000 arasında	1
Varidat 5,000 - 10,000 arasında	9
Varidat 20,000 - 30,000 arasında	2
Varidat 30,000 - 40,000 arasında	3
Varidat 50,000- 100,000 arasında	1
Varidat yüz binden yukarı arasında	<u>2</u>
	49

belediye mevcuttur.

Trakya Umumi Müfettişliği mntıkasında bulunan 29 belediye hududu dahilindeki nüfus miktarı, 202,846 varidatı 657,444 liradır. Nüfus başına 2 lira 68 kuruş düşmektedir. Müfettişlik mntıkasını teşkil eden dört vilayet dahilindeki belediyeler, gelirleri itibariyle şu şekilde inkisam eder.

	Adet	
Gelirleri	1,000 – 2,000 lira arasında	5
Gelirleri	1,000 – 2,000 lira arasında	4
Gelirleri	3 - 4 bin lira arasında	5
Gelirleri	4 - 5 bin lira arasında	2
Gelirleri	5 - 10 bin lira arasında	8
Gelirleri	10 - 20 bin lira arasında	5
Gelirleri	30 - 40 bin lira arasında	<u>1</u>
	Yekun	29

Üçüncü Umumi Müfettişlik mıntıkası dahilinde 47 belediye mevcut olup 215.054 nüfus bulunmakta ve bu belediyeler 519384 lira varidat cibayet etmektedirler. Nüfus başına 2 lira 15 kuruş isabet eder. Bu müfettişlik mıntıkasında mevcut 47 belediyenin gelirleri itibariyle taksimi şu şekli arz eden.

Gelirleri	1000 liradan aşağı	12
Gelirleri	1000- 2000 bin lira arasında	14
Gelirleri	2 - 3 bin lira arasında	4
Gelirleri	3 - 4 bin lira arasında	4
Gelirleri	4 - 5 bin lira arasında	2
Gelirleri	5 - 10 bin lira arasında	5
Gelirleri	10- 20 bin lira arasında	4
Gelirleri	20 - 30 bin lira arasında	1
Gelirleri	30 - 40 bin lira arasında	<u>1</u>
	Yekun	47

Dördüncü Umumi Müfettişlikte 45854 nüfuslu 17 belediye mevcut olup senelik gelirleri yekunu 117.462 liradır. Vasati olarak her nüfusa 2 lira 45 kuruş düşmektedir. Müfettişlik mıntıkasındaki 17 belediye gelirleri itibariyle şu vaziyettedir:

Gelirleri	1,000 liradan aşağı olanlar	7
Gelirleri	1,000 - 2,000 lira arasında olanlar	4
Gelirleri	2,000- 3,000 lira arasında olanlar	3
Gelirleri	3,000- 4,000 lira arasında olanlar	2
Gelirleri	20,000-25,000 lira arasında olanlar	<u>1</u>
	Yekun	17

11. Mukayese:

Yabancı memleketlerdeki belediyeler, bilhassa Almanya belediyeleri irad itibariyle çok zengin oldukları halde belde masraflarına iştirak hissesi olarak Almanya'da nüfus başına 52 mark. Amerika'da 75 dolar Peşte'de 330 penkü düşmektedir. Bizde % 4.5 liradır.

Yabancı memleketlerde belediyelere verilmiş olan irad ve gelirlerin çoğu bizde Devletin veya Vakfın elindedir. Belediye müesseseleri vergiye tabidir. Hatta mecburi vazifelerine taalluk eden tesisleri bile (elektrik gibi) vergiye tabi tutulmaktadır.

12. Kurslar:

Mahalli İdarelere mensup vilayet ve belediye memurlarının teknik bilgilerini artırmak ve tatbikatta vahdet temin etmek maksadıyla bu sene Devlet merkezinde bir meslek mektebi açmak teşebbüsüne girişmiştik. Vaktin darlığı bu arzunun yerine getirilmesine mani oldu. Gelecek sene bu tasavvurun emri vaki haline getirilmesi mukarrerdir.

13. (Mondö Piyete)ler:

Menkul rehni üzerine ikraz yapan bu müesseseler garpta, bilhassa Fransa'da çok ileri gitmiştir. Mevzuatını celp ederek tetkikat yaptık. Bu sene Ankara, İzmir, İstanbul gibi muayyen yerlerde birer müessese kurmak tasavvurundayız

14. Tekaiütlük İşleri:

İstanbul ve Ankara Belediyelerinde çalışan memurlardan maadası tekaüt hakkına malik değildirler. Diğer memurlar gibi bunların da istikbali ile alakadar olmak zaruridir. Bu iş üzerinde çalışmış olanları merkeze celp ederek bir proje hazırlamak tasavvurundayız.

1. Gelirlerin çoğaltılması ve yeni gelir kaynakları bulunması üzerinde çalışmakta olan gurup ihtisas encümeninin tespit edeceği esaslar dahilinde bir kanun projesi hazırlayarak Yüksek Meclise sunacağı.

2. Belediye idareler ile hususi idarelerin tahsil ve muhasebe teşkilatının birleştirilmesi hem masraftan tasarruf ve hem de murakabe bakımından faideli neticeler verecektir. Bu mevzu üzerinde tevakkuf edilmiş ve tetkikata girişilmiştir.

3. Belediye ve hususi idare memurlarının, mesleki bilgilerinin arttırılması için merkezde bir meslek mektebi açmak tasavvurunu bu ne filiyat sahasına intikal ettirmek emelindeyiz.

4. Belediye teşkilatında esas olan nüfus miktarını iki binden beş bine çıkartmak nüfusu beş binden aşağı yerleri Köy Kanunununsayfa yok.

Bucak köyler teşkilatsız köy işleri murakabesiz olduğundan ve her yeni iş ve ihtiyaç karşısında senenin muhtelif zamanlarında yapılan hudutsuz salmaların hesabı çok yerde tutulmamakta bulunduğundan bu rakamları hakikatin ifadesi olarak kabul etmek çok güçtür.

İmece hariç bütçeler yekunu vasatisinden nüfus başına 10 kuruş, imece dahil 130 kuruş isabet etmektedir.

İrat ve servet üzerinden alınan Devlet vergilerinin köylü nüfusa düşen vasati miktarı 227 kuruştur.

Vilayet üzerine yapılan araştırmalarda köy masraflarına iştirak hissesinin en çok Kırklareli'nde 299 kuruşa çıktığı ve en az Muş'ta 22 kuruşa indiği görülmüştür.

Devletin köylüden aldığı irat ve servet vergisinden en çoğunun 350 kuruşa çıktığı ve Afyonkarahisar'ında alınmakta olduğu ve en azının da 91 kuruşa indiği ve Erzincan'da verilmekte bulunduğu anlaşılmıştır.

İmece hariç olmak üzere köy bütçeleri yekununun % 66'sını yani 8,083,336 lirasını salma suret ile temin edilen gelirler teşkil etmektedir.

Buna imece mesaisi tutarı da katılınca bu rakamın 11 milyona yaklaştığı görülür ki nüfus başına düşen vasatı 100 kuruş demektir.

Gelirlerin 4,209,480 lirası; köy idarelerince alınmakta olan rüsum ve muhtelif hasılatlardan temin edilmektedir.

Hasılatın 315,622 lirası; imece suretiyle yapılan zeriyyattan elde edilmektedir. Rüşum ve hasılat tutarı köy bütçelerinin 34 nü teşkil etmekte olup nüfus başına isabet eden miktarı 37 kuruştur.

14. Köy giderleri:

Köy bütçelerinin 4,504,632 lirası muhtar, katib, imam. korucu, sığırtmaç ... gibi köyün aylıklı adamlarına; 7,788,214 lirası da muhtelif köy hizmetlerine tahsis ve sarf edilmektedir.

Buna nazaran umumi olarak bütçenin vasatı % 37'si teşkilata % 63'ü hizmetlere tahsis olunmaktadır.

15. Umumi Müfettişliklerde:

A) Birinci Umumi Müfettişlikte:

Mıntaka dahilinde mevcut 893,303 nüfuslu 6,418 köyden 4.502'sinin nüfusları 150 den aşağıdır. Bunlar arasında beş, on, yirmi beş nüfuslu bir çok köyler vardır.

Bölgenin Köy Kanunu tatbik edebilecek 1916 köyünden bugün ancak 396'sında kanun tatbik edilmekte olup mütebaki 1.520 köyünde henüz tatbikata geçilmemiştir.

Bütçe yapan 1 15.503 nüfuslu 396 köyle bütçe yapmayıp yalnız muhtar, imam. Korucu, ... gibi daimi adamları için teşkilat parası toplayan 273.600 nüfuslu 1.520 köyün gelirleri yekunu 24.8.592 olup bu- fon 198.833 lirası salmadan 49.754 lirası rüşum ve hasılatı mütenevviadan temin edilmiştir.

Bu hesaba göre bütçe gelirinin 1,916 köyüne göre nüfus başına isabet eden vasatı miktarı 64 kuruş olup 51 kuruşu salma ve 13 kuruşu rüşum ve hasılat mukabilidir. Bütçe yekunlarına göre salma nisbeti % 80 rüşum ve hasılat nibeti % 20'dir. Bu bölgede köy aylıklı adamların senelik ücretlerine 177.325 lira ayrılmıştır ki gelir yekununun % 72'sidir.

Mıntaka köylüsü irad ve servet vergisi olarak Devlete 1.01.310 lira vermekte olup nüfus başına isabet eden vasatı miktar 121 kuruştur.

B) Trakya Umumi Müfettişliğinde:

Mıntaka içindeki 568,53 nüfuslu 1284 köyden 158'inin nüfusu 150'den aşağıdır.

Köy Kanunu tatbik edip bütçe yapan 552,753 nüfuslu 1126 köyün gelirleri tutan 1,413,224 lira olup bunun 937,340 lirası salmalardan, 475,884 lirası rüsum ve hasılatı mütenevviadan temin edilmektedir.

Bu hesaba göre nüfus başına bütçe gelirinden 255 kuruş isabet etmekte olup bunun 169 kuruşu salma 86 kuruşu rüsum ve hasılat karşılığıdır. Bütçe yekununa göre satma nisbeti % 66 rüsum ve hasılat nisbeti % 34 tür.

Bu bölgede teşkilat masrafına 433,425 lira ayrılmıştır ki gelir yekununun % 31'ni teşkil eder.

Mıntaka köylüsü servet ve irat vergisi olarak Devlete 1,585.330 lira vermekte olduğuna göre nüfus başına isabet eden miktar 261 kuruştur.

C) Üçüncü Umumi Müfettişlikte:

Mıntaka içinde 1,487,834 nüfuslu 4772 köyden 1407 inin nüfusu 150 den aşağıdır. Köy Kanunu tatbik edebilecek 3365 köyden 185 köyde kanunun tatbikatına başlanmamıştır.

Bütçe yapan 1,313,834 nüfuslu 3180 köyle bütçe yapmayıp da yalnız muhtar, imam, korucu ... gibi teşkilat parası toplayan 33,300 nüfuslu 135 köyün gelirleri tutarı 979,550 lira olup bunun 714,184 lirası salmadan 235,366 lirası rüsum ve hasılatı mütenevviadan temin edilmektedir.

Bu hesaba göre bütçe yekunlarına nazaran nüfus başına 72 kuruş isabet etmekte olup bunun 55 kuruşu salmalardan 17 kuruşu rüsum ve basılan mütenevviadan elde edilmektedir.

Bütçeler yekununa göre salma nisbeti %67 rüsum ve hasılat nisbeti %33'tür.

Bu bölgede teşkilat masrafına 382.322 lira ayrılmıştır ki gelir yekununun % 8'ini teşkil eder.

Mıntaka köylüsü irat ve servet vergilerinden Devlete 2,323,806 lira vermekte olup nüfus başına 156 kuruş düşmektedir.

D. Dördüncü Umumi Müfettişlikte:

Mıntaka içinde 278.720 nüfuslu 1874 köyden 1138'inin nüfusu 150'den aşağıdır.

Köy Kanunu tatbik edebilecek 736 köyden 313'ünde kanun tatbikatına geçilememiştir. Bütçe yapan 108,400 nüfuslu 422 köyle bütçe yapmayıp yalnız muhtar, imam, korucu, sığırtmaç, ... gibi teşkilat parası toplayan 56,520 nüfuslu 314 köyün gelirleri yekunu

109.633 lira olup bunun 97,990 lirası salmadan 11,643 lirası rüsum ve basılan mütenevviadan elde edilmektedir.

Bu hesaba göre bütçe yekunlarından nüfus başına 66 kuruş düşüyor. Bunun 59 kuruşu salma ve 7 kuruşu rüsum ve hasıla mütenevvia geliridir.

Bütçe gelirine göre salma nisbeti % 89 ve rüsum nisbeti % 11'dir. Bu bölgede teşkilat masrafına 66,675 lira ayrılmıştır ki umumi gelire nazaran nisbeti % 61'dir.

Mıntaka köylüsü irat ve servet vergisi olarak Devlete 557.936 lira vermekte olduğuna göre nüfus başına 189 kuruş isabet etmektedir.

Netice:

Umumi Müfettişlik bölgelerine ait bu rakamlar gözden geçirilirse bilhassa 1 ve 4 üncü müfettişlik mintıklarında bulunan köylerin hizmet cephesinde büyük hareketleri mevcut olmadığı, çok yerlerde Köy Kanununun tatbikatına geçilmediği tebarüz eder. Esasen bütçe gelirinin %61 - %72'sini muhtar, imam, korucu, sığırtmaç, ... gibi en zaruri teşkilat masraflarına tahsis zaruretinde kalan ve gelirden nüfus başına ancak 64 - 70 kuruş isabet eden yerlerde bu teşkilatının bile hakkı ile yürütülemeyeceği ve ihtiyacı karşılamak imkanlarının elde edilemeyeceği pek tabiidir.

Kanun tatbikatını planlı şekilde ileri götürmekte olan Trakya Umumi Müfettişliği mintakasinda köylerin nisbeten toplu ve büyük oluşu işlerin programa alınmış bulunuşu programa bağlı işler üzerinde bariz inkişaf lar husule getirmiştir.

17. Çare ve tedbirler

Manzara ve vaziyet bu şekilde olduğuna göre köylerin kalkınması. köy işlerinin nizam altına alınması ve bütün sahalarda refah ve inkişaf temini için bu mevzularda ciddi tedbirler almanın zarureti tebarüz.

Üzerinde durduğumuz ve etraflı tetkikler Yaptığımız esaslar şunlardır.

1. Sayın Başbakan'ın buyurdukları gibi evvela külfeti nizam almak.
2. Köyleri teşkilatlandırmak.
3. İşleri planlaştırmak.
4. Köy işleri üzerinde yakından ve devamlı murakabe temin etmek.

5. Memleketi bölgelere ayırarak her sahasının hareketlerine uygun mesai programları çizerek harekete geçmek.
6. Merkezde ve bölgelerde mütehassıs heyetler bulundurmak.
7. Kuvvetli mali bir kurum vasıtası ile iş programlarına göre hizmet ve tesislere nizam ve inkişaf vermek.
8. Devlet, husus idare ve belediyelerin yardımını temin etmek.
9. Bütçe ve muhasebe işlerini basitleştirmek.
10. Yardım numune tarlaları tesis etmek.
11. Kurslar açmak
12. Kuvvetli köy neşriyat sergisi kurmak.

1 - Köy Kanununa göre salmanın ölçüsü yoktur. Servet ve kazanç her yerde başka başka ölçülerle hesaplanmaktadır. Bunu salim bir çaba bağlamak ve tatbikatta vahdeti temin etmek zaruridir.

Vergiler santim ilavesi şekli üzerinde hayli tevakkuflar yaptık. Köylünün en çok alakadar olduğu bina ve arazi vergiler ile hayvanlar vergilerini ele almak. Bu vergilerin yekunu 34 milyon liradır

Köylerin bu günkü bütçe gelirlerini temin etmek için bu vergilere 50 nisbetinde zam yapmak lazım. Dış teşebbüs şüphesizdir ki sempati ile karşılamaması. Gerçi yürüyen hakikat bu merkezdedir. Çok yerlerde küçükbaş hayvana 20 büyüklerine 100 - 150 tarlanın dönümüne 20 kuruş üzerinden salma tahakkuk ettirilmiş bazı yerlerde arazi vergisinin % 110 u esası tutulmuştur.

İkinci bir tertip olarak Devlet bütçesinin yekunu üzerinden yüzde hesabı ile mesela yüzde beşten köyler için toplu bir para ayırarak bunun ihtisas vekaleti olan Maliye Vekaleti'nce münasip görülecek vergilere zammı şıkkını düşündük.

Ancak en salim ve yürüyecek şekli yine bu günkü vaziyetin ıslahı noktasında bulduk.

Yapılan hesaplar göstermiştir ki köylerin teşkilatlandırılması ve hizmet cephelerinde yürünmesi için nüfus başına vasati olarak iki lira köy masrafı tahakkuk ettirilmesi lazımdı.

Bu esasa göre şu şekilde bir tadil maddesi teklif etmek tasavvurundayız:

Salma miktarı nüfus başına iki lirayı geçemez. Ve Devlet teklifinin fevkine çıkarmaz. Alınan malımdan anlaşıldığına göre köylünün Devlete verdiği irat ve servet verileri tutarı 27 milyon liradır. Bu hesaba göre nüfus başına isabet eden miktar 227 kuruştur.

2. Teşkilat bahsinde iki cihet nazarı dikkate alındı.

A: 200 ve daha ziyade evli köyleri olduğu gibi bırakmak,

B: Bu miktardan az olanları merkez ittihaz edilecek köye en çok 5 kilometrelik bir mesafe dahilinde ve bir merkez etrafında toplamak (Ormanlık olan bölgelerde mühim sebepler ve coğrafi zaruretler karşısında istisnai olarak bu sahaların mesafesi merkezin 10 kilometre uzağına kadar gidebilir.)

Yaptığımız hesaplara göre teşkilatlı bir köy vücuda getirmek; kanunların hükümlerini tatbik etmek, hizmet ve kalkınma hareketine geçmek için 200 evlik bir camia asgari haddir.

Şimdilik tevhide mümkün olan yerlerde manevi şahsiyeti birleştirmek, hizmet tesislerini muayyen merkezlerde toplamak, merkez ittihaz edilecek yerleri teşkilatlandırmak suretiyle tatbik edilecektir.

Tatbikatta numune bölge, vilayet ve köyleri ön safa alınacak; metotlu hareket yapılacaktır.

Bazı yerlerde köyler değil evler bile dağınık bulunduğu ve memleketin bazı aksamı yolsuz olduğuna göre şimdilik bunların plan harici kalması zaruridir. Bundan sonra birlik merkezi ittihaz edilecek yerler haricinde yeni inşaat yapılmasına mani, kanuni müeyyideler koymak bir tertip ve nizam altında her ne yüzde nisbeti ile nakil işini idare etmek planın ana hatları arasında yer almıştır.

3. Hizmetler mahiyet ve ehemmiyetlerine, bölge ihtiyaçlarına göre plana alınacaktır. Şimdilik beşer senelik on yıllık kalkınma programları hazırlanmıştır.

4. Planlı tatbikata geçileceğine göre teftiş ve devamlı takib muvaffakiyetin yüksek amilidir. Asli vazife sahibi olanların buna yakıtları ve nede tekniği müsaittir. Bunun için münhasıran köy işlerini murakabe ve takiple meşgul seyyar bir tefti heyeti kurmak düşüncesindeyiz.

5. Karakterleri, coğrafi, iktisadi vaziyet ve münasebetleri birbirine uygun yerleri bir bölgeye toplamak ve memleketi 12 mıntıkaya ayırarak her mıntıkada bu günkü umumi

müfettişliklerde olduğu gibi mütehasşıs müşavir heyetler bulundurmak planın tatbikini kafil tedbirler arasında mütalaa edilmektedir.

Merkezde mahalli mahiyeti haiz ve mütenazır ihtisas teşkilatı kurmak tabii ve zaruri bir netice olarak kabul edlirniştir.

7. Belediyeler Bankasının kısa bir faaliyet devresinden alınan netice çok ümit verici mahiyet arz etmiştir. Bulun mahalli işleri ve bu arada köy işlerini tedbirlemek ve nizam altına alarak program dahilinde yürütmek için geniş sermayeli kuvvetli bir mahalli idareler bankası tesisi zaruretinin hissettik. Hususi idare belediye ve köy bütçelerinin iştirak hisseler ile vücuda getirilecek bu kurum her sene üç buçuk dört milyon lira arasında sermaye temin edecektir.

8. Köy kalkınması umumi refah ile alakadar olduğundan Devlet bütçesinin, hususi idare ve belediye bütçelerinin bu harekete iştirakleri lüzum, hatta zaruridir.

9. Bu gün yeknesak bir bütçe formülü ve muhasebe usulü yoktur. Mevcut şekiller en iyi bir muhasibin bile içinden çıkamayacağı derecede muallaktır. Seviye ve elemene göre basitleştirmek, hesabı kat'ili bütçe usulü tatbik etmek zaruridir. Tedbirleri alınmıştır.

10. Her köyde çift başına en çok iki dönüm olmak ve mekteplerin harim veya civarında bulunmak hem zirai tatbikatı temin hem istihsalatı tezyit ve köye gelir temin etmek maksadıyla mecburi köy yardımlarla ve bahçeleri tesis ettirmek ve bunları da plan ve nizama almak düşüncesindeyiz.

11. Her bölgede küçük ziraat ve sıhhat memuru. köy katibi yetiştirmek için kurslar açmak muvaffakiyetin amilleri arasında mütalaa edilmiştir.

12. Köylünün bilgisini yükseltecek faydalı neşirlere istikamet verilecektir

Umumi Müfettiş Kongresinin 22/12/1936 salı günü toplantısına mahsus zabıtname

Saat: 11.25

Dahiliye Vekili Şükrü Kayanın Başkanlığında:

1. Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen:
2. İkinci Umumi Müfettiş General Kâzım Dirik:
3. Üçüncü Umumi Müfettiş Tahsin Uzer:
4. Dördüncü Umumi Müfettiş Korgeneral Abdullah Alpdoğan:

5. Jandarma Genel Komutanı Korgeneral Naci Tınaz:

6. Gümrük Muhafaza Umum Komutanı Tümgeneral Seyfi Düzgören:

Samiin sıfat ile Müsteşar İbrahim Sabri Çıtak Mahalli İdareler Umum Müdürü Hasan Faik Türel, Hukuk Müşaviri Ekrem Ergüven, Matbuat Umum Müdürü Vedat Nedim bulunmuşlardır.

Dahiliye Vekili Şükrü Kaya: Celseyi açıyorum. Arkadaşımız nüfus tahriri vaziyetini anlatacaktır. Aynı zamanda vukuat kaydı meselesini izah edecektir. Sayım işinin büyüklüğünü kap ettirdiği masraf köylerin dağınıklığı ve Nahiyelerin bile teşkilatsız oluşu müşkülâtın çokluğunu gösterir. Sayım ani değildir. Metodik olarak yapılmaktadır. Devam edecektir. Sayımda esas olan nüfusun adedidir. Fakat onun kadar mühim olan, kütüklerde vukuatın muntazam kaydedilmesi, yürütülmesi ve bunun devam ettirilmesidir. Biz bu hususat garba nazaran geriyiz. Eski tarihlerde Avrupa memleketlerinde bu vukuatı kiliseler zapt etmişlerdir. Binaenaleyh çok mazbut kalmıştır. Bizde bu işle Dini Müessese yani Cami meşgul olmamıştır.

Bizde nüfus meselesi ile tanınmış kimseler meşrutiyetten beri meşgul olmuşlardır. Bu vaziyet Avrupa memleketlerinde muhtelif şekillerdedir. Komşu devletlerin vaziyeti tetkik edilmiştir. Bir kısmı belediyelere, bir kısmı Muhasebei Hususiyelere bırakılması şeklini ortaya attı. Fakat yapılan denemelere rağmen pratik ve kat'i bir şekil bulunmuş değildir.

EK-2

Arif Bey'in Raporu

1 — Dersimliler'in tecavüz itiyatları hayat Mutasarrıf kaygusundan doğmuştur.

2 — Çemişkezeğin ve Çarsancak kazalarında meskûn olanların yüzde ikisinden maadası Sünnî ve merkez kazasının Hozat kasabasile 60 hanelik İnceağa kariyesinde meskûn ahali Sünnî olup mütebaki Ovacık ve Kızılkilise (Nazimiye) kazalarında meskûn bulunanların umumu Şii'dir. Mazgirt kazasında da yalnız Mazgirt kasabasile Danaburan köyü Sünnî'dir. Sünnîler devlet tekâlifini ifa ederler ve hükümete mutidirler.

3 — Dersim'in ekseriyeti nüfusunu teşkil eden ve fenalıkların da amili olan Şifler aktı nikâh ve gusûl ve defni emvat gibi işleri yapan ve sazla ve sözle mesaili dinîye hakkında halkın maneviyatına hâkim olan dede ve seyitlerle halkın dünyevî umuruna hâkim, ruhu şekavetle melûf ikiyüzlü ve müfsit olan ağalar elinde esirdir. Dersim'de ıslahat yapılabilmek için ise:

A - Dersim dâhilinde merkezleri Ovacık , Nazimiye, Mazgirt, Çemişkezek olmak üzere bulundurulmuş beşer yüz mevcutlu dört tabura ilâveten iki tabur ve iki top ilâve olunur ve işe Mazgirt ve Hozat cihetlerinden başlanarak tedibata devam oluna oluna bir koldan Kızılkilise (Nazimiye) ve Kalan, diğer koldan Ovacık cihetlerine kadar gidilirse maksadı aslî hâsıl olur.

B - Ancak bu hareketler yapılırken Dersimlilerin elindeki her nevi eslihayı tamamen toplamak,

G - Kura bakayasını toplayıp uzaklara göndermek,

D - Seyit ve dede ve ağa unvanı altındaki şekavet ve mefsedet, muharrik ve müşevvik ve amilleri yakalanarak bir daha Dersim'e ayak basmamak şart ile İşkodra, Trablusgarp ve Fizan gibi uzak yerlere sürmek,

E - Vergi bakayasını tahsil etmek,

F - Mücrim ve maznunları yakalayıp adliyeyle teslim etmek.

— Bu tarzı icraat Dersim asayişini temin edecek ve Dersim'i ıslahı kabil bir vaziyete sokacaktır. Zira vaktelminelevkat kavli filine uymayan Dersimlileri nusu ve lütuf ile uslandırmak ve müteakiben bin ahdü yemin ile verecekleri teminata inanmak Dersim'i ve Dersimlileri görüp bilenlerce mümkünattan değildir, binaenaleyh Dersim'e karşı

tatbik edile gelmekte olan ve halen tatbiki tasavvur olunan yolu Dersim'i ancak biraz daha müzmin bir vaziyete sokacak yoldur.

— Harekâtı takip edecek ıslahat esaslarına gelince:

A - Ovacıkta mükemmel bir hükümet konağı,

Telgrafhane ve bir kışla inşası,

B - Erzincan - Ovacık - Hozat - Harput yolunun

İnşası,

C - Fırat üzerinde de asma bir ahşap köprü inşası. - Esaslı icraat ve ıslahatın henüz vakti merhunu

Gelmemiş ise:

Dersim'de 80 neferlik bir estersüvar bölüğünün teşkili ve bölüğün mevsimi şekavet olan haziran ilâ teşrinievvel aylarında iki müfreze halinde Hozat, Ovacık ve Çemişkezek kazasının Şimal mıntıkasında takibata memur etmek,

B - Cürüm faillerinin cezasız kalmaması ve Dersim'in mühim olan bu illetinin tedavisi için Jandarmanın kifayet etmediği hallerde (muhaberei duradur ile zaman ve fırsat ifate edilmemek için az müddette mevcut asakirin bir tabur kadar) kuvvetin tahriki salâhiyetinin verilmesi,

C - Eğin, Çemişkezek ve Arapkir mıntıkasındaki nizamiye askeri ve Jandarmalarla takibatın teşdidi,

D - Erzurum vilâyetince Kiğı cihetinde seyyar bir müfreze sevk olunarak takibatın tecdidi. Şu suretle alınacak tedbirlerle ciddi bir takip yapılır ve bir kaç şaki öldürülür ve yakalanırsa aklı gözünde olan Dersimlileri yıldırır. Yılgınlık asayiş işlerinde ilk adımdır.

— Dersimlilerin tecavüz sahaları haricen Kiğı, Kemah, Kuzuçan, Kuruçay, Eğin, Arapkir, Divriki kazalarının ve dâhilen de Hozat'ın ve kısmen Çarsancağın devlet tekâlifini ifa eden halkıdır.

— Vakayi ve feza-yihi irtikâp edenler en ziyade Hozat'ın Koç uşağı, Şam uşağı, Ferhat uşağı, Abbas uşağı. Kırgan, Bahtiyarlı aşiretleri ile Ovacığın Kâv uşağı, Topuz uşağı, Beyt uşağı, Kalan aşiretleri ve Mazkirt'in Yusufanlı, Demenanlı, Alanlı ve kısmen

Kureyşanlı aşiretleri, Nazımiye'nin de yine Kureyşan ve Haydaranlı aşiretleri efradıdır. Tedibi en ziyade lâzım aşiretler de bunlardır.

— Anadolu vilâyetleri müfettişi Şakir Paşa'nın tekkeler ve mektepler ihdası, asayiş mükemmelen istihsal olunmadıkça Dersim mutasarrıflığı ve kumandanlığın tevhidî ve askeri idare temini ve bazı kazaların vilâyete raptı ve 4. ordunun takip ettiği siyaset bu mıntıkada Hamidiye teşkilâtının tatbiki fikirleriyle mutabık değilim. Mamafih Dersim de çalışacak kaymakamların çok iyi olarak intihap ve terfihleri mutlak bir ihtiyaçtır.

— Dersim öteden beri şayi ve zan olunduğu gibi umumen Kürt değildir. Çemişkezek ve Çarsancak kazaları halkı kâmilen Türktür. Hozat kasabasile İnceağa karyesi ve Torot aşireti halkı Türktür ve fakat ihtilâtlar neticesinde Kürtleşiyorlar. Mazgirt kasabasile bir karye halkı ve Ovacık kazasının Ova köyleri halkı da neslen Türktür. Ve halen lisani Türkî üzerine mütekellimdirler. Yalnız teessüf olunur ki Ovacık Türkleri hem Kürtleşmiş ve hem de Şifleşmişler. Kızılkilise (Nazımiye) kâmilen Şîî ve Kürttür. Dersim sancağı Türklerin pek kadim mevasıdır. Türklerden gayrı hiç bir neslin asar ve hatıratına tesadüf olunmaz.

1903 de yazılan bu mütalâadan aldığımız netice şudur: Dersim ekseriyetle Türktür. Fakat Kürtleşiyor. Dersim silâhlı ve cahil olduğundan mütecavizdir. Islahı için evvelâ silâhsız bir vaziyete getirmek ve badehu imar ve temdin işlerine girişmek lâzımdır.

EK-3

CELAL BEY'İN RAPORU

1903 sonlarından itibaren Dersim'de Celâl Bey isminde zatı mutasarrıf görüyoruz. Bu zat iki buçuk sene müddetle hemen 1906 senesine kadar Dersim mutasarrıflığı vazifesini yapıyor. Bu zatın bir raporunda da Dersim'in 1903 ilâ 1906 vaziyeti ve ıslahı hakkında görülen esaslar hulasaten aşağıya kayt olunmuştur.

Mutasarrıf Celâl Bey'in raporu:

A - Dersim'in etrafı ve Çemişkezek ve Çarsancak kazaları muti ve mütemeddin Türklerle meskûndur.

Kuzuçan, (Plümer) Dersim Kürtlerindendir. Dersimlilerin Bitlis, Van vilâyetleri dâhilinde meskûn şafiîyülmezhep ektrat ile mevkian ve mezheben bir münasebetleri yoktur.

B - Dersim Sancağı'nın Dersim namile muayyen bir mevkii yoktur. Aşairi mevcude Dersimanlı, Seyidanlı ve Şeyh Hasananlı namlarile üç şubeyi esasiyede toplanır. En mühimi Dersimanlı Aşireti olup bu da bu aşiretin namını verdiği mıntıkada meskûndur.

C- Dersimlilerin muti halka tecavüzleri maişet darlığından başlamıştır. Aşair arasındaki münazaalar ise arazi ihtilâfları yüzündendir.

Dersim şekavetinin inkişaf ve devamı bu şekavetin başlangıcında önlenmesi için ciddi tedbir alınmamasından ve mücrimlerin tedip edilmemesindendir.

Aşiretler, biri harice yaptıkları ve diğeri de aralarındaki tecavüzat dolayısıyla yekdiğerine karşı uyanan emniyetsizlik ve maişetlerini temine esas olan hayvanlarını muhafaza kaygısı ile silâhlanmışlardır. Mal ve can kaygısı devam ettiği müddetçe de bu silâhlanma devam edecektir.

Mazgirt halkı yüzde yetmiş çiftçilikle geçinmeğe alıştıklarından reislerine karşı irtibatları azalmış ve oldukça rahat bir vaziyete geçmişlerdir.

D- Dersimlilerin eski bedeviyet ve vahşetleri bu gün şımarıklık suretinde meşhuttur.

Rusya muharebei zadesini müteakip Ali Şefik Bey merhum marifetile başlanılan ve nasılsa sonu akim bırakılan ıslahat sırasında ağavatı aşairin Dersim'den ihracından sonra azalarak bu gün Hükümeti mehalliyece aşar ve ağnamların taşir ve tadadı

mümkün olamayan bazı aşaire ait bedelâtı öşriye ve rüsümü tadadiyeyi şunun bunun bililtizam cibayet edeceği dereceye gelmiş iken bilahare af ve iade ettirilen ağavatın avdeti üzerine yavaş yavaş yine fenalık başlamış ve mütecasirlerinin emrû tedibinde müsamaha edile edile sene besene artmıştır, binaenaleyh:

Dersim ıslahatı için ilk iş ağavat ve rüesayı Dersim'den çıkararak efradı aşair üzerinden ağavatın izale-i nüfuzudur.

Dersimlilerin kuvve-i idrakiyeleri gözlerindedir. Kendilerinden kuvvetliye karşı mutidirler. istimanlarını temin için bu esas tatbik olunmalıdır.

En ziyade muhtacı tedip kısım Ovacık ve Hozat aşiretleridir. Mazgirt, Nazimiye aşairi ekseriya bitaraf dururlar.

Muntazam 8,10 taburluk bir kuvvet sevk ve maznun eşhas derdest olunur ve muhtelif vilâyet mahkemelerinde suratla tecziye olunurlarsa ıslahat için müsait bir zemin doğar.

E- Bundan sonra Dersim'de nüfuzu kalmayan Jandarma efrat ve zabitanın değiştirmek,

Memurlardan ülfet edenleri değiştirmek,

Nisan bidayetinde teşrini saniye kadar harekete müheyya bir kuvveti Hozat'ta bulundurmak.

Tapu ve tahrir muamelesini yeniden yapmak, Halka arazi vermek, Erzincan - Harput şosasını yapmak, Askerî firarları yakalayıp hizmete sevk-etmek.

Bu tetkikten çıkardığımız netice şudur: Dersim halkı ekseriyetle Türk iken temaslar neticesinde kısmen Kürtleşmiştir. Onları şekavete sevk eden sebep maişet darlığıdır. Dersim af politikasile seneden seneye fenalaşmıştır. Dersimlileri korkacakları bir kuvvetiyle mukavemet etmeksizin istiman ettirmek ve fakat ıslah etmek lâzımdır.

1896 da başlayan istizahlar bu suretle 1907'ye kadar 11 sene devam etmiş ve ancak 1907 den itibaren kuvvetli bazı teşebbüslere girişilmiş olduğunu ve Meşrutiyetin ilânı sıralarında Dersim'de ıslahat için hayli müsait vaziyetler ele geçirildiğini ve fakat bu ıslahata girişilmediğini ve bu taallül siyasetinin Cumhuriyet devrine kadar devam ettiğini görüyoruz. ...

EK-4

ABİDİN ÖZMEN'İN RAPORU

Birinci Umumî Müfettişlik bölgesindeki Bitlis, Diyarbakir, Van, Hakâri, Muş, Mardin, Urfa, Siirt Vilâyetlerinin iç siyasal durumları hakkında rapordur.

İlk sözde, netice ve gayemi derhal bildirmek isterim. Raporumun hedefi. Kürtlük işinin herhangi bir hal şekline iktiran ettirilerek tabiatın birçok varlıklar ve zenginliklerle doldurmuş olduğu bu bölgenin daima Türk vatanının öz ve ayrılma bir parçası olarak kalmasını temindir.

Bu yazımda, istatistik, teşkilât ve bayındırlık işlerinden neye temas edersem edeyim, bu tafsilâtımın üçü de aynı gaye için yapılacaktır.

1924 senesinde Şeyh Sait İsyanı'nda örfî idare bölgesinde Birecik Kaymakamı idim. Ve 926-927'de Diyarbakir de örfî idare âmiri olan Üçüncü Ordu Müfettişinin yanında Mülkiye Müfettişi olarak Mülkiye Müşaviri idim. 1928. 29, 30, 31 senelerinde de Bitlis ve Muş Valiliklerinde bulundum. 15 aydan beri de Umumî Müfettişlik ödevini ifaya çalışıyorum. Görülüyor ki, doğu vilâyetlerimizde meydana gelen birçok 'hadiseleri, yakından seyretmek veya içinde bulunmak suretiyle kendime göre tahlil etmiş bir haldeyim.

Bu izahımla, kendimi şark vilâyetleri mütehassısı diye takdim etmek niyetini beslemedim. Yalnız, bu görgülerime ve istatistiklere resmî ve özel kaynaklardan aldığım haberlere dayanarak, arz edeceğim fikirlerde haddi geçmiş olduğum kanaatinin doğmaması emelimdir.

Büyük Başkanımızdan alacağım direktifler, bu bölgenin gelecek selâmeti için en esaslı ve sağlam bir düstur olacağına şüphem yoktur.

Esasın tahliline nüfus meselesinden başlayacağım:

İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından çıkarılan, 927 nüfus sayımım gösteren muhtelif broşürlerin rakamları birbirine pek uymamakla beraber, Birinci Umumî Müfettişliğin bu günkü sınırları içinde yaşayan nüfusu, (868,329) veya bir miktar fazlasile (877,283) olarak göstermektedir.

Bu rapora bağlı cetvelde gösterildiği veçhile bir de anasır taksimi yapılmıştır. Çünkü lisan itibarile yapılan tasnifin, unsur tasnifi diye kabulü zaruridir. Bu cetvelde görülüyor

ki o zaman bu nüfusun 206 bin kadarı Türk. 543 bin -ki yarısından fazla demektir- Kürt diye kaydedilmiştir.

1935 sayımından sonra henüz lisan tablosu çıkmamış olduğundan vilâyetlerden alman nüfus kayıtlarına göre bu günkü bölgenin nüfusu (1.126.755) dir. Sayım da bundan çok farklı değildir. Bu malûmat üzerine tanzim edilen tabloda 228 bin Türk, 765 bin Kürt ile 1927 senesi tablosu da çok ehemmiyetsiz birer rakamla gösterilen diğer unsurlarda büyük varlıklar göstermektedir.

Bağlı cetveldeki, üçüncü tablodaki önem, Türkün 20 bin kadar olan artmasına karşı. Kürdün 250 bin kadar artmış olmasıdır. 935 nüfus sayımının lisan tablosunun nasıl çıkacağını bilmem. Fakat bu gün Devletin resmî kayıtları bu şekilde göstermektedir.

İskân Kanunu gibi bazı yazılı ahkâmda, bölgeyi gezip dolaşan, bölge ve Kürtlük hakkında söz söyleyen büyüklerimizin ve mefkûre adamlarının yazılarında, sözlerinde bu gün Kürtçe konuşan halkı ikiye ayırıyorlar.

Bir kısmı Kürtlüğü nasıl ve ne zaman kabul ettiği belli olmayan Kürtler, bir kısmı da birçok vaziyetler itibarile ve tarihî kayıtlara göre Türk iken Kürtlüğe asimile olmuş adamlardır. Bu görüş ve bu taksim yapılacak ulusal ödevi kolaylaştırmak için çok mühimse de bu günkü kayıtlardaki 765 bin Kürd'ün ne kadarı birinci, kaç ikinci kısma dâhil diye bir istatistik yapılmış değildir ve yapılması da pek kolay bir iş değildir.

Diğer taraftan 1 milyon yüz bin nüfusun 750 bini Kürt olarak kaydetmenin ne gibi ilmî ve bilgili bir tetkik neticesi olduğu katıyen şüphelidir. Kendi istatistiklerimizin dünyaya ve Kürtlük için çalışan bin bir kuruma bir bölge nüfusunun yarıdan fazlasını Kürt gösterecek surette rakamlar neşretmesi ne kadar muvafık bilmiyorum.

1927 senesi sayımına istinaden çıkarılan istatistik broşürleri Türkiye'de, 53 vilâyette (1.350.374) Kürt kaydetmiştir. Vaktinde Anadolu'nun içine gitmiş, Türkçe bellemiş, Türk harsını kabul etmiş kimseleri de Kürt kaydetmiştir. Ve hiç şüphesizdir ki muhtelif yerlerde verilen kararlara göre hareket ederek Bağdat'ta bir Kürt tarihi yazan Mehmet Emin Zeki namındaki adam, Anadolu'nun güney doğu kısmını hemem hemen tamamen ve diğer vilâyetlerde de birçok yerleri Kürtlük sahası olarak göstermiştir.

Devletlerin birçok unsurları sinelerinde birleştirip bir şahsa veya her hangi bir varlığa ve duyguya istinaden idare kurdukları ve Kürdün de ağasile, şeyhile Seyyidile, beyile, reisile, sakıt Osmanlı saltanatı içinde bulunduğu zamanki düşünce ve durumunu uzun

boyulu araştırmağa lüzum görmüyorum. Fakat milliyet prensibi sözle olsun her ağızda mevki bulmasından itibaren Kürtler arasında da bilhassa hudutlarımız haricinde yaşayan Kürtler ve bazı muhalifler vasıtasile Türk'ten başkalık ve Türk'e düşmanlık duygusunun yer bulduğu muhitler, tesir ettiği şahıslar olmuştur. Bu gün memleket içinde ufak tefek ve hazan da iki üç taburu senelerce işgal edecek şekavetlerden başka alâmetini zahirde az hissettiğimiz bu cereyanların hariçteki çalışmalarını artırmakta olduğunu görüyoruz.

Bazı yerlerde yaşlıların gençlerden fazla Türkçe bildiklerini görmemiz bu cereyanın saklanmaz delilidir. Her ne kadar aslen Türk olan büyük kasabalar Van, Erciş, Adilcevaz, Ahlât, Bitlis. Diyarbakir gibi ezildiği zaman halkın kendilerine Kürtlük izafesinden müteessir olduktan ve diğer kasabalar halkının Cumhuriyet Hükümeti'nin milliciliğe verdiği mevki ve Hükümet kuvvet ve kudretine ve yukarıda saydığım kasabaları taklit hislerine binaen aynı şekli göstermekte iseler bu hali, bir zaman benim lisanımı konuşmayan dağlı Kürdün, propagandaya ve bazı emeller peşinde koşmağa alışmış şahısların duygusuna tercüman olamayacağı aşikâr bir iştir.

Esasen gayemiz, ikinci kısmı birinci parti içinde halleylemek olduğuna göre, bizim birçok noksanlarımızla resmî şekilde Hükümet makinesinin gündelik randımanını almak için çevirmemize karşı, Kürtlük cereyanı peşinde koşanların dâhilde ve bilhassa hariçte yaptığı teşkilât ve propagandalara, her ne kadar Hükümetimizin malûmu olsa bile şuracıkta bir göz atmağı da faydalı gördüm.

Şeyh Sait hadisesi Kürtlük duygusunun besleyip büyüüttüğü bir vakadır. Haçonun, Sasonluların, muhtelif şahısların kalkınması bir pilin verdiği cereyanın tesirinden başka bir şekilde tefsir edilemez. Ağrı vakası da aynı mefkûreye istinat etti.

Zeylan vakasını körükleyenler; Kürtlüğe dayanmışlardır. Hükümet kuvvetlerini senelerce işgal eden Ali Can, Seyithan çeteleri bu gaye uğrunda çalışmışlardır.

Melefanlı Mehmet Ali Yunusun, bu gün oğlu Abdurrahman Sasonlulara akıl hocalığı Sason memnu bölgesinde bir beylik kurmağa çalışması Kürtlük duygu ve beylik ananasının yarattığı bir hadisedir.

Hasenanlı Ferzende, Hasenanlı Ado, Yado, Alican, Seyithan, Gevaşlı Adil, İzzet, Musa, Simko, Cebranlı Halit, Hasenanlı Halit, Bitlisli maslup Ziya, İhsan, Nuri Hoca gibi ölü veya diri birçok şahıslar bu gün halk arasında millî fedakâr olarak telâkki edilmektedir.

Dersim vaziyetine temas etmek istemedim. Bence Kürtlük cereyan olan ve hareketleri Dersim'den ziyade hariçteki propagandacılarla fazla teması olan ve hariçtekilerin gerek kendi kuvvetleri; gerek hemfikir oldukları Ermeni, Asurî, Süryanî, gibi milletlerin varlıkları ve bunların fevkinde başka devletlerin de arka olacakları ileri sürülerek yapılan propagandanın fazla girebildiği ve temasın temin edilebildiği hudutlara yakın yerlerde daha fazla beklenmesi icap etmektedir.

Hal böyle iken Dersim için düşünülüp taşınılan şeklin daha esaslı olarak Kürtlük cereyanının belirdiği diğer sahalar için düşünülmemesi geçen her anın kaybedilmesiyle neticelenebilir. Hariçteki Kürtlük cereyanlarının ve propagandalarının kuvvetine inanmak gerektir. Aldığım resmî ve hususî haberlerden mühim olguları kaydedersen sözlerime, dileklerime, istinat noktası bulmuş olurum. Suriye'de Kürtlük için çalışanlardan bilhassa Bedirhan oğullarının teşebbüsü ile Fransız Akademisyenlerinden bir zat Kürtler için bir alfabe yapmış ve Türk harflerini kabul etmiştir. Bir taraftan bizim işimize de gelebileceği düşünülen bu buluş, Türkiye içinde oturan Kürde hariçten propaganda yapabilmek hedefini gütmüştür.

Erivan'da kurulan (Markizim ve Leninizm) enstitüsünün Kürtlük propagandası yapmakta olduğunu işittim.

Amerika'nın Boston şehrinde çıkan Ermenice (Baykar) mücadele gazetesinin 27 Nisan 1935 tarihli nüshasında şöyle bir fıkra okunduğunu işittim.

Ermenistan'da bu gün toprağa bağlanmamış ve kendi ana dili ile tedrisat yapmayan Kürt köyü hemen pek az bulunur. Şimdiye kadar çiftçilik için kabilelerle Tifüse giden Kürt işçileri, bu gün köylerinde muntazam teşkilât vücuda getirmektedirler. Sovyet idaresi geri kalmış olan Kürt halkını ileri götürmek için büyük mesai sarf etmektedir.

Bu sözün meali tam yapılmış olsun olmasın Ermenistan'daki Kürtlerin benliklerinin Kürt kesafeti bulunan memleketlere karşı her hangi fena düşüncelerle takviyesine gidildiğini göstermektedir.

Hatta bundan bir buçuk iki sene önce Erivan da bir (Kürdoloji) kongresi bile toplanmıştır. Hususî bir kaynaktan aldığım habere göre kongrenin kararları arasında bizi pek ziyade alâkadar eden noktalar vardır.

A-Kürdü, Türk kültürü tesirinden kurtarmak.

B- Kürdün aslını eski hadiselerle dayanarak bulmak ve bir Kürt tarihi yazmak.

C - Kürtlerle Yezidîlerin ve Ermenilerin ırkî münasebetlerini bulmak.

D - Bir Kürdistan haritası yapmak.

E - Kürtçedeki lehçeleri birleştirip tek dil vücuda getirmek ve bir gramerle bir lügat yapmak. Ve yazıyı tesbit etmek.

Görülüyor ki, verilen kararlar Kürdün ilerletilmesi ve benliğine sahip olarak yaşatılması gayesini hedef almaktadır. Bu gidişin kuvvet bulması ise her halde memleketimizin zararına bir inkişaf demektir. Bir kaç sene önce Komada toplanan müsteşrikler kongresinin Arinoloji, noloji, persoloji, Kürdöloji mevzuları üzerinde etüd yaptıklarını, Kürtlük ve Yezidîler üzerinde konuşmalar yapıldığını işittim.

Bugün Suriye'de:

1 — Hoybun

2 — Kürt ittihat

3 — Halâskâranı Kürt

4 — Kürtçe konuşan islâm ve Hristiyan

5 — Kürt teavün

6 — Kürt fukaraperver

7 — Kürt dilini tamim

8 — Kürt - Nasturî birliği gibi Kürtler tarafından teşkil edilen cemiyetler, doğrudan doğruya

9 - Türk hilâfet

10 - Taşnak

11 — Hoybonculara müzahir Süryani

12 — Hidayetül Ulâmiye

13 — Çerkezler

14 — Nakşîler tarikatı gibi diğer unsurlar ve 150 'lik ve diğer vatan hainleri tarafından kurulan Kürt istiklâline çalışan teşekküller durmadan dinlenmeden Kürtlük gayesi uğrunda çalışmaktadırlar.

Bu gün Suriye’de bulunan Kürt, Ermeni, Süryani birçok -isimleri Hükümetçe de malûm- eşhas Ermenilerle Kürtleri daha sıkı bir surette birleştirip Süryanî, Asurî ve Yezidî gibi ekalliyetlerden de istifade ederek El cezire de dâhil olmak üzere Toroslardan başlamak üzere büyük bir Ermenistan ve Kürdistan birliği kurmak için oldukları duyulmaktadır. Bu teşebbüslerinden katî" bir ümit göremeyenler Ermeni komitacılarının paralar ile Kürt şakilerine dayanarak çıkaracakları karışıklıklara, dâhil ve hariçteki Kürtleri ve Ermenileri karıştırarak isyanı büyültmek ve bu suretle diğer bir devletin yardımına nail olacaklarını düşünüp görüşmekte ve propaganda etmektedirler. Kuracakları tesanütle bu gün bir muvaffakiyet elde etmeğe muktedir olamazlarsa Türkiye’nin her hangi bir haricî gaileye ve harbe girdiği anı beklemek suretiyle gayelerine nail olacaklarını ummaktadırlar. Filvaki kendilerine her hangi bir dar zamanda Türkiye’ye hücum etmek ve dâhildeki Kürtleri de ayaklandırmak arzusunu besleyen Suriye Kürtleri ve Ermenileri 10 binlerce silâhlı çıkarabilecek bir kütledir. Fransızların Arap vataniler ile olan siyasal savaşları Suriye Kürdü, Ermeni'yi, Çerkez'i, Asurî'yi ve diğer ekalliyetleri silâhlandırmaya saik olmuştur.

Bu hadiseleri kaydetmekten maksadım, içeride ve dışarıda olan Kürtlük cereyanlarının Türkiye Cumhuriyeti için yapabileceği zararın önüne, geçmek çaresini aramak zamanının gelmiş, çatmış ve hatta geçmekte olduğunu arz etmektedir.

Büyük Başkanımız İsmet İnönü, 1935 yazında doğu vilâyetlerinde yaptığı tetkikatta birçok zararlara ve noksanlıklara temas buyurmuşlardır.

Dersim işi için de Hükümetin muteberiz kararına bilgi hâsıl olmuştur. Fakat umumî Kürtlük meselesi henüz halledilmemiş ve programlanmamış vaziyettedir.

Her zaman, her işte ve dünyanın bile en büyük işinde en doğruyu ve çıkar yolu bulup tahakkuk ettiren Devlet ve Hükümet reislerimizin bu işte de en isabetli kararlar alacağına hiç şüphe olmamakla beraber raporumu bir neticeye bağlamak için bazı önerelerde bulunmak isterim.

İlk düşünüş şu olmalıdır:

16 doğu vilâyetinde 1927 nüfus sayımı istatistiklerimizin gösterdiğine göre bir milyona yakın Kürt vardır, bu Kürtler tamamen asimile edilerek cennet kadar güzel olan oturdukları ülke, Türk vatanının ayrılmaz bir parçası haline mi getirilecektir. Yoksa her hangi bir aksu lamelden doğacak ufak tefek vakayla bile meydan vermemek üzere

Hükümet kuvvetlerinin kontrolü alanda birçok senelerden beri sürünüp gelmekte olan halin devamını kabul etmek tarafına mı gidilecektir; Bu halde ileri gelenlere hürmet gösterip, bahşış vererek bu gün için nispi sükûn tesis etmek yarın gelecek hadiseleri o anın müsaadesine göre halletmek.

Benim düşüncem, Devletin iç ve dış siyaseti müsait olduğu anda birinci şekli ihtiyar etmek tarzındadır. O kadarki doğu ve güney sınırlarımız dışında Kürtlük gayesile uğraşanlar bu sınırlar içinde kendilerinin konuştuğu fili anlar ve hisleri onlarla müşterek adam kalmadığına kanaat getirsinler.

Bu gaye için, takip edilecek yol bir değildir, birçok kuvvetler muvazi yollardan yürümelidir.

A - Doğu vilâyetlerinin Van Gölü havzası, Muş ovası, Bulanık ve Malazgirt kazaları, trenlerin ve şoselerin uğradığı sahanın iki taraflı Türk muhacirle iskân edilmelidir.

Bu günkü şekil doğu vilâyetlerinin çok mühim olan iskân işini halle yeter değildir.

Bu iş için, senelere ayrılmış bir program iskân sahası olan arazi üzerindeki tasarruf hukukunu kanunî şekilde teyit veya iptal ve araziye muntazam paftalara taksim ve elinde mevcut malzemesi muhtelif sanatkâr ve ustalar ile derhal modern bir köy kurmağa muktedir ve sırf bu işlerle müştâğil idareci, iskâncı hâkim, doktor ve bir mühendis ve bir mimar ve bir fen memurundan müteşekkil daimî köy kuran komisyonlar yapmak lâzımdır. Bu komisyonlar bir kaç sene devam etmek suretiyle senede en aşağı 300 ev kurmalıdır. İnşaatta bulacağı kolaylıkla her ev için 600 lira kabul etsek 180,000 lira ev için sarf etmek icap eder. Bunu müteahhide versek ki bulmak imkânı yoktur vaktile müteahhit diye iş almış olanların da yapmış oldukları evlerin vaziyetini çok acıklı gördük. Yüzde on beşten kâr hesabı ile 27 bin lira kâr vermemiz icabeder. istediğim komisyon ise yirmi - yirmi beş bin liralık bir bütçe ile hem inşaatı temin edecek, hem iskân sahasının arazi işini halledecektir.

Senelerce devam etmek suretiyle, yüzer hanelik her sene üç beş Türk köyü kurmanın önemini büyük görüyorum.

İleri bir milletin kültürü asimile edebilir. Yoksa bin bir ihtiyaç içinde yırtık pırtık beyaz don ve mavi fermane ile vücudunu saklamağa çalışan sıtmal ve berbat eski izbelere yerleştirilip yarı aç yarı çıplak hastalıklı; bir halde bulunan ve her gün bir dava ile

elinden Hükümetin verdiği arazi mahkeme kararıyla alınmak istenen bir göçmen iri yan vahşi kıyafetli olsa bile üstü başı sağlam, zinde bir dağlı Kürde temsil elemanı olamaz

İşte bunların hepsinin önüne geçecek olan şekil yukarıda arzettiğimiz gibi her türlü kanunî salâhiyete malik komisyonların umumî müfettişliğe bağlı olarak ve emirlerine para hazır bulundurularak faaliyete başlattırılmasıdır. Bu işin vüsatı seneden seneye tahsis edilebilecek para ile değişir ise de en az bu şekilde iktisadî, kültürü yerinde 300 hanenin bile tesirini göstereceğini kabul etmek icabeder. Bunu temin edecek bir proje ve programı sunacağım.

B - Lisan öğretmek işi,

Türk camiası içinde kaynatmak istediğimiz kimseleri Kürtçe yerine Türkçe ile konuşur hale getirmek icabeder. Bu söz götürmez bir kaziyedir.

Bunun için, yemesi, köyünde köylüsünün, anasının babasının yediğinden ayrılmak, yatağını basit tahta kerevetini kendilerine temin ettirmek suretiyle devşirme ile köy çocuklarını alıp yatılı mektepler kurmak icabeder.

Bu mekteplerin binası geniş, hastanesi, eczanesi yerinde müstakil veya tez tez uğrayan bir doktorun kontrolünde, Türklük aşlamak kabiliyetini yetişmiş, azimli, çalışkan muallimlerin idaresinde olmalıdır. Bu yapıyı ve teşkilâtı Hükümet kurmalıdır.

Bu mekteplerde sırf Türkçe konuşmağı ve Türklük propagandasını ve Türk büyüklerine karşı sevgiyi uyandıracak bir program takip edilecek ve tahsil müddeti üç sene olup çocuk senenin on, on bir ayında mektepte kalacaktır. Bu hal bir kanunla temin edilmelidir. Bu misyoner tarzında bir temsil takibidir. Bu mektep kaza merkezlerinde hatta kalabalık memuru, subayı olan nahiye merkezlerinde umumî beş senelik ilk mekteplerin mevcudiyetine mani olmayacaktır.

Bu gün vilâyetlerin bütçeleriyle ancak kazalarda ve bazı nahiyelerde pek mahdut köylerde 1/3 muallimli birer ilk mektep idare edilebilmektedir.

Büyük Türk köylerinde de beş sınıflı program üzerine müesses mekteplerin varlığı kabul edilebileceğine göre vilâyetlerin ziraî, baylan birçok işleri kanunî, idarî ve içtimâî birçok yardımları bırakmadan leyf mektep meydana getirmelerine maddeten imkân görüyorum.

Hükümetçe seneden seneye bir program altında münasip muhitlerden başlayarak böyle müesseseler kurmanın zarureti kailim. Böyle müesseseler ilk olarak Van'ın, Gevaş, Hakkâri'nin, Beytüşşebap, Bitlis'in Hizan, Muş'un Malazgirt, Şiird'in Pervari, Diyarbakir'in Eğil (Şerbeti), Mardin'in Derik, Urfa'nın Viranşehir kazalarında kurulabilir.

C – Asimilasyon işinde Türklük merkezi olarak kurulup kùltive edilecek vilâyet ve kaza merkezlerinin büyük rol oynayacağı iyi birçok şahsiyetler tarafından söylenmiş ve bahis mevzuu olmuş ise de, temsil işinde önemli bir mevki olan bu düşünce ve buluşun tatbik şekli bu gün için gündelik işleri çevirmekten başka bir harekete muktedir olamayan toplanmış memurlar elinde bir terakki gösterememektedir. Ve Devletin genel ilerlemesinin zamanla yapacağı tesirden büyük bir fayda yaratmak şeklinin hâsıl olamadığı görülmektedir.

Bu merkezlerin tesirini, ekonomik, sağlık, sosyal ve kültürel olmak üzere üç sahadan ilerletmek kabil olduğunu düşünüyorum.

Ekonomik tesiri.

Geniş bir bölgenin ortasında kurulacak bir Türklük merkezindeki iktisadî hâkimiyet, Kürtçe ile ilgisini katiyen kesmiş bir zümre eline geçirilmeli, diğer taraftan da mevcut tüccarlara kendisiyle münasebette bulunan her dağlı Kürdü Türkçe konuşturmak ve Hükümete ısındırmak yolunda nasıl çalışacakları münasip kimseler, Halkevleri vasıtasile pek açık olarak anlatılmalıdır.

Buna mukabil köy köy gezerek her nevi eşya satan ve köylünün yumurtasını, yağını pek az bir değerle, eşya ile değiştiren ve mütemadiyen Kürtçe konuşan ve ağılebi ihtimal köylüyü kasabalara yanaşmaktan uzaklaştıracak haberler yayması kabil olan ayak satıcılarını ortadan kaldırmak lâzım gelir. Ekonomi bahsinde Türkün, Türk işçi başı kullanmak suretiyle kuracağı fabrika ve imalâthaneler de müessir olacaktır.

Ziraat memurlarının, baytarların süvari ve seyyar bir hale konması ve mütemadiyen köylerde gezerek köylü ile hasbıhal ve propaganda yapması düşünülen merkezlerin ekonomik tesirlerini artıracak tedbirlerdendir.

Sağlık ve sosyal tesir. En vahşi insanları değil, hayvanları bile can düşüncesi, can korkusu, bayat lezzeti yola getirecek büyük bir müessirdir. Bu gün doğu vilâyetlerimizde çalışmakta olan memurlarımızın bile sağlıklarını tababet sigortasına bağlayamamışızdır. Ve bu günkü şekil terakkiye doğru gitmiş olsa bile bu yoldaki düşünce ve gayeyi ne kadar sene sonra temin edeceği malûm değildir. Takdir edilemeyecek bir çağ kadar uzakta kalır.

İstediğim şekil şudur:

Her vilâyetin bir sağlık müdürü ile gerek vilâyet ve gerek kaza merkezlerinde, yetecek kadar, kaza sağlık doktorları bulunmalıdır. Bu doktorlara icabı kadar ücret verilmeli, hayvanı olmalı, sağlık işine ait hiç bir mesele onun müdahalesi haricinde kalmamalıdır. Öyle belediye, hususî muhasebe veya bilmem şu veya bu kurumdan maaş tahsis edilirse o daireler işine bakar, aksi Hükümet doktorudur. Nazariyesi ortadan kaldırılmalıdır.

Hatta sağlık doktorları muayene ve tedavi ücreti almaktan men edilmek şahsî işlerden harcırah alması icabederse Hükümetin kanunundaki miktarlar üzerinden almalıdır.

Sıtma Mücadele Kanunu da dâhil olarak her nevi sağlık kanunlarını tatbik edebilmelidir. Böyle bir sağlık doktorunun yanındaki imanlı bir kaç memuru ve dispanseriyle, köy gezileriyle kültür merkezlerinin en derin rolünü oynayan bir varlık olacağı şüphesizdir.

Nahiye müdürlerinin süvari olmaları mütemadiyen köy köy gezerek halkla temas etmesi Türk, Kürt ve Alevî ailelerin birbirine kız alıp vermeleri, asker ve memur olarak batı halkından bu bölgeye gelip Kürt kızlar ile evlenip burada yerleşeceklerin arazi verilmek suretiyle iskânda sosyal tesirlerin icrasını tebellür ettirir.

Merkezlerin kültürel tesirleri:

Kültürün tesiri olabilmesi için merkez ittihaz edilecek kasabaların etrafa nur verecek kadar inkişaf etmesi lâzımdır. Vaziyet kendi haline bırakılırsa meydana gelecek terakkinin, gayrı muntazır hadiselerle tekaddüm edebileceğini kimse iddia edemez. Bunun için süratli tedbirler almak icabeder. Bu tedbirlerin başında halkı arkasından sürükleyecek idare memurları, gençliğe müessir olacak bilgili; gaye uğrunda didinir maarif müdürleri, saçaktan irfan nurunun dört duvar arasına sıkışıp kalmasını hazmedemeyecek, geniş bir muhiti aydınlatacak muallimlerin kültür merkezlerinde birleşmesi lâzımdır.

Teessürle kaydetmek gerektirir, henüz kültü merkezlerine düşünce taşınan memur tayin etmiş değiliz. Bu günkü memurlarımız da kendilerinden beklenen bu gayeyi temin edecek karakterde değildirler. Büyükler tayin edilirken vekâletlerin ihtimamı, küçükler için umumî müfettişlik merkezinde kurs açılması lâzımdır. Kültür merkezlerinin Türk kültürü aşlamak kabiliyetini artırmağa çalışmak lâzımdır. Yoksa Kürt de kendisine bir kültür bulmak yoluna girerse iş daha müşkülleşir. .

D Temsilin süratle temini için Kürtçe konuşmak meselesi üzerinde durmak lâzımdır.

Halkevlerinin, bilumum münevverlerin. Devlet daireleri, müesseseleri memur ve müstahdemlerinin bilhassa vazife başında Kürtçe konuşmasına katiyen müsaade edilmemelidir. İş olan köylü Türkçe bilmiyorsa bile, memur derhal onunla Kürtçe anlaşmağa başvurmamak, memur olmayandan bir tercüman getirmeğe mecbur tutulmalıdır. Bu suretle yaratılacak müşkülât Türkçe meramını anlatmağa saik olacaktır. Memurlardan Kürtçe konuşanlar, birincisinde yazılı ihtar, tekerrüründe muhtelif nisbetlerle maaş kesilmesi, itiyat edildiği halde memuriyetten çıkarılmasıyla cezalandırılmalıdır.

Her daire âmiri, zabıta memuru bunu temine muvazzaf olmalıdır. Temsil konusuna son vermezden önce mühim gördüğüm bir tedbirden de bahsetmek isterim.

Kürt, muntazam hükümet teşkiline, sebebi ne olursa olsun alışmış değildir. Kendisince en kuvvetli şahsiyet kabilenin reisi köyün ağası, ektiği tarlanın ve kollandığı öküzün sahibi olan adamdır. Onun sözüne kanar, onun emellerinin tahakkuku için çalışır. Cumhuriyet devrinde mütekabil bağ gevşemiş ise de tamamıyla kırılmış denemez.

Kürt hükümet memurlarının ara sıra kendilerine gösterdiği şefkat ve mülâyemetin hükümet atıfından ziyade kendisinin halk ettiği âmirlerinden ileri geldiğine zahip olmuştur. İşte bu duyguları bu günden besleyen bazı kimselerin ve bilhassa hudut dışında çalışanların ve dâhilde onlara yardım etmek isteyenlerin temsil işinde halkla hükümet arasma girip aksi tesirler husulüne çatışmaları pek tabii görülmelidir. Menfaatleri kaybolan şeyhler, halkın mesaisini istismara alışmış ağalar, dışarı ile münasebette bulunan propagandacılar, çetecilik yapanlar. Hükümet kuvvetlerine karşı gelenler köyleri memnu bölgeden addedilenler, geniş mikyasta kaçakçılık yaptırnanlar, gesaş arazi işletenler mükerrer cürüm sahibi olanlar bu cümleden addedilebilirler. Bunların temsili zor olduğu gibi zararlarının çok olacağı kesin. Bu gibi şahısların da Kürtler arasından seçilip çıkarılması zorunludur. Bunların kaç nüfusa balığ olacaklarını

bu gön tahmin etmek müşküldür. Esasen hükümet bu sene aynı vasıftan üç bin raddesinde nüfusun garp vilâyetlerine alınmasını buyurmuştur. 15-20 senelik muntazam bir program temessül etmemiş halkı ortadan kaldırmış, kalanları da Türk kültürüne merbut bir hale getirmiş olacaktır. Bu son tedbire müracaat etmeden temsil işinin halline imkân görmüyorum.

E - Temsil işinde:

1 - Halkevlerine önem verilmesi.

2 - Okuma odaları açılarak halka ajan ve gazele ve mecmua okutturulması.

3 - Türk eserlerini çok güzel bir surette teshir edecek müzeler kurulması gibi teşebbüsler, seyyar temsili oyunlar tertip ve halk türküleri söyleyecek temsil grupları yapıp gezdirmek ve köy sinema ve radyoları tesis etmek de iyi netice verecek amillerdendir. Asimilasyon hususundaki fikirlerimi böylece hülâsa ettikten sonra gerek temsil, gerek kuvvete istinaden temdidî idare şekli kabul edilmiş olsun tatbiki lâzım çeşitli işler vardır ki onlara temas etmek zarureti duymuyorum.

Madde 1- Kürtlüğün kaldırılması veya sağlam idarenin kurulması için yola ihtiyaç vardır. Her ne kadar yaz günlerinde bölgenin hemen her kazasına tekerlekli vesaitle sevkiyat kabilse de yağmur mevsimi başladıktan sonra her hangi bir hareket ve sevkiyat anında tekerlekli ve ağır ecsamı Diyarbekir'den ileri götürememek vaziyetiyle karşılaşılır Değil böyle, askerî bir zaruret emniyet, asayiş kültür gibi manevî lüzumlar ve temsil adımları bile yolla gitmek gereklidir.

Yapılacak yol uzuncadır.

A - Diyarbekir - Silvan - Melefan - Ziyaret - Bitlis - Tatvan.

B - Ziyaret - Siirt - Pervari - Şatık - Van.

C - Van - Başkale - Hakâri - Pervari.

D - Mardin - Savur - Midyat - Gercüş - Siirt.

İşte bu yolların inşası maddî, manevî her güne ilerleme çarelerinin Birinci Umumî Müfettişlik bölgesine girmesini temin edecek ve bu bölgeyi ana vatana daima sağlam bir halde bağlayacaktır.

Bugün Türk kültürüne temessül etmemiş bin bir propaganda, Kürdün her türlüşünün asker hizmetine alınmasının askerden avdet edenlerin memnun olduktan şayiasına rağmen ne dereceye kadar uygun olduğunu bilmiyorum. Esasen tam Kürt olan muhitte askere icabet % 20 raddesindedir. Her türlü şahsî düşünceleri atarak Kürtlerin askerliğini amele taburlarında geçirtmek ve bu yollan kendilerine yaptırmak ve bu esnada Türkçe öğretmek, temsillerine çalışmak şıklarını da takip etmeği kabul edilmez bir fikir addetmiyorum.

Madde 2- Doğu vilâyetlerinin mühim bir derdi de memur meselesidir. İki safhadan tetkiki icabeder.

A - Memur intihabında lâıyk olduğu ehemmiyetin verilmemesidir.

Batı vilâyetlerinden kaldırılmaları icab eden memurlar doğu vilâyetlerine gönderilmektedir. Ne hacet, benim teşkilâtıma bile her hangi beğenilmeyen karakteri hasebiyle yerinden uzaklaştırılması icab eden memur göndermeğe teşebbüs eden vekâlet bile olmuştur. Çünkü intihap işini ellerinde tutan komisyonlar, müsteşarlar bölgenin hususiyetini en değerli bir memurun çalışacağı bir saha olduğu fikrini henüz teslim etmemişlerdir.

B - Memur vazife başına geldikten sonra çalışmak, vazifeye merbut olmak hassasını gösteremiyor. Bu, bir taraftan şahsi kabiliyet meselesi olduğu gibi, muhitin verdiği bazı elemeler de bu hali artırıyor veya doğuruyor.

1 - Birçok yerde çalışacak - orta vaziyette bile resmî daireler binaları olmaması.

2 - Meskensizlik.

Bazı kazalarda memurların, subayların ikamet tarzı feci bir hal almaktadır.

Bu vaziyetleri halle çare arayan Büyük Başkanımız, bir milyon liralık bir proje yapılmasını Elâziz'i teşriflerinde emir buyurmuşlardı. Malûm olduğu üzere bu bölgede inşaat için zaman dar, ve iş için müteahhit bulmak müşkül ve bütçede memur evleri için tahsisat fasıl, maddesi açılmamış olduğundan bunu bir kanun mevzuu addederek yaptığım projede buna göre tertip edilmiştir, (ayrıca takdim edilecektir.)

Esasen bu inşaatı, yukarıda kurulmasını arz ve teklif ettiğim iskân komisyonuna tevdi etmek en uygun bir şekil olursa da emaneten veya ihale suretiyle bu binaları yapmağa mahallî nafia inşaat komisyonlarına salâhiyet vermek de maksadı temin edebilir.

3— Memurları bölgeye bağlayacak tedbirlerden birisi de, yukarıda bildirdiğim veçhile sağlık teşkilâtını her kazaya teşmil etmek ve memurların fevkalâde sıhî hallerinde yol masrafı ve tedavi ücreti hususunda yardım görmesi meselesidir.

4— Doğu vilâyetlerine gelen memurlardan işittiğim şikâyetlerden birisi de, orta mektep veya lise olmayan yerlerde ödev aldıkları zaman bu mekteplerde okuyacak çocuklarının tahsil meselesidir.

Bu meselenin çok kolay ve birçok çalışan ve dürüst memurları doğu vilâyetlerindeki vazifelere gönüllü olarak bağlayacak tarzda halli kabil olduğunu zannediyorum.

Kültür Bakanlığı, bir kanunla, bin talebe meccanen okutmak salahiyetine haizdir.

Esasen memurun garp vilâyetleri halkından olarak gelmiş olması ve bulunduğu yerde çocuğunun orta tahsili ikmal edeceği müessese bulunmaması ve memuriyetinin bu bölgede devamı şartlarına istinaden çocuklarının Kültür Bakanlığı hesabına meccanen okutulması, teklifimin esası olduğundan Kültür Bakanlığı almakta olduğu çocukların onda birini bu hesaba ayırırsa memleket için çok hayırlı bir karar almış olacaktır. Bunun da bir kanun mevzuu olduğuna şüphe yoktur.

5— Doğu vilâyetlerine gelen memurlar, ihtiyaçlarını giderecek malzeme bulamamak yüzünden ücra köşelerde bir kaç lira biriktirmiş olanlar da seneden seneye büyük şehirlere yaptıkları gezinti ile biriktirdiğini harcamaktadır.

Esasen doğu vilâyetlerinde hayat ucuz değildir. Hayatın ucuzluğu ayrıla bulgur aşını her gün yemeğe alışmış olanlar nezdinde mevzuu bahs olabilir. Yoksa gerek bakkaliye ve sebze, gerek manifatura, garp vilâyetlerine nazaran çok pahalıdır.

Bir memur Muşta da, Antalya'da yaşadığının aynı derecesini temin edebilmesi için hiç şüphesiz ki, Antalya'daki sarfiyatının bir buçuk mislini sarf etmesi lâzımdır. Aslî maaşı 90 lira olan valilerin bile geçim bahsinde şikâyet ettiklerini görmekteyim. Hâlbuki bu vilâyetlere gelen vali ve kaymakamların o yerin idaresini iyi tanzime muktedir olduğu takdirde- dört sene kadar vazifesinde kalması kendisinden iyi randıman alınmasını imkân dâhiline koyabilir. Bunun için, bazı rüesayı bölgeye bağlayacak maddî tazminatın muvafık olacağını mütalaa etmekteyim.

6— Doğu bölgesinde çalışan memurların, hâkimlerin, jandarma subaylarının sicilleri üzerinde çok durmak icab ediyor.

Bunlardan her hangi birinin irtikâbı, sui istimali, hırsızlığı, fena karakterleri yakın amirinden itibaren müfettişi umumiye kadar bütün dereceler tarafından teyid edilirse o memur için hiç olmazsa bir seneden aşağı olmamak üzere memuriyetten mahrumiyet cezasını almalıdır. Yoksa bugün yapıldığı gibi bu hallerinden şikâyet edilen bir memur şarkın her hangi bir kazasından alınarak, bilfarz İzmir tarafına gönderilmiş olursa, rica, iltimas, ve istirhamla bulamadığı gayeye erişmiş olur...

Madde 3 — Kürtlük hakkında ne şekilde hareket edersek edelim, idaresi başında bulunduğum bölgenin, memleketin diğer tarafına hiç bir yönden benzeyişi olmadığını, aynı kanunlarla idaresine devam etmenin bu bölgede arzu edilen huzur ve sükûnu ve temsil işini halledemeyeceğini kabul etmek zarureti vardır.

A - Ben bir cereyanlarını yukarıda izah ettiğim bölgenin habercisini casusunu, serserisini, sakisini müspet delâliyle kanunun pençesine koymağa imkân yoktur. Hudutların gece gündüz geçilmeğe müsait olan bir noktasından bu gün, öbür noktasından yarın dâhile giren bir propagandacı veya casusu, adeta hiç bir cezaya çarpılmadan hudut dışarı edilmesi; anası babası, çoluğu çocuğu köyünde, tarlası malı başında serbest oturan yol kesici ve şakinin gasb ettiklerini de bunlara refahlarını arttırmak için vermesine mukabil haklarında hiç bir şey yapılmaması, bu çeşit işler yapan adamların cesaretim ve adedini arttıracığına şüphe yoktur.

Huduttan pasaportsuz veya vesikasız gelen bir şahıs; ya hudut boyunda bir kurşunla karşılanacağını veya aylarca hapis yatacağını bilirse; köyünde kurulmuş düzeni çoluğu çocuğu olan bir adam şekavete sülük ederken, köyde bıraktıklarının, kendisini himaye edeceklerin derhal oradan kaldırılacaklarını hesaba alırsa, bu gibi fena yerlere gideceklerin adedi azalacağına şüphe yoktur.

Böyle bir salâhiyeti Konya valisine, Amasya valisine vermeğe hiç lüzum görmüyorum. Fakat Mardin valisinde bulunması, mülkün selâmeti icabındandır.

Valiye tevdiinde mahzur tasavvur edilirse müfettişi umuminin tasvibine terk edilebilir. Hakikat böyle iken, Mardin valisinin, polis vazife ve salâhiyetleri kanunun 18'inci maddesine istinaden nezaret altına almış olduğu adamların güya hakkı hürriyetleri Mardin Cumhuriyet Müddei Umumisince ve bir netice Adliye Vekâletince himayeye teşebbüs edilmiş ve kanunun valilere verdiği hakkın da takyidi tarafına gidilmiştir.

Bölgeyi bu gün Kürtlük propogandası, yarın Kürtlük istiklâl cereyanı kaplasa, bu günkü adlî prensiplerin memleketi kurtaracağına kanaat getiremiyorum. Meğerki bölgedeki amme hukuku müdafii olacak arkadaşlar ulusal duyguyu her şeyin üstünde tutmağa azmetmiş şahıslar itibarile, idare âmirlerini daha başka türlü yaratılmış olarak tasavvur etmiyorum. Buradaki fark; vazifenin icra tarzında kanunların kayıtlarında mündemiçtir. Bu gün müddei umumî iken icrasına katiyen yanaşmadığı bir işi, yarın kaymakam veya vali olduğu zaman icraya kalkışan memurlar görülmüştür.

Gerek yukarıdaki (A) fıkrasından çıkarılan neticeye, gerek filasıl adlî teşkilâtımızın muğlâk, basit ve cahil halkın anlamasından uzak olmasına mebni Birinci Umumi Müfettişlik bölgesinde hususî bir adliye rejimi kurulması lâzım olduğu kanaatindeyim.

Bu teşkilâtın esas noktalarını şöyle hülâsa edebilirim:

1 - Sulh, hukuk, ceza ve sair unvanları kaldırıp her kazada, her nevi davaya bakabilecek kaza hâkimliğinin kurulması.

2— Bölgenin uzak olmasına karşı adlî işlerin tesrii icab ettiğinden her işin temyize gitmesinin önüne geçmek için üç kişiden mürekkep biri Bitlis, biri Diyarbekir’de olmak üzere iki istinaf mahkemesinin kurulması.

3— Sorgu hâkimlerinin ilgasile kaza hâkiminin ilk tahkikata başlayarak neticeye göre karar vermesinin temini.

4— İlk ve istinaf mahkemelerinde verilen kararlardan her hangi bir hadde kadar olanların kat’i hüküm olarak kabulü.

5— Hukuku umumiye ile beraber dava ve talep etmeden şahıs hukukunun da zaman altına alınması gibi esaslara dayanan bir proje ayrıca sunulacaktır.

Bu raporumda arz edilen hususlardan umumî müfettişlikçe yapılabilecekler yapılmakta ve takip edilmekte olmakla beraber, Türkü büyük saadetlere kavuşturan ve Türk vatanını her gün fersahlarca ileri götüren büyük Hükümet Şefi İsmet İnönü’nden memleketin görebildiği bir derdinin hal ve takibi için direktifler alabilmek gayesini güderek yazdığımı arz eylerim.

Birinci Umumî Müfettiş A. B. Özmen

EK-5

FEVZİ ÇAKMAK'IN RAPORU

Dersim vaziyeti Büyük Erkânı Harbiye'ce de yüksek bir alâka ile takip olunduğundan bu mıntika hakkında B, E. Rs. ne verilen raporların hulâsasî da faydalı olur mütalâasıle aşağıya yazılmıştır-

Dersim asırlarca nüfuz edilmemiş, hükümete mühim gaileler çıkarmış, mutadî şekavet olan mütecaviz ve soyguncu unsurları havi bir kıtadır.

Yapılan tediplerden hiçbirî neticeli olmamıştır. Yolsuzluk ve mıntikanın arızalı oluşu sebepleriyle aşiretler ekseriya hareket yapan kıtanın önünden kaçabilmişler ve tesirinden uzaklaşmışlardır. Buna mukabil gündüz ve gece baskınlar ile muvasala yollarını, münakalatı ve bazen da kıtaatı izaç etmişlerdir.

Dersim halkı cahildir. Şekavet ruhu hâkimdir. Bununla beraber şekavete, tecavüze, soygunculuğa asıl müessir rüesa olmuştur.

Yolsuzluk ve tabîî avarız bu hali devam ettirmiştir.

Nüfus artmaktadır. Toprak ve maişet vasıtası azdır. Ekseriyet yoğurt ve kuru süt ile geçinir.

Şimalden Cenuba, Şarktan Garba yollar yapılsa Dersim halkının şehirlerle teması kolaylaşır, bu suretle fikren de inkişafa hizmet edilmiş olur. Ancak bu neticeyi anlayan reisler bu yolların yapılmasına uzun zaman mani olmuşlardır.

1270'te inşasına teşebbüs edilen Elâziz-Hozat-Ovacık yoluna Cumhuriyet devrine kadar başlanamamıştır.

Bu yolun geçtiği aksamda şekavetin azlığı Şimalî Dersim'de ise deha fazla olduğu görülür.

1930 da zorlukla Plümür'e sevk edilebilen bir Jandarma kamyoneti Plümerliler üzerinde garip tesirler yapmıştır.

Dersimliler maişet müşkülâtı içindedir. Halk, yazın dağlarda mantar ve mümasili yabani sebzelerle süt, yoğurt ve yağ ile taayyüş eder. Kışın yazdan tulumlara basılan çökelek ve kısmen yağ ile geçinirler. Reislerden maada halk darı ekmeği yer. Arazi en ziyade hayvancılığa müsaittir. Ziraata müsait akşam çok azdır. Ziraata müsait arazide rüese hesabına ekilir. Meselâ: Çarıklı aşiretinde arazi kâmilten şah Hüseyin Bey ailesine aittir.

Halkın oturduğu evler tepeden delikli birer indir. Yatmak, oturmak, ekmek pişirmek, hulâsa bütün ihtiyaç için bir tek oda ile yanında samanlık ve ahırdan ibaret mağaraya benzer yerlerdir.

Giyikleri koyun ve keçi kılından şalvar ve cepken, kadınlar şalvar ve üç peşli entaridir.

Bu şekilde yaşayan iptidaî halk seyitlerin, reislerin birer esiridir.

Binaenaleyh ıslahın ilk safhasını:

A - Ana yolların inşası, ,

B - Silâhların toplanması,

C - Reislerin, bey ve ağaların, seyitlerin bir daha gelmemek üzere Garbî Anadolu'ya nakli,

D- Reisler alınmadıktan sonra halkında en şerir olanlarının Dersim'den çok uzak olan ovalara şevki ve öz Türk köyleri içerisinde dağıtılması,

Dersim'de kalacak olanları da reislerden istirdat olunacak araziye bağlamak teşkil eder. Dersim'den çıkarılması lâzım reisler arasında bilhassa şunlar hatıra gelir.

Seyit Rıza, oğulları ve biraderinin çocukları.

Kırganlı Süleyman ve amuca zadelere.

Bahtiyarlı, Rotanlı Veli Bey zade Hüseyin Bey ve amuca zadesi küçük oğlu.

Karaballı Mehmet Ali ağa ve Koç ağa.

Aşağı Abbastan Zeyno zadelere kâmilten, sabık mebus Mustafa ağa ve avenesi.

Ferhat uşağından Cemşit, Diyar ağalar, kahraman ağanın torunları ve küçük ağa.

Pilvenkten Kavsi oğlunun oğulları.

Ovacıkta Güdi köyünde maruf Alişar.

Havran aşireti reisi kısmen.

Kureyşan aşireti reisi kâmilin.

Koç uşağı aşireti rüesası kâmilin.

Ovacıkta Pülürlü Munzur ağa, Zeynel ağa ve Kalanda Munzur ağaya mensup rüesadan Nuri ağa ve biraderleri.

Çarıklıkların ve Kutu deresine yakın olan aş-irin rüesası kâmilin.

Keçel uşağı reisi Ağa ve Ali Şevki Bey. Bu tedbirlerden sonra Dersim’de:

A - Asayiş için bir dağ livası bulundurulması,

B- İcap eden yerlerde Blok havuzlar yapılması,

C - İdari teşkilâtı yeniden tanzim ve ıslah,

D- Yerli memurların kâmilin çıkarılması, Dersim’e en iyi memurların tayini,

E -Yüksek idare memurlarına adeta koloni idarelerindeki salâhiyetin verilmesi,

F - Propagandaya kuvvet verilmesi ve Türklüğün telkini,

G-Kürtçe yerine Türk dilinin ikamesi için ilmi ve idarî tedbirlerin alınması. (büyük kız çocuklarının okutulması)

Hulâsa

1 — Dersim’de bu günkü vaziyetin idamesi tehlikelidir. Bu vaziyet Dersimlinin maneviyatını takviye etmektedir.

2— Dersimli okşanmakla kazanılmaz. Müsellâh kuvvetin müdahalesi Dersimliye daha çok tesir yapar ve ıslahın esasını teşkil eder.

3— Dersim evvelâ Koloni gibi nazarı itibara alınmalı, Türk camiası içinde Kürtlük eritilmeli, ondan sonra ve tedricen öz Türk hukukuna mazhar kılınmalıdır.

EK-6

HAMDİ BEY'İN RAPORU

A - Seyit Rıza'nın bütün aşiretleri ittifakına alması ve harekete şubatta geçmeleri ihtimali hakkındaki keyfiyeti teyit ve tevsik kabil olamamıştır. Dersim gittikçe Kürtleşiyor, mefkûreleşiyor, tehlike büyüyor.

Seyit Rıza'nın hükümete karşı takındığı vaziyetten kendisine husumetleri hasebiyle müteessir olan bazı aşairin hissiyatından da istifadeye çalışılacaktır.

Hükümeti senelerden beri işgal etmekte bulunan Dersim meselesi idare-i sabıkanın bir mirası seyyiatından başka bir şey değildir.

Hükümeti afilenin bazen adlû ihsan, bazen zaaf ve cebanet, bazen da sebepsiz ve neticesiz şiddet suretindeki gayri müstakar ve gayri müsmir politikası Dersim'i daimi bir hercü merç yuvası haline getirmiştir.

Rüesayı mülkiye ve askeriye'nin ıslahat ve tedibat gibi mütenakız efkâr ve mütalâatı, mütereddit ve tehdidini ikaa gayri muktedir idarei sabıkai merkeziyeyi mütemadiyen işgal etmiştir.

B - Dersim, Hükümeti Cumhuriye için bir çıbandır. Bu çıban üzerinde kat'i bir ameliye yapmak ve ihtimalâtı elimeyi önlemek, selâmeti memleket namına farzı ayındır.

C - Aşiretlerin vaziyetleri ve silâhları hakkında verilen malûmat tevsik ve teyit ihtiyacından vereste, en çok sıhhat ve hakikata mütekariptir.

Son derecede zeki, kurnaz ve dessor olan bu halk, Hükümetin zaif veya kuvvetli bulunduğuna göre mütcaviz veya mutavaatkârdır.

D - Mektep açmak, yol yapmak, esbabı refahı temin edecek fabrikalar kuşat etmek, kendilerini işgale hadım muhtelif mesaii sinaiye ve ameliye temin eylemek, hulâsa temdin suretiyle ıslaha çalışmak bir hayali muhalden başka bir şey değildir.

E - Cehaletin, maişet darlığının, dâhilî ve haricî tesvilâtın, kurtluk temayülâtının son irtica hareketinin tedipten mütehassil intikam hissiyatının, dinî ve içtimaî inkılâbat vesilesiyle kara kuvvetlerin uyandırdığı aksi telkinatın tahtı tesirindeki avam halk reis, şeyh, bey ve ağanın esir ve bazicesidir. Şekavet bunların teşvikiyledir.

F - Fenni ve idare-i maslahat politikası bir müddet daha devam ederse atide daha büyük ihtilâlat ve iğtişâsata intizar lâzımdır.

Maziden alınan dersler istikbal için birer meşali hakikattir.

G - Geçen sene tekrâr eden ıslahat bazı mülâhazatı muhtelif-i siyasîye ile daha müsait ve münasip bir zamanı atıye talik olunmuştur. Bu mülâhazatı siyasîyenin esası olan Musul meselesi kat'i bir neticeye bağlanmamış olduğuna göre daha fazla tehir ve talika tahammülü kalmayan Dersim meselesinin bir an evvel hal ve faslı muvafıkı basiret olur.

Yakın veya uzak bir günde patlayacağına kuvvetle kani bulunduğum Dersim kıyamının atideki gibi önüne geçmek lâzımdır.

— Silâh toplamak, her türlü vesaiti mukavemet ve müdafaadan tecrit etmek, bunun için en müsait olan mayıs ve haziran zarfında sevk edilecek kahir bir kuvve-i askeriye ile yek diğerleri ile temasları kaybetmeyecek bir surette bir ihata ve tarama hareketi yapmak, görecekları tazyik üzerine dağlara çekilecek müsellâh halkıda kara ve hava kuvvetleri ile tazyik etmek, harekâta dikkat edilecek en mühim esas sadakat ve harekete iştirak ve hizmet tekliflerine kat'iyen itimat ve emniyet etmemek , tedibatı umuma teşmil etmek. Hizmete şitap arzuları hiledir, asılda birdirler.

— Silâh topladıktan sonra halkın bir esareti hayvaniye ile merbut ve emirlerinde tamamen münkat, bulundukları reis, şeyh, bey, ağa namlı eşhas ve mütegalibeyi ve bunların akarip ve müteallikatını derhal uzak vilâyetlere nakil ve iskân etmek.

3— Halka arazi vermek, sermaye ile müstahsil bir hale getirmek, esir halkı bu şerirlerin tahrikatından kurtarmak.

Sürüleceklerin arazisine Türkleri iskân etmek olamazsa bu ahali mutiaya bir nisbeti mümkinde dahilinde bu araziye bilâ bedel temlik etmek lâzımdır.

4— Her kazada bu günkü nizamnameden çok müsait şartlarla ve hatta daha mebzul nispetlerle ikrazatta bulun -mak, ziraat bankaları açmak .

5— Madenleri işleterek halka bol iş ve para bulmak.

— Devlet yollarile turuku hususiyesini iki sene zarfında her şeye tercihan yapmak.

— Bu ıslahatın icrasından sonra 25 sene devam etmek şartile mefkûreci unsurları memur göndermek ve bunlara misyonerlik yaptırarak havali kürtlerini Türkleştirmek.

— Bu müddet zarfında mektep açmamak, ancak 25 sene zarfında ahaliye Türklük his ve terbiyesini verdikten sonra mektepler kuşat etmek ve halkı okutmak. Aksi takdirde kurtluk telkinatı muvaffak olur.

Bu rapordan çıkarılan netice şudur:

Dersim Türkiye için cehalet, maişet darlığı, dahilî ve haricî tesvilât ve kurtluk temayülâtı ile bulaşmış, tehlikeli bir çıbandır. Bu çıbanın kat'i bir ameliyeye tâbi tutulması lâzımdır. Bunun için de evvelâ silâh toplamak, badehu ıslahat yapmak icap eder.

EK-7

Dördüncü Umumî Müfettişi Abdullah Alpdoğan'ın 29-12-936 gün ve 510 seyahat saydı rapora sureti

Öz: 4 üncü Umumî Müfettişlik bölgesi hakkında umumî rapor.

1 — Başvekilin 935 senesinde yaptığı bir şark seyahatini müteakip yazdıkları yüksek raporlarında Dersim ve civarı için kaydedilen tabirler Vekiller Heyetince tasvip duyurulmuştur. Bunun neticesi olarak 936 senesinin ikinci günü neşredilmiş olan kanunlar mucibince 4 üncü umumi Müfettiş ile Tunceli teşkil olunmuştur. Tunceli vali ve komutam ve 4 üncü Umumî Müfettiş sıfatile 936 senesi ikinci ayının birinci günü bir subay ile birlikte Elâziz'e vararak işe başladım.

2— Elâziz Vilâyetinin teşkilâtını mevcut bir vilayet halinde çalışır buldum. Fakat Bingöl Vilâyeti ile Tunceli Vilâyeti ve Müfettişlik karargâhı yeniden teşkil edilmek iktiza ediyordu. Tunceli Vilâyetinin işleri Elâziz memurlarına vekâlet ve vazife ilâvesi suretiyle, Bingöl Vilâyeti işleri de Çapakçur Kaymakamı ve kazasınca gördürüldü. Kazalara gelince, Çapakçur kaymakamı başka tarafa nakledilmiş hareket etmek üzere idi. Genç kazası ile Solhan kazasının ve Tunceli'de Nazimiye ile Ovacık kazasının kaymakamları yoktu. Nahiyyelerinin çoğunun müdürü yok idi. Nahiyyeler kapalı idi. Komutan ve subaylarından birçoğu eksik bir seyyar jandarma alayı Hozat'ta, bir jandarma taburu Mazgirt'te, bulunuyordu. Mm takanın idare makinesinin manzarası bu idi.

3) Tunceli Hususî İdaresinden kanuna uygun para sarfı için umumî meclisi toplatılarak 935 bütçesinin bonen vücuda getirilmesi lâzım idi. Bu maksatla kaza kaymakamları ile (kar çok olduğu için Nazimiye ve Plümür Kaymakamları gelmedi). Daire müdürlerinden müteşekkil Tunceli Umumi Meclisi şubatın on dokuzuncu günü toplandı. Vali ve komutan ilk defa olarak Tunceli ile 4 üncü Müfettişlik teşkilatındaki maksadı bu meclise anlattı.

4) Merkezdeki işlerin tezgâhlanmasını müteakip martın yirmi altısında seyyahata çıktım. Çemişgezek - Hozat - Pertek - Mazgirt - Nazimiye-Karakoçan - Çapakçur - Palu kazalarını atla- gezdim. Kasabalar ve köylerde halkla görüştim. Kış çok; nehirler coşkun olduğu böyle bir zamanda halk ile yaptığım temaslarda müfettişliğin ve vilâyetin

teşkili hakkındaki Hükümet kararlarını anlatışım halkın üzerinde derin tesir yapmış ve Hükümetin ciddiyet ve azmini anlatmıştır.

5) İşe başladığım zamana kadar 4 üncü Müfettişlik mıntikasında *can* ve mal emniyeti yoktu. Çünkü gerek Bingöl Vilâyetinde ve gerekse Tunceli Vilâyetinde silâhlı çapul kolları gezer, halkı ve köyleri vurur, bu kollar Erzurum, Erzincan, Muş gibi yakın vilâyetler mıntikasına geçerek oralardan aldıkları yardımcılarla birlikte yolları keser, adam öldürür, köy, ağıl, değirmen, karakol hasar; davar, eşya, para çalarlar idi. Yabancı memleketlerden ve yakın vilâyetlerden bizim mıntıkaya gelmiş bazı insanlar halkı Devletin aleyhine ayaklanmağa ve silâh kullanmağa teşvik ederlerdi. Mıntakanın asayiş ve emniyet manzarası da budur.

6) Teşkilâtımız tahakkuk edince beşinci maddede yazılan suçları yapanlar ve yaptırımlar endişeye düşmüşlerdi. Bu endişeli insanlar aralarında mektupla, toplanma suretiyle konuşmalar yapmış ve kararlar almışlardır. Şunlardır:

Hükümet ciddî bir tedbir alıyor. Bunun neticesi olarak;

A) Bizleri Ermeniler gibi kırıp imha edecek.

B) Öldürücü havalı yerlere göndermek suretiyle öldürecek, Islahat yapıp adam edecek,

(A, B) maddeleri tatbik olunursa silâhla ölünceye kadar karşı koymak karan halk tarafından alınmış olduğu işitilmiş ve öğrenilmişti. Halkın kafalarında esen rüzgâr da bu idi.

7) Umumî Meclisten dönen kaymakamların ve seyahatımda kendimin halkla yaptığım temaslarda, Hükümetin maksadı:

A) Mıntika halkını ıslah etmek,

B) Mıntıkayı diğer vilâyetler gibi imar etmek, olduğu, kanuna itaat lüzumu, suç işleyenlerin cezalandırılacağı, suçsuzların Hükümetten hakikî evlat muamelesi göreceği anlatılmıştır. Vali ve kumandana yüksek salâhiyetler veren Tunceli Kanunu mündericat da anlatılmıştır. Bu meyanda kendilerinin Türk tohumundan ve aslından gelmiş oldukları, yabancı ve ayrı bir ırka mensup olmadıkları ve Türk Devleti'nin sadık evlâdı kalmak isteyenlerin Devlet Türkçesini konuşmaları iktiza ettiği ve bunun için bütçenin müsaadesi nikbetinde mektep açılacağı da söylenmişti. Şimdiye kadar bunlara Kürt denmiştir. Başka bir ırktan doğmuş insan muamelesi yapılmıştır. Hükümetin Sünnî ve

cahil memurları bunlara Kızılbaş ve gâvurdan da aşağı dine salık insan muamelesi göstermiştir.

Cumhuriyet Hükümeti'nin kendilerini Türk soyundan bildiği ve herkesin vicdanı akidesine karışmadığı ve fakat kimsenin kimseyi de şu veya bu mezhebe girmeğe teşvik ve icbara salâhiyetler olmadığı da anlatılınca gönülden Hükümete başlılık duyguları doğduğu da sezildi. Ve bütün memurlara yukarı ki esaslar dâhilinde muameleler yapılması emir ve tebliğ edildi. Bundan başka Devletin o Mıntakanın imarı için tahsis ettiği (4.000.000) lira ile neler yapılacağı programı da anlatıldı. Bu programa nazaran Müfettişlik dâhilinde Hükümet konakları, kışlalar ve karakollar, mektepler, subay ve memur evleri, yol ve köprüler yapılacaktır. Bu imarat yapılmadıkça 4 üncü Müfettişlikte yapılacak ıslahat esaslı ve devamlı olamaz. Nitekim olamamıştır. 312 senesinde Elâzizde basılmış bir salnamede Elâziz civarında yapılmış teşkilât ve ıslahata dair malûmat vardır. Bu malûmata göre 100 seneden beri 4 üncü Müfettişlik mıntakası halkını ıslah için askerî hareketler yapıldığı görülüyor. 100 sene evvel 40 taburla Sadırâzam Reşit Paşa Malatya'dan Elâziz'e gelmiş Elâziz ovasındaki Ekradı tedib ettiği ve Ekrat beylerinden Çötelli ailesi reisini asdığı görülmüştür. Bu malûmatı bu günkü malûmatla mukayese edelim. Çötelli ailesi filhakika büyük ve rengin çiftçi bir aile imiş, yakut zamanlara kadar Elâziz ovasında hiç bir Kürt dil; konuşulmazmış ve Elâzizde bu aileden birçok insanlar vardır ve muteberdirler. Soylarına gelince: Kürt değil Türktürler. Burada bir fikir daha doğdu. O da Ekrat kelimesinin tahlilidir. Arap diline meclabiyet bizde birçok zararlar tevliid etmiştir. Fert kelimesinin cem'i efrat olduğu gibi, Ekrat kelimesini de Kürt'ün cem'i manasına alıp kullanmışız. Zarar bu kullanıştan doğmuştur. Ekrat Kürt'ün cem'i değildir. Nitekim Kürt kelimesi de Arapça değildir. Ekrat; ekici, ekin yapan manasına Türkçedir. Nitekim Umumi Müfettişlik mıntakasında çiftlik manasına gelen Ekerek mevki ve köy isimlerine tesadüf edilmektedir.

Ayni Efendi'nin risalesinde yurtluk tarikile tasarruf olunan Diyarbekir'in sekiz sancağına Ekrat sancağı denilmiştir. Her sancağın mesahai sathiyesi bu günkü nahiyelere tekabül etmez. Daha küçüktür. Adeta bir kaç koyda ibarettir. Buradan Kürt beylikleri olduğu manası çıkarılıyor. Yine bu kitapta bahsedilen kanunların hükümlerine göre istihkak erbabına; yüz; bin akçeden ziyadeye Has. yirmi binden yüz bine kadar olan Zeamet ve üç ilâ altı binden yirmi bine kadar olana Tımar denir. Hudut özerinde ve gözetilmesi iktiza eden noktalarda gözcülük yapanlara istihkak olarak yurtluk ve ocaklık

verilir bunlar bir nevi çiftliktir. Ekilecek arazidir. Hudut kumandanlığı ve gözcülük yapan hu insanlar da bu çiftliklerin sahibi ve beyidir. Nitekim Bitlisli İdris kitabında bu beylerin hepsinin Türk olduklarını kaydetmektedir. Şu halde Ekrat beyi Kürt beyi demek değildir. Çiftlik beyi demektir. Ve başka taraflarda bugünkü tabir ile kullanılan Kürt beyi ve beyliği gösterilmemiştir. Osmanlı İmparatorluğunun son zamanlarında mevki alan Kürt paşalık ve beyliği Abdülhamid'in Aşiret kıtaları teşkilâtından doğmuştur. Ekrat kelimesini Arap kaidesine göre telaffuz ve tefekkür edikten birçok ailelerin Türklükten Kürtlüğe geçmesine ve Türk beylerinin Kürt beyleri şeklinde anlaşılmasına sebep olduğunu bu vesile ile yeni bir tez olarak kaydederim.

Buna ilâveten bu tarafların ilk sakinleri olanlara da Hakkârî - Van dağının menaat ve metanetine yani kaleliğine izafetle:

(Orarat - Orartolular ve Asor - Asurlular) denilmiştir ki: aşağı kaleliler, kale artlılar demektir

8) Yüzlerce sene evvel yapılmış askerî hareketlerden sarfınazarla yaşadığımız günler zarfında yapılmış hareketlerin adedini on bir olarak tesbit edebiliriz. Okuduğumuz resmî eserlerin kayıtları ile bir hareket için (100,000) altın lira yani 800.000 lira istendiği sabittir. On bir hareket Devlete (8,800,000) liraya mal olmuştur. Fakat matlûp olan ıslahat yapılmamıştır. Cumhuriyet Hükümeti'nin tahsis ettiği para ile yapılacak imarâtın yukarıki gibi hareketlerden daha çok semere vereceği umulur. Cumhuriyet Hükümeti'nin tahsis ettiği bu günkü para ise 936 yılı için (500,000) lira nakittir. 937 senesi için de (500,000) liralık taabbüdata girebilmektir. Bu paralarla aşağıdaki işlerin görülmesi kararlaştırılmıştır:

A) Keşif bedeli (500,000) lira olan Elâziz - Pertek - Hozat - Pulur şosası. Bu şosa müteahhidine ihale edilmiş, istikşafat ve inşaat başlamıştır.

B) 200,000 lira keşif bedelli olan Mazgirt- Nazimiye - Plümer yolunun açılması ve sınaî imalâtının yapılması münakaşadadır.

C) 100,000 lira keşif bedelli bina inşaatının yapılması, bu binalar; Ovacıkta: Bir jandarma taburu kışlası bir Hükümet konağı, Plümüre: Bir jandarma taburu kışlası, Sin, Amutça. Karaoğlan, Danzik, Kahmut, Kalan gibi nahiyelerde karakol ve nahiye Hükümet konaklarıdır.

D) Keşif bedelleri 300,000 liraya baliğ olan Murat nehri üzerinde Elâziz'le, Palu arasında Külüşkür mevkiinde (180) metre ve Pertekte (120) metre tulünde beton köprü inşası,

(1,000,000) liralık bu inşaat programının ağırlık merkezi ikinci teşrin nihayetine kadar tatbik mevkiine kondu. Yani taahhüde bağlandı.

Çoğunun inşaatına da başlandı. (Yalnız köprülerle Mazgirt - Plümür yoluna ve bir iki karakola ait muameleler ikmâl edilmek üzeredir)

Bingöl, Tunceli Vilâyetlerle kazalarının Hükümet konakların Devlet nüfuz ve kudretinin cahil gözler önünde çabucacık azametile gösterilebilmesini temin için ve Türklük duygusunun kökleşmesi için de mekteplerin, dispanserlerin, hastanelerin yaptırılmasını çok faydalı bulurum. Yeni kurulacak kaza merkezlerinde ve yeni yapılan kışlalar civarında Hükümet memurları ile subaylar için evler yapılmasına zaruret vardır. Bu sebeplerle de 4 üncü Umumî Müfettişlik için ilk defa vaat ve tesbit buyurulan (4.000.000) liranın temin ve itasına yüksek müsaadelerini arz ve rica ederim.

9) Devlet işlerinin çabuklaştırılması, asayiş ve emniyetin kuvvetlendirilmesi vasıtalarından birisi olan telgraf hatlarımızdan bu sene yapılanlar şunlardır:

A) Bingöl - Çapakçur,

B) Plümür - Nazimiye,

C) Mazgirt - Pertek.

D) Ovacık - Kemah, telgraf hatlarıdır. 200 kilometreden fazladır. Bu batların kısa zamanda yapılışından dolayı Nafia Bakanlığına minnet ve şükran hislerimiz vardır.

Telefon hatlarımız bunlardır:

A) Çapakçur - Fahran - Oğnut - Bingöl.

B) Çapakçur - Kiğı,

C) Nazimiye - Plümür,

D) Hozat - Pülür - Zeranık,

E) Hozat - Sin,

F) Hozat - Amutka, telefon hatlarıdır. (300) kilometreyi mütecavizdir. Bunlar içinde Dahiliye Vekâletinden, jandarma bütçesinden gördüğümüz bir kısım yardımları şükranla arz ederim. Bu telefon hattın Elâzi'nin. Erzincan'la tek bir mutavassıtle telefonla konuşmasını temin etmiştir.

10) İmar işlerimize nihayet vermeden evvel;

A) 300 kilometre tulünde olan Muş - Çapakçur - Elâziz yolunda otomobil ile on saatte gelinebilecek şekilde tadilât, ıslahat ve tamirat yapılmıştır,

B) Geçilmesi müşkülleşmiş olan Elâziz - Ergani yolunda da tamirat yapılmıştır.

C) Ohi-Kiğı yolu, otomobil ile seyahat edilebilir hale getirilmiştir, önümüzdeki sene Kiğı - Sansa boğazı ağız açıları, Elâziz - Kiğı -Sansa boğazı - Erzurum ve Erzincan otomobil yolu yaz için temin edilecektir.

E)Tunceli içerisinde kazalardan nahiyelere doğru yollar açılmağa başlanmıştır.

11) Mıntakamızda Türk dilini fazla ve eski Osmanlıca'yı (Kürt dilini) az konuşturmak, Türk kültürünü kuvvetlendirmek, için ittihaz edilmiş kararlardan birisi: Muhacir iskân işidir. İskân mıntakamız birinci derecede Elâziz ve Palu, ikinci derecede Çapakçur ovalandır, üçüncü derecede de Elâziz, Palu, Çapakçur, Muş demiryolu ve şosasının onar kilometrelik tarafeyni, dördüncü derecede Diyarbakir. Genç, Bingöl, Erzurum ve Palu Ohi, Kiğı, Erzincan; yolunun üstüdür.

Bu tertipten maksat adı geçen ovalarda Türk kültürünü merkezleştirmek ve kuvvetleştirmektir. idarî, İktisadî, içtimaî ana müesseseler buralarda kurulacak ve Mıntakanın dağlık kısımlarındaki köylerinde yaşayanlar ihtiyaçlarını ve duygularını buradan temin ve tatmin edecektir. Bununla beraber Devlet içinde ana güzergâhlara emniyetli Türk kütleleri yerleştirilmiş olacaktır.

930 dan, 936 yılına kadar Romanya'dan 3,875, Yugoslavya'dan 1,963, Bulgaristan'dan 176, Yunanistan'dan 59, Rusya'dan 355, nüfus gelmiştir. Cem'an: 6,428 kişidir. 1,653 aileden 1,234 üne ev verilmiş, 419 aile henüz evsizdir. Verilen evlerin de eksikleri vardır. Bu eksikliklerin neden ibaret olduğu müfettişlik emrine gelmiş bulunan bir memura tesbit ettirilmektedir. Bunlar ikmal ettirilecektir.

935 senesi nihayetine kadar 29,033 dekar arazi tevzi ve 936 senesinde de 28,019 dekar arazi tevzi edilmiştir. Bu gün arazisi gösterilmemiş 1,508 nüfus vardır. Tevzi edilen arazi tapuya bağlanmaktadır.

935 senesinde 1,602 ve müfettişliğin teşekkülünden sonra da 2,688 nüfus arazi noktai nazarından müstahsil hale getirilmiştir. Yalnız bunlardan bazılarının çift edevatı, tohumluk, sanat alâtı, gibi diğer haklarından bazıları verilmemiş olduğu anlaşıldığından bunlarda tetkik ettiriliyor.

İkincisi: Mektep işidir. Elâziz Vilâyetinde (7) Bingöl Vilâyetinde (1), mektep binası yapılıyor. Tunceli'nde kiralık evlerde (7) ilk mektep açılmıştır. Türkçe bilmeyen çocuklara bu mekteplerde Türkçe öğretiliyor Türk duygusu aşılanıyor. Bu mekteplere heves ziyadedir. Azamî üç sınıflı olacaktır. Köy mektepleri için daha ameli ve kısa ve müessir talim ve tedris usulleri konması faydalıdır.

Üçüncüsü: Tunceli içerisinde dilini unutmuş Türk soyundan olan insanların kasaba ve nahiyelerle civarına iskânları düşünülüyor. Bu hususta hazırlık yapıyoruz.

Dördüncüsü: Tunceli içerisinde bulunan Türk soyundan ve Türkçe konuşan, dağ Türkçesi bilmeyen yersiz yurtsuz şunun bunun yanında marabalık eden insanları yeni kurulan kaza merkezlerinde ve civarındaki araziye nakil ve iskân ederek toplamak istiyoruz. Toplu bir Türk camiası vücuda getirecek olan bu hususta da hazırlıktayız.

Beşincisi: Tunceli Kanununun 32 inci maddesi mucibince haklarındaki takibat durdurulanlardan ve cezaları tecil edilenlerden yeniden suç yapanlar olursa bunlar adliyeye teslim edilerek takibata devam edilecektir. Uzun müddet hapiste kalacakları hapishanede bırakılarak ıslah edilecek, hapishanede kalması icabetmeyen bu suçluları müfettişlik mıntakası haricine nakletmektir. Bu kabilden insan 1224 kişidir. Bunlar şimdiye kadar 800 silâh getirmiştir. Tekrar vukuat yaptığı için haklarındaki takibata devam olunması kararı alanlar (6) kişidir.

Altıncısı: Bundan sonra Tunceli'nde kalması caiz görülmecek derecede fesatçılık ve itaatsizlik gösterecek mahdut insanlar çıkarsa tedipler ile beraber 4 üncü Umumî Müfettişlik haricine çıkarılmalarıdır.

Yedincisi: Soyadı kanunu mıntıkada takip edilerek Türk soyu adlarının soyadı olarak halka verilmiş olması ve bu adlarla kendilerinin çağı almasıdır.

Sekizincisi: Yaşamayan çocuklara verilmekte olan Ermeni adlarının menedilerek Türk adı koydunılmasıdır.

Dokuzuncusu: Seyyar sinemalar göstermek ve Halkevlerinde devamlı çalışmak suretiyle Türk kültürünü aşılacaktır.

12) 4 üncü Umumî Müfettişliğin nüfusu (350.000) dir.

Bu nüfusun 107,000 i Tunceli'nde, 181,000 ni Elâzizde, üst tarafı Bingöl Vilâyetindedir. Tunceli için mektumenin iki sene müddetle parasız kayıt mumamelesine müsaade olduğunu gösterir bir kanun alınmıştır. Bu kanun tatbik edildi. Bu kanuna göre 10,000 muamele yapıldı. Tunceli nüfusu bundan dolayı 107.000 e çıktı. Yukardaki nüfusa göre evlenme ve boşanma nikbetleri şudur:

Bingöl Vilâyetinde:

11 evlenme kaydına mukabil (0) boşanma vakası, Elâziz Vilâyetinde:

58 evlenmeye mukabil (0) boşanma vakası, Tunceli Vilâyetinde:

34 evlenmeye mukabil (2) boşanma vakası,

tescil edilmiştir. Bu rakamlar gösteriyor ki evlenme ve boşanma muameleleri çok geri ve zayıftır. Ve yukarıki rakamlar şüphesiz kasabalar içinde olanlara aittir. Köylere gelince: Köylerde içtimai bir dert ve hastalık vardır. O da bu çocuğuna evlâd değil (mal) olarak bakılmasıdır. Kız çocuğu para ile satılır. Kim çok para verirse ona verilir. Milli ve dinî akidenin zayıflığı nikâh işinde çok lâubalilik doğurmuştur. Bir babanın bir kızım para veren bir adama verdiğiinden altı ay sonra başka bir adama para ile sattığı vakidir. Bu işte boşanma ve nikâhlanmaya ehemmiyet verilmediğine şahit oldum. Kan değiştirme meselesi de vardır. Bu sebepledir ki para bulup babasının rızasıyla alamadığı kızı kaçırrır. Suçlar meyanında arz ettiğim kız kaçırma vakalarının sebepleri budur. Asayiş de bundan dolayı bozulur. Bu âdetlerin kötülüğü ve kanunlara aykırılığı behemlial köylerde halka anlatılmak lâzımdır. Bu anlatmak ancak seyyar telkinciler vasıtasile olabilecektir. Kadınlar yabancından kaçarlar. Bilhassa kadınlara nikâh fazileti anlatılmak, aile temelini kuvvetlendirmek, içtimai bünyeyi sağlamlaştırmak lâzımdır. Ölüm ve doğum:

Bingöl Vilâyetinde: 463 doğum ve 312 ölüm; Elâziz Vilâyetinde: 817 doğum ve 669 ölüm; Tunceli Vilâyetinde: 353 doğum, 156 ölüm;

vakası tesbit edilmiştir. Ölüm ve doğum işleri evlenme işlerine nisbetle daha müterakkidir. Fakat bu rakamlar her zaman hakikî miktardan aşağıdır. Böyle olmakla beraber doğum miktarı, ölümden daima fazladır. Nüfusumuz mıntakada artmaktadır. Hastalık azdır. Nitekim:

Bingöl'de: 549 sıtma, 32 frengi,

Elâzizde: 2310 sıtma, 448 frengi,

Tunceli'de: 1000 sıtma, 30 frengi, vakası tesbit edilmiştir. Frengi ve sıtma nüfusa nisbetle çok değildir. Fakat bu rakamlar da hakikî sıhî vaziyeti göstermez. Zira son aylara kadar kazaların doktor kadroları boş idi. Yukarıki rakamlar küçük sıhhiye memurlarının verebildikleri malûmattan alınmıştır. Askerlik vazifesini bitirmiş yedi doktor Müfettişlik mıntakasında yedi kazanın Hükümet doktorluğuna tayin edildi. Bir tane de seyyar sıtma mücadele doktoru geldi. Bunlar teşrin aylarından beri vazifeye başladılar. Memleketin sıhî durumunu gözden geçiriyorlar. Şüphe edilemez İri bu rakamlar sabit kalsın. Mutlaka artacaktır. Ve o nisbetle de tedbirlerimiz çoğalacaktır. Seyyar doktorumuza sıhî otomobil gelince tetkik ve tedbirlerimiz daha ileri mertebeyi bulacaktır.

Önümüzdeki sene yol ve diğer inşaatımız kızışacaktır. Birçok amele inşaat başında çalışacak, bittabi kazalarda vukua gelecektir. Bu doktorlarımız onları önleyecek tedbirler alacaklardır. Bu hususta bize vardım eden Vekâletine de şükran hislerimiz vardır. Kazalanmıza ait dispanser levazımatı peyderpey gelmektedir. Bunlar doktorlara teslim ediliyor. Çapakçur'da bir dispanser açıldı. Çemişgezek'te vardır. Plümür'de bir dispanser binası yapmak kararı aldık. Bu iş için (600) liramız toplandı. Palu, Mazgirt, Hozat, Ovacık'ta yapıların hitamında kiralanan binalarda yukardakiler gibi birer dispanser açılacaktır. Elâziz'de bir akliye hastahanesi vardır. Muhtacı tamir olduğu için tamir edilmektedir. Bu hastaneye ait ve memleket hastahanesi tarafından meşgul eski binalar da vardır. Memleket hastanesinin başka bir yere nakliyle ismi geçen binaların akliye hastanesi terki lâzımdır. Bu maksatla Elâzizde Hususî İdarenin 144,000 lira sarfile bir hastahane binası da yapılıyor. Fakat bu binanın hastaneye tahsisini muvafık bulmuyorum. Sebepleri şunlardır: Hastane binası Vekâletinin resmî plânına uygun değildir. Elâziz Valisi kendi yaptığı plânı tabik ettirmiştir. Aklı erik insanlar bu hastanenin yerini ve plânını beğenmiş değillerdir. Vali kendi kanaat ile yaptırmaktadır. Yeri hakikaten hastane yeri olmaktan uzaktır. Birinci sebebi Elâziz'e sivrisine ye-

tiştiren bataklığa en yakın bir yerde olmasıdır. İkincisi: Halkevine ve çocuk bahçesine bu binanın çok yakın bulunmasıdır. Halkevi her akşam hoparlörlerle müzik neşriyatı yapar. Çocuk bahçesi ile Halkevi bahçesinde de neş'e ve şetaret ve eğlence ve bunlardan toplanma bir gürültü vardı. Sükûneti isteyen hastane bu gürültüye yakındır. Hastalar bizar olacaklardır. Üçüncüsü de: hastahane de sâri hastalıklar da tedavi olunacaklardır. Mintakanın trahomlu ve diğer sâri hastalıkları yirmi beş metre önündeki çocuk bahçesi ile Halkevi bahçesine çabuk geçebileceklerdir. Bu hastane yeri uzunluğu ziyade olan şehrin bir kenardadır. Memleketin mektep binalarına da ihtiyacı vardır. Beş ilk mektep harap binalardır. Bunlardan iki mektebin bu hastane binasına yerleştirilmesi kabil ve muvafık olacaktır. Elâziz'de sıhhi vaziyeti en muvafık olan bir orta mektep binası ile geniş bahçesi vardır. Buraya yüz yataklı yeni bir hastanenin yapılmasını askerlik, Elâziz Suriye cephesinin; Irak cephesiyle İran ve kısmen Kafkas cephelerinin kısmen merkezî gerisindedir. Askerlik bakımından da Elâziz'de böyle bir mühim hastanenin mevcudiyetine ihtiyaç tabiidir. Diyarbakir de yanmış bulunan numune hastahanesinin bu sebeplerle Elâziz'de kurulmasını arz ve teklif ederim. Böyle bir hastanenin (75.000) liraya yapılabileceği keşfedilmiştir.

Buna muvafakat buyrulduğu surette (13) dersaneli olarak inşası bitmek üzere bulunan yeni bir mektep binasının Elâziz orta mektebine ve şimdiki orta mektep binasının, hastane yapılmasına muktezi bir sene içinde, memleket hastanesine tahsisleri kabil olduğu keşifle tesbit edilmiştir. Bu tedbirlerle:

- A) Elâziz'in iki ilk mektebi ve bir orta mektebi için şimdiden iki yeni bina,
- B) Hastane için bir sene sonra Vekâletin plânına ve coğrafi, içtimaî ve askerî ihtiyacına uygun yeni bir bina temin edilmiş olacaktır.
- C) Memleket hastanesi bir sene için şimdiki binasından çok daha mükemmel bir binaya nakledilmiş olacaktır.
- D) Akliye hastanesi hemen genişlemiş ve ihtiyacı olan binalara kavuşmuş olacaktır.

13) Türk kültürünün çabuk ileri götürülmesi vasıtalarından birisi olan kültür vaziyeti şöyledir:

Bingöl Vilâyetinde; 393 talebeli. 10 öğretmenli 7 mektep vardır.

Tunceli Vilâyetinde; 1326 talebeli. 37 öğretmenli 21 mektep vardır. Bunların on bir tanesi Başvertenik nahiyesindedir. Bu nahiye halkı Türktür ve çok uyanıktır. Köyleri

kalabalıktır. Kendileri İstanbul'da odacılık, kapıcılık, kahvecilik, manavlık ve memurluk yaptıkları için mekteplerini hazırlamışlar ve öğretmenlerini almışlardır.

Elâziz Vilâyetinde; 3490 talebelik 38 öğretmenli 38 mektep vardır Bunun birisi 800 talebeli orta mekteptir. Bu orta mektebin liseye yükseltilmesi çok faydalıdır. Hususî İdareler bütçesi cılız olduğu için Bingöl, Tunceli'de mektep açmağa çokluk imkân bulunmamıştır, önümüzdeki sene için Tunceli Vilâyetine 10, Bingöl Vilâyetinde 5 mektebin masraflarının Maarif Vekâleti bütçesinden temin edilmesi suretiyle yardım edilmesini arz ve rica ederim.

Tunceli'de biri kaza merkezinde altısı nahiye ve köylerde 7 mektep açılabilir. Şu halde Dördüncü Umumi Müfettişlikte talebe mevcudu 5209 dur. 100 kişide bir buçuk kişi okuyor demektir. Bu miktarı arttırmak Maarif Vekâletinin yardımına muhtaçtır.

14) İktisadi durum: Emniyet ve asayiş düzeldikçe iktisadî hareket ve vaziyet de düzeliş kuvvetlenmektedir. Yolların açılması ve düzelmesi de bu duruma başlıca kaynağı vermiştir. Seyyar satıcılar menedilmiş kaza merkezlerinde pazarlar kurulmuştur. Elâziz şehrinde de bir Borsa açılmıştır. Arpa buğday, yağ, tuzlu barsak, yumurta, koyun. deri. içyağı, keçi kılı. peynir, sığır, kuru barsak, at. kitre, bat. kuru fasulye, alış verişleri vardır. Suriye'ye sevk edilen yekûnu senevi (80,000) başa balığ olduğu anlaşılan hayvan ihraç mallarımızdan halkımız lâzımı kadar kâr elde edememektedir. Çünkü bu hayvanları götüren tacirler ora tüccarlarının verdikleri fiyatlara tâbi kalmak zaruretinde bulunuyorlar. Bunun için Devlet teşkilâtının yapılacak hayvan satı birliğine müzaheretî lâzımdır.

3 üncü Umumî Müfettişlik mıntıkasında Ergani bakır ve Gurlaman krom ve Ceban şiirli karşım madenlerinde faaliyet vardır. İşbu madenlerde beş yüze yakın amele çalışmaktadır. Önümüzdeki senelerde maden işletmesinin ve amele miktarının artması mukarrerdir. Bunlardan başka 4'üncü Umumî Müfettişlik mıntıkasında demir, bakır, kurşun, krom. altın ve asfalt madenleri görülmüştür. Demir madeni Kığı kasabasında ve Çemişkezeğin Rabat deresindedir. Başvertenik köyü civarında gördüğüm eyi bir linyit kömür madeni bu demir madenine getirilebilir. Eponç halinde buradan istihsal edilecek demirin Kırat Nehri. Fırat ırmak istasyonuna oradan demir yolu ile nakli kolaydır. Harput'ta altın bulunmuştur. Asfalt Ovacıktadır. Bunları mütehassıs mühendislerle gösterdim. Numuneleri Maden Tetkik Enstitüsü'ne gitti, neticesini henüz görmedim. Bu mütehassıs mühendislerden bilistifade şimdiye kadar etraflıca tetkik edilmiş olan

bilhassa Tunceli Vilâyeti'ni incelettirdim. Munzur silsilesinde kireç taşı çok olduğu için maden bulunması ihtimali azdır. Tunceli'nin merkezi volkanik olduğundan bu sahada zengince madenler bulunabilmesi muhtemel görüldü. Bu sebeple maden arama çalışmalarımızı mahdud bir sahada teksif edeceğiz. Fırat ve Muş ovasına kadar Murat ırmağının su nakliyatına elverişli olup olmadığını tetkik etmek teşebbüsüne girişmiştik. Ve bunun için Hususî İdareden bir motor yaptırma kararını almıştık. Sayın İktisat Vekili bu motorun inşası hususunda kıymetli aitlerde bulunmuştu. Bu sıralarda İktisat Vekâletinin elektirikasyon dairesinden iki mühendisin Elâzize gelmesinden bilistifade yukarıki teşebbüsleri durdurduk. Bu cesur iki arkadaş ile (Mühendis) kararlaştırılan esaslar dâhilinde tetkikat yapıldı. Bunlar kültür, siyaset bakımından çok lüzumlu görürüm. Çünkü bu hastane Adana, Elâziz, Diyarbekir ve Elâziz, Muş, Van şimendifer hatları üstünde ve üç vilâyet için daimî bir hastane olarak kullanılacaktır.

4sudan elektrik istihsal edilebilecek büyük bir santral yeri arıyorlardı. Tetkiklerini bilirdiler. Neticede Muş ovasından Pertek hizasına kadar 252 yerde sert akıntılı ve kayalar üzerinden düşen düşüş yerleri olduğu ve Palu civarında suların çok genişlediği anlaşıldı. Netice olarak büyük masraflar yapılmadıkça Murat ırmağından seyrüsefer için istifade mümkün olmadığı anlaşıldı. Hun civarında Bağında Genç dağları arasında elektrik santralleri kurabilecek yerler olduğunu bu arkadaşlar söylediler. Raporlarını İktisat Vekâleti'ne takdim etmişlerdir.

15) Ziraat, baytar ve orman vaziyetleri:

Elâziz'de 1.000,000 Tunceli ve Bingöl Vilâyetlerinde de 500.000 hektar arazi vardır; Bunların azamî 1/3 ü ziraate elverişlidir. Bu üç vilâyette Türkiye'nin en zengin ırmakları akar. Fakat esefle kaydedirim ki bu ırmakların tabanları araziden çok aşağıya düştükleri için sulama işlerinde kendilerinden istifade edilememektedir.

Ziraate elverişli arazi kaynaklar, küçük dere ve çaylardan sulanır. Ziraate elverişli arazide sulama işlerinin tanzimine kat'î ihtiyaç vardır. Ovaların hararet derecesi kâfidir. Fakat toprağı kumlu olduğundan sulama sayesinde bu ovalardan istifade edilebilir.

Elâziz, Palu, Ohi, Peri, Ovacık, ovaları her türlü mahsulât ve bilhassa hububatla, pamuk ve patates yetiştirmeğe müsaittir. Elâziz ovasını Gölcük gölünden geniş mikyasta sulamak mümkündür. Fakat bu gölün suyunda ziraate müsait olmayacak emlâh olduğu iddia edilmekle beraber göl suyunun mebzulen kullanılması halinde ilerde azalması ve Sulama işlerinin akim kalması ihtimalleri de ileri sürülmektedir. Bu hususta fennî

etüdler yapılıyor. Şimdiki halde Elâziz ovasının mevcut kaynaklardan çıkan suların ziyaana uğratılmadan köylere taksimi ve tevzi işleriyle iştigâl ediyoruz.

Elâziz ovasında yumuşak ve sert buğdaylar çıkıyor. Mühim olan keyfiyet burada pamuk ekimidir. Ziraat Vekâletince yapılmakta olan tecrübe bitti. Kilevland Amerika pamuk tohum tartımı ekilmesi muvafık görüldü ve 1937 senesi için 40,000 kilo tohum ekilmesi kararlaştırıldı. Bu tohumlar Adana'dan gelecektir. Tunceli'nin müsait yerlerinde de bu pamuk ekimi tecrübeleri yapılacaktır.

Tunceli'nde İnhisar Vekâletinden getirilen Hendek tütün tohumları ektirildi. Numune tarlaları meydana getirildi. Halka bütün ekim ve yetiştirilmesi için iki eksper çalıştırıldı. 935 senesine nazaran 20,000 kilo fazla olmak üzere bu sene 70,000 kilo hem de iyi cinsten tütün istihsal olundu, inhisar Müdüriyeti tütüncülere memnun olacakları parayı verdi. Bu sene de vermesi rica edildi. Kaçakçılar kaçak tütün alarak İnhisar ambarlarına tütün teslim ettikleri vakidir. Halk tütüncülük yüzünden bu sene daha memnun görünmektedir. Tütün ve pamuk çok amele ve çalışmağa tabiri umumiyesile fazla bakım ve tımara ihtiyacı olan, fakat mahsulü para eden çapa nebatatı meyanındadır. Bu sebeple halkı şekavetten nefsin menedecek bir meşguliyet teşkil ettiği gibi halka da bu iki nebatatın fazla olarak ziraatı bir membaı varidat olacaktır. Bu sebeplerden dolayı bunların üretilmesine devam edeceğiz.

Hintyağı ve nebatî yağ istihsalinde kullanılan zeytin nebatatında mıntıkamızın iklimi bunların mühim olan yerlerinde de yetiştirmeği teşvik etmekteyiz.

Yukarda arz edildiği veçhile ziraate elverişli arazi dardır. Ziraate gayri müsait fakat meyve bahçeleri tesisine elverişli hava cereyanlarından masun vadilerde ceviz, badem, kayısı gibi, sonra armut ve elma Gaziantep fıstığı gibi ihraca müsait ve iktisadî ehemmiyeti muhtelif meyve neveleri ile yeni üzüm bağları, yetiştirilebilir. Emniyet ve asayişin düzgün girmeyişi, sonra hayvanatın tahribinden kurtarılmayışi gibi sebeplerden dolayı şimdiye kadar ehemmiyetle nazarı itibara alınmamış olan meyveciliğin inkişafına ehemmiyetle çalışıyoruz. Bunun için Elâziz'de bir meyve fidanlığına ihtiyacımız olacaktır. Arazisini önümüzdeki sene temin edeceğiz. Bunun daimi masraf ve memurlarını vaid Duyurulduğu veçhile Ziraat Vekâletince 937 senesi bütçesine konulmasını arz ve rica ederim. Bu meyanda bu fidanlık civarında bir tohum ıslah istasyonunun kurulmasını da ayrıca rica ederim.

Mıntıkada bal eski sistem kovanlarla çokça istihsal edilmektedir. Bal meraklılarına yeni sistem kovanlar tavsiye edilmekte ve numune de verilmektedir. Bal istihsalinin arttırılmasına da kıymet vermekteyiz. Senevî bal istihsalâtı 100,000 ve balmumu istihsali de 20,000 kiloyu geçmektedir.

Kümes hayvanatı meyanında beyaz hindiler de vardır. Fakat tavuklar dejenere olmuşlardır. Yerli tavukların bozuk vaziyetlerini düzeltmek, onların yumurtlama kabiliyetlerini arttırmak için Ziraat Vekâletinden mıntıkasına iyi cinsten damızlık horozlar gönderilmesinin teminini dilerim.

Elâziz'de ve Tunceli'nde elyevm 1500 hektar bağ vardır. Bunlardan istihsal edilen üzümlerden büyük bir kısmı taze olarak sarf edilmekte mütebakisi de şaraplık olarak kullanılmaktadır.

4'üncü Umumî Müfettişlik mıntıkasında 500,000 hektar orman vardır. Fakat bunların çoğu bodur meşe ve fundalıktır. Travers yapılmasına müsait meşe ağacı miktarı mahduttur. Yollar yapılmadıkça bu ağaçlardan travers temin etmek çok güçtür. Çünkü buna elverişli ağaçlar çok arızalı yerlerdedir.

Baytarlık noktai nazarından. Dördüncü Umumî Müfettişlik mıntıkası şimdiye kadar esaslı bir tetkik görmemiştir. Sayın Ziraat Vekili ricamı kabul ederek bir mütehassıs gönderdi. Bizim müşavir ile birlikte mıntıkayı teftiş ettirdik. Bu zatın tetkik neticesini havi raporu henüz müfettişliğe gelmemiştir. Bu rapor gelince dermeyeran edilecek esaslara göre sığır, koyun, at, katır yetiştirme ve ıslah işlerle meşgul olunacaktır.

Keçi ve koyunlarda kesretle görülen uyuz hastalığı ile de mücadele edilmektedir. Köylünün temizlik mefhumunu anlamamış olması ahırların pis bulunmasından dolayı bu mücadeleden güçlkle iyi neticeler alınmaktadır.

16) Adlî vaziyet:

Dördüncü Umumî Müfettişliğin bütün nüfusu 350,000 dir. Bu insanlar arasından 936 senesi mayısından birinci teşrin nihayetine kadar suç yapanların sayısı 273 tür. Bunların yaptıkları suç sayısı da 115 tir. Bu suçlulardan 168 i yakalanmış ve adliyeye teslim edilmiştir. Bu mıntikalarda bir keçi çalınır kırk kişi suçlu gösterilir. Bu bir adettir. Bu cihetin nazarı dikkate alınması gerektir. Bu suç ve suçlulardan:

29 suç, 53 suçlu, Elâzizde

54 suç 136 suçlu, Tunceli’de

32 suç 84 suçlu, Bingöl’dedir.

Nüfusa nazaran: Elâziz’de % 0,30 Tunceli’de % 13 Bingöl’de % 1, suçlu vardır.

Şu hale nazaran en çok suç ve suçlu Tunceli’dedir. Bu sebeple Tunceli’de adliyeye çok iş ve sermaye çıkmaktadır. Yukarıdaki suçlar şunlardır:

Suriye’den ve başka vilâyetlerden Tunceli’ye gelerek Tunceli halkını Devlet aleyhine ayaklandırıp ateş ve isyan ettirmek suç ile Müfettişlik mıntıkasında çalma, yaralama, zorla alma, ırza geçme, kız kaçırma, adam öldürme, ev ve samanlık yakma ve kaçakçılık suçlarıdır. Mahkeme celplerine zamanında icabet edememek ve etmemiş olmak suçu da vardır. Bu suçları tetkik mevcut mahkemelerimiz tarafından yapılmaktadır. Bunlardan Devlet aleyhine halkı ayaklandırıp tahrik etmek suçundan maznun ecnebi bir devletle alâkalı İzzettin namında birini on beş sene on gün hapse mahkûm etmiştir. Suriye’de Müslimiye’de Fransız tayyare bölüğü efradından iken hududumuzu geçip topraklarımıza giren ve Tunceli’ye gelip balkı Devlet aleyhine ayaklandırmış savaşı Ermeni Muses namında birinin mahkemesi bitmek üzere iken hapishaneden kaçmış ve fakat takip müfrezelerimiz tarafından ölü olarak elde edilmiştir. Tunceli’nin teşekkülünde vilâyet merkezindeki hapishanede 162 maznun vardı. Ağustos nihayetine kadar 158 muhakeme yapılmış. 26 beraat, 32 mahkûmiyet kararına varılmıştır. Tunceli Kanunu’nun adlî kısmındaki yenilik bu eyi neticeyi göstermiştir. Tunceli kazalarındaki mahkemeler tam olmadığından davalar görülemedi. Meselâ bir sorgu hâkimi bulunmamasından dolayı Mazgirt’te 127 dosya beklemiştir. Elâziz ve Bingöl’de adliye işi normal seyrini takip etmiştir. Tunceli Kanunu mucibince vilâyet ve kaza merkezlerinde bir asliye mahkemesi bulunmak lâzım iken birçok zamanlar bu mahkemelerimiz tamamen teşekkül edememiştir. Halen Ovacık’ta, Herek’ta. Çemişgezek’ta mahkememiz eksiktir. Plümür mahkemesi yeni tamamlanmıştır. Nazım iyede mahkeme yoktur.

Tunceli kazalarının bu tarafı 3500 rakımında, diğer tarafları 2500 rakımında yükselmiş dağlarla çevrilmiştir. Karlı zamanlarda yollar kapalıdır. Dağlarda karlar eriyince coşan ırmaklar da geçit vermez. Yollar, köprüler eksiktir. Bingöl kazaları da böyledir

Bir şahit, bir suçlu vaktinde bu sebepten dolayı mahkemeye yetiştirilemez. Çünkü her kazada mahkeme yoktur. Bir kazanın işini diğer kazanın mahkemesi görür. Bir

mahkemenin davet ettiği şahıs ahar kazadan bu dağlan, Murat gibi, Peri gibi, Munzur gibi geniş ve derin ırmakları aşırp gelemmez. Ve bundan dolayı suç artar. Tunceli asayişinin bozukluğunun bir sebebi de budur. Çünkü vaktinde davete gelmeyen adam suçlu olur. Bu suçluluk diğer suçları doğurur. Kötü olmayan ve fakat cahil bulunan bu insanlar, böylece hadisatın akıntısına kapılarak suçlu olurlar. Buna meydan vermemek için kazalarda mahkemelerin hepsinin teşkil edilmiş olması lâzımdır. Müşkül bir mevsimde hatta kaza kaymakam vekilinin bile istinabe için mahkemesi olan en yakın kaza merkezine getirildiği ve bu sebepten bu kaymakam vekilinin birçok zahmet çektiği vakidir. Her hangi bir kazada mahkeme teşkili katiyen imkânsız ise o kazanın istinabe ve ilk tahkikat işlerinin böyle dağlar aşırarak başka bir kazadaki adliye memurları yanma götürmek külfetinden halkı kurtarmak için mahallin zabıta veya mülkiye amirlerine kaza hakkı verilmesine veya Adliyece başka bir çare bulunmasına müsaade edilmek lâzımdır. Bizim mıntıkaya ilmi ve pratiği az hâkimler çokça gönderilmektedir. Bu yüzden de davalarımız sürüncemede kalıyor. Kestirme iş görülemiyor. Meselâ: Pülümür'e nezaketi güzel fakat uzun sene adliyeden uzak kalmış İstanbul avukatlarından birisi gelmiştir. Meclisi Meb'usanda kâtiplik etmiş sayei meşritiyette diye lisan kullanıyor.

EK-8**ŞÜKRÜ KAYA'NIN RAPORU**

Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya Beyefendi'nin 931 senesi sonbaharında B. U. Mf. mıntıkasını teftişi esnasında Dersim'i ve muhitini dolaştıktan sonra Elâziz'den şifre ile Başvekâlet yüksek makamına yazdığı 18/11/931 tarihli rapor:

Arapkir, hususile Kemaliye'nin Dersim kazalarına civar halkının Dersimliler'den çıktıklarını dinledikten ve gördükten sonra Dersim meselesiyle yakından alâkadar olmamak mümkün değildi. Elâzize avdetinde umumî Mf. ve Vali beylerle Kâzım, Kenan ve Osman Paşalar'la Çemişkezek, Hozat ve Pertek ve Mazkirt kazalarına gidildi. Siirt mebusu Mahmut Beyefendi de refakat lûtfunde bulundular.

Dersim'i daha iyi görebilmek için Ovacık ve Nazımiye'ye ve Dersimlilerin tecavüzlerinin zararlarını iyice anlayabilmek için de Kiğı, Kemah ve Erzincan'a hatta Kangal'a kadar gitmek lâzımdır. Vakit ve mevsimin buna müsait olmaması noksanını idare rüesasından aldığım malûmatla ikmale çalıştım.

Bu havali ve buraların hali zati devletlerinin tamamile malûmudur. Yalnız maruzatıma bir mukaddeme olmak üzere arz etmek istediğim keyfiyet artık Dersim meselesinin kat'î surette hallinin devletçe, milletçe ve bilhassa hükümetçe tehiri caiz olmayan muzur, tehlikeli ve zaman geçtikçe halli müşkülleşecek ve zararı artacak bir vaziyet almış olmasıdır.

Dersim'i ihata eden kazaların 150000 nüfusluk halkı; Dersimliler'in mütevali ve mütemadi taarruz ve tecavüzlerinden gittikçe daha ziyade mutazarrır olmaktadırlar. Dersim'e yakın olan muhitlerin kazanç ve hayatları Dersimliler'in ayakları altında her gün çiğnenmektedir. Toplu büyük çetelerin köy basması, sürüleri götürmesi, mukavemet edenleri öldürmesi, yol kesmesi son aylarda adi vak'alar sırasına geçmiştir. Dersim'e yakın yerlerdeki halk malından ve canından emin olmadıklı gibi manevî cesaret ve mukavemetlerini de kaydetmiş bulunuyorlar. Bu yakın çemberin harici muhiti de cezasız kalan bu vak'aların tesiri altında ziraat ve ticaret noktasından maddeten mutazarrır ve asayişsizlik yüzünden manen mustarıptirler.

Dersim'in içinin arz ettiği manzara da bundan daha az acı ve acıklı değildir. Bir defa Dersim, Çemişkezek, Pertek, Mazkirt ve Hozat kazalarındaki umumiyetle Türkler ve

aşiret hayatını terk ederek silâhları alınan çiftçiler tamamilе Dersimliler'in nüfuz ve tehdidi altındadırlar.

Devlete asker ve vergi veren bu halk canını ve malını korumak için Garp ve Şimal aşiretlerine vergi vermek mecburiyetinde oldukları gibi her günde soyulmak ve öldürölmek tehlikesindedirler. Soyulanlar pek çoktur. Öldürölenlerde vardır. Köyünden tarlasına gidemeyen veyahut şehre iltica eden köylöler pek çoktur.

Dersim'in mütecaviz ve mutaarrız aşiretleri de bir birlerine karşı hasım ve küskün bir vaziyettedir. Aralarında müsademe, mukatele ve hırsızlık daimidir.

Dahilde hükümet ve teşkilâtı, zabıtası, mahkemesi bir heyuladan ibarettir. Bu mekanizma hükmünü, ancak silâhız ve muti halk üzerinde müessir olabildiğinden, nüfuz ve sultasını bunlar üzerinde yürötmekte ve dağdaki şakilere ve aşiretlere karşı hiç bir emrini ve hükmünü infaz edememektedir, makûs bir netice olarak hükümet, halk nazarında aşiretlerin ve onların ağalarının nüfuzunu arttırmaktadır.

Dersim içi muntazam hükümet teşkilâtına rağmen tamamilе anarşiktir; dıştan görünüşü silâhlı, teşkilâtlı hırsızlar yatağı ve ocağı olmasıdır, bu ocak gün geçtikçe kızışmakta ve etrafını yakmaktadır. Acil ve kat'i tedbir alınarak bu ocak kat'i surette söndürölmezse ateş günden güne sirayetini arttıracaktır.

Yakın zamanlarda hasıl olacak netice, etraftaki halkın gasp ve istismar sahalarına tabi oldukları ağaların hükmü nüfuzuna girerek köle olmakla veyahut birçoklarının hazırlandığı gibi evlerini, barklarını terk etmekle Dersimliler'in nüfuz ve tecavüz hudutlarının artması veyahut ta silâh tedarik ederek daha gerilerdeki silâhsız ve muti halka musallat olarak Dersim sisteminin genişlemesi olacaktır.

Dersim'de Seyit Rıza ile Haydaranlı rüesasından başka ağalarla ve Seyit Rıza'nın oğlu ile görüştüm. Hepsinin vazı tavrı mutidir, ilticakârdır. Hükümetten ancak teveccüh ve himaye beklemektedirler. Cehalet, fakirlik, arazi ve maişet darlığı bazı aşiret efradını şuraya buraya tecavüze sevk ediyor. Cumhuriyet Hükümeti'nin buraları tecziye edeceği muhakkaktır. Kendileri işleri ve güçleri ile meşgul oldukları halde bazı müfsitler kendilerini hükümet nazarında müttehem gösteriyorlar. bundan çok muzdariptirler. Kendileri Türktürler ve Cumhuriyetçidirler. bazı Kürtlerin hırsızlıklarını onlara atfetmek doğru değildir. Eğer bazı katil ve hırsızlar aşiretler arasına karışmış bulunuyorsa artık aşiret hayatı kalktığı için hükümlerinin nafiz olmadığından ve sözleri geçmediğindendir.

Hükûmet istediği zaman onları yakalaya bilir ve mağsubatı alıp sahiplerine verebilir. Kendileriyle ayrı ayrı görüşüldüğü vakit bütün fenalığı yapan hasım olan aşiret reisidir. Hükûmet onun vücudunu kaldırırsa Dersim meselesi halledilir.

Her birinin ayrı ayrı şikâyetinde ittifak ettikleri şahıs Seyit Rıza ile Haydaranlı reisleri Kamer ve Hıdır ağalardır.

Seyit Rıza'nın günden güne nüfuz ve hükmünü arttırdığı meşhuttur. Yağma ve hırsızlıklardan en çok istitade ettiği ve hükûmete en az ehemmiyet verdiği için diğer aşiret ağaları zahirde onu tel'in etmekte, fakat hakikatte ona gıpta eylemekte ve gittikçe nüfuz ve tefevvukunu kerahetle kabul etmektedirler.

Hariçtekilerle münasebetlerinden şüphe edilen ve Koçkiri'ye kadar nüfuzu şamil olan ve hariçteki katil ve hırsızları da himaye ederek silâh kuvvetini ve adamlarını arttıran bu adam kat'i tedbirler alınmazsa istikbalin Dersim için hazırlanmış bir şefidir.

Arz ettiği hal ve manzara şahıslardan ziyade bir sistem ve o sisteme karşı idaredeki ihmalin neticesidir.

Bu vaziyeti ihdas eden sistem, aşiret an'anesidir. Bu sistemi muzur ve tehlikeli yapan en müessir sebep ise aşiretin silâhlı olmasıdır. Silâh miktarı altmış bu kadar aşiretin azlığına ve çokluğuna göre tahavvül etmek üzere ve kendilerinin de ayrı ayrı ifadelerine göre 18-20 bin tahmin edilmektedir.

Binaenaleyh Dersim'in ıslahı ve içindeki ve bilhassa dışındaki halkın taarruzdan muhafazası ve aşiret sisteminin de halli için her şeyden evvel Dersim'in silâhtan tecridi ve aşiret reislerinin bu muhitten uzaklaştırılması lâzımdır.

Resmî ve şahsî malûmat ve mütalâaların ve mahallinde hasıl olan intihaların ve Dersim vakalar ile yakından alâkadar halkla yapılan hasbîhallerin neticesi bu hükümde müşterehtir.

Umumî Müfettiş Bey, Vali Bey, Kâzım Paşa, Kenan Paşa, Osman Paşa, Mahmut Bey ve diğer vali ve kumandanlarla yaptığım ferdî ve müçtemî muhtelif müzakerelerin askerî, malî, idarî, siyasî varit ve muhtemel her safhası mülâhaza edilerek işin muhtelif cephelerden tetkikiyle istihsal edilen neticede defatla ve ittifakla bu esasa vasıl olmuştur. Eskiden yapılan ve neticesiz kalan hareketler daima göz önünde bulundurulmuş ve Dersim'in aralık Türk idare tarihinde yaşamaması ciheti en esaslı hedef telâkki olunmuştur.

Avdetimde zati devletlerine vaki olacak maruzatımda bu esaslara müteferri olacaktır. Bu hususla şimdi tatbik teferruatından sarfı nazarla hulâsaten takdiri devletlerine arz edeceğim esaslar şunlardır:

1— Dersim'in ıslahı acil ve zaruridir. Tehirinde devletçe zarar vardır.

2— Islahın temini ve zararın tevkif ve izalesi ve Dersim sisteminin halli ancak:

A - Silâhların toplanması (buda müşkül ve külfetli olmayacaktır)

B- Aşiret ağalarının ve aşiret ağası olabileceklerin Dersim'den uzaklaştırılması.

C- Dersim'de ve topraksız ve ağaların esiri köylülerin mahallen veya naklen topraklandırılması.

3— Bunların tatbiki askerî bir harekete mütevakkıftır. Bu askerî hareketin memleketin müdafaası sistemini gevşetmemesi ve bilhassa Şark ve Cenupta tatbik edilen programı tehir etmemesi ve devlet hazinesine ağır bir yük tahmil etmemesiyle telif edilmek şarttır.

Bu askerî hareketin devlet müdafaasını ihmal ve Şark ve Cenup programını tavik etmeyecek surette tatbikinin mümkün olduğu askerî mütalâa ve müzakerelerle anlaşılmıştır; veçhi tatbik bittabi tasvibi devletlerine arz olunacaktır.

— Bu harekete 932 senesinin ilk müsait mevsiminde başlanmasında muvaffakiyet daha esaslı ve daha kolay olacağından ıslah keyfiyeti tasvibi devletlerine iktiran ettiği anda askerî ve idarî istihzara tedbirlerine başlanır.

— Nakil, iskân ve diğer idarî programda tasvibi devletlerine arz olunacaktır.

— Kışın yaklaşmış olmasına ve taarruz ve tecavüzlerin duracağı muhakkak olmasına rağmen Dersimlilerin taarruzuna uğrayan hariç muhitteki Türkleri önümüzdeki ilkbaharla yazın ilk aylarının tecavüzlerine karşı mahfuz bulundurmak zaruridir. Bunun için en müessir tedbir ve çare oralardaki sabit ve seyyar Jandarma kuvvetlerinin diğer yerlerden tasarruf edilerek takviyesi ve Türk köylerinden bir kısmının silahlandırılması, Sansa boğazı, Kemah boğazı, Kemaliye ve Çemişkezek'te eskiden olduğu gibi icap eden askerî kuvvetlerin ikamesidir. Asker ikamesi keyfiyeti askerî harekât plânına tevfiik edilmek mümkündür. Bu ve bunlara; ait tatbik ve teferruat maruzatı da ayrıca takdim olunacaktır. Arz ederim et

Dersim'in ıslahı esasları:

I — İslahattan maksat Dersim'de hükümet nüfuzunu normal vilâyetler derecesinde tesis etmek ve bu mıntıka halkını ticaret, ziraat ve sanat yoluna sevk etmek ve hükümet tekâliflerini ifaya kabiliyetli bir hale getirmektir,

— Dersim'de silâh toplamadan ve rüesayı oradan uzaklaştırmadan ıslahata çalışmak ve muvaffak olmak mümkün değildir.

— Dersim'de silâh toplamak ve rüesanın teb'idi buraya karşı askerî bir hareketi icap ettirir.

— Dersim'de şimdiye kadar yapılan askerî hareketlerin silâh toplama, rüesayı toplamak gibi, hedefleri olmadığı cihetle tesirleri kısa bir zamanda nihayet bulmuştur. Rüesa ve silâh toplamak işi evvelki harekâta nispetle daha çok kuvvet tahsisini ve daha esaslı hazırlığı icap ettirir.

— Harekâtı ciddi bir idarî ıslahat takip etmezse şimdiye kadar olduğu gibi bir netice alınmasına imkân yoktur. Silâh yeniden tedarik edilir ve yeni reisler türer.

— Tedibi müteakip senelerde para vaziyeti idarî ıslahatın tatbikine mani olacaksa silâh toplamak hareketine başlamamak daha muvafık olur.

İdarî ıslahat şunları ihtiva etmelidir.

— Halkı toprağa bağlamak (Kısmen Dersim civarındaki ovalara indirmek).

— İdarî teşkilâtı yeniden tanzim etmek.

— Müştekim, mefkûreli ve en iyi memurları Dersim'e tayin etmek, yerli memurları o havaliden uzaklaştırmak.

— Adliye makinesini mutlak surette adilâne ve seri bir surette işletmek. (Halk hükümet teşkilâtının tahakküm vasıtasın dan ibaret olmadığı ve iyilik isteyen bir teşkilât olduğunu gözü ile görmelidir.)

— Yollar yapmak.

— Mektepler açmak ve Türklük propagandası yapmak.

Dersim'in ıslahı safhaları: Birinci sene:

1 — Silâh toplamak,

Bu iş bütün Dersim’de ve istisnasız bir şekilde kat’i surette halledilmelidir. Bu işin yarım halli Dersim meselesinin kat’i şekilde intacına manidir. Evveleminde halka silahlarını teslim için kısa bir mühlet verildikten sonra taharriyat başlamalıdır. Silâhını saklayanların tecziye edileceği ilân edilmelidir.

Askerî harekete başlamadan evvel yapılacak esaslı propagandalarla Cumhuriyet Hükümeti’nin adil olduğu ve hiç bir vatandaşın diğerine zararı dokunmasına ve hükümet emirlerinin hiç bir yerde yapılmamış olmasına müsaade etmeyeceği ve Türkiye’nin her tarafında olduğu gibi Elâziz vilâyetinin Hozat, Ovacık, Mazkirt, Nazimiye ve Erzincan’ın Plümer ve Kiğı kazalarında da halkın tamamen serbest ve Cumhuriyet kanunlarına muti olarak ziraat, ticaret, sanat sahalarında çalışarak kendi menfaat ve saadetlerini temin ederek diğer yurttaşlar gibi rahat içinde yaşamak hakları olduğu ve bazılarının fena niyetle ve kötü maksatlarla ortaya çıkardıkları gibi Hükümetin bu kazalar halkına hiç bir fenalık yapmayacağı, ancak hükümet emirlerini yapmayanları ve hükümet kuvvetlerine karşı koyanları katiyen af etmeyerek çok şiddetle cezalandıracağını ve bütün vatandaşların mal, can, ırz emniyetinin hükümetçe temin edilmekte olmasına göre bir kısım halkın elinde silâh bulundurmasına ve silâhsız olanlara tecavüz etmesine asla müsaade etmeyeceğini ve bu sebeple hükümete muti olanların silâhlarını derhal hükümete teslim etmeleri tamim edilir.

2— Rüesanın teb’idi,

A- Rüesanın teb’idi, Dersim’in ıslah ve temdin işinin esasını teşkil eder. Reisler yerlerinde kaldıkça. gerek kendileri ve gerekse maiyetleri müstahsil olmaktan daima uzak kalacaklar ve tufeyli olarak yaşamakta devam edeceklerdir. Garp mıntıklarına nakledilen reisler orada başka suretle yaşamak imkânını bulamayınca çalışmağa mecbur olacaklardır. Reislerin tahakküm ve telkinlerinden kurtulan halk da meşru kazanç yollarına daha kolaylıkla sevk edilecektir.

B - Rüesanın Garba teb’it edileceği keyfiyetinin harekâtın hitamına kadar ifşa edilmemesi pek lâzımdır. Aksi takdirde rüesa arasında anlaşmalar ve birleşmeler görülecek ve reisler maiyetlerini mukavemete teşvik ederek, bunların dehaletlerine mani olacaklardır. Bu suretle ıslah ve temdin meselesi uzayacak ve müşkülâtı daim olacaktır.

C - Harekât başlamadan reislerin elde edilmesi ve harekâtın nihayetine kadar rehine gibi muhafaza edileceği hakkında tebligat yapılması lâzımdır.

D - Reisler bir daha Dersim'e dönmeyecek ve kaçamayacak surette Garp vilâyetlerine teb'it edilmelidir.

E - Reisleri, aileleri, akrabaları ve reis olmak ' istidadında bulunanlar, öteden beri reislerin çapulculuk aletleri olan eşhas behemehâl Dersim'den uzaklaştırılmalıdır. Aksi takdirde Dersim'de kalan halkın başında yeni bir reis türeye bilir.

F - Kimlerin nerelere ve ne suretle teb'it edileceği ayrı olarak ve lahika halinde raporun nihayetine eklenmiştir.

3 — Mücrim ve mahkûmların yakalanması, Dersim, senelerden beri içindeki ve muhitindeki suçlu mahkûmların melcei olmuş ve hükümet kuvvetleri ile bunların yakalanması mümkün olmamıştır. Askerî hareketten istifade edilerek silâhlar tamamen toplandıktan sonra bunların kâmilten derdestleri temin edilmek lâzımdır.

5— Mükellefiyetini ifa etmeyenlere bunun ifa ettirilmesi,

A - Dersim, ötede beri hükümete karşı her türlü mükellefiyetlerini tamamen ifadan imtina etmiştir. Sayım, müsakkafat ve sair vergiler cüzi miktarda veya hiç verilmez. Vergilerini tediye keyfiyeti aşiretlerin hükümete karşı itaatları derecesine göre % 1 da % 70 arasında mütehavvildir.

Dersim'in masarifatı varidatından fazladır. Bu fazlalık senevi 100000 liradır.

B - Dersimlilerin devlete vergi vesair mükellefiyet bakayası şudur:

931 -932 senelerinde Çemişkezek ve Pertek kazaları da dahil olduğu halde Dersim'in altı kazasında 24000 hayvan, 7500 deve kaydedilmiştir ki vergileri 59000 lira tutmaktadır. 6000 lirası Perteğin, 18000 lirası ise Çemişkezeğe ve 13000 lirasıda Mazkirdedir.

Altı kazanın muhtelif varidatından 932 haziran iptidasına müdevver bakayası 243080 liradır. Bunun 41428 lirası sayım, 46965 lirası arazi, 95477 lirası bu vergilerin munzam kısmındandır.

Dersim'in Ovacık kazasının mukayyet 3599 hayvanına mukabil halen mevcudu 30000, Hozat'ın 4857 kayda mukabil mevcudu 35000, Nazımiye'nin 10980 kayda mukabil 30000 dir. Mazkird'in 21885 kaydedilene mukabil 35000, Çemişkezeğin 30959 hayvanına mukabil 37000 ve Perteğin 27554 mukayyet hayvanına mukabil 37000 mevcutları bulunduğu tahmin edilmektedir.

Nüfusa ve aşiretlerin hayvanat mevcutlarına, oralarda fazla müddet bulunmuş memurinden ya pılan tahkikata göre akalli yüz bini mütecaviz mektum hayvan vardır.

Ovacık, Hozat kazaları ve Nazımiyenin Haydaran, Hakîs, Mazkirtin Demenan, Yusufan, Perteğin dere, Şevak nahiyeleri ve Çemişkezeğin Koç uşağı gibi hiç asker vermeyen menatıktan alınacak askerlik nakdi bedeli de mühim bir yekûn tutacağı gibi kuvvetle yazılacak hayvanatın geçmiş senelerin mektum vergilerini de tahsil için bir kanunî mani yoktur. Aşairin köle mesabesinde kullanılan % 20 si istisna edilirse ağaların ve ileri gelenlerin altın olarak bütün borçlarını verebilecek paraları vardır.

C - Dersimliler askerliklerini de ifa etmezler. Yalnız vilâyet merkezine yakın olan mıntaka halkının bir kısmı ifa ederler; silâh toplanmayı müteakip askerlik yaşı içinde bulunanlar yakalanarak Garp vilâyetlerinde mükellefiyetleri ifa ettirilmelidir.

5 — Şimalî Dersim halkının Garba nakilleri, Şimalî Dersim, çok sarp ve yolsuzdur. Bilhassa kış mevsiminde bu mıntakaya hükümet teşkilâtının nüfuz etmesi pek güçtür. Maarif, sıhhiye ve sair medenî nimetlerin bu mmtakanın her köşesine isali ya güç veya gayri mümkündür. Bu itibarla şimalî Dersim halkının başka mahallere nakilleri faidelidir.

Dersim'in bilhassa şimal mıntakaları (Ovacık, Nazimiye kazaları) ötedenberi hükümete karşı menfi bir cephe almakla maruftur. Bu mıntaka sureti umumîyede çapulcuların yuvasıdır. Halen hükümete karşı küstah vaziyetini muhafaza eden yukarı Abbas uşağı reisi Seyit Rıza ile Haydaran aşireti reisleri Hıdır ve Kamer ağalar ve hükümete en ziyade karşı duran aşiretler bu mıntakadadırlar. Esasen ziraata hiç müsait olmıyan bu mıntaka halkının Garp vilâyetlerine teb'idi Dersim'in ıslahı için alınacak kuvvetli bir tetbir olarak mütalâa edilmiştir. Bu iki kazanın nüfusunun mecmuu vasatî bir hesapla 11742 dir.

6— Dağınık iskânın men'i,

A – Dersimli'nin hayat şeraiti onu mezraalarda dağınık iskâna mecbur etmiş ve bu suretle hükümet kuvvetlerinin murakabesinden uzak kalmıştır.

Dağınık iskân vaziyeti devam ettikçe Dersimli'nin üzerinde hükümet nüfuzunu tesis etmeğe imkân mevcut değildir. Münferit binalar birer eşkıya yatağıdır. Evveleminde dağınık iskânı icap ettiren hayat şartlarını' velev kısmen olsun izale etmek lâzımdır. Dersimli davaradır. Dağınık iskân davarcılığın icabıdır. Şimalî Dersim halkının Garba

ve arazisi ziraata müsait olmayan Dersimlilerin Ova köylerine yerleştirilmesi dağınık iskânı az çok tahdit eder. Mütebakilerini de mecbur etmek lâzımdır. Bu maksatla askerî harekât esnasında münferit evlerin yakılması lâzımdır.

B - Geçit ve boğazlarda bulunan köylerin yıkılması ve bu köylerin hükümet murakabesine yakın köylere nakilleri sarp yerlerde inşa edilen köylerinde aynı suretle yıkılması ve nakilleri faidelidir.

7— İdare, adliye ve inzibat memurlarından işe yaramıyanların değiştirilmesi,

Dersim’de bulunacak memurların Hükümetin bu mıntıkaya karşı takip ettiği siyaseti kavrayarak ve Dersim’in ehemmiyetini takdir edecek ve muamelâtını buna göre tanzim, icraatını maksada uygun şekilde tatbik edecek derecede ehliyetli ve yüksek seciyeli olmaları mutlak surette lâzımdır. Buraya tayin edilecek memurlara tabîî hayatın istikrarına kadar fazla bir imtiyaz bahşedilerek mevcudun en eyilerinden seçilmelidir. Hükümetin; çapulcu ve mütecavizlere karşı bîaman ve muti ahaliye karşı müşfik bir teşekkül olduğu kanaatim filen tesis etmek ancak iyi memurlarla mümkündür. Tedibe karar verildiği günden itibaren bu evsafta memurların derhal tayini ve diğerlerinin değiştirilmesi pek lâzımdır. Yerli memurlar Dersimlilerin casusudur. Onların Dersim’den behemehâl uzaklaştırılması iktiza eder. İdare memurlarının durenmiş, adli memurlarının adil, inzibat amirlerinin cesur ve durenmiş olmaları mutlak surette istenen vasıflardır.

İkinci sene:

1— Harekâtı icra eden askerî kıtaatın garnizonlarına avdetten sonra Dersim asayişinin müstakar bulundurulması için içinde kuvvetli bulunmak lâzımdır. Bu sebeple bu kazalarda bulundurulacak sabit Jandarma kuvvetlerinden başka seyyar Jandarma taburlarından bu gün Dersim içinde bulunan seyyar Piyade alayı ile bir seyyar Jandarma taburu idarî ıslahat ilk tesirini gösterinceye kadar bu gün bulundukları mıntikalarda bırakılmalıdır.

2— Tekrar bir silâh yoklaması,

Birinci sene taharriyatından saklanması muhtemel görülen ve şüphe edilen mahallerde ve köylerde yeniden bir silâh yoklaması yapması çok faidelidir. Dersimli silâhım maişet vasıtası gibi kullanır. Bu silâh elinden alındığı gün çalışmak mecburiyetini hissedecektir. Bunun için silâh toplama işinin kat’i şekilde halli elzemdir.

3-- Dersim'deki idarî, adlî memurların muamelâtını murakabe teşkilâtı,

Elâziz'de bulunan vali Dersim'in içi ile sıkı temas edemez. Ahvale vukuf ve yakından murakabe keyfiyeti noksan kalır. Devlet teşkilâtının faaliyetini teftiş ve murakabe vazifesiyle ufak bir büro ile Hozat'ta bir daire amiri (Vali muavini) bulunması büyük faideler temin edebilir.

4-- Dersimlileri mahallen veya naklen topraklandırmak, Dersimli maişet derdinden kurtulduğu gün şekaveti kendiliğinden terk eder. Dersimli müstahsil hale getirildikten sonra Dersim işi esasından halledilmiş addedilebilir. Bu maksatla Dersimli'yi ziraata teşvik veya mecbur etmek lâzımdır. Dersim'in içinde kısmen ziraata salih arazide mevcuttur, teb'it edilen Dersimlilere ait arazi muti ve fakir Dersimlilere tevzi edilmeli, ziraatla iştigali teşvik edilmeli ve bu maksatla Dersimliye kredi vermeli veya doğrudan doğruya yardım edilmelidir. Bir kısım fakir Dersimlilerin de Malatya'ya Elâziz'deki metruk araziye yerleştirilmesi faideli neticeler verebilir.

Bunlara arazi, çift, hayvan, tohumluk ve ev vermek lâzımdır. Elâziz ve Çemişkezek köylerine yerleştirilen Dersimliler bu gün müstahsil hale gelmişlerdir;

Dersimli'ye yalnız toprak vermek maksadı temin edemez. Çift hayvanı, ziraat aleti ve tohumluk gibi ihtiyaçlarını da temin etmek lâzımdır. Bunun için müsait şartlarla para bulabilmeli ve lâzım olan vasıtalar verilmelidir.

5 — Dersim'de yol yapmak,

Dersim'de gerek Devlet yolları gerekse vilâyet yolları muntazam bir program dahilinde başlamak ve devam etmek mutlak surette lâzımdır, yollar; Dersim'in iktisadî inkişafına hizmet edeceği gibi askerî nakliyatı teshil edecektir. Bu suretle Dersimli iş sahibi olmak suretiyle şekaveti terk edecek şekavete devam edenlerin tedibi kolaylaşacaktır. Bundan başka yollarda yevmiye ile çalıştırılan Dersimliler çapulculuğa ihtiyaç hissetmeyeceklerdir.

6— Mektep açmak,

Dersim'de açılacak mekteplerle istikbalin Dersimlileri bu gün günden daha medenî yumuşak hale getirmek ve Türklüğe yaklaştırmak ve kendilerinin aslen Türk olduklarını öğretmek lâzımdır. Mektepler vasıtasile Türk lisanı Dersim'de temin edilmelidir. Bu maksatla bidayette Plümer, Mazkirt ve Hozat'ta birer ilk mektep açmak ve buralara mefkûreli muallimler tayin etmek lâzımdır.

7— Kazalarda sıhhî teşkilât,

Halkta hükümete merbutiyet hislerini tesis etmek için her kazada halkın sıhhatiyle alâkadar müesseseler vücuda getirmek pek faideli görülmektedir. Dispanserler açmak meccanen ilâç vermek gibi tedbirler Dersimlinin itimat ve muhabbetini kazanmak için çok emin bir yoldur. Bu müesseselere mefkûreli ve feragati nefis sahibi doktorlar tayin edilmelidir.

8— Ticari münasebat,

Dersimliler'in gerek ithal gerekse ihraç ettikleri eşya için civarlarında bulunan kasaba ve şehirlerdeki tüccarlarla münasebata girişmeleri Dersim'in iktisadî inkişafını, dolayısıyla halkın refahını temin etmek suretile Dersimli'yi çapul mecburiyetinden kurtaracaktır.

Askerî harekâtın sonra Dersim'de hali tabîi teessüs edeceğinden kasaba ve şehirlerdeki tüccar endişesiz Dersim içinde faaliyete geçebileceklerdir. Bu münasebatı hükümet makamlarının ve ticaret odalarının teşvik etmeleri ve icap ederse müzaheretleri lâzımdır.

Üçüncü ve müteakip seneler:

A - Yol inşaatına fasıla vermeksizin devam etmek elzemdir, iktisadî işlere inkişaf vermek ve inzibatî hususa hâkim olmak için yol inşasını ikmal etmek ve mazide olduğu gibi yarıda bırakmamak esas olarak kabul edilmelidir.

B - Dersimlinin artık eski hayata dönmesine meydan bırakmamak için ticaret, ziraat ve maarif yollar ile temdin ve terfih işlerine devam edilmelidir.

Dersim hareketi için birinci sene şu kadar paraya ihtiyaç olduğu tahmin olunur:

600,000 lira askerî nakliyat için 600,000 lira da Dersimlilerin Garba nakilleri için tahsisat konmalıdır.

Harekâta hazıranda behemehâl başlamalıdır. Dersim harekâtına askerî ve idarî bir tetkikin tekaddüm etmesi elzemdir. Dersim gibi geniş, çetin ve çok silâhlı bir mıntıkaya karşı tetkiksiz ve hazırlıksız bir hareket yapılması makûs neticeler doğura bilir.

Bu hazırlıklar ve tetkikler de şunları ihtiva etmelidir:

Askerî hazırlıklar,

- Kaza kaymakamlıklarına ve nahiye müdürlüklerine muvakkaten zabıt tayini (verilecek talimat dahilinde askerî tetkikat yapmak maksadile)
- Mücavir kıtaatın tatbikatı ve atışları Dersim içinde yapılmalıdır.
- Tayyarelerin talim uçuşları Dersim üzerinde yapılmalıdır. Ve bu münasebetle tayyareden resimler alınmak muvafık olur.
- Harekâta iştirak edecek kıtaat zabitanının kadro seyyahatları, E. H. seyyahatları Dersim içinde yapılmalıdır. Bu esnada Dersimliler'in harekât zamanında sığınması muhtemel muğaralar görülmelidir. Arazi, mevazi, yollar ve sular tetkik edilmelidir. Bu hazırlıklar aynı zamanda Dersimlilerin muhitinde bulunan Türk köylerine vaki olacak akın ve tecavüzlerini de tahdit eder. Dersimli suçlunun yakalanmasını ve suç yapan köy veya mevkide silâh toplanmasını mümkün kılar.
- Hareket için elzem olan yol ve köprü ihtiyaçları ve noksanları tespit ve en zarurî olan aksam temin olunmalıdır idarî tedbirler,
- Yerli memurları derhal uzaklaştırmak.
- Dersim'i içinden tanımak (Silâh, nüfus, erzak, hayvan vaziyetinin tetkiki aşiretlerin yekdigerele münasebetini ve temayüllerini tetkik, bu maksatla emin muhbirler istihdamı)
- Aşiretlerin tesanütlerini gevşetecek tedbirler almak. Dersimliler'in reislerle şekavetle melûf olanların Garba nakledileceğine nazaran Garpta iskâna müsait köylerin ve muhacirlere tevzi edilecek arazinin şimdiden tetkik ve tespiti.
- İdarî tedbirleri yakından anlamak için B. U. Mf. ligin Elâzizde bulunması muvafık olur.

Ek-10

Tunceli harekâtına iştirâk eden 3. Ordu Nevvânı :

B İ R L İ K L E R

	İnsan	Hayvan	Silâhlar	Cephane	Bomba	Diğinceler													
	Subay ve Asil memur	Erbaş ve er	YERLİ	Miri	Kit'alar için	"	Deve	Fiyade Tüfek	M. M.	A. M.	Fiyade Hava	D. ve D. G. Topu	Fiyade, M. M., A. M., Figeç	P. Hava mermisi	Dag. Top. mermisi	Miri El	İngiliz mermisi	Rus	Bomba yekûnu
3.Or.Kh. ve bağıli kit'alar	93	1623	1515	163	120			706	58	18	2	95600		106	90				39.A.Or. ihtiyatında-
VII. Kor.Kh.ve bağıli kit'alar	36	244	278	155	131	192		160				4260			68				
41.Tüm.,Tg.Kh.ve "	130	2611	2741	482	344	25		1856	152	35	2	449841	76	416	1122				
1.Sv.Tüm.,Tg.ve "	71	780	851	833	54	84	137	644	37	6	2	123320		106					
VII. Kor. Yekûnu	215	3635	3850	678	529	301	137	2660	196	41	2	522421	76	520	1245				
VIII.Kor.Kh.ve bağıli kit'alar	40	430	470	117	69			291	16			35340							
12.Tüm.,Tg.Kh.ve "	105	2739	2844	476	680	131		1817	116	20	9	349109		526	556				
15. " " " "	145	4367	4812	418	554	105		2031	160	36	8	570407		381					
14.Sv.Tüm.,Tg.ve "	107	2020	2127	808	193	127	45	1400	78	18	4	244340		208					
VIII.Kor. Yekûnu	377	9556	9953	1814	1486	363	15	5601	370	74	21	1163856		1113	554				
IX.Kor.Kh.ve bağıli kit'alar	41	409	450	211	45			395	14			51320							
3.Tüm.,Tg.Kh.ve "	173	4941	5174	580	542	199		3589	233	42	2	730460	48	505	990				
17.Tüm.,Tg.Kh.ve "	118	4136	4254	536	594	150		2846	165	26	7	663394		370	677				
IX. Kor. Yekûnu	332	9586	9818	1328	1181	369		6830	392	68	2	146574	68	881	1652				
Umum Yekûnu	1036	24200	25234	4979	3326	1013	182	15797	1014	201	4	3282051	114	2628	3456				

Ek-11

T. C.
Genelkurmay Bşk.
 (B. E. Rs.)
 Şifre Amirliği
 Sayı *6802*

K: 37
 D: 113
 F: 4
 Çıktığı yer: D. Bekir
 Tarihi : 18-II-37
 " V. : 19-II-37
 No. : II46
 Açan : H. Keçecioğlu

Genelkurmay Başkanlığına

- 1- Cumhur Reisi Atatürk'ü 13-II-37 akşamı Çetinkayada karşıladım .
 14-II-37 de Malatyayı gereflendirdiler . Hava yağışlı olduğu için Elazizi dönüşü bırakarak yola devam edildi . 15-II-37 sabahı Gölcük şark kırsında tetkikatta bulundular . Diyarbakıra akşam karanlığında varıldığı için mürasim yapılmamasını irade buyurdular . Bununla beraber müstakbelin arasında garnizon subaylarının gösterdikleri intizam ve mükemmeliyetten memnun kaldıklarının kendilerine tebligini lütuf ve irade buyurdular . 16-II-37 de Umumi Müfettişlikle Kor karargahını gereflendirmek üzere yapılacak mürasimden sarfınazarla askerin saat 15 de demiryolu başlama töreninde bulunması arzusunı izhar buyurduklarından mezkur töreni trenden temaşa ve bu meyanda kıtaatımızı tetkik buyurdular . Akşam Elazize müteveccihen hareket buyurulurken Diyarbakırda kalmamı irade ve sureti umumiyede gördükleri intizam ve terbiyeden dolayı memnuniyetlerini tekrar buyurmak suretile taltif buyurduklarını arz ederim .
- 2- 18-II-37 gün ve II46 sayılıdır .

7. Kork.
 G. Deniz

H.
19. II. 1937-933

F.

III A

17684
19-II-37-934

B. E. Rs. [II] Şube (3) Kısım

K: 37
D: 113
F: 4-1

Ş. Kayıt No.	Tesvit eden ve Tarihi	Beyaz eden ve Tarihi	Karşılaştıran ve Tarihi	İrsal Tarihi
17687	17/2. Teg/937 A. Şengezer			18-11-937 <i>[Signature]</i>
Dosyası	Hülasası: Atatürk'ün Diyarbekirden Elazize hareket buyurdukları HA.			

Yazılan Makam:

I.O.MF (Tahrirat)
2,3; O.MF ve I, IV, V, (Şifre)
VI, VII Kor.k;

Cok aceli

I - Şark muntikasında seyyahatda bulunan Reisi Cumhuriyetimiz Atatürk 16/II. Teg/937 tarihinde Diyarbehirden Elazize Hareket buyurmuşlardır . Elazizden sonra Malatya-Fevzipaşa-Seyhan-Konya-Afyon yolunu takip buyuracakları muhtemel olduğu Dahiliye Vekâletinden bildirilmiştir . Büyüklere koruma talimatnamesine tevfikeyen Vilayet-lerle temasda bulunarak lazımgelen emniyet tertibatının alınmasını dilerim .

Leffi

2 - I,2,3,O.MF fettiğliklerine ve I, IV, V, VI, VII Kor komutanlıklarına yazılmıştır .

Genelkurmay Başkanı Y.
Orgeneral

*[Signature]**[Signature]*19-11-97
970*Karad
F. S. S.*

Dosyasına tebliğ olunacaktır

T. C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü

Şube : 1.3.1.

Hususi :

Umumi : 12476

K:37

D:413

F:4-2

17/11/1937
Reisicumhur Ata-
Türkün avdetleri HK.

Genelkurmay Başkanlığına

ÇOK ACELE

1 - Yurdun doğu güneyi muntikasında seyahatta bulunan Reisicumhurumuz Atatürk dün 16/11/1937 Salı günü saat 18,30 da Diyarbakırdan Elâzize hareket bu - yurmuşlardır.

Elâzizden sonra Malatya ,Fevzipaşa,Seyhan , Konya Afyon yolunu takip buyurmaları kuvvetle muhtemeldir.

Bu hat üzerinde ve inip gezmeleri muhtemele ^{gibi} addolunan Konya/şehir merkezlerinde çok uyanık koruma ve emniyet tetbirlerini alınması hususunda alâkadar valiliklere tebligat yapılmıştır. Yüksek makamlarınca da gereğinin yapılmasına müsedelerini saygı ile arz ve rica ederim.

2 - 12/11/1937 gün ve 12273 sayılı yazıya ek olarak Milli Müdafaa ,Nafia vekâletlerine ve Genel - kurmay başkanlığına , 12/11/1937 gün ve 12272 sayıya ek olarak jandarma ve Gümrük genel komutanlıklarına milli emniyet hizmeti reisliğine yazılma ıstır.

Dahiliye Vekili Y.
S. Müsteşar

H.
18-2-105 937

m. Özy

Karşılık yazılacak bitiye ait olduğu şubenin gün ve sayısının yazılması.

B. E. Rs. [III. Sube (3.) KİTİM

K: 37
D: 113
F: 4-6

Ş-Kayıt No.	Tesvit eden ve Tarihi	Beyaz eden ve Tarihi	Karşılaştıran ve Tarihi	İrsal Tarihi
17658	Zeki Uzsan 12-II.Teş.-1937			
Dosyası	Hülasası :			

Yazılan Makam:

M . M . V . (yazı ile)

VII . Kor . K . (şifre)

Çok aceledir.

E - 12/II/ 937 gün ve 1146/7 sayıya;

1 - Cumhuriyet Reisi Atatürk'ün şark seyahatları münasebetiyle VII.Kor Bölgesinde Malatya - Sivas ve Malatya -Yolçatı ve Yolçatı - Diyarbakir arasındaki tren vaktünellerin muhafaza ve emniyet altında bulundurulması için gönderilecek küt'aların nakline lüzumlu birer taburluk trenlerin Malatya Elaziz ve Diyarbakirden tertip ve tahriki saygı ile arz olunur .

2 - M.M.V.ne arzedilmiş ve karşılık olarak VII.Kor.K. yazılmıştır.

3 - 12/2.Teş/937 gün ve Genkur.III.Ş.17658 sayılıdır.

Genkur . Bşk . Y .

Orgeneral

Not :

V. Ş. de Kur. Öyzb. Sabri'ye söylendi.

As. Komisyonunda Kur. Bnb. Kâmil Giray'a V. Ş. den telefon edildi.

M. M. V. Or. D. Bşk. Tümg. Abdi'ye telefon edildi.

Abdülkadir Şengezer
12-II.Teş.-1937

III. Ş. Kur. Öyzb.

958

Koyad
H. H. H. H.
sant
14/10

2. Ş. Kur. Öyzb.

Dosyaya rapit olunacak yer

B. E. Rs. [III] Şube 6.) Kısım

K:37
D:113
F:5

Ş. Kayıt No.	Tesvit eden ve tarihi	Beyaz eden ve tarihi	Karşılaştıran ve tarihi	İrsal tarihi
17592	Zeki Uzsan 5 -II.Teş.-1937			3-11-1937 <i>[Signature]</i>
Dosyası	Hulâsası: Atatürk'ün Tunceli seyahatleri.			

Yazılan Makam:

Ş İ F R E

3. Or. Mf.

Sivas

1 - 11 - 1937 ve 73 karşılığıdır :

1 - Atatürk'ün Tunceli'ni teşriflerinden vazgeçildiği Dahiliye vekâletinden bildirilmiştir.

2 - 5 - II.Teş.-1937 ve III. Ş. 17592 dir.

Gnkur. Bşk.

Mareşal

Leffi

Da. V. Kalemi mahsus Md. Arif bu seyahatten vazgeçildiğini Şifre amirliğindeki telefonda söylediler.

5 - II. Teş. - 1937

III. Ş. Kur. Üyzb.

930

Kapanın
H. H. H. H. H.

T. C.
Genelkurmay Başkanlığı
 Şifre Amirliği
 Sayı: 6615

K: 37
 D: 113
 F: 51

Çıktığı yer: Elazığ
 Tarih: 1-11-37
 " V: 1-11-37
 No: 73
 Açan: H. Keleşoğlu

Acile

Genelkurmay Başkanlığına

I- Atatürk'ün Cumhuriyet bayramını müteakip Tunceli'ni tegrif buyuracakları muhtemel olduğu 23-10-937 de Dahiliye Vekâletinden 4. U.Mf. bildirilmiştir. Hareket tarihi ve istisnası (koru) eti takarrür etmiş ise ona göre Elazığ'dan hareket etmek üzere emir ve tebligine müsadde buyrulması maruzdur.

2- 1-11-37 gün ve 73 .

O. Mf.

Org.

K. Orbay

11. Bşk. A
 S
 12-11-937
 Sayı

2-11-937 ve 75 / sayılı
 tel. ile sivas'ta emre
 muntazıdır. Z. A.

17592
 2/2-11/97
 M. A.

3-A

B. E. R.S. [III] Şube (3.) Kısm

K:37
D:113
F:20

Ş. Kayıt No.	Tesvit eden ve tarihi	Beyaz eden ve tarihi	Karşılaştırma ve tarihi	İrsal tarihi
17194	4/Eyl/937 Z. Uzsan			6-9-937 * - Zengir
Dosyası 40	Hulâsası: Başvekilin seyahat programı.			

Yazılan Makam:

Pozantı Bârwicek Sifre Tel

~~Bor ve ya Ulukışla~~ Genelkurmay Başkanlığına
~~Bor ve ya Ulukışla~~ : Ordu Mf.
~~(İstanbul)~~ : Ordu Mf.
 Afyon : Kolordu K.
 Eskişehir : Kolordu K.
 İstanbul : İstanbul K.
 İzmir : Mîstahkem Nevki K.

8. Tümk. (tahrirat)

I - Başvekilin 4/Eyl/937 den itibaren yapacakları seyahat programı aşağıdadır:
 a) 4/Eyl/937 cumartesi İzmir vapurile İzmir'e gidip üç , dört gün kalacaklardır.
 b) 8 Eyl çarşamba gece İzmirden Afyon yolile hareketle 10 Eyl sabahı Ankara'ya varıp Heyeti Vekile yapacaklardır.
 c) 11 / 12 eyl-Ankara'dan trenle Çankırı'ya hareket ve 12 Eyl pazar sabahı Çankırı'ya varıp günü ve geceyi Çankırı'da geçireceklerdir.
 d) 13 eyl pazartesi Çankırı'dan hareket ve Kastamonu'ya varacaklardır.
 e) Kastamonu 'da dört , beş gün kalıp Araç , Daday , Tosya , Taşköprü , İnebolu , Güre , kazalarına gitmeği ve geceleri Kastamonu'da geçirmeyi düşünüyorlar.
 f) 18 Eyl Cumartesi Tarı vapurile İnebolu'dan hareketle İstanbul'a gideceklerdir.
 g) İktisat Vekili Bay Celal Bayar 'da Ankara'dan itibaren beraber bulunacaklardır. *herkütüne refakat edeceklerdir*
 2 - Ne harekette ve ne varışlarda ve ne de yollarda mülki ve askeri hiç bir merasi yapılmıyacaktır. *Ademola mücettesi muhtarı kuruma sedirlerim alınmasını istiyor.*
 3 - Mareşala , 2.Ordu.Mf.,I.O.Mf.,arzedilmiş ,I. ve IV. Kor. ve İstanbul K. ve İzmir.Mst.Mv.K. yazılmıştır.
 4 - 4/Eyl/937 gün ve 17194 sayılıdır.

Genelkurmay Bşk. Bşk. Y.
Tümk.

Beş Makama (4/9/937:S. 14 : 17/30)Kıpadım. *Rurif Balab R: 644*
 iki makama : 4-9-37: S. 19 da) kıpadım. *H. Zengir R: 645*

Ek-12

T.C. P.T.T.U.M. TELGRAF

Adres: Ankara

Devlet telgraf muhabeeratından dolayı mesuliyet kabul etmez

11150 ol (No 251/21)

11150 ol (No 251/21)

Genel Kurmay BSK, Ankara

519 malatya 00450 12/11 16/05

12/11/37 ve 16/10 da trenle siyase hareket ediyorum 2- genel kur bsk i. m m v 1/14- uncu umum mufi. sunulmus ve kor k .ilara ve siyase tum k i. or mf kur bsk yazilmistir 3- 12/11/37- or mf orgeneral k orbay i

17646 13-2-937

H. M. S. 13-2-937-937

ATASE ARSINI 6730

T.C. P.T.T.U.M. TELGRAF

Adres: Ankara genel kurmay başkanlığına

Devlet telgraf muhabeeratından dolayı mesuliyet kabul etmez

10248 Yot (No 251/21)

10248 Yot (No 251/21)

11/11/37 saat on ~~xxxxx~~ ikide malatyaya geldim 2- genel kurmay başkanlığına m m v 4 nci umum muf arzedilmsittir korlerine ordu muf kur k baş yazildi 3- 11-11-937 gun ve ** sayilidir = ordu mufattesi org k orbay =

17646 12-2-937

H. M. S. 13-2-937-937

ATASE ARSINI 6817

T. C.
M. T. U. M.

Devlet telgraf muhaberatından
dolayı mes'uliyet kabul etmez.

TELEGRAF

Adres : **M. BSK M** 16587

K:37
D:113
F:32 Yel

Servis İşareti

19-11-1937 6807

ankra genel kurmay bsk ankra

120-XV-937

19-11-1937

160- malatya 726 19/11 14 =BÜSUS

İLK MERKEZ	A	KELİME	VERİLDİĞİ	RESMİ	ORTA MERKEZ	ALINDIĞI	İMZA
160- malatya 726	19/11	14	=BÜSUS				

1-19/11/37 de malatyadayım yirminci günü akşam avsinde 14
kisimda ve yirmi birinci günü erzincanda bulunacağım
2.-19/11/37 gün ve 92 sayı ile genel kurbsk m m ve ne
arzedilmiş 4 u muf kor k lara ve ordu muf kurbsk na
yazılmışdır = ordu muf or general k orbay =

F. **III A** 14702
20-2-1937

GNEUB
ATASE
ARŞİVİ

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Tuğba Doğan KORHAN

Uyruğu: Türkiye (TC)

Doğum Tarihi ve Yeri: 27 Mayıs 1979, Kayseri

Medeni Durumu: Evli

Tel: +90 505 515 36 03

email: ttugbadogan@hotmail.com

Yazışma Adresi: T.C. Dicle Üniversitesi Rektörlüğü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Bölümü DİYARBAKIR

EĞİTİM

Derece	Kurum	
Yükseklisans	Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst.	2004- 2006
Doktora	Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst.	2006-2011

YABANCI DİL

İngilizce